BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Saliha TUPAL YEKE

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Saliha TUPAL YEKE
0000-0003-1232-4013

Prof. Dr. Selen DURAK
(Danışman)

DOKTORA TEZİ
MİMARLIK ANABİLİM DALI

BURSA – 2024
Her Hakkı Saklıdır

ÖZET

Doktora Tezi

BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Saliha TUPAL YEKE

Bursa Uludağ Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Selen DURAK

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti Bursa'da inşa edilen külliyelerin sonuncusu olan ve içerisinde cami, medrese, imaret, hamam, sıbyan mektebi ve hanedan üyelerine ait on üç türbe barındıran Muradiye Külliyesi, insanlık tarihinin önemli aşamalarını gösteren bir mimari bütün olma özelliğiyle, 2014 yılında Bursa'da yer alan diğer sultan külliyeleri, Hanlar bölgesi ve Cumalıkızık Köyü ile UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir. Muradiye Külliyesi Bursa'nın ilk yerleşim yeri olan Hisar'ın kuzeybatısında yer almaktadır. Külliye, Osmanlı İmparatorluğu hanedan üyelerinin, külliye inşasından sonraki yıllarda da bu alan içerisine gömülmeye devam edilmiş olmaları sebebiyle, hanedanın atalarına olan bağlılığının simgesi niteliğindedir.

Bu çalışmada Bursa Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbelerde gerçekleştirilen koruma ve onarım çalışmalarının tarihsel arka planının incelenmesi hedeflenmiştir. Arşiv belgelerinde yapılan analizler sonucu belirlenen 1844-1851, 1855-1867, 1947-1962 ve 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen onarımlar dört ana dönemde ele alınarak açıklanmıştır. Onarım süreçleri ve gerçekleştirilen müdahalelerin yapılara etkileri kapsamında koruma kuramına bakış açısının zaman içerisinde geçirdiği değişim açıklanmıştır. Onarım çalışmalarında belirlenen dört dönem için farklı koruma yaklaşımların olduğu anlaşılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen onarımlarda dönemin mimari akımlarındaki üslup özelliklerinin onarım gören eserlerde de uygulandığı tespit edilmiştir. Yirminci yüzyıldan itibaren onarımlarda üslup birliği yaklaşımı benimsendiği, yapının önceki dönemlerde gerçekleştirilen müdahalelerden arındırıldığı belirlenmiştir. Külliye içerisinde dört türbe seçilerek, bu yapıların duvarlarında, tonozlarında, kubbelerinde, giriş saçaklarında, kalem işi ve çini bezemelerinde gerçekleştirilen müdahaleler yazılı ve görsel belgeler ışığında irdelenmiştir. Yapılan tespitler, koruma ve onarım müdahalelerini gerçekleştiren kurum ve kişilerin koruma kavramına yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Hazırlanan bu tez çalışması ile, benzer çalışmalara özgün bir kaynak oluşturmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, Bursa, Türbe, Mimari Koruma
2024, xxvi + 417 sayfa.

ABSTRACT

PhD Thesis

HISTORICAL BACKGROUND OF THE CONSERVATION AND RESTORATION INTERVENTIONS AND APPROACHES IN BURSA MURADIYE COMPLEX TOMBS

Saliha TUPAL YEKE

Bursa Uludağ University
Graduate School of Natural and Applied Sciences
Department of Architecture

Supervisor: Prof. Dr. Selen DURAK

Muradiye Complex, the last of the early complexes built in Bursa, the first capital of the Ottoman Empire, which includes a mosque, madrasah, imaret, hammam, school, and thirteen tombs of the members of the dynasty, was included in the UNESCO World Heritage List in 2014, along with the other sultan complexes in Bursa, the Khan region and the Cumalıkızık Village, as an architectural whole showing important stages of human history. The Muradiye Complex is located on the northwest of Hisar, the first settlement of Bursa. The complex is a symbol of the dynasty's loyalty to its ancestors, as members of the Ottoman Empire dynasty continued to be buried in this area for years after the construction of the complex.

In this study, it is aimed to examine the historical background of the conservation and restoration works carried out in the tombs in Bursa Muradiye Complex. The repairs carried out between 1844-1851, 1855-1867, 1947-1962 and 2012-2015, determined as a result of the analyzes made in the archive documents, were discussed and explained in four main periods. The change in the perspective of conservation theory over time is explained within the scope of the restoration processes and the effects of the interventions on the buildings. It was understood that there were different conservation approaches for the four periods determined in the restoration works. In the repairs carried out in the nineteenth century, it was determined that the stylistic features of the architectural movements of the period were also applied to the restoration works. It has been confirmed that a stylistic unity approach has been adopted in restorations since the twentieth century, and the buildings have been purified from the interventions made in previous periods. Four tombs were selected within the complex, and the interventions made on the walls, vaults, domes, entrance eaves, ornaments and tile decorations of these structures were examined in the light of written and visual documents. The findings were evaluated together with the approaches of the institutions and individuals carrying out the conservation and restoration interventions to the concept of conservation. With this dissertation, it is aimed to create an original source for similar studies.

Key words: Ottoman Period, Bursa, Tomb, Architectural Conservation,
2024, xxvi + 417 pages.

ÖNSÖZ ve/veya TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim süresi boyunca ilgisi ve desteğini her aşamada hissettiğim, değerli danışmanım Sayın Prof. Dr. Selen Durak'a, tez hazırlama sürecim boyunca değerli bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan, çalışmalarımın ilerlemesinde önemli katkıları olan değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Tülin Vural Arslan ve Sayın Prof. Dr. Deniz Mazlum başta olmak üzere, tezimle ilgili katkılarından dolayı Sayın Prof. Dr. Neslihan Dostoğlu ve Sayın Doç. Dr. Belkıs Ece Şahin'e teşekkürlerimi sunarım.

Çalışma süreci boyunca desteği ve Osmanlıca belgelerin transkripsiyonlarındaki yardımları için değerli hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Doğan Yavaş'a, arşiv araştırmalarında desteğini esirgemeyen Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Bursa Büyükşehir Belediyesi Tarihi Kültürel Miras Şube Müdürlüğü çalışanlarına, Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu adına Mesut Özkeser'e, teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamda yardımlarını esirgemeyen Dr. Olcay Aydemir'e, Raif Kaplanoğlu'na, Hacı Tonak'a, Serpil Tonak'a, Y.Mimar Ebru Erdoğdu Kara'ya, Dr. Öğr. Üyesi Sabiha Sevgi'ye, Dr. Selin Ögel Aydın'a, Öğr. Gör. Aziz Mıstık'a, Dr. Hüseyin Gürsel Bilmiş'e, Rana Akın'a, Dr. Neslihan Özaydın'a, Y. Mimar M. Fatih Aydın'a, Y. Mimar Aytül Küçüközdemir Aydın'a, Muradiye Külliyesi Türbeleri 2012-2015 yılları restorasyon sürecini özveri ile yürüten İnşaat Mühendisi Mahmut Sabuncuoğlu ve tüm mesai arkadaşlarıma müteşekkirim. Fransızca metinlerin çevirisindeki yardımları için dostum Gül Bade Bonczos'a ve Almanca metinlerin transkripsiyonunda desteğini esirgemeyen sevgili kardeşim Belgin Amann'a teşekkür ederim.

Hayatımın her döneminde yanımda olan, beni her zaman hoşgörüyle destekleyen kıymetli annem Makbule Tupal'a, babam Selattin Tupal'a, yeğenim Martin Amann'a, doktora tez sürecimdeki destek ve sabırlarından dolayı eşim Oğuz Yeke ve canım oğlum Bilgehan Yeke'ye teşekkürlerimi sunarım.

Saliha TUPAL YEKE
…/…/…….

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ ve/veya TEŞEKKÜR	viii
SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
ÇİZELGELER DİZİNİ	xxvi
1. GİRİŞ	1
2. KURAMSAL TEMELLER: TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ	14
2.1. Muradiye Külliyesi Yapılarının Oluşum ve Gelişim Süreci	15
2.2. Külliyenin Banisi Sultan II. Murat	35
2.2.1. Sultan II. Murat döneminde inşa edilen yapılar	36
2.2.2. Sultan II. Murat'ın Muradiye Külliyesi'ne vakfettiği yapılar	37
2.3. Külliye Yapıları	38
2.3.1.Cami	39
2.3.2.Medrese	43
2.3.3.İmaret	49
2.3.4.Hamam	52
2.3.5.Sıbyan Mektebi	53
2.3.6.Şadırvan, Havuz ve Çeşmeler	55
2.3.7.Hazire ve mezar taşları sergileme alanı	58
2.3.8. Sera, türbedar evi ve güvenlik kulübesi	60
2.4. Türbeler	61
2.4.1. Sultan II. Murat Türbesi	67
2.4.2. Şehzade Alaaddin Türbesi	73
2.4.3. Hüma Hatun Türbesi	76
2.4.4. Cem Sultan Türbesi	81
2.4.5. Gülşah Hatun Türbesi	88
2.4.6. Gülbahar Hatun Türbesi	91
2.4.7. Şehzade Mahmut Türbesi	92
2.4.8. Şehzade Ahmet Türbesi	98
2.4.9. Mükrime Hatun Türbesi	102
2.4.10. Şirin Hatun Türbesi	106
2.4.11. Gülruh Hatun Türbesi	110
2.4.12. Saraylılar Türbesi	114
2.4.13. Şehzade Mustafa Türbesi	116
3. MATERYAL ve YÖNTEM: BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİN TESPİTİ	121
3.1. Görsel ve Yazılı Belgelerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri	121
3.1.1. Arşiv Belgelerinde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri	122
3.1.2. Seyahatnamelerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri	134
3.1.3. Edebiyatçıların Gözünden Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri	147
3.1.4. Yazılı Basında Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri	150
3.1.5. Haritalarda Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri	158

3.1.6. Gravürlerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri 168
3.1.7. Resimlerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri 170
3.1.8. Çizimlerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri 190
3.1.9. Fotoğraflarda Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri..... 202
3.1.10. Videolarda Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri 239
3.2. Belgeler Işığında Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerindeki Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Tespiti 242
4. BULGULAR VE TARTIŞMA: BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİ 246
4.1 Sultan II. Murat Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri 261
4.1.1. Sultan II. Murat Türbesi beden duvarları ve tonozları 265
4.1.2. Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı 271
4.1.3. Sultan II. Murat Türbesi kalem işi bezemeleri 279
4.2. Gülbahar Hatun Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri 286
4.2.1. Gülbahar Hatun Türbesi beden duvarları 287
4.2.2. Gülbahar Hatun Türbesi giriş saçağı ve çatı örtüsü 291
4.2.3. Gülbahar Hatun Türbesi kalem işi bezemeleri 294
4.3. Mükrime Hatun Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri 295
4.3.1. Mükrime Hatun Türbesi beden duvarları 298
4.3.2. Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağı 303
4.3.3. Mükrime Hatun Türbesi kalem işi bezemeleri 317
4.4. Şehzade Mustafa Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri 327
4.4.1. Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağı 330
4.4.2. Şehzade Mustafa Türbesi kalem işi bezemeleri 337
4.4.3. Şehzade Mustafa Türbesi çini bezemeleri 344
4.5. Tartışma 349
5. SONUÇ 353
KAYNAKLAR 360
EK 1 BOA. TS.MA.d-10374 kodlu belge ve transkripsiyonu 377
EK 2 BOA.EV.d.15785 kodlu belge ve transkripsiyonu 379
EK 3 Seyahatnamelerde Muradiye Külliyesi Türbeleri 394
EK 4 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan 16.1.1952 tarihli raporu 403
EK 5 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan 11.12.1960 tarihli yazı ve ekleri 414
ÖZGEÇMİŞ 416

SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
BEESK	Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu
BBB	Bursa Büyükşehir Belediyesi
BKVKBKM	Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü
EEMGM	Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
GEEAYK	Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu
H.	Hicri
ICOMOS	International Council on Monuments and Sites (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi)
M.	Miladi
Ö.	Ölüm tarihi
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü

Arşiv Belgeleri

A.}AMD	Babıali Evrak Odası Sadaret Defterleri Amedi Kalemi
A.DVN.MHM.d.	Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme defterleri
A.}MKT.MHM	Babıali Evrak Odası Sadaret Defterleri Mektubi Mühimme Kalemi
A.}MKT.MVL.	Babıali Evrak Odası Sadaret Defterleri Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.}MKT.NZD.	Babıali Evrak Odası Sadaret Defterleri Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı
A.}MKT.UM.	Babıali Evrak Odası Sadaret Defterleri Mektubî Kalemi Umum Vilayet
BEO	Babıali Evrak Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
EV.d.	Evkaf Defterleri
İ.DH.	İrade-i Dahiliyye
İE.HAT	İbnülemin Hatt-ı Hümayun
İ.MVL.	İrade-i Meclis-i Vâlâ
MVL.	Meclis-i Vâlâ
ŞD.	Şûrâ-yı Devlet
TS.MA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TS.MA.d	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter
TS.MA.e	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 2.1	15. yüzyılda Bursa Yerleşim Alanları ve Muradiye Külliyesi (Tanyeli, 1986)	15
Şekil 2.2	Muradiye Mahallesi ve Çevresi Hava Fotoğrafı (Google Earth Hava Fotoğrafı, 2023)	17
Şekil 2.3	UNESCO Dünya Mirası Alan Sınırları- Sultan Külliyeleri (Bursa Alan Başkanlığı, 2014)	18
Şekil 2.4	Sultan II. Murat Türbesi A) Giriş kapısı üstü raspa öncesi durumu B) Raspa sonrası ortaya çıkarılan tarih ve bezeme (BBB Arşivi).	24
Şekil 2.5	H.1315/ M.1897-1898 Hüdavendigar Salnamesi s.300 (Öztürk, 2014)	25
Şekil 2.6	1908 Bursa Sergisi'nde sergilenen Kütahya Çinileri (Korkmaz & Eken, 2013)	27
Şekil 2.7	Bursa'daki Anıtların Onarımına dair belge (Salt Araştırma Arşivi)	29
Şekil 2.8	Ali Saim Ülgen görevlendirme yazısı (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)	30
Şekil 2.9	İsmail Sönmez'in yenilediği Cem Sultan Türbesi'nin pencereleri (Erhan M. S., 2016)	31
Şekil 2.10	Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yazısı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)	32
Şekil 2.11	Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (BBB Arşivi)	38
Şekil 2.12	Muradiye Camii A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 2023)	39
Şekil 2.13	Muradiye Camii (Yeke, 2023)	39
Şekil 2.14	Muradiye Camii kitabesi (Yeke, 2023)	40
Şekil 2.15	Muradiye Camii Planı (Texier, 2002)	41
Şekil 2.16	Muradiye Camii ve şadırvan planı (Wilde, 1909)	42
Şekil 2.17	Muradiye Camii mihrap genel görünüm (Yeke, 2023)	43
Şekil 2.18	Muradiye Medresesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Bursa Fotoğrafları, 2023)	43
Şekil 2.19	Muradiye Medresesi kuzey cephesi (Yeke, 2023)	44
Şekil 2.20	Muradiye Medresesi güney cephesi (Texier, 1862)	45
Şekil 2.21	Medrese planı (Gabriel, 2010)	45
Şekil 2.22	Medrese planı (Texier, 2002)	46
Şekil 2.23	Muradiye Medresesi'nin Verem Savaş Dispanseri olarak kullanıldığı dönem avlu görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 2012)	47
Şekil 2.24	Medrese avlusundan dershaneye bakış A) 15.12.1946 (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1946) B)12.09.2023 (Yeke, 2023)	48
Şekil 2.25	Medrese A) Eyvan güney duvarı mihrap nişindeki çiniler (Ayverdi, 1972) B) Sir Frederic Leighton, 1867 Bursa'da Avlu isimli tuval üzeri yağlıboya çalışmasında mihrap detayı (British Art Studies)	48
Şekil 2.26	İmaret A) Vaziyet Planı (BBB Arşivi) B) Genel görünüm (Yeke, 2023)	49

Şekil 2.27	Muradiye İmareti (Ayverdi, 1972)	50
Şekil 2.28	İmaret planı (Gabriel, 2010)	50
Şekil 2.29	Muradiye Osmanlı Mutfağı Planı (Haz. Saliha Tupal Yeke)	51
Şekil 2.30	İmaretin A) kuzey odası B) mutfak bölümündeki çeşme ve fırın (Yeke, 2023)	51
Şekil 2.31	Hamam A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 2023)	52
Şekil 2.32	Muradiye Hamamı planı (Ayverdi, 1972)	52
Şekil 2.33	Hamam genel görünümü (Yeke, 2023)	53
Şekil 2.34	İlkokul A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Kuzey Cephesi (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023)	54
Şekil 2.35	Muradiye İlkokulu planı (Haz. Saliha Tupal Yeke)	54
Şekil 2.36	Muradiye İlkokulu Genel Görünümü (Yeke, 2023)	55
Şekil 2.37	Cami önündeki şadırvan (Yeke, 2023)	55
Şekil 2.38	Sultan II. Murat Türbesi önündeki havuz (Yeke, 2023)	56
Şekil 2.39	Çeşmenin yıllar içerisinde değişimi A) 1896 (Abdullah Biraderler, 19. yüzyıl), B) 2017 (Mercan, 2017), C) (Yeke, 2023)	57
Şekil 2.40	Caminin kuzeyindeki çeşme (Avusturya Ulusal Arşivi, 1910)	57
Şekil 2.41	Çeşme Genel Görünüm A) 1930'lu yıllar (Gabriel, 2010) B) 2016 (Mercan, 2017), C) 2023 (Yeke, 2023)	58
Şekil 2.42	Muradiye Külliyesi Haziresi (BBB Arşivi)	58
Şekil 2.43	Mısrî Dergâhı mezarlarının A) Muradiye'ye nakledilmesi (Öcalan, 2008) B) Mevcut durum (Mermutlu, 2019)	59
Şekil 2.44	Depo olarak kullanılan sera yapısı genel görünümü (Yeke, 2023)	60
Şekil 2.45	Giriş Ünitesi genel görünümü (BBB Arşivi)	61
Şekil 2.46	Semerkant Şah-ı Zinde türbeler topluluğu (Türk Ülküsü, 2023). .	62
Şekil 2.47	Şah-ı Zinde Vaziyet Planı (Novosibdom Mimarlık Arşivi, 2023, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)	63
Şekil 2.48	Eyüp Sultan Külliyesi Vaziyet Planı (Derin, 2016, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)	63
Şekil 2.49	Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (BBB Arşivi, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)	64
Şekil 2.50	Sultan II. Murat Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 20239	67
Şekil 2.51	Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin Türbeleri (Yeke, 2023)	68
Şekil 2.52	Sultan II. Murat Türbesi kitabesi (Yeke, 2023)	69
Şekil 2.53	Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023)	69
Şekil 2.54	Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin Türbeleri Planı (Ayverdi, 1972)	70
Şekil 2.55	Sultan II. Murat Türbesi doğu duvarı A) Şehzade Alaaddin Türbesi girişi B) Pencere ve tonozlar (Yeke, 2023)	71
Şekil 2.56	Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı (Yeke, 2023)	71
Şekil 2.57	Muradiye Camii girişi üzerindeki tavan (Muradiye Camii, 2012)	72
Şekil 2.58	Sultan II. Murat Türbesi giriş kapısı (Yeke, 2023)	72
Şekil 2.59	Şehzade Alaaddin Türbesi (Yeke, 2023)	73
Şekil 2.60	Şehzade Alaaddin Türbesi döşeme planı ve kesiti (BBB Arşivi, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)	74

Şekil 2.61 Özgün döşeme kaplaması A)2013 (BBB Arşivi) B) 2023 (Yeke, 2023)..... 75
Şekil 2.62 Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin Türbeleri (Yeke, 2023)..... 75
Şekil 2.63 Hüma Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023) 76
Şekil 2.64 Hüma Hatun Türbesi güney cephesi (Yeke, 2023) 76
Şekil 2.65 Hüma Hatun Türbesi kitabesi (Yeke, 2023)..... 77
Şekil 2.66 Hüma Hatun Türbesi A) Sanduka ve mihrap detayı B) Kubbe (Yeke, 2023) 78
Şekil 2.67 Hüma Hatun Türbesi pencere çevresi kalem işi motifler (Yeke, 2023)..... 78
Şekil 2.68 Hüma Hatun Türbesi giriş kapısı..... 79
Şekil 2.69 Hüma Hatun Türbesi A) Doğu cephesi B) Kuzey cephesi (Yeke, 2023)..... 80
Şekil 2.70 Hüma Hatun Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesiti (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010, s. 128) 80
Şekil 2.71 Cem Sultan Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Bursa Fotoğrafları, 2023)..... 81
Şekil 2.72 Cem Sultan Türbesi (Yeke, 2023) 82
Şekil 2.73 Cem Sultan Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010, s. 121)..... 82
Şekil 2.74 Cem Sultan Türbesi A) giriş saçağı B) Kapı iki yanında Bursa kemeri açıklıklar (Yeke, 2023)..... 83
Şekil 2.75 Cem Sultan Türbesi giriş kapısı A) oyma detayları (Ünver & Pakalın, 1946) B) Kündekâri kanat (Yeke, 2023) 83
Şekil 2.76 Cem Sultan Türbesi A) Sandukalar ve çini panolar B) Kubbe kalem işi bezemeler (Yeke, 2023) 84
Şekil 2.77 Cem Sultan Türbesi altıgen çini levhalar (Yeke, 2023) 85
Şekil 2.78 Cem Sultan Türbesi üst seviye revzenleri ve hayat ağacı motifleri (Yeke, 2023) 86
Şekil 2.79 Cem Sultan Türbesi kubbe desenleri (Yeke, 2023)..... 86
Şekil 2.80 Cem Sultan Türbesi cephesinde Amel-i İsmail imzası A) 1996 (BKVKBKM Arşivi) B) 2023 (Yeke, 2023)..... 87
Şekil 2.81 Gülşah Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023) 88
Şekil 2.82 Gülşah Hatun Türbesi A) Genel görünüm B) Giriş kapısı (Yeke, 2023)..... 89
Şekil 2.83 Gülşah Hatun Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010, s. 125) 89
Şekil 2.84 Gülşah Hatun Türbesi A) Kubbe kalem işi motif B) Sandukalar (Yeke, 2023) 90
Şekil 2.85 Gülşah Hatun Türbesi giriş kapı açıklığı (Yeke, 2023)..... 90
Şekil 2.86 Gülbahar Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023)..... 91
Şekil 2.87 Gülbahar Hatun Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, 2010)..... 91
Şekil 2.88 Gülbahar Hatun Türbesi A) Doğu cephesi B) Kubbe ve kemerler (Yeke, 2023) 92

Şekil 2.89 Şehzade Mahmut Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023) 93
Şekil 2.90 Şehzade Mahmut Türbesi (Yeke, 2023) 93
Şekil 2.91 Şehzade Mahmut Türbesi kitabesi (Baykal, 1950) 94
Şekil 2.92 Şehzade Mahmut Türbesi çini levhalar (Yeke, 2023) 95
Şekil 2.93 Şehzade Mahmut Türbesi üst seviye revzenleri (Yeke, 2023) 95
Şekil 2.94 Şair Ahmet Paşa Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesiti (Daş, 2003) 96
Şekil 2.95 Şehzade Mahmut Türbesi kubbesi (Yeke, 2023) 97
Şekil 2.96 Şehzade Mahmut Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, 2010) 97
Şekil 2.97 Şehzade Ahmet Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023) 98
Şekil 2.98 Şehzade Ahmet Türbesi (Yeke, 2023) 99
Şekil 2.99 Şehzade Ahmet Türbesi A) Mihrap B) Üst seviye revzenleri (Yeke, 2023) 100
Şekil 2.100 Şehzade Ahmet Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, 2010) 100
Şekil 2.101 Şehzade Ahmet Türbesi dış cephe duvar örgüsü (Yeke, 2023) 101
Şekil 2.102 Şehzade Ahmet Türbesi kubbe kasnağı ve kurşun örtü (Yeke, 2023) 101
Şekil 2.103 Mükrime Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023) 102
Şekil 2.104 Mükrime Hatun Türbesi doğu cephesi (Yeke, 2023) 103
Şekil 2.105 Mükrime Hatun Türbesi A) Plan (Önkal, 2017) B) Kesit (BKVKBKM Arşivi) 103
Şekil 2.106 Mükrime Hatun Türbesi A) Doğu duvarı B) Güney duvarı (Yeke, 2023) 104
Şekil 2.107 Mükrime Hatun Türbesi kuzey duvarı (Yeke, 2023) 105
Şekil 2.108 Mükrime Hatun Türbesi kubbesi (Yeke, 2023) 105
Şekil 2.109 Şirin Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023) 106
Şekil 2.110 Şirin Hatun Türbesi A) Doğu duvarı B) Kuzey duvarı (Yeke, 2023) 107
Şekil 2.111 Şirin Hatun Türbesi A) Dış cephe B) Giriş kapısı (Yeke, 2023) 107
Şekil 2.112 Şirin Hatun Türbesi tromplar (Yeke, 2023) 108
Şekil 2.113 Şirin Hatun Türbesi A) Batı duvarı B) Güney duvarı (Yeke, 2023) 109
Şekil 2.114 Şirin Hatun Türbesi A) Planı B) Kesiti (BKVKBKM Arşivi) 110
Şekil 2.115 Gülruh Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi) 110
Şekil 2.116 Gülruh Hatun Türbesi A) Planı B) Kesiti (BKVKBKM Arşivi) 111
Şekil 2.117 Gülruh Hatun Türbesi A) Doğu duvarı B) Sandukalar (Yeke, 2023) 112
Şekil 2.118 Gülruh Hatun Türbesi kubbesi (Yeke, 2023) 113
Şekil 2.119 Gülruh Hatun Türbesi A) Doğu cephesi B) Giriş kapısı (Yeke, 2023) 113

Şekil 2.120 Saraylılar Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023) 114
Şekil 2.121 Saraylılar Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, 2010)..... 114
Şekil 2.122 Saraylılar Türbesi A) Sandukalar B) Kubbe (Yeke, 2023) 115
Şekil 2.123 Saraylılar Türbesi kuzey ve doğu cepheleri (Yeke, 2023) 115
Şekil 2.124 Şehzade Mustafa Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023) 116
Şekil 2.125 Şehzade Mustafa Türbesi A) Kuzey cephesi B) Giriş kapısı (Yeke, 2023) 117
Şekil 2.126 Şehzade Mustafa Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, 2010)..... 118
Şekil 2.127 Şehzade Mustafa Türbesi A) Sandukalar B) Çini panolar (Yeke, 2023)..... 118
Şekil 2.128 Şehzade Mustafa Türbesi A) Revzenler B) Kubbe (Yeke, 2023) . 119

Şekil 3.1 Gülşah Hatun Türbesi'nin tamir ettirildiğine dair 1767 tarihli belge (BOA) 124
Şekil 3.2 İsmail Sönmez'in Ali Saim Ülgen'e yazdığı mektup (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)..... 132
Şekil 3.3 Mezar taşı alanı vaziyet planı (BBB Arşivi) 134
Şekil 3.4 Muradiye külliyesini ziyaret eden turistler (Getty Dijital Arşivi, 1890)..... 135
Şekil 3.5 Şehzade Mustafa Türbesi (Yeke, 2023) 135
Şekil 3.6 Sultan mezarı gravürü (Pardoe, 1837)..... 138
Şekil 3.7 Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023) 139
Şekil 3.8 Sultan II. Murat Türbesi (Benjamin, 1857) (Yıldırım, 2013)..... 140
Şekil 3.9 Alfred de Moustier'nin arşivinden Muradiye (Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi, 19. yüzyıl)..... 141
Şekil 3.10 Pınarbaşı Kahvesi'nde Pierre Loti, Marie de Régnier, Henri de Régnier (Pastorello, 1904)..... 148
Şekil 3.11 Pınarbaşı Kahvesi'nde Pierre Loti, Henri de Régnier (Batur, 2017)..... 148
Şekil 3.12 Sultan II. Murat Türbesi önünde bir grupla birlikte Ahmet Hamdi Tanpınar (Acar, 2022) 150
Şekil 3.13 Tasvir-i Efkâr Gazetesi A) 1. Sayfa B) 2. sayfa (Tasvir-i Efkar Gazetesi, 1864) 151
Şekil 3.14 Cem Sultan Türbesi ve Çelebi Mehmet Camiiyle ilgili haber metni (Tasvir-i Efkar Gazetesi, 1864) 152
Şekil 3.15 Türbelerin kötü durumda olduğuna dair gazete haberi (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1930)..... 153
Şekil 3.16 Türbelerin tamirine başlandığına dair gazete haberi (Son Posta Gazetesi, 1937, s. 5) 154
Şekil 3.17 Sedat Çetintaş'ın türbelerle ilgili yazısı (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1935)..... 154
Şekil 3.18 Muradiye türbelerinde Mimar Macit Kural'ın keşfine göre onarım yapılacağına dair gazete haberi (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1937)..... 155

Şekil 3.19 Muradiye türbeleri etrafının park olarak düzenleneceği haberi (Son Posta Gazetesi Arşivi, 1941) 156
Şekil 3.20 Bursa Valiliği tarafından düzenlenen onarım ihalesine ait duyuru (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1947, s. 5) 156
Şekil 3.21 Muradiye Külliyesi güneyindeki alan çevre düzenlemesi (Satış, 2020) 158
Şekil 3.22 Niebuhr 1767 tarihli Bursa Haritası (Kaplanoğlu, 2008) 159
Şekil 3.23 1862 Suphi Bey Bursa Haritası (BOA, 1862) 160
Şekil 3.24 1880 tarihli Bursa Sigorta Haritası (Kaplanoğlu, 2008) 160
Şekil 3.25 1909 tarihli Bursa Haritası (BBB Arşivi) 161
Şekil 3.26 1924 tarihli Bursa Haritası (BBB Arşivi) 162
Şekil 3.27 1925 tarihli Bursa Haritası (BOA, Nafia Vekaleti 230-12-45-1) .. 163
Şekil 3.28 Piccinato tarafından hazırlanan Bursa Planı 1960 (Bursa Mekansal Planlama ve Strateji Ofisi) 164
Şekil 3.29 1957 yılı Bursa Haritası (Yenal, Bir Masaldı Bursa, 1996) 164
Şekil 3.30 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan Bursa Anıtları Haritası (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 165
Şekil 3.31 Suphi Bey Haritası'nda külliye doğusunda yer alan ahşap dükkanlar vaziyet planı (BBB Arşivi) 168
Şekil 3.32 Bursa Gravürü 1665 (Günaydın & Kaplanoğlu, 2000) 169
Şekil 3.33 Charles Texier Bursa Gravürü 1833 (Texier, 2002) 169
Şekil 3.34 Muradiye Külliyesi Genel Görünümü (Muradiye Camii Gravürü, 1872) 170
Şekil 3.35 Carl Gustav Löwenhielm 1826 Muradiye (Yenal, 2003) (Çalışkan, 2010) 171
Şekil 3.36 1855 depremi sonrası Ulu Cami A) Edward Armitage suluboya çalışma, Ulucami (Edward Armitage Koleksiyonu) B) Abdullah Biraderler fotoğrafı (Ulucami, 1855) 172
Şekil 3.37 Edward Armitage suluboya çalışma, Muradiye Hanedan Türbeleri (Edward Armitage Koleksiyonu) 173
Şekil 3.38 Cem Sultan ve Şehzade Mahmut türbeleri (Yeke, 2023) 173
Şekil 3.39 Muradiye Medresesi A) Sir Frederic Leighton, 1867 Bursa'da Avlu isimli tuval üzeri yağlıboya çalışma (British Art Studies) B) Avlu genel görünüm (Yeke, 2023) 174
Şekil 3.40 Şehzade Mustafa Türbesi A) Arzuhalci Osman Hamdi Bey tuval üzeri yağlı boya (Sakıp Sabancı Müzesi Arşivi) B) Kuzey Cephesi (Yeke, 2023) 175
Şekil 3.41 Türbeler A) Cami Avlusu isimli tuval üzeri yağlı boya (Mehmet Ali Laga Eserleri B) Sultan II. Murat Türbesi ve önündeki havuz (Yeke, 2023) 176
Şekil 3.42 Sultan II. Murat Türbesi girişi A) Mehmet Ali Laga'nın Çeşme isimli mukavva üzeri yağlı boya çalışmasında Sultan II. Murat Türbe Girişi (Mehmet Ali Laga Eserleri) B) Genel görünüm (Yeke, 2023) 176
Şekil 3.43 Mehmet Ali Laga Atölyesinde Sultan II. Murat Türbesi önündeki havuzun resmini yaparken (Baytar, 2022) 177
Şekil 3.44 Atölyesinde resmin tamamlanmış hali (Baytar, 2022) 177

Şekil 3.45 Muradiye Camii A) Muradiye Camii isimli kontrplak üzeri yağlı boya (Ali Avni Çelebi, tarih yok) B) Cami genel görünüm (Yeke, 2023)..... 178
Şekil 3.46 Sultan II. Murat Türbesi A) Ali Avni Çelebi, Sultan II. Murat Türbesi tuval üzeri yağlı boya, İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu (Yenal, Bir Masaldı Bursa, 1996) B) Genel görünüm (Yeke, 2023)..... 178
Şekil 3.47 Muradiye Medresesi, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri Hasan Hayreddin Çizel kağıt üzeri suluboya çalışması (Çalışkan, 2010)..... 179
Şekil 3.48 Türbeler ve medrese genel görünüm (Yeke, 2023)..... 179
Şekil 3.49 Sultan II. Murat Türbesi İbrahim Çallı (İbrahim Çallı, 1943)..... 180
Şekil 3.50 Sultan II. Murat Türbesi ve önündeki havuz (Yeke, 2023)..... 180
Şekil 3.51 Muradiye Camii ve Şadırvanı (Arif Bedii Kaptan)..... 181
Şekil 3.52 Şefik Bursalı'nın yağlıboya çalışmaları (Ankara Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu) A) Sultan II. Murat Türbesi ve medrese 1958 B) Sultan II. Murat Türbesi 1968 C) Cami batı cephesi 1969 D) Cami doğu cephesi 1987 182
Şekil 3.53 Şehzade Ahmet Türbesi ve Muradiye Camii Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011) 183
Şekil 3.54 Şehzade Ahmet Türbesi ve Muradiye Camii (Yeke, 2023) 183
Şekil 3.55 Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011) 184
Şekil 3.56 Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri (Yeke, 2023) 184
Şekil 3.57 Cem Sultan Türbesi Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011) 185
Şekil 3.58 Cem Sultan Türbesi (Yeke, 2023)..... 185
Şekil 3.59 Ebe Hatun ve Gülruh Hatun Türbeleri Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011) 186
Şekil 3.60 Gülbahar Hatun ve Gülruh Hatun Türbeleri (Yeke, 2023)..... 186
Şekil 3.61 Gülruh Hatun Türbesi Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011) 187
Şekil 3.62 Gülruh Hatun Türbesi (Yeke, 2023)..... 187
Şekil 3.63 Muradiye Genel Görünüm (Ahmet Yakupoğlu Arşivi, 1972) 188
Şekil 3.64 Sultan II. Murat türbe girişi (Ahmet Yakupoğlu Arşivi, 1972)..... 189
Şekil 3.65 Sultan II. Murat Türbesi önü (Yeke, 2023) 189
Şekil 3.66 Muradiye Camii (Muradiye Camii: Walker, 1866)..... 190
Şekil 3.67 Şehzade Mahmut Türbesi (Walker, 1866)..... 191
Şekil 3.68 Sultan II. Murat Türbesi (Walker, 1866)..... 191
Şekil 3.69 Cem Sultan (Gülruh Hatun) Türbesi (Walker, 1866)..... 192
Şekil 3.70 Şehzade Mustafa Türbesi Çinileri A) Dış cephe pencere üzeri alınlık (Parvillée, 1874) B) Türbe içi yazı kartuş bitimindeki yer alan motifler (Parvillée, 1874) C) 2011 yılına ait kartuş fotoğrafı (BBB Arşivi) D) Çini karo detay (Parvillée, 1874) E) Çini karo detay F) Bordür çizim (Parvillée, 1874) G) Bordür (BBB Arşivi) 193
Şekil 3.71 Muradiye avlusu tavan ahşap ve boya (Parvillée, 1874)..... 193
Şekil 3.72 Léon Parvillée, Şehzade Mustafa Türbesi çini desenleri (Victoria ve Albert Müzesi Koleksiyonu)..... 194

Şekil 3.73 Léon Parvillée'e ait tavan desenleri (Victoria ve Albert Müzesi Koleksiyonu) 194
Şekil 3.74 Hans Wilde'nin Çizimleri A) Sultan II. Murat Türbesi Plan B) Kesit , C) Türbe iç görünüş (Wilde, 1909) D) Türbe iç görünüş (Yeke, 2023) 195
Şekil 3.75 Hans Wilde'nin Çizimleri A) Cem Sultan Türbesi Plan B) İç görünüş C) Kesit D) Şehzade Ahmet Türbesi Plan E) Revak görünüş F) Kesit (Wilde, 1909) 196
Şekil 3.76 Muradiye Medresesi A) Dershane Çizimi (Sedat Çetintaş Arşivi, 1934) B) Dershane kuzey cephesi (Yeke, 2023) 197
Şekil 3.77 Ali Saim Ülgen Türbe Rölöve Eskizleri A) Sultan II. Murat Türbesi Plan B) Cem Sultan Türbesi Plan C) Mükrime Hatun Türbesi Kesit D) Şehzade Mahmut Türbesi Kesit Çizimleri istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 198
Şekil 3.78 Ali Saim Ülgen Türbe Rölöve Çizimleri A) Şehzade Mustafa Türbesi kesiti B) Hüma Hatun Mustafa Türbesi kesiti C) Şehzade Mahmut Türbesi Kesit Çizimi istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 199
Şekil 3.79 Ali Saim Ülgen Türbe Rölöve Eskizleri A) Gülşah Hatun Türbesi Plan B) Gülbahar Hatun Kesit ve Plan Eskizleri istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 199
Şekil 3.80 Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (Ayverdi, 1972) 200
Şekil 3.81 Sultan II. Murat Türbesi planı (Ayverdi, 1972) 200
Şekil 3.82 Ekrem Hakkı Ayverdi Rölöve Çizimleri A) Gülbahar Hatun Türbesi Plan, B) Gülşah Hatun Türbesi Plan C) Cem Sultan Türbesi Plan (Ayverdi, 1973) 201
Şekil 3.83 Hüsrev Tayla Cem Sultan Türbesi cephe çizimi (Hüsrev Tayla Arşivi) 201
Şekil 3.84 Saraylılar Türbesi çizimleri (VGM Arşivi, 1941) 202
Şekil 3.85 Léon Parvillée tarafından çekilmiş A) Yeşil Türbe 1855 depremi sonrası genel görünümü B) Léon Parvillée'nin imzası (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 203
Şekil 3.86 Sultan II. Murat Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 204
Şekil 3.87 Cem Sultan Türbesi A) Doğu Cephesi B) Giriş saçağı önünden Şehzade Mahmut Türbesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 205
Şekil 3.88 Şehzade Ahmet Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 205
Şekil 3.89 Şehzade Mustafa Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 206
Şekil 3.90 Gülruh Hatun Türbesi doğu cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 207
Şekil 3.91 Şirin Hatun Türbesi doğu cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863) 208
Şekil 3.92 Şirin Hatun Türbesi Girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) 209
Şekil 3.93 Bursa Hatırası Muradiye kartpostalı (Eugenides, 19. yüzyıl) 210
Şekil 3.94 Bursa Hatırası Muradiye kartpostalı (Ludwingsohn, 19. yüzyıl) .. 210

Şekil 3.95	Bursa Hatırası Muradiye kartpostalı (Fruchtermann, 19. yüzyıl)..	211
Şekil 3.96	Bursa Hatırası Muradiye (Bartko-Reher Kartpostal Arşivi, 19. yüzyıl).....	212
Şekil 3.97	Muradiye Camii (Pascal Sebah, 1865)	213
Şekil 3.98	Cem Sultan Türbesi A) 1865 (Pascal Sebah Koleksiyonu , 2022) B) Cem Sultan'ın mezarı (Osmanlı Arşivinden Tarihi Bursa Fotoğrafları, 2019).....	213
Şekil 3.99	Cem Sultan Türbesi A) Mihrap duvarı B) Cem Sultan'ın sandukası (Yeke, 2023)	214
Şekil 3.100	Cem Sultan Türbesi kartpostal (Kuter, 1909).....	214
Şekil 3.101	Cem Sultan Türbesi (Yeke, 2023)	215
Şekil 3.102	Şehzade Ahmet Türbesi fotoğraf detayı (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894).....	215
Şekil 3.103	Sebah & Joaillier Stüdyosunun çektiği fotoğraflar A) Muradiye Külliyesi B) Cem Sultan, Gülruh Hatun Türbeleri C) Sultan II. Murat Türbesi Saçağı D) Sultan II. Murat Türbesi içi E) Cem Sultan Türbesi içi F) Şehzade Ahmet Türbesi içi (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894)	216
Şekil 3.104	Alfred Nicholas Normand Arşivi A) Cem Sultan ve Gülruh Hatun Türbeleri B) Medrese ve Şehzade Ahmet Türbesi (Alfred Nicholas Normand Arşivi)	216
Şekil 3.105	Sultan II. Murat Türbesi (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894).....	217
Şekil 3.106	Sultan II. Murat Türbesi ve önündeki havuz (Yeke, 2023).....	217
Şekil 3.107	Sultan II. Murat Türbesi A) Mihraba bakış B) Giriş kapısına bakış (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894).....	218
Şekil 3.108	Abdullah Biraderler 1880 Muradiye (Dostoğlu, 2003)	219
Şekil 3.109	Tophane sırtlarından Muradiye (Abdullah Biraderler, 19. yüzyıl)	219
Şekil 3.110	Anonim 1895 Muradiye (Dostoğlu, 2003)	220
Şekil 3.111	Muradiye Camii ve şadırvanı 1887 (Dostoğlu, 2003).....	220
Şekil 3.112	Muradiye Camii ve şadırvanı A) 1900 (Dostoğlu, 2003) B) 2023 (Yeke, 2023).....	221
Şekil 3.113	C.J.Fettel 1895 Muradiye (Dostoğlu, 2003).....	221
Şekil 3.114	Muradiye Camii ve çeşme A)1887 (Berggren Arşivi, 1887) B) 2023 (Yeke, 2023).....	222
Şekil 3.115	Şehzade Ahmet ve Sultan II.Murat Türbeleri (BBB Arşivi).....	222
Şekil 3.116	Foto AB Stüdyosuna ait tabela (Çolak, 2013).....	223
Şekil 3.117	Muradiye Külliyesi Kaplıca Caddesi'nden genel görünüm A) 1906 (Dezső Arşivi) B) 2023 (Yeke Arşivi)	223
Şekil 3.118	Muradiye Külliyesi Türbeleri genel görünüm A) 1906 (Dezső Arşivi) B) 2023 (Yeke Arşivi).....	224
Şekil 3.119	Şehzade Ahmet Türbesi A)1910 (Avusturya Ulusal Arşivi, 1910) B)2023 (Yeke Arşivi).....	224
Şekil 3.120	Albert Kahn Koleksiyonu'nda Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Kahn Arşivi, 1913).....	225
Şekil 3.121	Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Yeke, 2023).....	226
Şekil 3.122	Albert Kahn Koleksiyonu'nda Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Kahn Arşivi, 1913).....	226

Şekil 3.123 Muradiye Medresesi, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Yeke, 2023) 227
Şekil 3.124 1913 Albert Kahn Arşivi Sultan II. Murat Türbesi (Kahn Arşivi, 1913) 227
Şekil 3.125 Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023) 228
Şekil 3.126 Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri (Kahn Arşivi, 1913) 229
Şekil 3.127 Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri (Yeke, 2023)..... 229
Şekil 3.128 1913 Albert Kahn Arşivi A) Cami batı cephesi ve bahçe duvarı B) Külliye batısındaki çeşme C) Medrese giriş kapısı (Kahn Arşivi, 1913) 230
Şekil 3.129 Sultan II. Murat giriş saçağı A) 1936 (Artamonoff Arşivi) B) 2023 (Yeke Arşivi) 230
Şekil 3.130 Muradiye Camii A) son cemaat yeri batı cephesi ve muvakkithane saçağı (Koç Üniversitesi Arşivi, 1904-1910) B) Son cemaat yeri (Yeke, 2023) 231
Şekil 3.131 Muradiye Camii ve üzerinde Muradiyespor tabelalı muvakkithane (Artamonoff, 1936) 232
Şekil 3.132 Muradiye Külliyesi 1938 hava fotoğrafı (BBB Arşivi)..... 233
Şekil 3.133 Kaplıca Caddesi boyunca devam eden bahçe duvarı (VGM Arşivi)..... 234
Şekil 3.134 Muradiye Külliyesi güneyindeki yeşil alan A) Çocuk parkı (Divlecen, 1970) B) Havuz ve yaya yolları düzenlemesi (Eğitim Bilim Ağı Arşivi, 1983)..... 234
Şekil 3.135 1940'lı yıllarda Muradiye Camii (Salt Araştırma Arşivi) 235
Şekil 3.136 1940'lı yıllarda muvakkithane (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)..... 235
Şekil 3.137 1939 Şehzade Ahmet Türbesi (La Turquie Kemaliste Dergisi, 1939)..... 236
Şekil 3.138 Şehzade Ahmet Türbesi (Yeke, 2023)..... 236
Şekil 3.139 Türbeler Genel Görünüm 1952 A) Sultan II. Murat Türbesi B) Gülruh Hatun Türbesi C) Sultan II. Murat Saçağı ve medrese D) Cem Sultan Türbesi (BEESK Arşivi)..... 237
Şekil 3.140 Şehzade Mahmut Türbesi (Muradiye Gezisi, 1971)..... 238
Şekil 3.141 Muradiye Külliyesi İhsan Celal Antel (Aktar, 1996) 238
Şekil 3.142 Osmanlı Başkenti Bursa isimli videoda Muradiye A) Muradiye'nin Ünlü Bahçeleri B) Şadırvan C) Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri D) Sultan II. Murat Türbesi önündeki şadırvan (Youtube Video Arşivi) 239
Şekil 3.143 Bursa Tanıtım Filmi'nde Muradiye A) Bahçe B) Cem Sultan Türbesi Kubbesi C) Mezar taşı sergileme alanı D) Türbe bahçesi giriş kapısı (Bursa Tanıtım Filmi) 240
Şekil 3.144 Kezban isimli filmden görüntüler A) Muradiye Camii B) Şehzade Ahmet Türbesi (Youtube Film Arşivi, 1968) 241
Şekil 3.145 Muhteşem Yüzyıl 144. Bölüm Şehzade Mustafa Türbesi (Youtube Video Arşivi, 2014)..... 241

Şekil 4.1 4.4.1929 tarihli İstanbul ve Bursa'daki türbelerin tamiratına dair belge (BKVKBKM Arşivi) 251

Şekil 4.2 Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yazısı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi) 254
Şekil 4.3 Kazım Baykal'ın Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne yazdığı yazı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi) 263
Şekil 4.4 Vakıflar Bölge Müdürlüğü cevap yazısı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)..... 263
Şekil 4.5 Sultan II. Murat Türbesi A) Mihrap B) Doğu duvarı pencere alınlığı C) Batı duvarı pencere alınlıkları (BBB Arşivi) 264
Şekil 4.6 Sultan II. Murat Türbesi Tonozları A) 1947 (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) , B) 1996 (BKVKBKM Arşivi) , C) 2013 (BBB Arşivi) 266
Şekil 4.7 Sultan II. Murat Türbesi A) Tonoz üstlerindeki dolgu B) Tonozlara yapılan karbon çubuk dikişler (BBB Arşivi)..... 266
Şekil 4.8 04.07.1978 tarihli tespit raporu (VGM Arşivi) 272
Şekil 4.9 Sultan II. Murat Türbesi saçağı (VGM Arşivi, 1941) 273
Şekil 4.10 Sultan II. Murat Türbesi saçağı 2012 (BBB Arşivi)..... 273
Şekil 4.11 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı (BBB Arşivi) 274
Şekil 4.12 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçak detayı (Yeke, 2023) 275
Şekil 4.13 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı (Sébah ve Joaillier Fotoğrafları)..... 278
Şekil 4.14 Bahçe yaya yolları zemin kaplaması (Yeke, 2023)..... 278
Şekil 4.15 Sultan II. Murat Türbesi A) Doğu duvarı B) Batı duvarı pencere çevresi on sekizinci yüzyıl bezemeleri (BBB Arşivi) 280
Şekil 4.16 Sultan II. Murat Türbesi mihrap görünüş A) Raspa öncesi B) 1. Katman Raspa Sonrası (BBB Arşivi)..... 281
Şekil 4.17 Mihrap on sekizinci yüzyıl kalem işi motif detay (BBB Arşivi)... 281
Şekil 4.18 Mihrap A) Kemer üzengi seviyesi B) Kemer üzeri C) Mihrap nişi orta kısım kandil desen (BBB Arşivi) 282
Şekil 4.19 Mihrap A) Muradiye Camii B) Hüma Hatun Türbesi C) Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023)..... 282
Şekil 4.20 Sultan II. Murat Türbesi kuzey duvarı A) 1909 (Wilde, 1909), B) 1958 (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010), C) 1977 (Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyonlar)..... 283
Şekil 4.21 Gülbahar Hatun Türbesi A) Kuzey cephesi B) Doğu cephesi C) Çatı örtüsü ve giriş kapısı (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974) 287
Şekil 4.22 Restorasyon Öncesi Gülbahar Hatun Türbesi A) Doğu Cephesi B) Güney Cephesi (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) C) Güney Ceephesi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) 288
Şekil 4.23 Restorasyon aşamasında Gülbahar Hatun Türbesi A) Kiremit örtünün sökülmesi B) Kemer dolgularının boşaltılması C) Sanduka ile mermer zemin istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 289
Şekil 4.24 Gülbahar Hatun Türbesi A) (VGM Arşivi) B) (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) C) (Cengiz Bektaş Arşivi)..... 289
Şekil 4.25 Gülbahar Hatun Türbesi saçağı 1940 (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 292

Şekil 4.26	Gülşah Hatun Türbesi üst örtüsü A) (Kahn Arşivi, 1913) B) 1956 (VGM Arşivi, 1941) C) Kuzey Cephesi 1974 (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974).....	293
Şekil 4.27	Saraylılar Türbesi A) Kubbe kasnağı sökülmeden önceki hali (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) B) Külah şeklinde tamamlanması (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951).....	293
Şekil 4.28	Saraylılar Türbesi kurşun kaplı üst örtüsü 1974 (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974).....	294
Şekil 4.29	Gülbahar Hatun Türbesi doğu cephesi kapı üzerindeki alınlık (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)	295
Şekil 4.30	Mükrime Hatun Türbesi pencere çevresi bezemeler 2013 (BBB Arşivi).....	296
Şekil 4.31	Mükrime Hatun Türbesi doğu duvarı kalem işi bezemeleri A) Restorasyon Öncesi B) Restorasyon Sonrası (BBB Arşivi).....	297
Şekil 4.32	2012-2015 restorasyon öncesi duvarlar A) Şehzade Mahmut Türbesi B) Şirin Hatun Türbesi (BBB Arşivi)	297
Şekil 4.33	Mükrime Hatun Türbesi A) Doğu cephesi B) Pencere kemerleri üzerinde dökülen sıvalar C) Beden duvarlarında almaşık duvar örgüsü taklidi sıvalar (BBB Arşivi).....	298
Şekil 4.34	Mükrime Hatun Türbesi batı cephesi A) Saçak sökülmeden önceki hali B) Saçak söküldükten sonraki hali (Albert Gabriel Arşivi).....	299
Şekil 4.35	Cephelerde yer alan geometrik bezemeler A) Şehzade Ahmet Türbesi kuzey cephesi B) Şehzade Mahmut Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Arşivi, 1863).....	300
Şekil 4.36	Ayasofya Camii Güney Cephesi A) On dokuzuncu yüzyıl restorasyonu öncesi B) Restorasyon sonrası görünümü (Fossati, 1852).....	300
Şekil 4.37	Şehzade Ahmet Türbesi batı cephesi (Bursa Tanıtım Filmi)	301
Şekil 4.38	Şehzade Ahmet Türbesi duvarında sıva izleri A) Restorasyon Öncesi B) Restorasyon Sonrası (BBB Arşivi).....	302
Şekil 4.39	Mükrime Hatun Türbesi Girişi (Bursa ve İstanbul fotoğrafları albümü).....	303
Şekil 4.40	Mükrime Hatun Türbesi girişi (Bursa ve İstanbul fotoğrafları albümü).....	304
Şekil 4.41	Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri girişleri (Picclick Fotoğraf Arşivi, 1902)	304
Şekil 4.42	Şirin Hatun Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934).....	305
Şekil 4.43	Şirin Hatun Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934).....	306
Şekil 4.44	Mükrime Hatun Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)	307
Şekil 4.45	Gülruh Hatun Türbesi girişi (Harvard Güzel Sanatlar Kütüphanesi Koleksiyonu, 19. yüzyıl)	308
Şekil 4.46	Bâb-ı Âlî girişi kapısı ve çeşmelerin üzerindeki eğrisel saçaklar (Kültür Envanteri Arşivi)	308
Şekil 4.47	Sultan II. Beyazıt Türbesi (Beyazıt Camii ve Sultan II. Beyazıt Türbesi, 2019).....	309
Şekil 4.48	Mükrime Hatun Türbesi girişi (Kahn Arşivi, 1913).....	310

Şekil 4.49 Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağının değişimi A) Neobarok üsluptaki saçak ve çeyrek kubbe kavsara B) Saçak söküldükten sonra giriş kapısı görünümü (Gabriel, 2010)..... 310
Şekil 4.50 Türbe giriş saçakları on dokuzuncu yüzyıl restitüsyon projesi cephe çizimleri (BBB Arşivi, Proje Müellifi: D2 Tasarım Mimarlık, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)..... 311
Şekil 4.51 Türbe girişleri 16. yüzyıl restitüsyon projesi cephe çizimleri (BBB Arşivi, Proje Müellifi: D2 Tasarım Mimarlık, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)..... 312
Şekil 4.52 Gülruh Hatun Türbesi A) Saçak sökülmeden önceki durum (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010) B) Saçak söküldükten sonraki durum (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)..... 312
Şekil 4.53 Gülruh Hatun Türbesi Girişi A) Neobarok saçak yerindeyken B) Saçak söküldükten sonra (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)..... 313
Şekil 4.54 Yeşil Türbe cephe çizimi (Parvillée, 1874)..... 313
Şekil 4.55 Yeşil Türbe A) 1895 (Dostoğlu, 2003) B) 1941 (Kural, 1944) C) 1943 sonrası (Yeşil Türbe Kartpostalı, 20. yüzyıl) 314
Şekil 4.56 Mükrime Hatun Türbesi (VEKAM Ömür Bakırer Koleksiyonu, 1965)..... 314
Şekil 4.57 Mükrime Hatun Türbesi Doğu Cephesi A)2013 Restorasyon çalışmaları öncesi B) Tuğla örgü mukarnas kavsara uygulaması (BBB Arşivi) C) 2023 Kavsara genel görünümü (Yeke, 2023).... 315
Şekil 4.58 Mükrime Hatun Türbesi kubbesi A) 2011 (BBB Arşivi) B) 2023 genel görünümü (Yeke, 2023)..... 317
Şekil 4.59 A) Beyazıt Yangın Kulesi (Demir, 2023) B) Cedid Havadin Türbesi (Keskin, 2012) C) Sultan II. Beyazıt Türbesi (II. Beyazıt Türbesi, 2023) D) Fatih Camii (Fatih Camii,1982)..... 318
Şekil 4.60 Ulu Camii mihrap duvarındaki hat yazı çerçevesindeki on dokuzuncu yüzyıla ait motifler (Yeke, 2023)..... 319
Şekil 4.61 Sultan II. Beyazıt Türbesi kubbesinde raspa sonrası ortaya çıkan desen (Sedes & Bozkurt, 2023). 320
Şekil 4.62 Sultan II. Beyazıt Türbesi kubbesinde restorasyon sonrası görünümü (Sedes, &Bozkurt, 2023)..... 320
Şekil 4.63 Restorasyon sonrası kubbeler A) Şehzade Ahmet Türbesi B) Gülşah Hatun Türbesi C) Mükrime Hatun Türbesi (Yeke, 2023). 321
Şekil 4.64 Restorasyon sonrası kubbeler A) Şehzade Mahmut Türbesi B) Şehzade Mustafa Türbesi C) Gülruh Hatun Türbesi D) Şirin Hatun Türbesi E) Hüma Hatun Türbesi (Yeke, 2023) 322
Şekil 4.65 Şehzadeler Türbesi A) kubbe ve kemer yüzeyindeki B) Pencere alınlığındaki kalem işi motifler (Şaşmaz, 2006)..... 323
Şekil 4.66 Sultan II. Murat Türbesi kubbesi restorasyon sonrası (Yeke, 2023)..... 324
Şekil 4.67 Cem Sultan Türbesi kalem işi bezemeleri restorasyon öncesi A) Kubbe genel görünümü B) Kubbe detay (BBB Arşivi) 325
Şekil 4.68 Cem Sultan Türbesi kubbe kalem işleri raspa çalışması (BBB Arşivi)..... 326

Şekil 4.69 Kandes'in çiziminde soldan sağa Şehzade Mahmut, Şehzade Mustafa, Sultan II. Murat, Şehzade Ahmet Türbeleri ve Muradiye Camii (Kandes, 2009) 328
Şekil 4.70 1980'li yıllarda gerçekleştirilen onarımlarda raspa sonrası açığa çıkarılıp tümleme yapılmayan duvar bölümü (BBB Arşivi) 329
Şekil 4.71 Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağı (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 19. yüzyıl) 331
Şekil 4.72 Şehzade Mustafa Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) 332
Şekil 4.73 Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağı tavanı (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974) 333
Şekil 4.74 Ali Saim Ülgen'in hazırladığı A) Şehzade Mustafa Türbesi kesit ölçü eksizi B) Kesit çizimi C) Plan D) Kesit (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 334
Şekil 4.75 2012-2015 restorasyonu sonrası saçağın genel görünümü (BBB Arşivi) 335
Şekil 4.76 Şehzade Mustafa giriş kapısı ve sandukalar (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) 338
Şekil 4.77 Şehzade Mustafa Türbesi giriş kapısı ve çini kaplı duvarlar (Sébah ve Joaillier Fotoğrafları) 338
Şekil 4.78 Şehzade Mustafa Türbesi duvar yüzeyinde kalem işi bezeme izleri (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) 339
Şekil 4.79 Şehzade Mustafa Türbesi raspa çalışmaları (BBB Arşivi) 339
Şekil 4.80 2012-2015 yılı restorasyon aşamasında türbe kalem işi motifler A) Bezeme boya katmanları B) Raspa öncesi kubbe deseni C) Raspa sonrası ortaya çıkarılan erken dönem bezemeler D) Restorasyon sonrası kubbe deseni (BBB Arşivi) 340
Şekil 4.81 Şehzade Ahmet Türbesi doğu duvarı pencere üzeri yazı kartuşu (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) 343
Şekil 4.82 Şehzade Ahmet Türbesi doğu duvarı pencere üzeri yazı kartuşu (BBB Arşivi) 344
Şekil 4.83 Şehzade Ahmet Türbesi doğu duvarı pencere üzeri yazı kartuşu (Yeke, 2023) 344
Şekil 4.84 Şehzade Mustafa Türbesi girişi (Picclick Fotoğraf Arşivi, 1902). 345
Şekil 4.85 Sotheby's Müzayede Evi koleksiyonunda yer alan eser (Sotheby's Müzayede Evi Arşivi, 19. yüzyıl) 346
Şekil 4.86 2009 yılında çalınan çinilerin izi A) 2011 genel görünüm B) 2014 yılı restorasyon sonrası (BBB Arşivi) 348
Şekil 4.87 2021 yılında bir antikacıda bulunan üç çini levha (Hürriyet Gazetesi Arşivi, 2021) 349

ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa

Çizelge 2.1	Eski Eserler ve Müzeler Umumi Müdürlüğü Bütçe Planlaması ...	27
Çizelge 2.2	Muradiye Külliyesinde mezarı olan hanedan üyeleri	66
Çizelge 2.3	Cem Sultan Türbesi 1795 tarihli onarımları keşif listesi	88
Çizelge 3.1.	Şehzade Mustafa Türbesi'nin inşa sürecine ait belgeler	123
Çizelge 3.2.	Onarım ve keşif raporlarıyla ilgili belgeler (1586-1855)	126
Çizelge 3.3.	Onarım ve keşif raporlarıyla ilgili belgeler (1855-1893)	129
Çizelge 3.4.	Türbelerin tamir işlemlerini yürütenlerin listesi	130
Çizelge 3.5.	Onarım ve keşif raporlarıyla ilgili belgeler (1928-2015)	131
Çizelge 3.6.	Şehir Haritalarında Bursa Muradiye Külliyesi	166
Çizelge 3.7.	Seçilen türbelerin duvarlarında/ tonozlarında/ kubbelerinde/ dış cephelerinde / giriş saçaklarında/ kalem işi bezemelerinde / çini bezemelerinde tespit edilen müdahaleler	245
Çizelge 4.1.	Muradiye Külliyesi Türbeleri Koruma ve Onarım Süreci	257
Çizelge 4.2.	Muradiye Külliyesi Türbeleri Onarım Tarihleri	261
Çizelge 4.3.	Sultan II. Murat Türbesi tonozlarında tespit edilen müdahaleler ..	267
Çizelge 4.4.	Sultan II. Murat Türbesi dış cephelerinde tespit edilen müdahaleler	270
Çizelge 4.5.	Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler	276
Çizelge 4.6.	Sultan II. Murat Türbesi kalem işi bezemelerinde tespit edilen müdahaleler	285
Çizelge 4.7.	Gülbahar Hatun Türbesi duvarlarında tespit edilen müdahaleler..	290
Çizelge 4.8.	Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler	316
Çizelge 4.9.	Mükrime Hatun Türbesi kalem işi bezemelerinde tespit edilen müdahaleler	327
Çizelge 4.10.	Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler	336
Çizelge 4.11.	Şehzade Mustafa Türbesi kalem işi bezemelerinde tespit edilen müdahaleler	342
Çizelge 4.12.	Şehzade Mustafa Türbesi çini bezemelerinde tespit edilen müdahaleler	347
Çizelge 5.1.	Türbelerde gerçekleştirilen onarımlara ait zaman çizelgesi……	358

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti Bursa'nın mimari kimliğinin oluşmasında, şehirde inşa edilen sultan külliyeleri etkili olmuştur. Külliyeler, merkezinde ibadet işlevini karşılayan camiler, çevresinde medrese, imaret, hamam, mektep ve türbelerden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti altıncı hükümdarı Sultan II. Murat devrinde inşa edilen, bulunduğu bölgeye de ismini veren Muradiye Külliyesi, Bursa'da inşa edilmiş son sultan külliyesidir.

Sultan II. Murat'ın, Hisar içi olarak anılan şehir merkezinin hemen kuzeyinde inşa ettirdiği külliye içerisindeki yapılar, kentin bu bölümünün gelişiminde büyük rol oynamış, bulundukları semtin Muradiye olarak anılmasını sağlamıştır. Külliye içerisindeki cami, imaret, medrese, hamam ve türbe yapıları özgün hallerini büyük oranda korumuştur. Külliyeyi daha önceki benzerlerinden farklı kılan özellik, banisi ve sonrasında tahta çıkan beş farklı padişah döneminde hanedan üyelerinin de bu hazireye defnedilmesiyle inşa edilen toplam on üç türbeye sahip olmasıdır.

Muradiye Külliyesi türbeleri, zaman içinde çeşitli sebeplerden dolayı onarıma ihtiyaç duymuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde vakıf sistemiyle onarımlar gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren koruma kavramında ortaya çıkan farklı görüşlerin etkileri türbelerde de yer bulmuştur. Cumhuriyet'in ilanının ardından anıtların belgelenmesi ve onarılması yönünde sistemli çalışmalar sürdürülmüştür. Türbelerde gerçekleştirilen onarımlar ve tarihsel arka planını içeren, arşivlerde yer alan belgeler üzerinde yapılan araştırmalara dayalı kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Dönemin koruma yaklaşımlarını yansıtan koruma ve onarım müdahalelerinin yapılara etkisinin ortaya konması çalışmanın özgün boyutunu oluşturmaktadır. Türbelerde gerçekleştirilen onarım çalışmaları için dört ana dönem belirlenmiştir. İlk dönemde, 1844 tarihinde Sultan Abdülmecit'in Bursa ziyareti tarihiyle örtüşen, türbelere Neobarok üsluptaki eklerin dahil olduğu süreci içermektedir.

İkinci dönem, 1855 depremi ardından yürütülen, 1967 yılında tamamlanan onarım çalışmalarını kapsamaktadır. Üçüncü dönem olarak belirlenen 1947-1962 yılları arasında onarımlar Cumhuriyet'in ilanı ardından koruma alanındaki önemli müdahaleleri içermektedir. Dördüncü dönem olarak ele alınan 2012-2015 yılları arasındaki uygulamalar türbelerin geçirdiği en kapsamlı onarım çalışmalarını içermektedir. Bugüne kadar külliyedeki türbeler hakkında bu kapsamda bir çalışma hazırlanmamış olması, tezin özgün yanını oluşturmaktadır.

Muradiye Külliyesi'ndeki türbeler hakkında hazırlanmış çalışmalar arasında külliyedeki türbelerle ilgili sanat tarihi alanında mimari özellikler, bezeme kompozisyonları gibi konu başlıkları içerisinde bireysel olarak türbelere tek tek yer veren yüksek lisans ve doktora çalışmaları mevcuttur. Fakat türbelerin zaman içerisinde restorasyon çalışmaları sırasında gördükleri müdahaleleri detaylı olarak ele alan ve korum tarihindeki değişim perspektifinde değerlendiren kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır.

1956 yılında İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi bölümünde Naci Altan'ın hazırladığı "*Bursa Muradiye Türbeleri*" isimli tezi, 1966 yılında İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi bölümünde İnciay Berik'in hazırladığı "Bursa Muradiye Külliyesi ve Türbeleri" isimli tezi, 2008 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı'nda Zeynep Altıntaş'ın hazırladığı "Muradiye Külliyesi ve Haziresindeki Türbeler" isimli yüksek lisans tezi, 2022 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Ana Bilim Dalı, Geleneksel Türk Sanatları Bilim Dalı'nda Berrin İnci'nin hazırladığı "Bursa Muradiye Mezar Taşları Müzesinde Bulunan Mezar Taşlarının Hat Sanatı Açısından İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezi ile aynı bölümde Özgenur Şeker tarafından hazırlanan "Bursa Muradiye Külliyesi, Hanım Sultan Türbeleri Kalem işi Tezyinatı" isimli yüksek lisans tezi, külliyedeki türbeler hakkında sanat tarihi alanında hazırlanmış tezlerdir. 2004 yılında New York Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde Richard Turnbull tarafından hazırlanan "The Muradiye Tomb Complex in Bursa and the Development of the Ottoman Funerary Tradition" isimli doktora tezi türbeler ve Osmanlı dönemi cenaze geleneği hakkındadır. 2021 yılında Kadir Has Üniversitesi, Lisansüstü

Eğitim Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Ana Bilim Dalı'nda Ebru Erdoğdu Kara tarafından hazırlanan "Bursa Muradiye Külliyesi ve Çevresindeki Yapıların Mimari Değişim Sürecine Kurul Kararlarının Etkisi" isimli yüksek lisans tezinin bir bölümünde türbelerin korunmasına yönelik yasal sürecin gelişimi yer almaktadır.

Külliyedeki türbelerin tamamını ele alan ve mimari değişim süreçlerini irdeleyen kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması tez konusu olarak seçilmesinde etkili olmuştur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı külliyede yer alan on üç farklı yapı ile büyük bir mezar topluluğu olan türbelerde gerçekleştirilen koruma ve onarım çalışmalarının tarihsel arka planının incelenmesidir. Bu incelemelerin yapılabilmesi için, belirlenen dört türbeye dair hazırlanan alan çalışması ile yapının özgün kimliğini oluşturan öğeler bütününün, mimarlık tarihi açısından irdelenerek, gelişim süreçleri irdelenmiştir. Gerçekleştirilen arşiv araştırma ve tespit çalışmalarında ortaya çıkan verileri oluşturan görsel ve yazılı belgeler değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında elde edilen veriler, 19. yüzyıl ve sonrasına aittir. Bu değerlendirme sürecinde külliyede yer alan on üç türbeden dört tanesi seçilerek detaylı olarak ele alınmış, koruma tarihinin gelişimi perspektifinde değerlendirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemlerinde anıt eserlerin korunmasına yönelik uygulamaların yüzyıllar içerisinde değişimi incelenmiştir.

Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde anıtsal yapıların onarımında geleneksel yöntemler tercih edilirken, son dönemlerinde Batılılaşma izlerinin olduğu uygulamalar görülmektedir. Cumhuriyet'in ilanının ardından koruma ve onarım çalışmaları, daha öncesinde gerçekleştirilen uygulamalar karşısında üslup birliğine yönelik yaklaşımlar ön planda tutularak sürdürülmüştür. Yapının tek bir stili olması gerekliliğine inanan üslup birliği, sonraki dönemlerde gerçekleştirilen onarımlarda farklı döneme ait üslup özelliklerinin yapıda yer almaması gerektiğini savunmaktadır.

Bu tutumun türbelerde ne gibi değişimlere neden olduğunun ve kuramsal yaklaşımların türbelerin mimari özgünlüğüne ve yapısal özelliklerine ne şekilde müdahalelere sebep olduğunun aktarılacağı bu çalışmada sürece dair özgün verilere ulaşılması ve değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Çalışmanın Kapsamı

Çalışma kapsamında Muradiye Külliyesi'nde yer alan on üç türbe yer almaktadır. Bu çalışma temelde iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada yazılı ve görsel belgeler incelenerek yapılarda gerçekleştirilen koruma ve restorasyon çalışmalarındaki müdahale ve yaklaşımların analizi yapılmıştır. İkinci bölümde külliyede yer alan yapılara yer verilmiştir. **"Tarihsel Süreç İçerisinde Bursa Muradiye Külliyesi"** başlıklı ikinci bölümde külliyenin banisi Sultan II. Murat ve vakfiyesi, külliyeyi oluşturan cami, medrese, imaret, sıbyan mektebi, türbeler ayrı ayrı incelenmiş, külliyenin 19., 20. ve 21. yüzyıldaki genel durumu aktarılmak istenmiştir.

Külliyede 1426 yılında Sultan II. Murat Camii inşasıyla başlayan yapılaşma, Sultan II. Selim döneminde kardeşi Şehzade Mustafa için 1573 yılında inşa edilen türbe ile son bulmuştur. Tez kapsamında, 1844 onarımları ve 1855 depreminden sonra Bursa'daki hasar görmüş yapıların tespiti, keşiflerinin hazırlanması ve onarım süreçleri 19. Yüzyıl koruma kavramı açısından irdelenmesine önem verilmiştir. Türbelerin Batılılaşma Devri mimari bezemeleri ve girişlerinde yer alan Neobarok üsluptaki ahşap eğrisel formda saçakları 1844 yılında yapılmış olup, restorasyon alanında yeni üslupların yapıya uygulanmasının önemli örneklerindendir.

Türbelerin dış cephe düzenleri, girişleri üzerindeki saçaklar, iç duvar yüzeyinde yer alan kalem işi bezemeleri üzerinde yapılan müdahaleler gibi farklı dönemlerde yapılan onarımların sonuncusu olarak 2012-2015 yılları arası gerçekleşen restorasyon çalışmalarında, araştırmacının uygulamayı gerçekleştiren yüklenici firması teknik ekibinde yer alarak sürece dahil olması konunun seçilmesinde etken olmuştur.

Külliyede inşa edilen on üç türbe için yapılan araştırma çalışmaları sonrasında belirlenen dört türbe alan çalışması özelinde detaylı biçimde incelenmek üzere seçilmiştir. Bu seçim yapılırken, türbelerin tarihi özellikleri, geçirdikleri değişimler, inşa edildikleri dönemin mimari ve bezeme özelliklerini yansıtmaları, türbelerle ilgili ulaşılan görsel ve yazılı belgeler gibi araştırma konusuna ışık tutacak verilerin daha fazla olması gibi kriterler göz önünde tutulmuştur.

"Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahalelerin Tespiti" başlıklı üçüncü bölümde araştırma arşiv belgeleri, seyahatnameler, edebi metinler ve yazılı basında külliyedeki türbeler hakkında yer alan bilgiler, belgeler, fotoğraflar, çizimler ve haritalar incelenmiştir. Arşiv araştırmaları sonrasında tespit edilen özgün belgeler bu bölümde sunulmuştur.

Dördüncü bölümde alan çalışması için seçilen Sultan II. Murat, Gülbahar Ebe Hatun, Mükrime Hatun ve Şehzade Mustafa Türbelerinin geçirdiği onarımlar açısından ayrı ayrı ele alınmıştır. **"Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri"** isimli ana başlık altında, belirlenen türbelerinin her birinin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği mimari değişim gerçekleştirilen onarımlar üzerinden aktarılmıştır. Koruma sorunları ve gerçekleştirilen müdahaleler, taşıyıcı sistem, üst örtü, bezeme onarımları alt başlıklarında değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde tespit edilen müdahaleler ile yapılarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında ortaya konulan kuramsal yaklaşımlardaki farklılık ele alınmıştır. Koruma kavramındaki değişim mimarlık tarihi açısından incelenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Hazırlanan çalışmada kullanılan yöntem konuyla ilgili üretilmiş bütün belgelerin araştırılması, yapılar özelinde mimari değişimlerin tespiti, tespit edilenlerin yüzyıllar içerisinde koruma anlayışındaki değişiklikler perspektifinden değerlendirilmesi şeklindedir. Tez hazırlama süreci boyunca çalışma alanıyla ilgili daha önce hazırlanmış

çalışma ve araştırmaları içeren literatür taraması yapılmıştır. Önceki yıllarda hazırlanmış tezler, yayımlanmış kitaplar ve süreli yayınlar taranmış, konu ile ilgili belgeler bir araya getirilerek incelenmiştir.

Araştırmada 19. Yüzyıldan bugüne türbelerde gerçekleşen onarımlardaki yaklaşımları izleyip yorumlayabilmek adına başta Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer alan Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi fonları, Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi, Vakıflar Bursa Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan kararlar ve yazışmalar çalışmanın birincil kaynağını oluşturmaktadır. Külliyede yer alan on üç türbenin tarihçeleri ve mimari özellikleri araştırılmış, geçirdikleri onarımlar, külliyeyi ziyaret eden seyyahların, mimar ve ressamların tespitleriyle birlikte incelenmiş, aktardıkları bilgiler aynı döneme ait görsel belgeler ile eşleştirilmiştir.

Türbelerde ortaya çıkan mimari değişimin tarihsel arka planını oluşturan belgeler karşılaştırmalı olarak incelenerek her yapı için veriler bir araya toplanmıştır. Onarımların zaman aralıkları tespit edilerek dönemleri belirlenmiştir. 2012-2015 yılları arasında yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında türbe duvar yüzeylerinde yapılan raspa çalışmalarında alt katmanda on altıncı yüzyıla tarihlenen kalem işi desenlerinin bulunması, yapıların 1855 depreminden etkilenmediğinin ve özgün dokusunu koruduğunun göstergesi kabul edilmiştir. Mevcut desenlerin üzerini kapatarak on dokuzuncu yüzyıl bezeme özelliklerini gösteren uygulamaların neden yapıldığı sorusu, koruma kavramının zaman içerisindeki değişiminin irdelenmesine yönlendiren esas araştırma konusunun temelini oluşturmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Mimarlığı içerisinde farklı bir mimari dil oluşturma çabasının, restorasyon çalışmalarında da kendine yer bulduğu anlaşılmıştır.

1855 yılında gerçekleşen depremin sonrasında türbelerde uygulandığı düşünülen Neobarok giriş saçaklarının, duvar yüzeylerinde uygulanan siyah ve gri renkli bezemelerin hangi yıl yapıldığının tespit edilmesi tez çalışmasının araştırma konularından biridir. Gerçekleştirilen araştırma çalışmaları sonucu sağlıklı verilere ulaşılmış, saçak ve

bezemelerin uygulandığı onarım tarihi birinci dönem (1844-1851) olarak belirlenmiştir. Birinci dönem onarımlarının kimin tarafın yürütüldüğünün tespit edilmesi, çalışmanın bir diğer araştırma konusu olmuştur. Ulaşılan veriler arasında daha önce literatürde karşılaşılmamış fotoğraf, çizim ve belgelerin bulunması, çalışmanın özgünlüğünü destekleyen değerli bilgilerin oluşmasını sağlamıştır. Bu verilerin ilk defa bu tezde yer alması açısından önem arz etmektedir.

On dokuzuncu, yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda türbelerde yürütülen onarım çalışmalarının sonuçları, gerçekleştirilen uygulamalardaki yaklaşımların dünyada ve ülkede gelişim gösteren korumaya bakış açısı ile karşılaştırılması çalışmanın diğer inceleme konusu olmuştur. Yirminci yüzyılda, on dokuzuncu yüzyıla ait dönem eklerinin yapılardan uzaklaştırılması, yapının ilk inşa edildiği haline döndürülme çabasının sonucu onarımlarda hakim üslup birliği kaygısı kuramıyla açıklanırken, dönemin politikaları, sosyal ve ekonomik ortamın, restorasyon çalışmalarına etkisiyle karşılaştırılarak saptanmıştır. Araştırmanın detaylandırılması ve nitelikli kanıtların oluşturulması için alan çalışması olarak külliyedeki türbelerden dördü incelenmiştir.

Tezin kuramsal temeller ve kaynak araştırması bölümünde Bursa Muradiye Külliyesi'nin oluşum ve gelişim süreçleri, külliyenin banisi ve külliyedeki yapılar konularına yer verilmiştir. Materyal ve yöntem bölümünde külliyedeki türbelere dair yapılan araştırmalarda ulaşılan veriler, türlerine göre sınıflandırılmıştır. Onarım çalışmalarına dair bilgi içeren arşiv belgeleri ve seyahatnameler kronolojik olarak sıralanmış, görsel veriler üzerinde koruma ve onarım müdahaleleri mevcut durumu belgeleyen güncel fotoğraflarla karşılaştırılarak tespitler yapılmıştır. Bulgular ve tartışma bölümünde hazırlanan tablolarda türbelerde değişime uğrayan yapı elemanları belirtilmiş, müdahale yıllarına dair bilgi verilmiş ve hangi kaynaklarda karşılaşıldığı eklenmiştir. Oluşturulan tablolarda türbelerde gerçekleştirilen müdahaleler kronolojik olarak, dönem değerlendirilmeleriyle birlikte sunulmuştur. Veriler üzerinde yapılan incelemelerde, türbelerin geçirdiği en kapsamlı onarımların tarihi belirlenmiştir. Sonuç bölümünde çalışmada elde edilen bulgular özetlenerek yorumlanmış, koruma sürecinin

yürütülmesinde yapıların geçirdiği onarım geçmişinin irdelenmesiyle ulaşılan bilgiler sunulmuştur. Gelecekte bu alanda yapılacak çalışmalar için öneriler oluşturulmuştur.

Çalışmada Yararlanılan Kaynaklar

Çalışmanın birinci derece kaynağını oluşturan arşiv belgeleri taramasında, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde gerçekleştirilen arşiv tarama çalışmaları sonucu özellikle 1855 depremi öncesi ve sonrası türbelerin bakım ve onarımı ile ilgili bilgi, belge ve kayıtlar incelenmiştir. Dini mahkeme kayıtları olan Kadı ya da Şeriyye Sicilleri'nde türbelerin onarımlarına yönelik tespit ve yazışmalar hakkında bilgi edinilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi'nde, 1923 sonrası yapıların korunmasına yönelik yapılan yazışmalar tespit edilmiştir.

Kültür ve Tabiat Varlıkları Bursa Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yapılan araştırmalar sonucu 1960-2020 yılları arası türbelerde gerçekleştirilen onarım çalışmalarıyla ile ilgili alınan koruma kararları hakkında kayıtlar incelenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Bursa Bölge Müdürlüğü arşivlerinde yapılan araştırmada özellikle 1960-2010 yılları arasında külliye ile ilgili koruma ve onarım çalışmalarıyla ilgili yazışmalar ve fotoğraflara ulaşılmıştır.

Onarımlara ilişkin belgelerin yer aldığı bir diğer önemli arşiv, 1947-1962 yılları arası restorasyon çalışmalarını yürüten isimler arasında olan Mimar Ali Saim Ülgen'in kişisel arşivi olmuştur. Salt Galata Araştırma Merkezi Ali Saim Ülgen Koleksiyonu'nda yer alan yazışma, teknik şartname, çizim ve fotoğraflardan oluşan belgeler, onarımların anlaşılmasında önemli bir kaynak olmuştur.

Türbelerde gerçekleştirilen koruma ve onarım çalışmaları, türbeleri ziyaret eden seyyahlar, mimarlar ve onların kaleme aldığı seyahatname ve yazılar, ressamların yaptığı resimler ve gravürler gibi görsel ve yazılı kaynaklar için Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu Arşivi, Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul Büyükşehir Belediyesi

Atatürk Kitaplığı, Getty Research Institute, Library of Congress II. Abdülhamit Koleksiyonu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Koç Üniversitesi Dijital Arşivi Mehmet Nihat Nigizberk Koleksiyonu, IRCICA Dijital Kütüphanesi, Milli Kütüphane Dijital Arşivi, Aikaterini Laskaridis Foundation Library Collection gibi kurumlar ve kişisel arşivlerde araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Hüdavendigar Vilayeti Salnameleri, Arkitekt, Bursa Halkevi Dergisi süreli yayınları incelenmiştir.

Çalışmada birinci derecede yararlanılan kaynaklardan bir diğeri on dokuzuncu yüzyıldan itibaren külliyeyi ziyaret eden seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda külliyeyi ziyaret eden seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler arasında türbelere, onların mimari tanımlarına ve o günkü mevcut durumlarına yer veren çalışmalardan Joseph von Hammer (1818), Charles Texier (1833), Robert Walsh (1837), Julia Pardoe (1837), Charles Ambroise Bernard (1840), Samuel Green Wheeler Benjamin (1854), Emily Anne Beaufort (1859), Alfred de Moustier (1862), Hayrullah Efendi (1863), Alexander Freiheren von Warsberg (1864), Ernst Haeckel (1873), Antonio Carlos Napoleone Gallenga (1877), Victor Marie de Launay ve Charles Bonkowski (1881), Vasileios I. Kandes (1883), Mary Adelaide Walker (1886), Georgina Adelaide Müller (1894), Pierre Loti (1894), Max von Berchem (1894), Fatma Fahrünnisa Hanım (1895), Richard Davey (1897), Marius Renard (1898), Vasil Kınçov (1899), Frederick William Hasluck'ın (1899) hazırladıkları seyahatnameler incelenmiştir.

Türbeler, yirminci yüzyılda da seyyahların ilgi odağı olmuştur. Petir Daskalov (1909), Hans Wilde (1909), Demetrius Coufopoulos (1910), Z. Duckett Ferriman (1910), Mehmet Ziya Efendi (1912), Heinrich Barth (1913), Louis Auguste Alphonse de Launay (1914), Walter Hawley (1918), Roy Elston (1923) tarafından hazırlanan çalışmalar incelenmiştir.

Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinin geçirdiği mimari değişim ve koruma anlayışının açıklanabilmesi için külliyedeki yapıların mimari özellikleri, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda külliyenin mevcut durumuna dair bu alanda yapılan çalışmaları içeren kapsamlı bir literatür araştırması yapılmıştır. Yapıların incelendiği döneme dair veriler

barındıran kaynaklar, literatür taramasının birinci derece ilgili kaynakçasını oluşturmaktadır.

Albert Gabriel, "Une Capitale Turque Brousse- Bir Türk Başkenti Bursa" isimli kitabında, şehirde yer alan anıt eserlerin 1926-1940 yılları arasında tamamlanan rölöve çalışmalarına yer vermiş, bu eserleri mimari açıdan incelemiş, Bursa'nın tarihi ve topografik özelliklerini aktarmıştır (Gabriel, 2010).

Heath Ward Lowry, "Ottoman Bursa in Travel Accounts-Seyahatnamelerde Osmanlı Bursası" isimli eserinde Osmanlı döneminde şehri ziyaret eden seyyahların hazırladığı seyahatnameler üzerinden şehrin o dönemde sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu aktarmıştır. İncelenen seyahatnameler, o döneme ait arşiv belgeleri ve konuyla ilgili hazırlanan diğer çalışmalarla karşılaştırılarak aktarılmıştır (Lowry, 2004).

Kazım Baykal, "Bursa ve Anıtları" isimli eserinde Bursa'da yer alan cami, türbe, çeşme, köşk, tekke, okul, medrese, kilise, han, köprü gibi tarihi eserlerin mimari eserlerin tanımlarını yapmış, o günkü durumları hakkında bilgi vermiştir (Baykal, 1950).

Léon Parvillée'nin, "Architecture et Decoration Turques – Türk Mimarlığı ve Tezyinatı" isimli eserinde Bursa'daki Yeşil Cami, Yeşil Türbe, Orhan Camii, Muradiye Türbeleri gibi on beşinci yüzyıl Osmanlı mimarlığı yapıtlarının rölöve ve detay çizimlerine yer verilmiştir (Parvillée, 2018).

Ali Saim Ülgen'in "Anıtların Korunması ve Onarılması" adlı eserinde, anıtlara yapılması gereken müdahalelere ve tekniklere dair bilgi verilmiştir (Ülgen, 1943).

Hakkı Önkal'ın "Osmanlı Hanedan Türbeleri" isimli kitabında Osmanlı sultanları ve aile üyelerine ait türbelerin mimari tanımları yapılmış, süsleme ve plan özellikleri aktarılmıştır (Önkal, 2017).

Richard H. Turnbull tarafından hazırlanan "The Muradiye Tomb Complex in Bursa and the Development of the Ottoman Funerary Tradition – Muradiye Türbeler Topluluğu ve Osmanlı Cenaze Geleneğinin Gelişimi" isimli doktora tezinde özellikle Osmanlı dönemi cenaze gelenekleri ve türbe mimarisinin gelişimi incelenmiş, Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbelerin sanat tarihi açısından değerlendirilmesi çalışmaları hazırlanmıştır (Turnbull, 2004).

Ertan Daş'ın hazırladığı "Erken Dönem Osmanlı Türbeleri" başlıklı doktora tezinde türbelerin mimari tanımları yapılmış, süsleme ve plan özellikleri aktarılmıştır (Daş, 2003).

Fahri Yıldırım tarafından hazırlanan "14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler" isimli doktora tezinde 14. yüzyıldan 1923 yılına kadar Bursa ili sınırları dâhilinde seyahatler yaparak burada karşılarına çıkan mimari eserlere yer veren seyyahların tanımlamaları değerlendirilmiştir (Yıldırım, 2013).

19. yüzyıldan itibaren Bursa'da kent ve mimarlık olgusu, koruma yaklaşımlarının gelişimi gibi konuları içeren kaynaklar ikinci derece faydalanılan eserler olarak gruplandırılmıştır.

Beatrice St. Laurent tarafından hazırlanan "Ottomanization and Modernization, The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914-Osmanlılaşma ve Modernleşme, Bursa'nın Mimari ve Kentsel Gelişimi ve Geleneğin Doğuşu 1836-1914", başlıklı doktora tezinde 19. yüzyılda Bursa'nın mimari ve kentsel öğeleri ve Ahmet Vefik Paşa döneminde yapılan uygulamalar ve onarımlar hakkında bilgi verilmiştir (St. Laurent, 1989).

Emre Madran tarafından hazırlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi; 16.-18. Yüzyıllar" (Madran, 2004) ve "Tanzimattan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve

Düzenlemeler:1800-1950" isimli eserlerde Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde koruma ve onarıma yönelik gelişen yasal süreç detaylı bir şekilde incelenmiştir (Madran, 2002).

Miyuki Aoki tarafından hazırlanan "Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı" isimli doktora tezinde, 1855 Depremi sonrasında Bursa'da gerçekleştirilen restorasyonlarda etkin rol oynayan Léon Parvillée'nin çalışmaları daha geniş kapsamlı bir perspektif içerisinde değerlendirilmiştir (Aoki, 2002) .

Yusuf Oğuzoğlu editörlüğünde hazırlanan "Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü" isimli eserde Doğan Yavaş tarafından kaleme alınan "Bursa'nın Kuruluşunda Orhan Gazi ve Muradiye Külliyeleri" (Yavaş, 2008), Raif Kaplanoğlu tarafından hazırlanan "Kent Haritalarına Göre Bursa'nın Kentsel Gelişimi" (Kaplanoğlu, 2008), Bayram Vardar tarafından hazırlanan "Osmanlı Modernleşme Döneminden 21. Yüzyıl Bursası'na Kentsel Gelişim" (Vardar, 2008) başlıklı makalelerde Muradiye Külliyesi'nin tarihsel gelişimine dair bilgilere ulaşılmıştır.

Emine Gizem Başkan tarafından hazırlanan "A Proposed Model for Understanding the Impacts of Climate Change on Tangible Cultural Heritage / İklim Değişikliğinin Somut Kültürel Miras Üzerindeki Etkilerini Anlamak İçin Bir Model Oluşturulması" isimli doktora tezi iklim değişikliğinin tarihi yapılar üzerinde kimyasal, fiziksel ve biyolojik bozulmalar ile ne şekilde etkileyeceğine dair bir çalışmadır. Alan çalışması olarak Bursa Muradiye Külliyesi'nin seçilmiş olması, külliyenin 2012-2015 yılları arasında geçirdiği son onarım öncesi ve sonrasına ait tespitler iklim parametreleri çerçevesinde değerlendirilmiştir (Başkan, 2016).

Neslihan Özaydın tarafından hazırlanan "Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi" isimli doktora tezinde 1855 Depremi sonrası Dersaadet ile Hüdavendigar Sancağı arasındaki resmî yazışmalar, hasar tespit raporları ve keşif defterlerinden, şehirde hasar alan yapıların onarılmasına yönelik çalışmalar ele alınmıştır (Özaydın, 2017).

Hüseyin Gürsel Bilmiş tarafından hazırlanan “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı” isimli doktora tezinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da inşa edilen kamu, eğitim ve sağlık yapılarının seçilen örneklerinin inşa süreçleri ve sonrasında Cumhuriyet'e kadar olan zaman diliminde gerçekleştirilen onarımlar, 1855 Depremi sonrası türbelerin hasar tespitleri ve onarım süreçleriyle ilgili Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgeler ele alınmıştır (Bilmiş, 2019).

Burcu Selcen Coşkun tarafından hazırlanan “İstanbul’daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma” başlıklı doktora tezinde Türkiye'de mimari koruma alanında dönemsel eğilimlerin tespit edilmesine yönelik bulgular değerlendirilmiştir (Coşkun, 2012).

Tez kapsamında hazırlanan bu çalışmayla Bursa Muradiye Külliyesi’nde yer alan türbelerin geçirdiği onarımlar ve mimari değişim, özgün belgeler ışığında tespit edilip değerlendirilmiştir. Çalışmanın özgünlüğünü oluşturan kısım, arşivde tespit edilen belgeler üzerinden koruma alanında ortaya çıkan görüş farklılıklarının yapılardaki izlerinin belirlenip, geçirdikleri onarımların yapılara etkileri detaylı bir şekilde incelenmiş olmasıdır. Daha önce literatürde yer almayan fotoğraf, çizim ve diğer belgelerin bu tez kapsamında yayınlanması, konuyla ilgili çalışacak araştırmacılar için yol gösterici olma niteliğindedir.

2. KURAMSAL TEMELLER: TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ

Bursa'da Osmanlı Sultanları tarafından inşa edilen son külliye olan Muradiye Külliyesi, Hisar'ın kuzeybatısında yer almaktadır. Bulunduğu semte daha sonra ismini veren külliye, cami, medrese, imaret, hamam ve türbelerden oluşmaktadır. On üç farklı türbenin bir bahçe içerisinde yer aldığı Muradiye Külliyesi'nde kırk saray mensubunun mezarı bulunmaktadır.

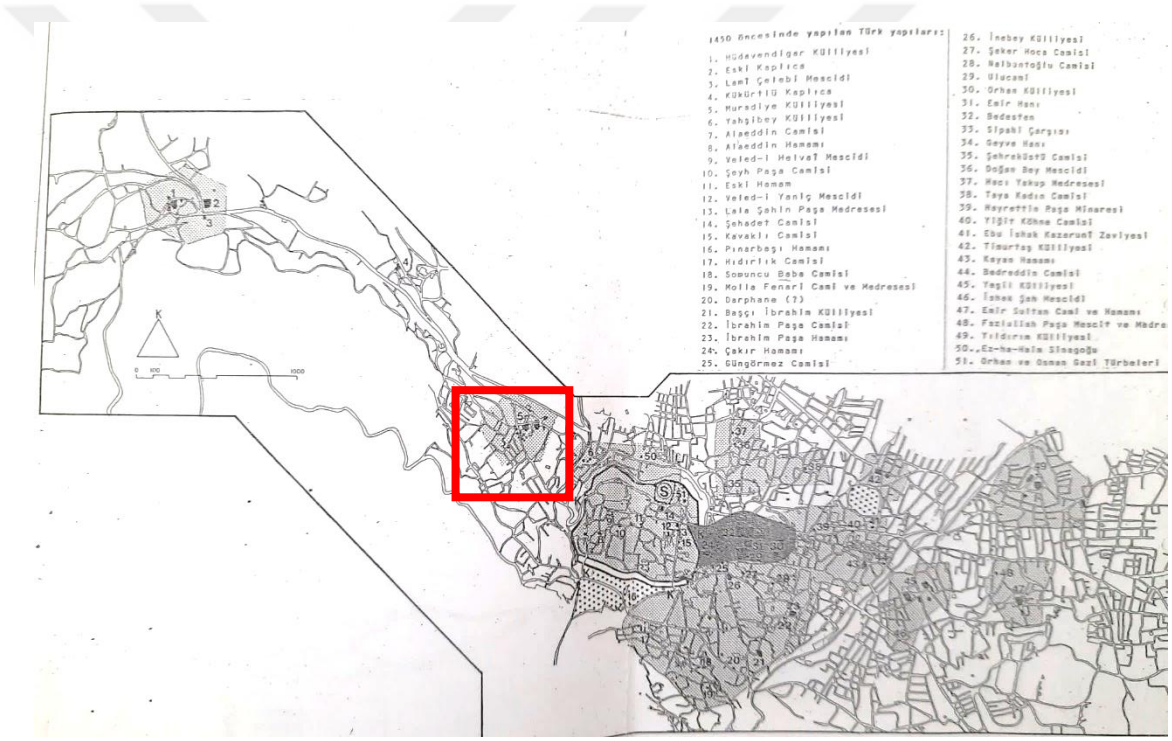
Cami ve medrese yapılarının güneyinde bulunan alanda inşa edilen Sultan II. Murat Türbesi ve sonrasında yüz yirmi dört yıl boyunca hanedan üyelerinin vefatının ardından yapılan mezarlarıyla, büyük bir türbe topluluğu haline gelmiştir. Benzer bir durumla Semerkant Efrâsiyâb tepesinde yer aldığına inanılan Hz. Muhammed'in amcasının oğlu Kasım b. Abbas'ın türbesi etrafında inşa edilen diğer türbelerin meydana getirdiği Şah-ı Zinde türbeler topluluğu ve İstanbul Eyüp'te yer alan Eyüp Sultan'ın mezarı çevresinde inşa edilen hanedan üyelerine ait türbelerinde karşılaşılmaktadır.

Muradiye Külliyesi türbeleri Osmanlı hanedan üyelerinden yaşanan kayıpların ilk başkent Bursa'da atalarının yakınında gömüldüğü, on üç farklı yapı ile büyük bir mezar topluluğuna dönüşmüştür. Şehri ziyaret edenlerin mutlaka görmek istediği, eserlerinde detaylı tanımlamalarını yaptıkları metinlerle, hazırladıkları çizimler ve resimlerle ve çektikleri fotoğraflarla türbeler hakkında bilgilere yer verdiği yapıların başında gelmektedir. İnşa edildiği zamandan bugüne çeşitli dönemlerde onarıma ihtiyaç duymuş ve bu konuda çeşitli müdahaleler görmüştür.

Bu bölümde öncelikle külliyenin inşa sürecine değinilmiş, yüzyıllar içerisinde külliye yapılarında gerçekleştirilen onarım çalışmaları anlatılmıştır. Koruma ve onarım müdahalelerinin gerçekleştirildiği dönem tanımları yapılmış, külliyenin banisi Sultan II. Murat ve döneminin önemli olayları aktarılmış, külliyede inşa edilen yapıların tarihi ve mimari özellikleri betimlenmiştir.

2.1. Muradiye Külliyesi Yapılarının Oluşum ve Gelişim Süreci

Sultan Külliyelerinin oluşumu Bursa şehrinin gelişimini etkileyen önemli faktörlerdendir. Şehir, 1326 yılında fethedildiğinde merkez Hisar içi ve çevresindeki kırsal yerleşim alanlarından ibarettir. Daha sonraları kent dışında boş alanlarda kurulan külliyelerle o bölgeye yerleşecek nüfusa beslenme, temizlik, sağlık, ibadet, eğitim ve yönetim hizmetleri sunulmuştur (Yenen, 2000). On dördüncü yüzyılda başlayan imar faaliyetleri on beşinci yüzyıl ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Doğu – batı doğrultusunda tepeler üzerine inşa edilen külliyelerin çevresinde oluşan mahallelerin nüfus artışıyla birlikte yapılaşmayla şehrin merkezi genişlemiştir (Tanyeli, 1986) (Şekil 2.1).

Şekil 2.1 15. yüzyılda Bursa Yerleşim Alanları ve Muradiye Külliyesi (Tanyeli, 1986)

Orhan Gazi döneminde fethedildiğinde Bursa, Hisar Bölgesi'nde kale içindeki yerleşim yerlerinden ibaret iken, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle, doğu ve batı yönünde gelişen bir Türk şehrine dönüşmüştür. Çalışmanın odağını oluşturan külliyenin ismini verdiği Muradiye Mahallesi, Hisar'ın kuzeybatısında yer almaktadır. 1426 yılında inşası tamamlanan cami ve diğer külliye yapılarını

çevreleyen yerleşim bölgesinde, 1487 yılında 45 hane yaşarken, 1573 yılında 149 haneye ulaşmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Rumlardan oluşan gayrimüslim nüfusta artış olmuştur. 1831 yılında gerçekleştirilen ilk resmi nüfus sayımına göre yaklaşık 25.000 nüfusu ile Bursa'da Müslüman ve gayrimüslimler bir arada yaşamaktadır (Kumaş, 2011). 1844 yılında Muradiye'de nüfusa kayıtlı 832 hanenin 445'i Rum'dur (Kaplanoğlu, 2008). Seyahatnamelerde şehirde Müslüman, Ortodoks Rum, Latin Katolik, Gregoryen Ermeni ve Yahudilerin bir arada yaşadığı belirtilmektedir (Lowry, 2004).

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yönetim merkezi olma özelliğini Edirne ile paylaşan Bursa, İstanbul'un fethiyle birlikte yönetim niteliğini kaybetmiştir (Yenen, 1988). Osman Gazi'den itibaren Osmanlı Devleti'nin ilk altı yöneticisinin mezarlarının burada olması ve başkent olma özelliğini yitirdikten sonra da hanedan üyelerinden bazılarının Bursa'da gömülmeye devam edilmesi, şehrin manevi değerini koruduğunun bir göstergesidir.

Muradiye Külliyesi'nin çevresinde yer alan anıtsal yapıların büyük bölümü 15. yüzyıla tarihlenmektedir. Külliyenin güneydoğusunda yer alan Yahşibey Çıkmazı'nda 14. yüzyılda inşa edilen, Yıldırım Beyazıt'ın annesi Gülçiçek Hatun ve erkek kardeşi Yahşi Bey'in türbeleri yer almaktadır. Külliyenin kuzey sınırını oluşturan II. Murat Caddesi üzerinde doğuda Ayşe Hatun Hacı Baba Camii yer almaktadır. Külliyenin hemen kuzeyinde medrese müderrislerinden Şair Ahmet Paşa'nın türbesi ve medresesi bulunmaktadır. Medrese, 2004 yılından beri Uluumay Osmanlı Halk Kıyafetleri ve Takıları Müzesi olarak kullanılmaktadır. Medresenin batısında II. Murat Caddesi, Beşikçiler Caddesi ve Cem Sokağı kesişiminde 15. yüzyılda inşa edilen, Beşikçiler Camii yer almaktadır. Caminin banisi Sofu Hacı Sinan'ın Sadrazam İshak Paşa'nın oğlu İbrahim'in kethüdası olduğu bilinmektedir.

Külliyenin kuzeybatısında Fatih Sultan Mehmet Devri devlet adamlarından Hamza Bey'in türbesi ve camii yer almaktadır. Külliyenin batı sınırını oluşturan Kaplıca Caddesi üzerinde yer alan bir diğer türbe Karşı Duran Süleyman Bey Türbesi'dir (Bilgili, 1997). Kaplıca Caddesi güney bölümünde 15. yüzyıl devlet adamlarından Koca Naip Mahmud

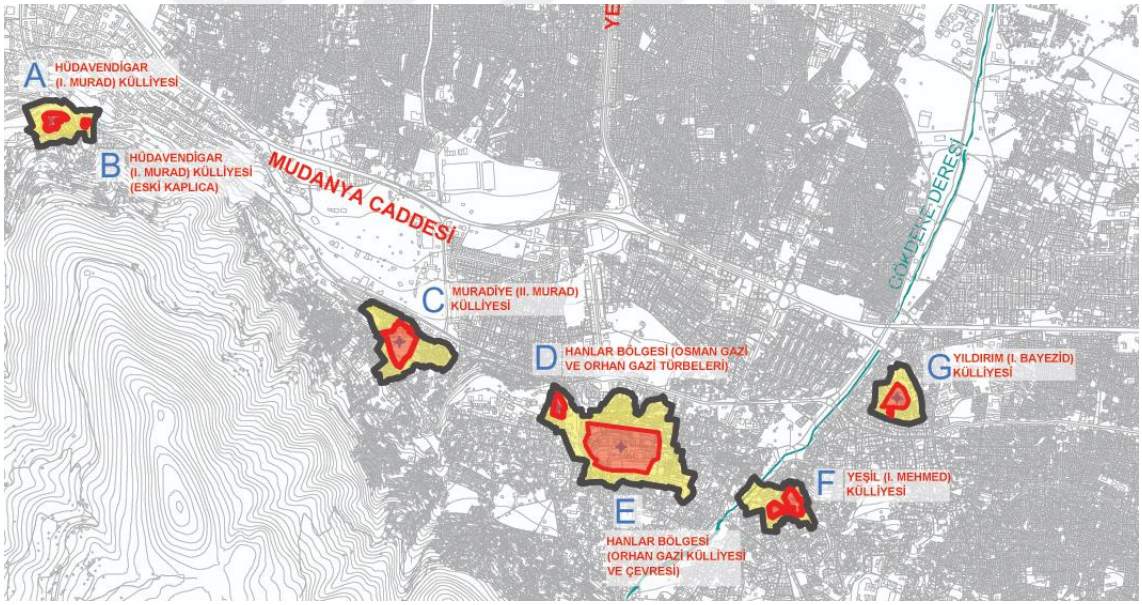
Efendi Camii ve Hanım Kızlar Türbesi yer almaktadır. Dr. Öğr. Üyesi Doğan Yavaş tarafından yapılan incelemelerde bu türbedeki mezarların Şehzade Mustafa'nın eşleri Fatma Handan Hatun, Begüm Nurcihan Hatun ile yardımcıları Ferhunde Kalfa ve Leyla Kalfa'ya ait olduğu tespit edilmiştir (Yavaş, 2014).

Külliyenin yakınındaki tek kilise sadece beden duvarları bugüne ulaşan Agion Apostolon Kilisesi'dir. Bursa Yıldırım Askerlik Şubesi bahçesi içerisinde yer alan yapı on dokuzuncu yüzyıla tarihlenmektedir (Şekil 2.2). Alanın doğusunda Uludağ'ın kuzey yamaçlarından doğan Cilimboz Deresi yer almaktadır. 19. yüzyılda endüstriyel gelişmelerin sonucu olarak Cilimboz Deresi kenarında ipek filatür fabrikaları inşa edilmiştir (Erder L. , 1975).

Şekil 2.2 Muradiye Mahallesi ve Çevresi Hava Fotoğrafı (Google Earth Hava Fotoğrafı, 2023)

"Üstün Evrensel Değere" sahip olan doğal ve kültürel varlıklar, tüm insanlığın ortak mirası kabul edilmektedir. 1978 yılından beri devam eden Dünya Mirası Listesi uygulaması sayesinde, dünyada mirasın tanınması, tanıtılması ve korunmasına yönelik çalışmalar yürütülmektedir. 2000 yılında "Bursa ve Cumalıkızık Köyü Erken Osmanlı Dönemi Kentsel ve Kırsal Yerleşimleri" adı ile yapılan başvuruda Dünya Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilmiştir. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) tarafından belirlenen altı kültürel kriterin dördü ile adaylığı kabul edilen Bursa şehrinin mimari dokusunu, kültürel mirasını oluşturan "Sultan Külliyeleri ve Cumalıkızık Bölgeleri, "Bursa ve Cumalıkızık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu" ismiyle 22 Haziran 2014 tarihinde 998. miras alanı olarak listeye dahil edilmiştir. Listede çalışmanın odağında yer alan Muradiye Külliyesi, Orhan Gazi, Hüdavendigar, Yıldırım ve Yeşil Külliyeleri, Hanlar Bölgesi ve Cumalıkızık Köyü yer almaktadır (Şekil 2.3).

Şekil 2.3 UNESCO Dünya Mirası Alan Sınırları- Sultan Külliyeleri (Bursa Alan Başkanlığı, 2014)

Dünya Miras listesine dahil edilmesinde sağlanan kriterlerden birincisi insanlığın yaratıcı dehasının eseri olmasıdır. Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethetmesi, Osmanlı Beyliği'nin devlet olma yolunda ilk adımı sayılmaktadır. Yüzyıllar boyunca başkent statüsünü

koruyan şehir ve şehri oluşturan Sultan Külliyeleri çevresinde gelişen mimari doku, insanlığın yaratıcı dehasının bir başyapıtı olarak kabul edilmektedir.

Fethedildiğinde kale içinde varlığını sürdüren şehir, Orhan Gazi'nin sur dışına inşa ettirdiği külliye ile kent imarına yeni bir yaklaşım getirmiştir. Kendisinden sonraki sultanlar tarafından da devam edilen uygulama sayesinde külliyeler çevresinde inşa edilen yeni mahalleler ile şehir yeni sınırlarına ulaşmıştır. Bu özelliği ile anıtsal eserler ve kentsel planlama alanında önemli gelişmeler katetmiştir. İkinci kriterde belirtilen, mimari ve kentsel planlama alanında gelişmeler ile belirli bir kültürel alandaki aktarımı sağlamış olmaktadır.

Bursa ve Cumalıkızık'ta halen yaşamakta olan esnaf kültürü, kırsal yaşamın şehrin merkezinin bu kadar yakınında sürdürülüyor olması Osmanlı yaşam kültürünün bir örneği olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı geleneği ve medeniyetini temsil eden özellikleriyle yaşayan veya yok olan bir kültür geleneğinin veya uygarlığının istisnai, ender rastlanan bir temsilcisi olması özelliğini taşımaktadır.

Sultan külliyelerini oluşturan yapı birimleri, cami, medrese, imaret, hamam, han, mektep ve türbelerdir. Her biri Erken Osmanlı Mimarisinin önemli birer eseri olan yapıların merkezinde yer alan camiler, mimarlık tarihi literatürüne zaviyeli (Ters T planlı), Bursa stili olarak geçmiştir. İnşa edilen beş selatin camisinde de dönemin fiziksel, kültürel, sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak birimleri oluşturan ortalarında yer alan kapalı avluya açılan eyvanlı tabhaneler ve ibadet mekânı olan harimden oluşmaktadır. Bu bağlamda insanlık tarihinin önemli aşamalarını gösteren bir yapı tipi ve mimari bütünün bir örneği olarak dördüncü kriteri sağlamaktadır.

Altıncı kriterde belirtildiği üzere, istisnai evrensel önem taşıyan sanatsal veya edebi eserler, inançlar, fikirler, yaşayan gelenekler ve olaylarla ilgili olması Bursa'nın listeye dahil edilmesinde etkili olmuştur. Devletin kurucuları Osman Gazi ve Orhan Gazi başta olmak üzere Osmanlı'nın ilk altı padişahının türbelerinin ve külliyelerinin bu şehirde olması, hanedanın Bursa şehriyle olan manevi ilişkisini her daim güçlü kılmıştır.

Atalarına olan bağlılıklarının bir göstergesi de bu alanlar içerisine gömülmeyi sürdürmüş olmalarıdır (Bursa (Hanlar Bölgesi ve Sultan Külliyeleri) ve Cumalıkızık Yönetim Planı 2021-2026, 2021).

İlk inşa edildikleri zamandan on dokuzuncu yüzyıla gelene kadar geçen süreçte külliyedeki yapılar çeşitli dönemlerde onarım görmüştür. Bu onarımlar daha çok bakım ve ufak çaplı müdahaleler şeklinde olmuştur. Kubbe örtülerinin tamiri, pencere ve kapıların, saçakların tamiri gibi müdahaleler olduğu gözlemlenmiştir. Külliye için hazırlanan Bursa Mahkeme Sicillerindeki keşif ve tamir bedelleri 1603 yılında 16.500 akçe, 1623 yılında 18.199 akçe, 1782 yılın da 3.375,5 kuruş olarak belirtilmiştir (Hızlı, 2013).

1782 yılında hazırlanan keşifte türbelerle ilgili yapılacak müdahalelerde Sultan II. Murat Türbesi'nin damlalığı, avlu duvarlarının yenilenmesi, kubbe kurşunlarının yenilenmesi yer almaktadır (Hızlı, 2013). 1790 yılında gerçekleştirilen onarım çalışmalarında özellikle caminin minber ve mihrabının Rokoko üslupta yenilenmesi dikkat çekicidir. Sultan II. Murat ve Hüma Hatun türbeleri kalem işi desenleri mihrap ile benzerlik gösterdiğinden aynı dönemde gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Sultan Abdülmecit'in tahtta olduğu bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat döneminde Balyan ailesince tasarlanan idari, askeri ve dini yapıların yoğun olarak inşa edildiği dönem olmuştur. İmar faaliyetlerinin yanı sıra anıt eserlerin restorasyon çalışmaları yürütülmüş, Ayasofya ve Süleymaniye Camilerinin restorasyonunda Fossati kardeşler görev almıştır (Şahin, 2013). Ahmed Vefik Paşa'nın Evkaf Nazırı olduğu dönemde Süleymaniye Camii'nde yürütülen onarım çalışmalardan dolayı kendisine ikinci rütbeden Osmanî Nişanı verilmiştir (Akün, 1989).

İstanbul'da eş zamanlı olarak Bursa'daki anıtların restorasyon çalışmaları yürütülmüştür. Muradiye Külliyesi'nde on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen ilk kapsamlı onarımlar 1844-1851 yılları arasındadır. Keşif tutarları 1844 yılında 5.140,75 kuruş ile 1851'de 25.627,25 kuruştur (Hızlı, 2013). Türbelerin büyük bölümünün dış cephelerinde giriş

saçaklarının değiştiği, dış cephelerin sıvandığı, gri ve siyah renkli Neobarok üsluptaki kalem işi bezemelerin yer aldığı bu uygulamaların, 1844'te Bursa'yı ziyarete gelen Sultan Abdülmecit için yapılan hazırlık çalışmaları kapsamında tamamlandığı düşünülmektedir. Onarımlara dair arşivlerde kısıtlı bilgiye ulaşılmıştır; fakat Albert Gabriel Fotoğraf Arşivi'nde tespit edilen Şirin Hatun Türbesi girişindeki Maşallah yazısı altındaki 1259 sayısının, uygulamanın bitiş tarihi H. 1259 (M.1843/1844) olduğu düşünülmektedir. Bu dönemin restorasyon uygulamaları arasında Şehzade Mustafa, Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Mükrime Hatun ve Şehzade Ahmet Türbeleri girişlerine dairesel planlı, eğrisel formda ahşap saçaklar eklenmiştir. Türbelerin taç kapıları kısmen sökülmüş, taş ya da almaşık duvar örgüsü üzeri sıvanmıştır. Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut ve Mükrime Hatun Türbelerinin duvar yüzeyleri sıvanmış, tuğla sıralarında zincir örgü motifleri yapılmıştır. Baldaken plan şemasına sahip Gülbahar Hatun türbesi kemer ayakları arası duvar örülerek kapalı türbe haline getirilmiş, doğu cephesi sıvanarak siyah ve gri renkli motiflerle süslenmiştir.

İç kısımlarda türbelerin inşa edildiği döneme ait tüm kalemişi yüzeylerinin üzeri sıvanarak, Neobarok üsluptaki motiflerle yeni bir bezeme programı pencere alınlıkları, kubbe kasnakları ve kubbelerde uygulanmış, diğer yüzeyler beyaz renkle boyanmıştır. Şehzade Ahmet, Şehzade Mustafa, Şehzade Mahmut Türbelerinde alt seviyedeki çini levha hizasına kadar duvarlar beyaza boyanmış, köşelerde siyah filetolar uygulanmıştır. Kubbede ise bir göbek motifi çevresinde ufak madalyon formunda çiçek motifleri kullanılmıştır. 1844-1851 yılları arasında gerçekleştirilen bu onarımlar bu çalışma kapsamında birinci dönem onarımları olarak isimlendirilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen doğal afetler sebebiyle şehirde anıtlara hasar veren afetlerin başında deprem ve yangınlar gelmektedir.1801 yangınında şehrin üçte ikisinin yandığını belirtmiştir (Baykal, 1950). Muradiye Külliyesi'nde yangınla ilgili herhangi bir tahribat olup olmadığı bilgisine ulaşılamamıştır. 1855 yılında meydana gelen depremler sonucu Bursa'da yer alan camiler, türbeler, imaret ve hanların yanı sıra kâgir ve ahşap binaların bazıları önemli ölçüde hasar görmüş, bir kısmı da tamamen yıkılmıştır (Özcan, 1999).

2 Mart 1855'te (12 Cemaziyülahır 1271) gerçekleşen ilk depremi takiben, Bursa Mahalli Meclisi'nce hazırlanan tutanakta akşam saatlerinde başlayan şiddetli yağmurla birlikte gece dokuzdan itibaren çok şiddetli bir depremin başladığı belirtilmiştir. Bursa'da gerçekleşen bu depremin etkileri İstanbul'da da hissedilmiş ve küçük çaplı hasarlar meydana gelmiştir. Mart ayından itibaren süren hafif sarsıntılar 12 Nisan 1855 (24 Recep 1271) tarihinde gerçekleşen büyük bir depreme dönüşmüştür. İkinci büyük depremin ardından yapıların yıkıldığı, yolların kapandığı, yangınların çıktığı bildirilmiştir (Özcan, 1999).

1855 depremi sonrasında Gökmenzade Hacı Çelebi tarafından hazırlanan İşaretnüma isimli eserde, depremin şehri büyük oranda etkilediği, Susurluk'tan Değirmenlikızık Köyü'ne kadar tahribat olduğu belirtilmiştir. Bursa çevresinde Mustafakemalpaşa, Karacabey tarafları zarar görürken, Mudanya, Orhangazi ve Gemlik'te fazla kayıp olmamıştır. Şehir merkezinde depremin en az hissedildiği bölge Muradiye olurken, Sur içi, Yeşil, Altıparmak, Şehreküstü, Reyhan mahallelerinde ağır tahribat olmuştur (Bilgin, 2010).

Depremin hemen ardından hasar tespitlerini yapabilmek için ekipler görevlendirilmiş ve hızlı bir onarım süreci başlatılmıştır. H. 29 Zilhicce 1271 / M. 12 Eylül 1855 tarih 15785 sayılı Evkaf Defterlerinde yer alan keşif dosyasında Emir Sultan Camii, Ulu Camii, Yıldırım Camii, Yeşil Camii, Hüdavendigar Camii, Orhan Camii ve birçok mescidin yanı sıra, Osman Gazi, Orhan Gazi, Yeşil türbelerinin hasar aldığı belirtilmiştir. Aynı depremde Muradiye Camii'nin zarar görmediği, minaresinde çatlak olduğu, medrese duvarlarında kısmi hasar olduğu, Sultan II. Murat Türbesi'nin sağlam durumda olduğu, çok az bir yerde çatlak olduğu, etrafındaki diğer dokuz türbede ve imarette bir hasar olmadığı belirtilmiştir (Özaydın, 2017).

1855 yılında Hüdavendigar Vilayeti valisi olarak Mehmet Namık Paşa görevdedir. Depremden sonra hasar gören yapıların onarımlarıyla ilgili tespit ekipleri görevlendirilmiş, hemen sonrasında onarım çalışmaları yürütülmüştür. 1861 yılında tahta

geçen Sultan Abdülaziz döneminde Ahmed Vefik Paşa, 1862 yılından itibaren Evkaf Nazırı olarak görevlendirildiği Bursa'da, şehrin mimari gelişimine yön vermiştir. Anıtsal eserlerin onarımları, yeni yapıların inşası, yolların düzenlenmesi, yeni caddelerin açılması projeleriyle kentin 19. Yüzyıl mimari kimliğinin oluşumunda etkin rol oynamıştır (St. Laurent, 1989).

1855 depremi sonrasında Sultan Abdülaziz tarafından Bursa'daki eserlerin onarımında görevlendirilen Léon Parvillée, Yeşil Cami ve türbenin restorasyon çalışmalarını yürütmüştür. 1874'te yayınladığı Architecture et Décoration Turques au XVe Siècle isimli eserinde "1863'te Bursa kentindeki harap halindeki bazı binalarını restore, ya da daha çok takviye etmek üzere Osmanlı hükümetinden görevlendirildim. Yeşil Cami, I. Mehmet Türbesi, Orhan Camii, Muradiye Camii, Ulu Cami ve alemi ile beraber yeniden kaldırdığım bir minarede, padişahın komiseri Ahmet Vefik Efendi'nin emri ile benim gerçekleştirdiğim çalışmalar yapıldı" şeklinde belirtmiştir (Parvillée, 2018).

Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbelerin 1855 depremini çok hafif birkaç hasarla atlatmış olması strüktürel anlamda sağlam olduğunu düşündürmektedir. Arşiv belgelerinde yapılan incelemelerde 1855 depremi sonrası yapılan hasar tespit çalışmalarında sadece Sultan II. Murat'a ait türbenin tonozlarında bulunan çatlaklardan bahsedilmektedir (Yavaş, 2015). Türbelerde 1855 depremi sonrasında gerçekleştirilen onarımlar sıva ve boyaların yenilenmesi, pencerelerin ve parmaklıkların tamiri, bahçeyi çevreleyen duvarın tamiri şeklindedir. Bu onarımla ilgili türbelerde yerinde tespit edilen veri, Sultan II. Murat Türbesi giriş kapısı iç kısmında 2012 yılında yapılan onarım çalışmaları kapsamında yapılan raspa çalışmasında ortaya çıkarılan kemer üzerinde yer alan Hicri 1274 (M. 1857-1858) tarihidir (Şekil 2.4).

Diğer türbelerde 1844 yılında yapılan Neobarok süslemeler korunmuş, sadece Cem Sultan Türbesi'nde kubbe ve duvar yüzeylerindeki sıvalar döküldüğü için alt katmanda ortaya çıkan erkan dönem kalem işleri onarılmıştır. 1855-1687 yılları arasında gerçekleştirilen bu onarımlar bu çalışma kapsamında ikinci dönem onarımları olarak isimlendirilmiştir.

A

B

Şekil 2.4 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Giriş kapısı üstü raspa öncesi durumu **B)** Raspa sonrası ortaya çıkarılan tarih ve bezeme (BBB Arşivi)

Hazırlanan keşifler ve onarım kararlarıyla ilgili yazışmalarda tespit edilen kurumlar, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Maliye ve Ticaret Nezareti ile Meclis-i Vâlâ olmuştur. Görevli memur, mimar ve mühendisler İstanbul'dan gelirken, deprem sonrası onarımları gerçekleştirecek yapı ustaları ve işçiler de çevre şehirlerden getirilmiştir (Özaydın, 2017).

Onarımlar 1867 yılına dek sürmüş, 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde türbelerde yapılan onarımlara dair yayınlanan haber metni içeriğine 3.1.4 no'lu bölümde yer verilmiştir. 1855 depremi sonrası onarımlarda mevcut durumun iyileştirilmesi yönünde uygulamalar tercih edilmiş, sıva tamirleri, kurşun örtülerin yenilenmesi, ahşap pencere ve kapıların tamamlanması gibi imalatlara öncelik verilmiştir.

1315 tarihli Hüdavendigar Vilayet Salnamesinde 1897-98 yılları arasında Bursa'da yer alan Sultan türbelerinin onarıldığı bilgisine yer verilmiştir. Sultan II. Murat'a ait külliyede gerçekleştirilen onarımlar için 80.000 kuruşluk bütçe ayrılarak tamirat işleri gerçekleştirilmiştir (Şekil 2.5) (Öztürk, 2014).

جليله اولق اوزره سكود قضاسنك بوزاويوك ناحيه‌سنه ملحق قوالجه قريه‌سنده برجامع شريف وجوده كتورلمشدر .

برهانيه قضاسي اسكله‌سنده مجدداً بر دسومات داڤره‌سي تأسيس اولنمشدر .

ايدنجك ناحيه‌سنده مكمل ومجدد صورنده برحكومت قوناغي وجوده كتورلمشدر .

صندوقلي قضاسنك شيخلو ناحيه‌سي مركزينه قدر برتلفراف خطي تمديد اولنمشدر .

اينه‌كول قضاسنده واملاك هايون داخلنده كورجي مهاجرلرينك اسكان وتوطين اولندقلري كول باشجه نام قريه‌ده باجمله مصارف املاك هايون مذكور اداره‌سي طرفندن تسويه اولنمق اوزره مجدداً تأسيس وانشاسي مقتضاي ارادهٔ محاسن معتادهٔ حضرت خلافتپناهيدن بولنان مع مكتب برباب جامع شريفك انشاورسم كشادي اجرا قلنمشدر .

جدامجد حضرت خلافتپناهي جنتمكان فردوس آشيان غازي سلطان مراد خان ثاني حضرتلرينك جلهٔ مآثر خيريه‌لرندن بروسه‌ده كائن جامع شريف ايله جوارنده‌كي مدرسهٔ منيفه‌لرينك محتاج تعمير وتجديد بولنان محللرينك كشفي موجبنجه سكسان بيك كورغروشله امانةً ومكملاً اجراي تعميري خصوصنه ارادهٔ سنيهٔ حضرت تاجداري شرفتعلق بيوريلهرق امر انشا آت وتعمير اتنه باشلانلمشدر .

محلي ارباب حميت وفتوتنك معاونت فخريه‌لريله دينار حكومت داڤره‌سي اتصالنده‌كي عرصه‌يه برقراتخانه وبيشكاهنده‌كي باشجه تنظيم ايله درونته برده حوض انشا ايدلمشدر .

Şekil 2.5 H.1315/ M.1897-1898 Hüdavendigar Salnamesi s.300 (Öztürk, 2014)

On dokuzuncu yüzyılda Sultan Külliyeleri ve çevresinde gelişen mahallelerden oluşan kent, yirminci yüzyıl başında Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte gerçekleştirilen planlama çalışmalarıyla doğu batı yönünde lineer bir gelişme göstermiştir. Şehirdeki anıtsal yapılar, 1855 depremi sonrası kapsamlı onarımlar geçirmiştir. 19. yüzyıl sonunda başlayan, yirminci yüzyılda devam eden yeniliklerden II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin yıl dönümünü kutlamak amacıyla 1909 yılında Bursa Sergisi düzenlenmiştir.

1909 yılında gerçekleştirilen Bursa Sergisi öncesinde, Muradiye Külliyesi'nde restorasyon çalışmaları yürütülmüştür. Caminin batı tarafına ikinci minaresi eklenmiş,

türbelerde çeşitli onarımlar gerçekleştirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanının birinci yıl dönümünde açılan sergiyi Sultan V. Mehmet Reşat ziyaret etmiştir (Korkmaz & Eken, 2013). Serginin yurt içi ve yurt dışından birçok misafiri olmuştur. Bulgaristan Ticaret ve Tarım Bakanlığı özel ilgi göstermiş, kendileriyle birlikte bir grup gazeteci de sergiyi görmeye gelmiştir (Korkmaz & Eken, 2013).

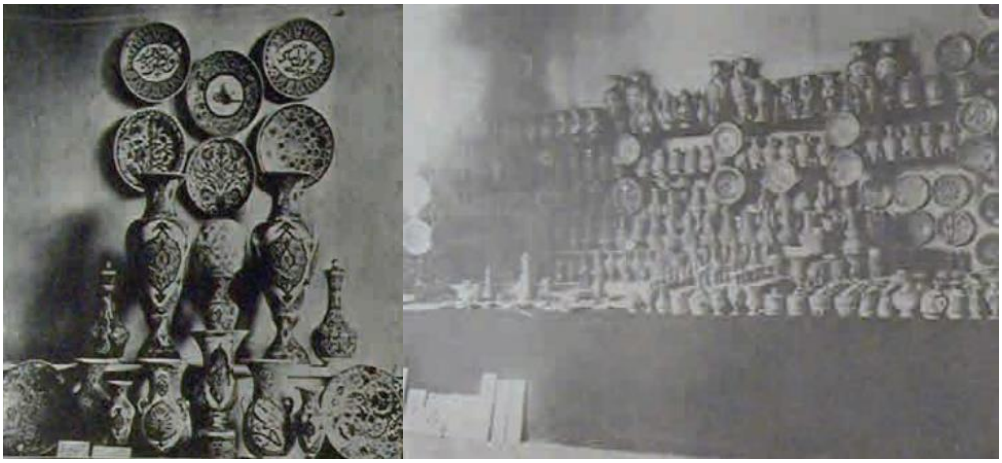
On dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısında başlayan onarım çalışmalarının yirminci yüzyılda da devam ettiği, türbelere verilen önemi göstermektedir. Osmanlı hanedan üyelerinin kabirleri Bursa Sergisi için şehre gelenlerin önemli ziyaret noktalarından bir olmuştur.

Sergi ziyareti dışında şehri de gezen gazetecilerden Petir Daskalov, 13 Temmuz 1909 tarihinde Sultan II. Murat Türbesi'ni ziyaret etmiş, türbede her şeyin tamir edildiğini, her yerde iskele olduğunu belirtmiştir (Daskalov, 2010). 15 Mayıs 1908 tarihli Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âlî Evrak Odası'na ait belge, türbenin saçaklarının tamir edilmesi için gereken meblağın ödenmesiyle ilgilidir.

Arşivde yapılan incelemelerde 1908-1909 yıllarında Bursa'da yer alan tarihi yapılardan Emir Buhari Camii, dergâh ve türbesi, Geyikli Baba cami ve türbesi, Yeşil Cami ve türbesi, Cezeri Kasım Paşa Medresesi, Üçkuzular dergâhının tamiri ve Osman Gazi Türbesi'nin yeniden inşasına dair belgeler bulunmuştur.

Bursa Sergisi'nde yer alan eserlerle ilgili verilen bilgiler arasında çinilerin detaylı tanımı yapılmıştır. Sultan II. Murat Türbesi'ndeki çinilerin taklidi olarak dört tarafı yirmi altı, içi otuz dört, toplam altmış parçadan oluşan çini panonun bedelinin beş lira olarak belirlendiği, sergideki diğer eserlerden daha güzel ve daha cazibeli olduğu belirtilmiştir (Korkmaz & Eken, 2013) . Bahsi geçen çini panonun Şehzade Mustafa Türbesi'nin dış cephelerindeki pencere alınlıklarındaki panolardan biri olma ihtimali bulunmaktadır; fakat sergiyle ilgili hazırlanan dergide yer alan fotoğraflar arasında bu çini panoya rastlanmamıştır (Şekil 2.6).

.

Şekil 2.6 1908 Bursa Sergisi'nde sergilenen Kütahya Çinileri (Korkmaz & Eken, 2013)

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından, anıt eserlerin korunmasına yönelik yürütülen çalışmalar kapsamında 1937 yılında Mimar Macit Kural'ın Bursa'ya gerçekleştirdiği inceleme ziyaret sonrasında 1941-1943 yılları arasında Yeşil türbe restorasyonunu gerçekleştirdiği bilinmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umumi Müdürlüğü tarafından 1946 yılında Macit Kural'a cevaben yazılan görevlendirme yazısında Bursa'daki anıt eserlerin onarımları için belirlenen bütçelere yer verilmiştir (Çizelge 2.1).

Çizelge 2.1 Eski Eserler ve Müzeler Umumi Müdürlüğü Bütçe Planlaması

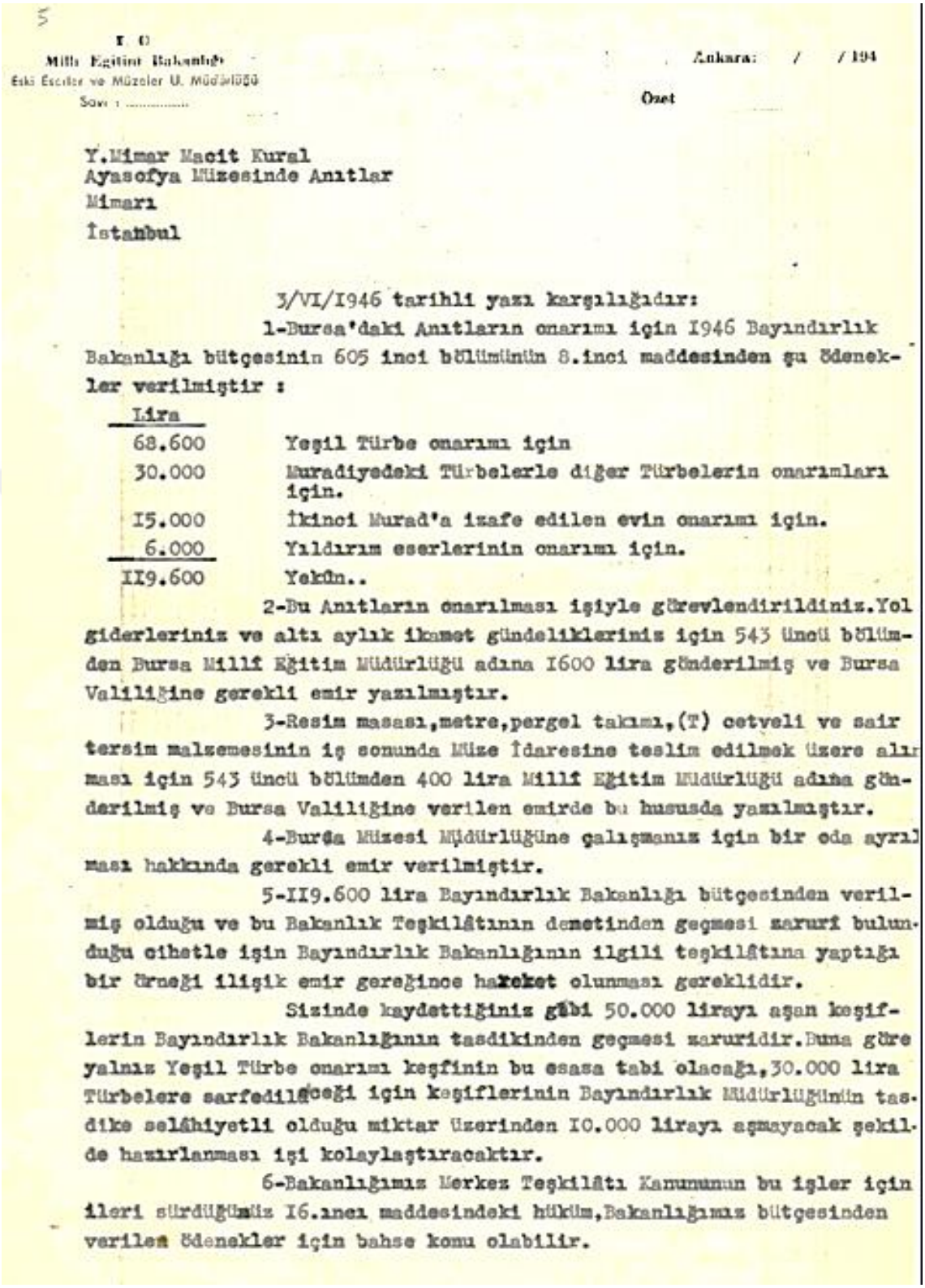
Sıra No	**Onarım**	**Miktar**
1	Yeşil Türbe onarımı için	68.600 Lira
2	Muradiye'deki türbelerle diğer türbelerin onarımları için	30.000 Lira
3	İkinci Murat'a izafe edilen evin onarımı için	15.000 Lira
4	Yıldırım eserlerinin onarımı için	6.000 Lira
	Toplam	**119.600 Lira**

1930'lu yılların sonunda Muradiye ve Yeşil külliyeleri restorasyonu konusunda çalışmalar sürerken, Mimar Bruno Taut'tan Yeşil Türbe restorasyonu konusunda bir rapor hazırlaması istenmiştir (Çakıcı Alp, 2015). "Bericht über die Renovierung der Yeşil Türbe – Yeşil Türbe'nin Tadilatına İlişkin Rapor" isimli bir çalışma, Yeşil Türbe onarımları hakkında olup, dönemin restorasyon kuramına bakışın bir özeti niteliği taşımaktadır (Gasco, 2010).

1936 yılında tespit için görevlendirilen Macit Kural, Yeşil Türbe ve Muradiye Türbelerinde onarımları yürütmüştür. 1941-1943 yılları arasında Yeşil Türbe restorasyonunu tamamlamıştır. Burada gerçekleştirdiği onarımlarla ilgili hazırladığı detaylı raporda Taut'un raporunu eleştirmiştir (Kural, 1944).

15 Şubat 1945 tarihinde Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel yönetiminde gerçekleşen toplantı sonrası türbelerin onarım kararı alınmıştır. Toplantı gündemi, ülke genelinde anıtların tescil durumları ve tamir sistemleri, müzelerin çalışma programları, Topkapı Sarayı, Bursa ve Bergama anıtları koruma programı, Muradiye Medresesi, Edirne Darüşşifası, Davutpaşa Kasrı ve Tokat Voyvoda Hanı onarımları, İstanbul'daki Bizans dönemi eserlerin durumu hakkındadır (Tarihi Anıtlarımız, 1945).

1945 yılında eski eserlerin durumunu görüşmek üzere kurulan Eski Eserler ve Müzeler I. Danışma Kurulu'nda, Y. Mimar Macit Rüştü Kural Abideleri Koruma Heyeti üyesi olarak görevlendirilmiştir. Komisyon eski eserlere yönelik hazırlanan rölöve ve onarım çalışmalarını incelemiş, Macit Kural'ın hazırladığı Muradiye Çevre Düzenleme Projesi'ni onaylamıştır (Madran, 1997). 3 Haziran 1946 tarihli yazışmada Muradiye Türbeleri'nin onarılması için ayrılan bütçe bildirilmiştir (Şekil 2.7).

T. C
Milli Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler U. Müdürlüğü
Sayı : .....

Ankara: / / 194

Özet

Y.Mimar Macit Kural
Ayasofya Müzesinde Anıtlar
Mimarı
İstanbul

3/VI/1946 tarihli yazı karşılığıdır:

1-Bursa'daki Anıtların onarımı için 1946 Bayındırlık Bakanlığı bütçesinin 605 inci bölümünün 8.inci maddesinden şu ödenekler verilmiştir :

Lira	
68.600	Yeşil Türbe onarımı için
30.000	Muradiyedeki Türbelerle diğer Türbelerin onarımları için.
15.000	İkinci Murad'a izafe edilen evin onarımı için.
6.000	Yıldırım eserlerinin onarımı için.
119.600	Yekün..

2-Bu Anıtların onarılması işiyle görevlendirildiniz.Yol giderleriniz ve altı aylık ikamet gündeliklerinis için 543 üncü bölümden Bursa Millî Eğitim Müdürlüğü adına 1600 lira gönderilmiş ve Bursa Valiliğine gerekli emir yazılmıştır.

3-Resim masası,metre,pergel takımı,(T) cetveli ve sair tersim malzemesinin iş sonunda Müze İdaresine teslim edilmek üzere alınması için 543 üncü bölümden 400 lira Millî Eğitim Müdürlüğü adına gönderilmiş ve Bursa Valiliğine verilen emirde bu hususda yazılmıştır.

4-Bursa Müzesi Müdürlüğüne çalışmanız için bir oda ayrılması hakkında gerekli emir verilmiştir.

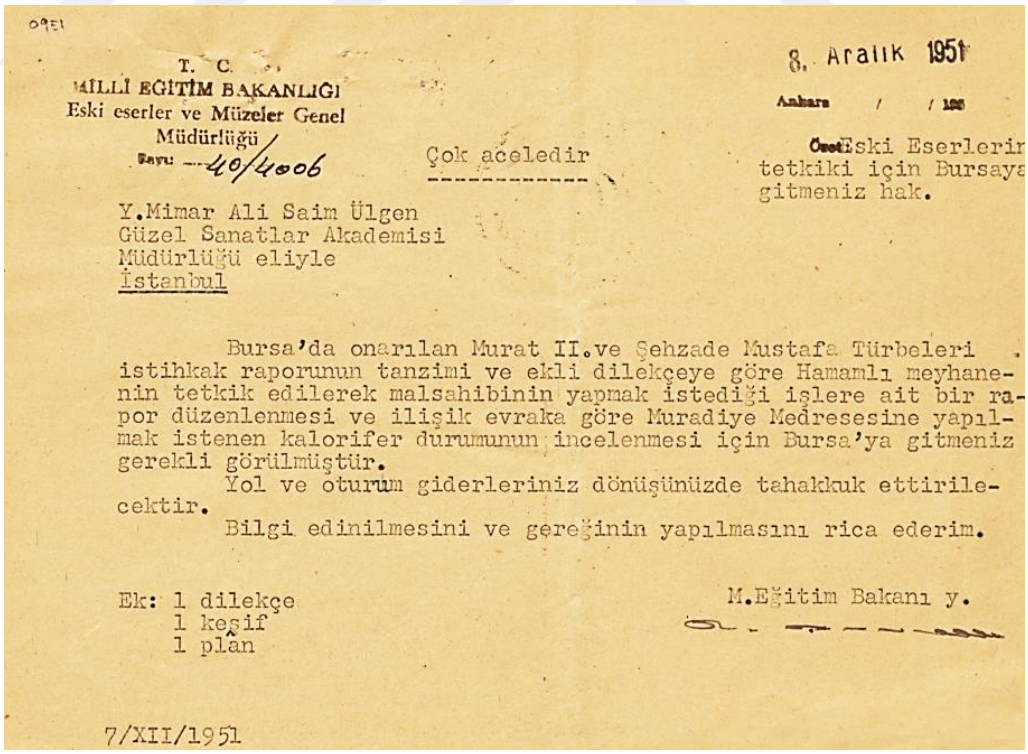
5-119.600 lira Bayındırlık Bakanlığı bütçesinden verilmiş olduğu ve bu Bakanlık Teşkilâtının denetinden geçmesi zaruri bulunduğu cihetle işin Bayındırlık Bakanlığının ilgili teşkilâtına yaptığı bir örneği ilişik emir gereğince hareket olunması gereklidir.

Sizinde kaydettiğiniz gibi 50.000 lirayı aşan keşiflerin Bayındırlık Bakanlığının tasdikinden geçmesi zaruridir.Buna göre yalnız Yeşil Türbe onarımı keşfinin bu esasa tabi olacağı,30.000 lira Türbelere sarfedilecceği için keşiflerinin Bayındırlık Müdürlüğünün tasdike selâhiyetli olduğu miktar üzerinden 10.000 lirayı aşmayacak şekilde hazırlanması işi kolaylaştıracaktır.

6-Bakanlığımız Merkez Teşkilâtı Kanununun bu işler için ileri sürdüğümüz 16.ıncı maddesindeki hüküm,Bakanlığımız bütçesinden verilen ödenekler için bahse konu olabilir.

Şekil 2.7 Bursa'daki Anıtların Onarımına dair belge (Salt Araştırma Arşivi)

1947 yılında gazete haberlerinde karşılaşılan ihale ilanlarından anlaşıldığı üzere türbelerdeki onarımlar 1947-1962 yılları arasında Macit Kural ve Ali Saim Ülgen kontrolünde yükleniciler ile yürütülmüştür. 1947-1962 yılları arasında gerçekleştirilen bu onarımlar bu çalışma kapsamında üçüncü dönem onarımları olarak isimlendirilmiştir.SALT Araştırma Enstitüsü Ali Saim Ülgen arşivlerinde yer alan fotoğraf ve yazışmalardan türbelerdeki on dokuzuncu yüzyılda eklenen eğrisel formdaki saçakların sökülme işleminin 1947 yılında gerçekleşen onarımlar kapsamında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu onarım ile Birinci Ulusal Mimarlık akımı ile başlayan, Osmanlı ve Selçuklu mimarisine öykünen tasarımlarla milliyetçiliğin mimariye yansıması sayılabilecek kıvrımlı Neobarok üsluptaki saçakların yerini alan sade profilli silme ile sonlanan taç kapı formundaki girişler düzenlenmiştir. 8 Haziran 1951 tarihli Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından Ali Saim Ülgen'e yazılan görevlendirme yazısında, Sultan II. Murat ve Şehzade Mustafa Türbelerinin hakediş raporlarının düzenlenmesi ve Sultan II. Murat hamamına dair mal sahibinin dilekçesine cevaben bir rapor hazırlanması istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) (Şekil 2.8).

T. C.
MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
Eski eserler ve Müzeler Genel
Müdürlüğü
Sayı: 40/4006

Çok acelidir

8. Aralık 1951

Ankara / / 195

Eski Eserlerin
tetkiki için Bursaya
gitmeniz hak.

Y.Mimar Ali Saim Ülgen
Güzel Sanatlar Akademisi
Müdürlüğü eliyle
İstanbul

Bursa'da onarılan Murat II.ve Şehzade Mustafa Türbeleri istihkak raporunun tanzimi ve ekli dilekçeye göre Hamamlı meyhanenin tetkik edilerek malsahibinin yapmak istediği işlere ait bir rapor düzenlenmesi ve ilişik evraka göre Muradiye Medresesine yapılmak istenen kalorifer durumunun incelenmesi için Bursa'ya gitmeniz gerekli görülmüştür.

Yol ve oturum giderleriniz dönüşünüzde tahakkuk ettirilecektir.

Bilgi edinilmesini ve gereğinin yapılmasını rica ederim.

Ek: 1 dilekçe
1 keşif
1 plan

M.Eğitim Bakanı y.

7/XII/1951

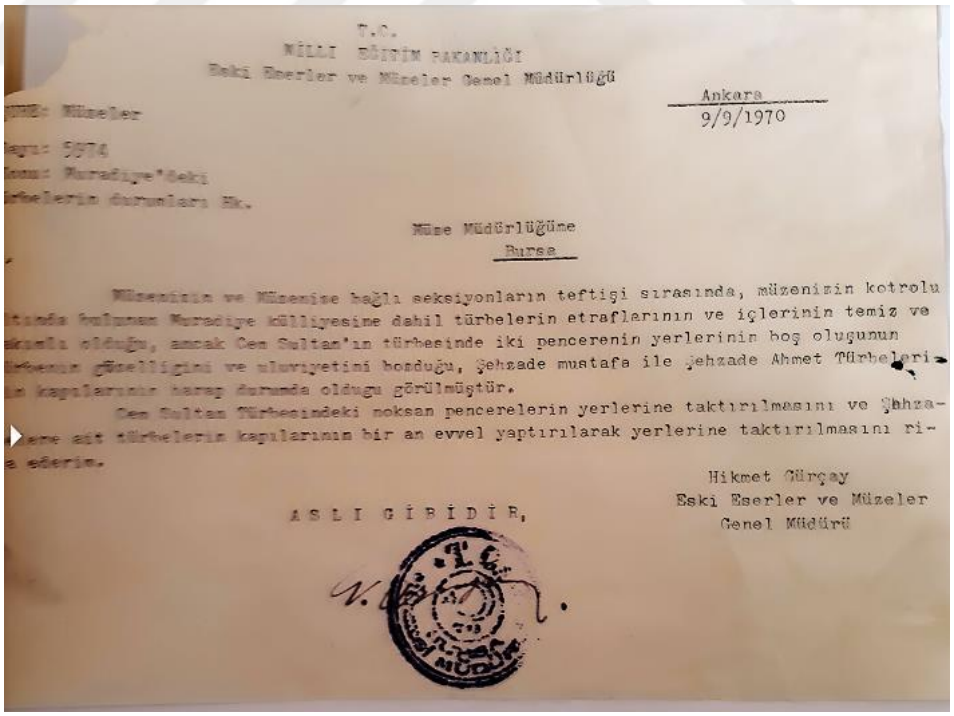
Şekil 2.8 Ali Saim Ülgen görevlendirme yazısı (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

1956 yılında, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Türkiye'ye davet edilmiş olan Albert Gabriel, İstanbul ve Bursa'da yer alan restorasyon çalışmalarına dair bir inceleme raporu hazırlamıştır. Hazırladığı raporda Muradiye Türbelerinde on yıldır restorasyon çalışmalarının sürmekte olduğunu belirtmiştir (Tamer, 1974). 1960 yılında hazırladığı yazıda Albert Gabriel, Muradiye Türbeleri ve Yeşil Cami'nin bazı bölümlerinde duvar nakışlarının onarılmasına değinmiş, yapılacak çalışmalarda Süheyl Ünver'in görüşlerine başvurulmasını önermiştir. 1940 yılından bu yana Bursa'daki anıt eserlerin onarımları konusunda Vakıfların iyi sonuçlar elde ettiğine değindiği çalışmasında, Muradiye türbelerinin restorasyonunun sistemli bir çalışmanın sonucu olduğunu belirtmiştir. Yapılan uygulamalar sayesinde binaların harap olmaktan kurtulduğunu ifade etmiştir (Gabriel, 1960). Bursa'da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen anıt eserlerin restorasyonunda müteahhit ve müşavir olarak 1962 yılına dek çalışmalarını sürdüren Hasib Mollazâde İsmail Sönmez Beyefendi, Cem Sultan Türbesi'nde sürdürdüğü çalışmalarda revzenlerin onarımlarını gerçekleştirmiştir (Erhan M. S., 2016) (Şekil 2.9).

Şekil 2.9 İsmail Sönmez'in yenilediği Cem Sultan Türbesi'nin pencereleri (Erhan M. S., 2016)

Kazım Baykal ve Bursa'nın kültürel mirasını korumaya gönüllü isimlerin bir araya gelerek kurduğu Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, 1946 – 1992 yılları arasında, Bursa'daki eski eserlerin onarımlarında etkin olarak görev almıştır. Bursa'nın Osmanlı mirasının önemli bir parçası olan Muradiye Külliyesi'nde meydana gelen tahribatları, yapıların durumunu tehlikeye atacak durumları ortadan kaldırmak amacıyla ilgili kurumlarla sürekli irtibat halinde olmuştur. 1963 yılında cami ve türbe kurşun örtülerindeki açılmaları Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne bildiren bir yazı hazırlamış, kurum cevap yazısında lodos sebebiyle açılmaların oluştuğuna ve kapsamlı bir onarım gerektiğine değinmiştir. 1968 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından düzenlenen onarım işleri ihalesi kapsamına Muradiye türbeleri bahçe duvarı dahil edilmiş, uygulamalar Müteahhit Ahmet Şeref tarafından yürütülmüştür. 1970 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü teftiş sonrası hazırladığı yazıda, türbelerin çevresi ve içlerinin temiz ve bakımlı olduğu belirtilmiş, Cem Sultan Türbesi'nde iki adet eksik revzenin ve Şehzade Ahmet ve Şehzade Mustafa türbelerinin harap durumdaki kapılarının en kısa sürede yaptırılarak yerine takılması istenmiştir (Şekil 2.10).

T.C.
MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Ankara
9/9/1970

Konu: Muradiye'deki
türbelerin durumları Hk.

Müze Müdürlüğüne
Bursa

Müzenizin ve Müzenize bağlı seksiyonların teftişi sırasında, müzenizin kontrolü altında bulunan Muradiye külliyesine dahil türbelerin etraflarının ve içlerinin temiz ve bakımlı olduğu, ancak Cem Sultan'ın türbesinde iki pencerenin yerlerinin boş oluşunun türbenin güzelliğini ve uluviyetini bozduğu, Şehzade Mustafa ile Şehzade Ahmet Türbeleri kapılarının harap durumda olduğu görülmüştür.

Cem Sultan Türbesindeki noksan pencerelerin yerlerine taktırılmasını ve Şehzadelere ait türbelerin kapılarının bir an evvel yaptırılarak yerlerine taktırılmasını rica ederim.

Hikmet Cürçay
Eski Eserler ve Müzeler
Genel Müdürü

ASLI GİBİDİR.

Şekil 2.10 Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yazısı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

1988 yılında İstanbul Rölöve Anıtlar Müdürlüğü tarafından yürütülen onarım çalışmaları kapsamında Yeşil Medrese, Muradiye Külliyesi Türbeleri ve Muradiye Osmanlı Evi'nin onarımlarını içeren ihalenin yüklenicisi olan Alay İnşaat ve Taahhüt Kolektif Şirketi'ne 02.11.1988 tarihinde yer teslimi yapılmıştır (Billur, 2020). Şehzade Ahmet, Cem Sultan, Şehzade Mustafa ve Sultan II. Murat Türbelerinin kubbe kurşunları yenilenmiş, döşeme kaplama tuğlaları onarılmış, kalem işi tezyinat araştırma ve ihya çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bursa Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Zeren Tanındı'nın uygulamalar sırasında kalem işi bezemelerin onarımlarıyla ilgili Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne (EEMGM) hitaben şikâyet yazısı hazırlamıştır. Şehzade Mustafa, Şehzade Ahmet ve Cem Sultan Türbelerinin kalem işlerinin özgünlüğünün kısmen kaybolduğuna değinmiş, konunun ehli kişiler tarafından yapılması gerektiğini aktarmıştır. 17.02.1989'da hat yazıların ihyası durdurulmuş konunun uzmanları araştırılıp bulunduktan sonra 15.03.1989'da çalışmalara Hattat Hasan Çelebi, Kalemkâr Hamit Üçer ve Doç. Dr. Kaya Üçer ile devam edilmiş, onarımlar 13.03.1990'da tamamlanmıştır (Billur, 2020). 1990'lı yıllara kadar herhangi bir müdahale görmeyen türbeler, yıllar içerisinde bakımsız kalmıştır. 1996 yılında türbelerdeki bozulmalar tespit edilmiş, fakat uygulamaya geçilememiştir.

Yirminci yüzyılda gerçekleştirilen onarımlar, dönemin koruma anlayışının üslup birliği kuramına yakın olduğunu göstermektedir. Genel olarak yapıların dönem eklerinden arındırılarak, ait oldukları yüzyıldaki gibi görünmesi çabası eklerin yapıdan sökülmesi ya da üzerinin boya ile kapatılması şeklinde olmuştur.

1947 yılında başlayan ve on yılı aşkın süre sonunda tamamlanan kapsamlı restorasyondan sonra uzun yıllar müdahale edilmeyen türbeler zaman içerisinde bakımsız kalmıştır. 04.07.2003 tarih 720/897 sayılı Bursa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yazısında türbelerdeki bozulmalara detaylıca değinilmiş, sonrasında yürütülen tespit çalışmaları sonrasında bir onarım süreci planlanmıştır.

2003 yılında Bursa Müze Müdürlüğü, Bursa Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü, Osmangazi Belediyesi , Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Bursa Koruma Kurulu Müdürlüğü

tarafından düzenlenen teknik inceleme raporunda 17.06.2003 tarihinde yerinde yapılan incelemelerde türbeler için rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanması, çevre düzenleme projesi kapsamında mezar taşlarının düzenlenmesi, yaya yollarının belirlenmesi, aydınlatma, sulama, güvenlik kamera tesisatı ve kent mobilyalarının tasarlanması, bir kontrol noktası oluşturulması önerilmiştir.

Aynı rapor içerisinde cephelerde derz ve sıva onarımları, kubbelerin ve geçiş öğelerinin sağlamlaştırılması, duvarlarda yer alan çini, kalem işi yüzeylerin onarılması, ahşap kapı, pencere, kapakların elden geçirilmesi, revzenlerin eksik kısımlarının tamamlanması, mermer lahitlerin temizlik ve onarımlarının yapılması gerektiğine değinilmiştir.

13.04.2004 tarihinde Uludağ Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Öğr. Gör. Dr. Timur Kaprol danışmanlığında hazırlanan tespit raporunda tüm türbelerde bakım onarım çalışmalarının yürütülmesi gerekliliğinden bahsedilmiş, kurşun üst örtünün yenilenmesi, kâgir duvarlarda yüzey temizliği, bakım ve onarımı, drenaj yapılması, sıvalı yüzeylerin tamiri, kalem işi ve çinilerin onarılması imalatları dışında çevre düzenleme işleri kapsamında yaya yollarının yapılması, mezar taşı alanlarının düzenlenmesi önerilmiştir. Türbe onarımlarında Cem Sultan ve Gülruh Hatun türbeleri öncelikli olarak belirlenmiştir. Öncelikli restorasyon gerekçesi olarak Cem Sultan Türbesi'nin mimari ve süsleme elemanlarının zenginliği ve Cem Sultan'ın Osmanlı tarihindeki konumunun önemi, Gülruh Hatun Türbesi için bozulmaların ileri seviyede olması ve o tarihe kadar kapsamlı bir restorasyon geçirmemiş olması gösterilmiştir.

16.08.2004 tarih ve 720/188 sayılı yazısında Bursa Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü yürütülmesi planlanan restorasyon çalışmalarını, Şehzade Ahmet, Şehzade Mustafa Cem Sultan, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Gülbahar Hatun, Şehzade Mahmut, Mükrime Hatun, Hüma Hatun ve Gülşah Hatun'a ait türbelerin kubbe kurşunlarının yenilenmesi, kirpi saçakların tamiri, söküm sonrası tespit edilen çatlakların onarılması şeklinde belirtmiştir. Bu kapsamda adı geçen türbelere dair kurşun taksimatı projeleri hazırlanmıştır. 27.07.2004 gün 25535 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 5226 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik

Yapılmasına Dair Kanun ile yerel yönetimleri anıtsal yapıların restorasyon süreçlerine dahil edilmiştir. Bu kapsamda 2010 yılında Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Bursa Büyükşehir Belediyesi arasında imzalanan protokol ile Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbelerin restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen onarımlar arasında türbelerin temel duvarlarının su izolasyonlarının yapılması, kurşun örtülerinin yenilenmesi, kalem işi, çini panoların restorasyonunun yapılması, bahçe düzenlemesinin ve açık hava mezar taşı sergi alanlarının düzenlenmesi yer almaktadır. Yapılan en kapsamlı müdahale türbe içlerinde yapılan boya ve sıva raspa çalışmaları sonrası ortaya çıkarılan Osmanlı Klasik dönemine ait kalem işi motiflerin bütünleme yöntemiyle tekrar canlandırılması olmuştur. 1844 yılında yapılan Neobarok üsluptaki siyah ve gri renkli desenlerin bulunduğu sıvaların yerlerinden sökülerek alt katmandaki daha erken döneme ait olan bezemeler ortaya çıkarılmıştır. 1947 yılında gerçekleştirilen onarım çalışmalarıyla paralel bir bakış açısına sahip bu onarımlarda, üslup birliğine ulaşarak, Erken Osmanlı Mimarisi özelliklerini yapının tüm elemanlarında görebilme arzusuyla hareket edildiği düşünülmektedir.

Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, 22.10.2010 tarih 6211 sayılı kararı sonrası tüm türbelerin Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri onaylanmıştır. Sonrasında Bursa Büyükşehir Belediyesi ve Bursa Vakıflar Müdürlüğü protokolüne istinaden restorasyon uygulama süreçleri Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülmüş, 2015 yılı Eylül ayında tamamlanarak türbeler ziyarete açılmıştır. Gerçekleştirilen onarımlar ve yapılara etkileri dördüncü bölümde detaylı olarak ele alınmıştır.

2.2. Külliyenin Banisi Sultan II. Murat

Osmanlı Devleti beşinci padişahı Çelebi Sultan Mehmet'in oğulları Murat, Ahmet, Mahmut, Yusuf ve Mustafa isimlerindeki beş oğlunun en büyüğü olan Sultan II. Murat 1408 yılında Amasya'da doğmuştur. Çelebi Mehmet'in vefatının ardından Sultan II. Murat'ın hükümdarlığı ilan edilmiştir (İnalcık, 2015). Tahta geçişinin ardından Bizans'ın amcası Şehzade Mustafa'yı varis kabul etmesi sebebiyle yürüttüğü olumsuz politikalar

ile uğramıştır. Anadolu'da birliği sağlamak amacıyla seferler düzenlerken, Balkanlar'da Sırplar ve Macarlar ile savaşmak durumunda kalmıştır. 1444 yılında imzalanan Edirne Segedin Antlaşması'ndan sonra tahtı oğlu Şehzade Mehmet'e bırakarak Manisa'ya dönmüştür. Antlaşma şartlarına uymayan Macarlar'a karşın dönemin devlet adamlarından Çandarlı Halil Paşa'nın etkisiyle başkumandan olarak savaşmış, Varna ve Kosova Meydan Savaşları'yla kazandığı zaferler ile Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da eski gücüne kavuşmasını sağlamıştır. 1146 yılında tekrar tahta geçmiş, Şehzade Mehmet'i veliaht ilan etmiştir. 1451 yılında vefat ettikten sonra Bursa'daki türbesine gömülmüştür. Bursa ve Anadolu'nun birçok şehrinde vermiş olduğu eserler sebebiyle "ebü'l-hayrât" ünvanını almıştır (İnalcık, 2015).

Kaynaklarda Koca Murad Han, Sultan Murad Han-ı Sânî olarak da anılan Sultan II. Murat, bilgeliği ve okumaya ilgisinin yanı sıra şairliği ile tanınmaktadır. Şiirlerinde Murâdi mahlasını kullanmış, Edirne'de düzenlediği şiir ve eğlence meclisleri ile Osmanlı topraklarında bilim, şiir ve edebiyatın gelişmesi için gerekli alt yapıyı hazırlamıştır (Zavotçu & Ekşi, 2023).

2.2.1. Sultan II. Murat döneminde inşa edilen yapılar

Sultan II. Murat vefatından beş sene önce, Kazasker Molla Hüsrev, Vezir-i Azam Çandarlızâde Halil ve vezirleri Saruca ve İshak Paşalarla birlikte vasiyetnamesini düzenlemiştir. Vasiyet ettiği üzere maddi varlığının bir bölümünün kutsal topraklarda fakirlere, bir bölümünün adına Kelime-i Tevhid ve Kur'an- Kerim'i hatim edeceklere verilmesi istenmiştir. Kalan kısmıyla, kendisinden önce vefat eden oğlu Şehzade Alaaddin'in mezarı yakınında toprağa defnedilmesini istemiştir. Sultan II. Murat vasiyetnamesini hazırlarken türbesinin ne şekilde inşa edilmesini istediğini detaylı bir biçimde belirtmiştir. Etrafı duvar çevrili, üstü açık, kabrine yağmur inen bir türbe inşa edilmesini, mezarı etrafında hafızların Kur'an okuyacakları üzeri kapalı alan olmasını, kendisinden sonra yanına kimsenin gömülmemesini vasiyet etmiştir (Uzunçarşılı, 1958).

Muradiye Külliyesi dışında Bursa'da Sultan II. Murat devrinde inşa edilen yapılar; Hoca Ali, Bedreddin, İmaret-i İsa Bey, Kadem Eri, Nalbantoğlu, Selçuk Hatun, Veled-i Yaniç, Yiğid Köhne, Zeyniler ile Şerafeddin mescidleri, Abdal Mehmed, Hacı İvaz Paşa, Hoca Tayyib, Gazi Umur Bey camileri, Abdal Mehmed, Gazi Umur Bey ve Abdüllatif Kudsi türbeleri, Hacı İvaz Paşa, Şerafeddin Paşa, Katır Han, Kütahya Han ve Tuz Han, At Pazarı Çifte Hamam, Emir Sultan Hamamı, Tavuk Pazarı Hamamı, Kaygan Hamam, Boyacıkulluğu ve Irgandı Köprüleridir (Yüksel, 1996).

2.2.2. Sultan II. Murat'ın Muradiye Külliyesi'ne vakfettiği yapılar

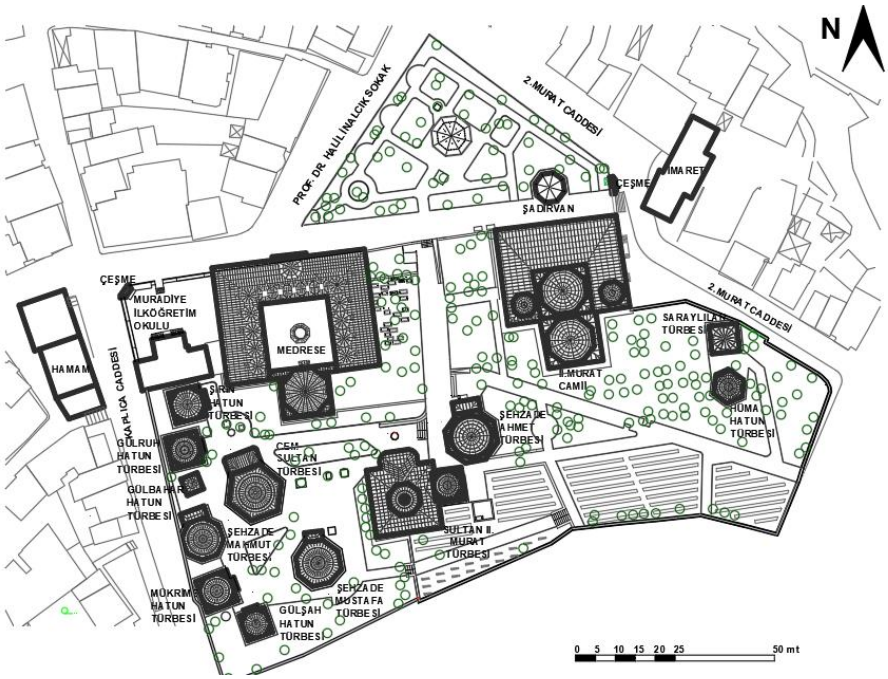
Sultan II. Murat'ın Bursa Muradiye Külliyesi için hazırlanan 833/1430 tarihli vakfiyede, Bursa'nın batı tarafında Semaveyn Mahallesi'nde kurulduğu belirtilmiştir (Çam & Pantık, 2022). 1480'lerde Muradiye Bölgesi için kullanılan bu isim, Sultan I. Murat Hüdavendigar döneminde Simav'dan bölgeye getirilen gayrimüslim halktan ismini almaktadır (Sevim, 2013). Kaplanoğlu, külliyenin doğusunda yer alan Agion Apostolon (Aziz Havariler) Kilisesi'ni 15. Yüzyılda Simaviyan'dan göçen Rumlar tarafından inşa edildiğini belirtmiştir (Kaplanoğlu, 2016). Mahallenin adını buradan aldığı düşünülmektedir. Bursa Kadı Sicilleri'nde Sultan Murat Han Mahallesi olarak da geçmiştir (Dörtok, 2001). Külliyeye ait vakfiyenin ilk bölümünde Sultan II. Murat'ın hayatını hayır işlerine adayarak bu vakfı kurduğu belirtilmiştir. Vakfiyenin ikinci bölümünde vakfa konu olan hayrat ve akarların tanıtımı yapılmış, üçüncü bölümde vakfiyenin idari yapısı açıklanmıştır (Çam & Pantık, 2022) . H. 22 Şevval 833 / M. 14 Temmuz 1430 tarihli Arapça sureti üzerinden yapılan çalışmalarda vakfiyenin içerdiği hayır kurumları ve onların sürekliliğini sağlamak amacıyla vakfedilen hamam, dükkân, tarla ve köy gibi akarlara dair bilgiler içermektedir (Altun, 2022).

Külliyedeki binaların işlevlerini sürdürebilmesi için Sultan II. Murat, Bursa'da bazı yapılar, birkaç köy ile Edremit ve Manyas'ın bir kısmını külliyeye vakfetmiştir. Bursa'da Tavukpazarı Hamamı, İne Bey Hamamı aşağısında yol üzerinde karşılıklı dükkanlar, Bursa Kazası'nda Balıklağu Köyü, Canbaz Viranı Köy, Mihalıç Kazası'nda Depecük Köyü, Toy Hisarı Köyü, Emre Köy, Timur Köy, Yenice Köy, Tuzla Köyü, Karasu Köyü,

Kirmasti'de Salihler Köyü, Manyas Kazası'nda; Bilücek Ağaç Köyü, Edremid Kazası'nda; Manastır Divanı, Gök Köy Divanı, Kemer Divanı, Hatun Eli Divanı, Frenk Köyü, Pelit Ektik Köyü, Bergama Kazası'nda Tavşanlı Tuzlası vakfedilen yerler arasındadır (Sevim, 2015).

2.3. Külliye Yapıları

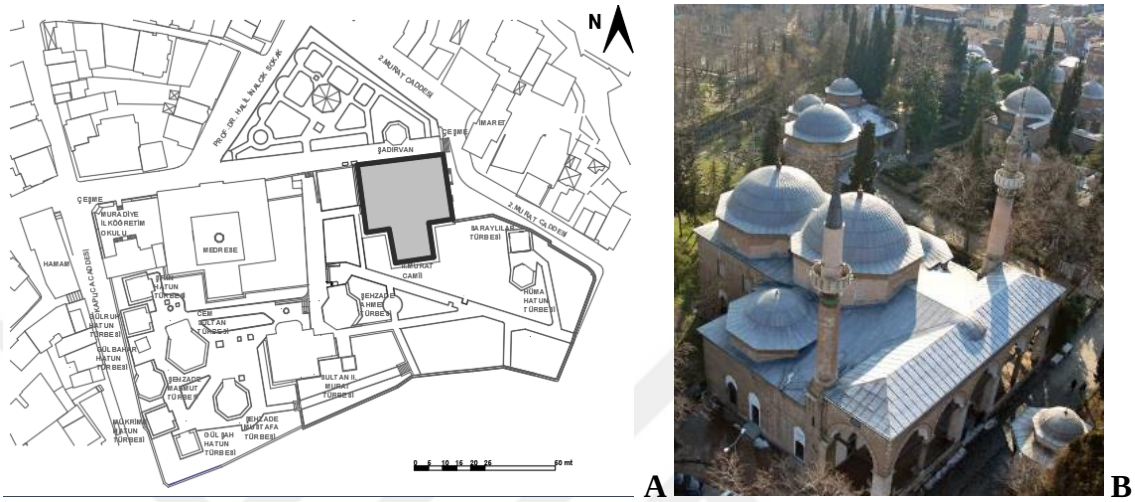
İmaret, cami, medrese ve hamam, külliyenin kuzey sınırında doğrusal yatay bir hat üzerinde doğudan batıya doğru yan yana sıralanmıştır. Cami ve medresenin güneyinde yer alan bahçe içerisinde ise türbeler inşa edilmiştir. Bahçe içerisinde caminin güney doğusunda Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri, medresenin güneydoğusunda Sultan II. Murat ve Şehzade Ahmet Türbeleri, ilkokulun güneyinde Kaplıca Caddesi'ne bakan bahçe duvarı boyunca sıralanmış, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Gülbahar Hatun, Şehzade Mahmut, Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleriyle, orta kısımda Cem Sultan ve Şehzade Mustafa Türbeleri yer almaktadır. Külliyede yer alan yapıların tamamı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescillenmiştir. Bursa Büyükşehir Belediyesi (BBB) Arşivi'nde yer alan vaziyet planı çiziminde yapılar gösterilmektedir (Şekil 2.11).

Şekil 2.11 Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (BBB Arşivi)

2.3.1.Cami

Külliyenin kuzeyinde imaret, cami, medrese ilkokul ve hamam doğu-batı yönünde doğrusal bir hat üzerinde yer almaktadır (Şekil 2.12).

Şekil 2.12 Muradiye Camii A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 2023)

Muradiye Camii inşası, basık kemerli giriş kapısının üzerindeki celi sülüs Arapça kitabesine göre H. Receb 828-Muharrem 830 (M. Mayıs 1425- Kasım 1426) arasında on sekiz ayda tamamlanmıştır (Şekil 2.13).

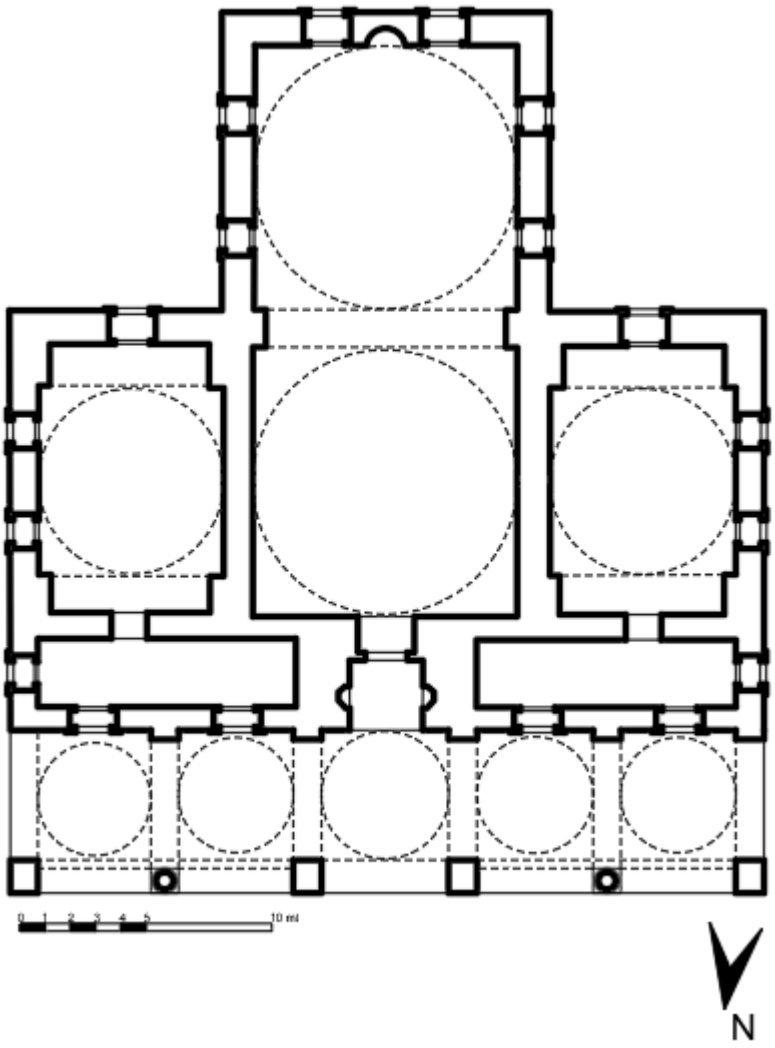
Şekil 2.13 Muradiye Camii (Yeke, 2023)

Kitabe metninin Türkçesi şöyledir: "Bu şerefli ve mübarek imaretin yapılmasını, Arab ve Acemin sultanı, Allah'ın yeryüzünde gölgesi, padişah oğlu padişah Beyazıt han oğlu Mehmet oğlu padişah Murat emretti. Allah mülkünü daim etsin. Receb ayı sene 828, tamamlanması Muharrem ayı sene 830" (Baykal, 1950) (Şekil 2.14).

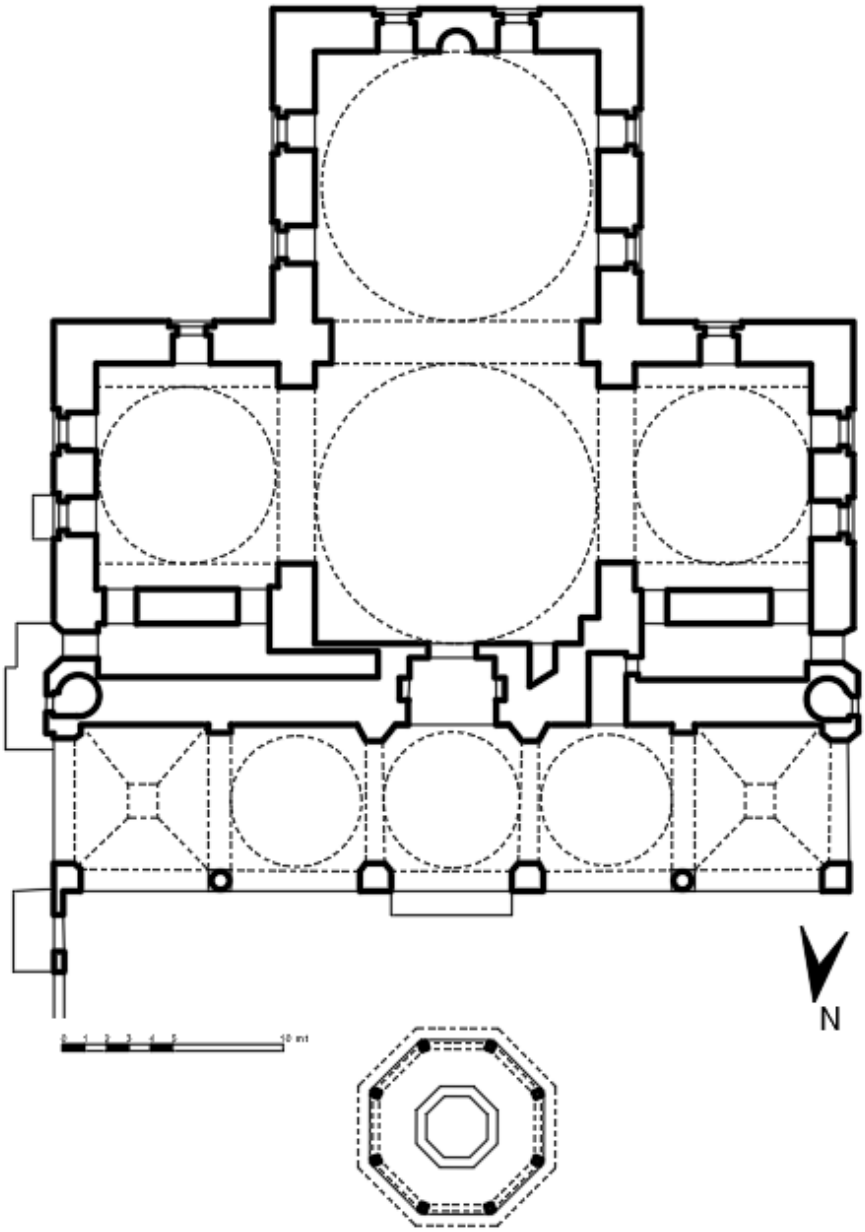
Şekil 2.14 Muradiye Camii kitabesi (Yeke, 2023)

Zaviyeli camiler plan tipine dahil edilen yapının son cemaat yerinden ana mekâna ulaşılmaktadır. Kapalı avlunun iki tarafında eyvan şeklinde konumlandırılmış tabhaneler, güney bölümünde ise harim yer almaktadır. Son cemaat yerinin güneyde iki ucunda minareler yer almaktadır. Doğuda yer alan minareye dış cephede yer alan bir kapıdan ve galeri katından, batıda yer alan minareye ise galeri katından ulaşılmaktadır. Doğudaki minare tuğla gövdeli olup, ahşap taşıyıcılı kurşun örtülü bir külahla sonlanırken, batıdaki minarenin şerefe seviyesi üstünde kalan kısım kesme taş olarak tamamlanmıştır. Kaidesinde 1322 Muharrem (Nisan 1904) tarihi yer almaktadır (Yavaş, 2008). 1833 yılında şehri ziyaret eden Charles Texier'in hazırladığı çizimde de sadece doğu yönündeki minareye ulaşan merdivenler görülmektedir (Şekil 2.15).

Şekil 2.15 Muradiye Camii Planı (Texier, 2002)

Cami son cemaat yeri kuzey cephesinde dört mermer paye ve aralarında birer granit sütun, mekânı örten kubbe ve tonozları taşımaktadır. Tuğla taş almaşık sivri kemerler üzerinde giriş aksı ve iki yanında kubbeler, iki uçta aynalı tonozlar yer almaktadır. Giriş kapısı hizasındaki kubbeye geçiş elemanı mukarnaslı tromp, iki yanındaki kubbelerde geçiş öğesi Türk üçgenleri kullanılarak oluşturulan tromplar olmuştur. Son cemaat yeri güney cephesinde mermer söveli cami giriş kapısının iki yanında yer alan pencerelerin kemer alınlıkları ve cephelerde kemerlerin üstünde bitkisel ve geometrik kompozisyona sahip çini levhalar bulunmaktadır. Hans Wilde'nin hazırladığı kat planında cami kuzeyinde yer alan şadırvana da yer verilmiştir (Şekil 2.16).

Şekil 2.16 Muradiye Camii ve şadırvan planı (Wilde, 1909)

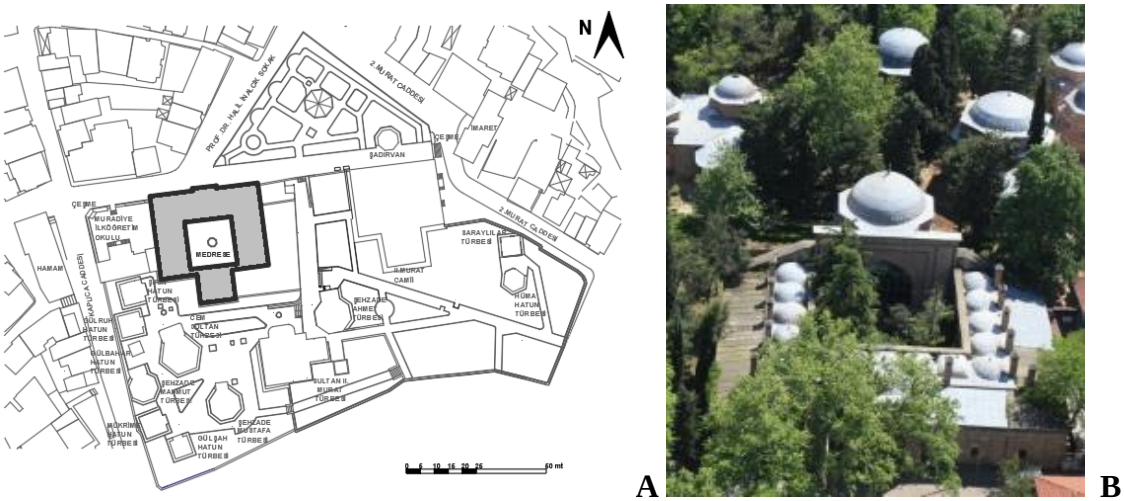
Cami, 1594, 1623, 1628, 1715, 1781, 1790, 1844 ve 1849 yıllarında çeşitli onarımlar geçirmiştir. 1790 yılındaki onarım sonrası caminin mihrabı Rokoko stilinde yenilenmiştir. 1855 depreminden sonra fazla bir hasara sahip olmayan caminin, 1866 yılında kubbe kurşunları yenilenmiş, 1902-1904 yılları arasında ikinci minaresi eklenmiştir (Ayverdi, 1972) (Şekil 2.17).

Şekil 2.17 Muradiye Camii mihrap genel görünüm (Yeke, 2023)

2.3.2.Medrese

Medrese, caminin yaklaşık 40 m batısında yer almaktadır. Yapıya kuzey cephesinde yer alan taç kapı formundaki giriş kapısından girilmektedir (Şekil 2.18).

Şekil 2.18 Muradiye Medresesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Bursa Fotoğrafları, 2023)

Medreseye kuzey cephesinde yer alan taç kapı formundaki girişten ulaşılmaktadır. Üç sıra tuğla, bir sıra taş almaşık duvar örgüsüne sahip yapının, pencere açıklığını oluşturan tuğla kemer sırtlarında testere dişi ikinci bir sıra yer almaktadır. Kemer alınlıklarında taş ve tuğla kullanılarak oluşturulan geometrik desenler bulunmaktadır (Şekil 2.19).

Şekil 2.19 Muradiye Medresesi kuzey cephesi (Yeke, 2023)

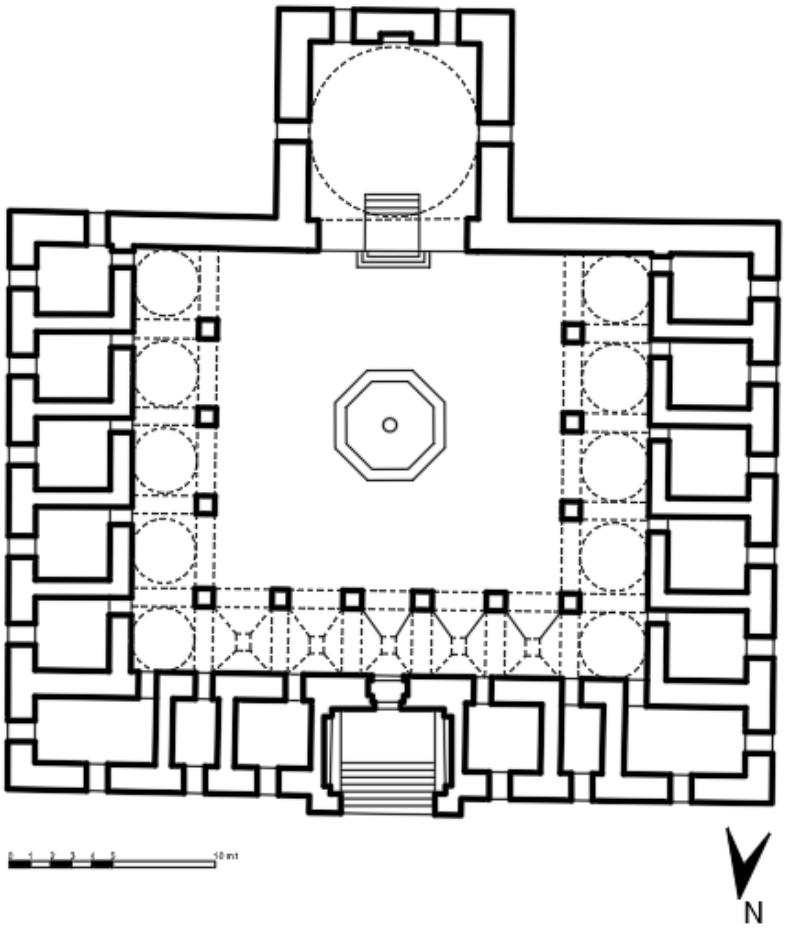
17,00 x 17,00 m boyutlarındaki kare planlı avlusu, giriş aksında güney uçta yer alan dershane eyvanı ve iki tarafında yer alan sekizer oda ile çevrelenmiştir (Şekil 2.20). Mukarnaslı tromplarla desteklenen kubbeyle örtülü giriş holü ve odaların önlerinde doğu ve batı yönünde kubbeyle, kuzeyde ise tonozla örtülü bir revak dizisi bulunmaktadır. Avlunun ortasında sekizgen bir mermer havuz yer almaktadır (Şekil 2.21).

Dikdörtgen planlı öğrenci odaları üstü tonoz örtülü olup, duvarlarında nişler ve birer ocak bulunmaktadır. Avludan merdivenle ulaşılan dershane eyvanı zemini tuğla, duvarları pencere kemer üzengi seviyesine kadar çini panolarla kaplıdır. Kare planlı mekânın üst örtüsü mukarnaslı tromplarla desteklenen kubbedir. Medresenin kuzey cephesinde yer alan anıtsal giriş kapısı üzerinde tuğla ve taş kullanılarak oluşturulan geometrik motifler yer almaktadır. Sivri kemerli giriş açıklığından ulaşılan holün iki yanında birer adet niş bulunmaktadır. Holün üst örtüsünü oluşturan kubbeye geçişte mukarnas kullanılmıştır.

Bir sıra taş iki sıra tuğla almaşık duvar örgüsüne sahip cephede dikdörtgen söveli pencereler hücre odalarını aydınlatmaktadır (Şekil 2.20).

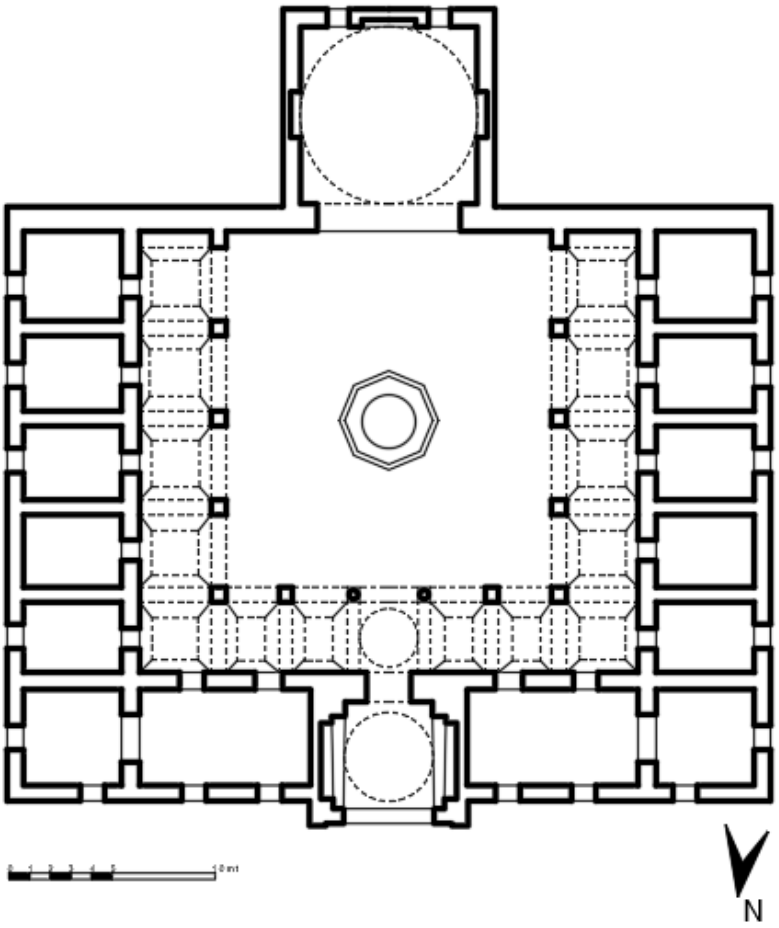

Şekil 2.20 Muradiye Medresesi güney cephesi (Texier, 1862)

Şekil 2.21 Medrese planı (Gabriel, 2010)

Gabriel'in çalışmasından farklı olarak Texier'nin hazırladığı çizimde dershaneye ulaşan merdiven görülmemektedir. Giriş eyvanının iki yanındaki hücreler Gabriel'in çizdiği planda üçer adet olup her birinin girişi revaktan sağlanmaktadır. Texier'nin hazırladığı planda giriş eyvanının iki yanında ikişer adet oda görülmektedir. Köşede yer alan odaların revaktan ulaşımı yoktur, hemen bitişiğindeki odaya açılmaktadır (Şekil 2.22).

Şekil 2.22 Medrese planı (Texier, 2002)

Medresenin avlusunu çevreleyen ayaklar kare planlı olup, kesme taş örgüdür. Tuğla kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Giriş kapısı aksında güneyde yer alan dershaneye avludan merdivenle ulaşılmaktadır. Kare planlı dershanenin duvarları zeminden pencere kemer üzengi seviyesine kadar çinilerle kaplıdır. Medrese giriş kapısında olduğu gibi

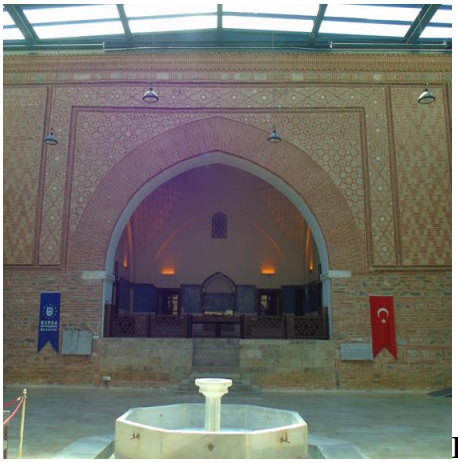
dershane eyvanını kuzey cephesinde de tuğla ve taşlarla sekizgen geometrik formlar kullanılarak bir kompozisyon oluşturulmuştur. 1623, 1781, 1844 yıllarında onarım gören medrese, 1855 depreminde fazla hasar almamıştır (Ayverdi, 1972). Deprem sonrası hazırlanan hasar tespit raporlarında, dershane ve hücrelerin duvarlarında çatlakların olduğu, sıvalarda dökülmeler meydana geldiği ve odalardaki ocakların bacalarının yıkıldığı belirtilmiştir (Bilmiş, 2019) 1940lı yıllarda gerçekleştirilen restorasyon sonrası 8.11.1951 tarih 13368/8 sayılı Bakanlar Kurulu kararında medresenin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na devredilmesi ve onarımları tarafınca karşılanarak Verem Dispanseri olarak kullanılması kararlaştırılmıştır (Şekil 2.23).

Şekil 2.23 Muradiye Medresesi'nin Verem Savaş Dispanseri olarak kullanıldığı dönem avlu görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 2012)

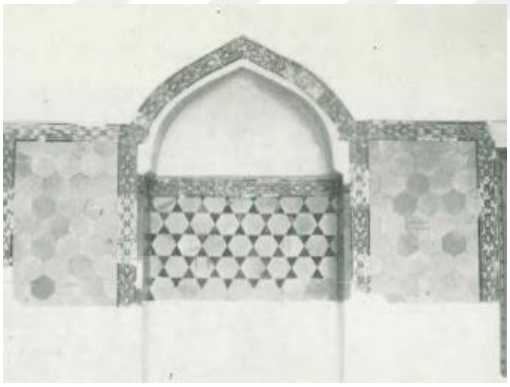
2010 yılına kadar Verem Savaş Dispanseri olarak kullanılan yapının, 2014-2016 yılları arası gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sonrası yeni işlevi El Yazma Eserler Müzesi olmuştur. Son restorasyon çalışmalarıyla birlikte avlusu çelik konstrüksiyonlu, camla kaplı bir örtü ile kapatılmıştır (Şekil 2.24).

A

B

Şekil 2.24 Medrese avlusundan dershaneye bakış **A)** 15.12.1946 (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1946) **B)**12.09.2023 (Yeke, 2023)

1867 yılında, İngiliz Ressam Sir Frederic Leighton tarafından hazırlanan yağlı boya resimde medresenin dershanesinin duvarlarındaki altıgen çinilerin zemine kadar devam ettiği görülmektedir. Ayverdi'nin kitabında bu çinilerin zeminden yaklaşık 90 cm yüksekliğe kadar sökülmüş olduğu görülmektedir (Şekil 2.25).

A

B

Şekil 2.25 Medrese **A)** Eyvan güney duvarı mihrap nişindeki çiniler (Ayverdi, 1972) B) Sir Frederic Leighton, 1867 Bursa'da Avlu isimli tuval üzeri yağlıboya çalışmasında mihrap detayı (British Art Studies)

2014-2016 yılları arasında yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında duvar yüzeylerindeki ahşap kaplama söküldüğünde çinilerin alt kısımlarının yerinde olmadığı görülmüştür. Restorasyon sonrası bu kısımlarda bir tamamlama yapılmadan, yüzey sadece sıvanmıştır.

2.3.3.İmaret

İmaret caminin kuzeydoğu köşesinde inşa edilmiştir. İmaret 40 m boyunda, 13 m. derinliğinde bir binadır (Ayverdi, 1972). Yapıya giriş iki yönden sağlanmaktadır. Esas giriş batı cephesi üzerinde, ikinci giriş ise, bahçeye bakan doğu cephesi üzerindedir (Şekil 2.26).

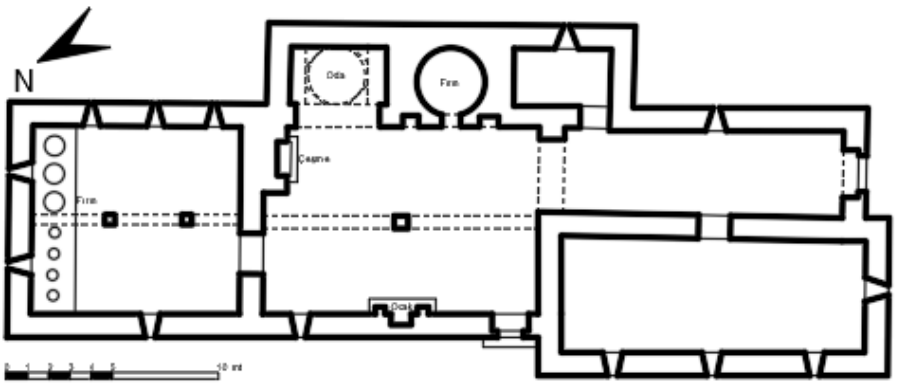
Şekil 2.26 İmaret **A)** Vaziyet Planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünüm (Yeke, 2023)

Mevcut kullanılan giriş batı cephesinde muhtemelen bir pencere açıklığının kapıya dönüştürülmesi ile oluşturulmuştur. Eski ana girişin sağında, çıkıntı yapan kısım, yapıdan bağımsız bir dükkân olarak kullanılmaktadır (Şekil 2.27). Bursa Mahkeme Sicilleri'nde 1623 ve 1628 tarihli onarım keşiflerinde ambar kapısı ve kiler duvar tamiri, 1717 tarihli defterde ekmek pişirilen sofa ve fırının tamiri, 1781 tarihli keşifte bacaların tamiri ve kurşunun aktarılmasına yer verilmiştir (Hızlı, 2001).

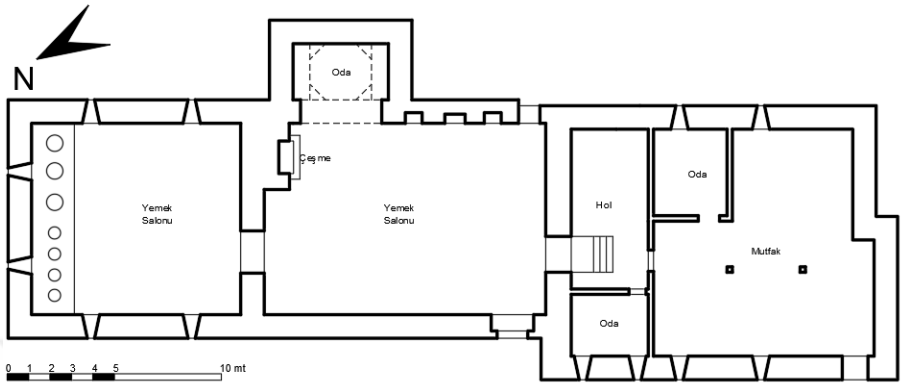
Şekil 2.27 Muradiye İmareti (Ayverdi, 1972)

1745 tarihli tamir keşif defterinde, ekmek fırınlarının ve mutfak alanının çatılarının tamiri, mekel yani yemek yenilen yerin pencerelerinin tamirine dair bilgiler yer almaktadır (Hızlı, 2001). 1855 depremin sonrası ambar çatısı çökmüş ve duvarları yıkılmıştır (Özaydın, 2017). Gabriel incelemeleri sırasında imaretin harap durumda olduğunu belirtmiştir. Batı cephesinde yer alan giriş kapısından ulaşılan mekânın doğusunda ekmek fırınları, kuzeyinde diğer mekâna açılan kapı ve yanında bir çeşme, batı duvarında giriş kapısı yanında bir ocak yer almaktadır. Ana mekânı çevreleyen bütün öğeler, mekânın yemek pişirilen yer olması ihtimalini desteklemektedir. Ortadaki ana mekânın güneyinde yemekhane ve odun ambarı, kuzeyinde ise ocaklar ve hayvan yemliklerinin bulunduğu han kısmı yer almaktadır (Gürbıyık, 2013) (Şekil 2.28).

Şekil 2.28 İmaret planı (Gabriel, 2010)

İmaret 1995 yılından beri restoran olarak kullanılmaktadır. Geçirdiği onarımlar sonucu plan şemasında değişiklikler meydana gelmiştir. Ana girişin açıldığı yemek pişirme alanındaki ocak ve fırınlardan biri zaman içerisinde ortadan kaybolmuştur (Şekil 2.29).

Şekil 2.29 Muradiye Osmanlı Mutfağı Planı (Haz. Saliha Tupal Yeke)

Bu alan yemek salonu olarak hizmet vermeye devam etmektedir. Mutfağın güneyindeki ambar ve yemek salonu birleştirilmiş, mekân mutfağa dönüştürülmüştür. Sekiler üzerinde küplerin yer aldığı alan yemek salonu olarak kullanılmaktadır (Şekil 2.30).

A **B**

Şekil 2.30 İmaretin **A)** kuzey odası **B)** mutfak bölümündeki çeşme ve fırın (Yeke, 2023)

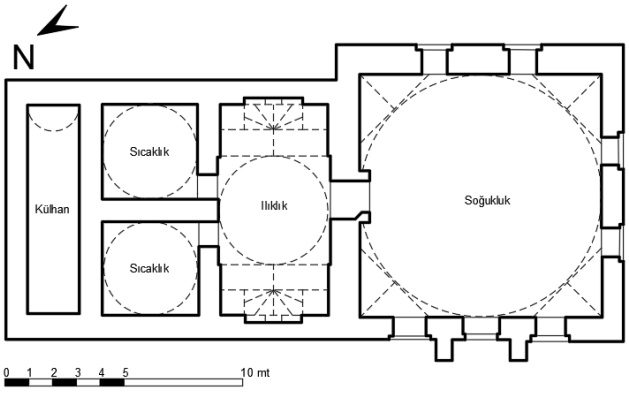
2.3.4.Hamam

1426 yılında Sultan II. Murat tarafından inşa ettirilmiş olan hamam, medresenin batısında yer almaktadır. Külliyenin batı sınırında Kaplıca Caddesi'nin açılmasıyla külliye sınırları dışında kalmıştır (Şekil 2.31).

Şekil 2.31 Hamam A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 2023)

Soğukluk, sıcaklık ve iki adet halvet odasından oluşmaktadır. Soğukluğun kuzey cephesinde yer alan taç kapıdan hamama girilmektedir. 9,95 x 9,95 m boyutlarındaki soğukluk mekânı üst örtüsü sekizgen bir kasnağa oturan kubbedir (Şekil 2.32). Cephe duvarlarında üç sıra tuğla, bir ya da iki sıra moloz taş örgü kullanılmıştır. Pencere kemerler tuğla ile oluşturulmuş, üst örtü kiremit kaplıdır (Şekil 2.32).

Şekil 2.32 Muradiye Hamamı planı (Ayverdi, 1972)

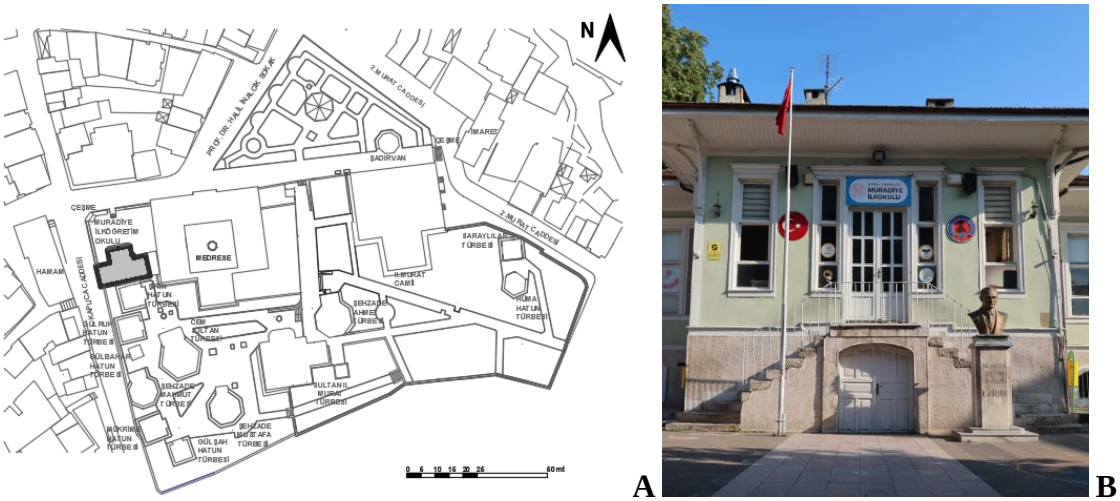
Hamam, 1523,1623 ve 1762 yıllarında onarım geçirmiştir. 1930'lu yıllarda harap durumda olan yapı onarılarak imalathane işlevi verilmiştir. 1960'lı yıllara kadar bu şekilde kullanıldıktan sonra boşaltılan yapı, 1980'li yıllarda Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu (BEESK) desteğiyle onarılmıştır, uzun süre hamam olarak kullanılmıştır (Şehitoğlu, 2000). Hamam olarak kullanıldıktan sonra uzun süre boş kalan yapı 2020 yılından beri Sosyal Yardımlaşma Vakfı tarafından Giyim Mağazası olarak kullanılmaktadır (Şekil 2.33).

Şekil 2.33 Hamam genel görünümü (Yeke, 2023)

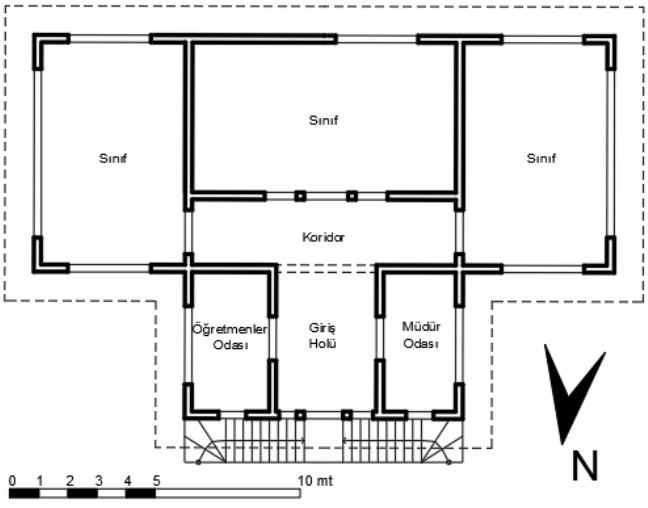
2.3.5.Sıbyan Mektebi

Muradiye Külliyesi'nde, 15. Yüzyılda sıbyan mektebi yaptırıldığını belirtmektedir. 1855 depremi sonrası tekrar inşa edilmiştir (Hızlı, 2011). Kagir temel duvarları üzerine ahşap karkas tekniğinde inşa edilmiştir. Kırma çatısı kiremit örtü ile kaplanmış olup, geniş saçaklara sahiptir. Günümüzde ilkokul olarak kullanılan yapı, külliyenin kuzeybatı köşesinde, hamam ve medrese yapıları arasında yer almaktadır (Şekil 2.34).

Şekil 2.34 İlkokul A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Kuzey Cephesi (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023)

Yapının bulunduğu bahçenin kuzeybatı köşesinde külliye çeşmelerinden biri bulunmaktadır. Zemin katı kâgir, üst katı ahşap konstrüksiyona sahip yapı geniş saçaklı kırma çatı ile sonlandırılmıştır. Kuzey cephesinde orta hizada yer alan iki kollu merdivenin ulaştığı sahanlıktan yapıya girilmektedir (Şekil 2.35).

Şekil 2.35 Muradiye İlkokulu planı (Haz. Saliha Tupal Yeke)

Giriş holünün iki yanındaki odalar öğretmenler odası ve müdür odası olarak kullanılırken, koridorun güneyindeki üç mekân sınıf olarak kullanılmaktadır. Binanın zemin katında

depo, mutfak ve tuvaletler yer almaktadır. Kuzey ve batı yönünde bahçe duvarıyla çevrilmiş, bahçe girişi kuzey cephesinde yer alan kapıdan yapılmaktadır (Şekil 2.36).

Şekil 2.36 Muradiye İlkokulu Genel Görünümü (Yeke, 2023)

2.3.6.Şadırvan, Havuz ve Çeşmeler

Külliye içerisinde yer alan su öğeleri şadırvan, havuz ve çeşmelerdir. Caminin kuzeyinde yer alan şadırvan sekizgen planlı olup, çevresinde ahşap dikmelerle desteklenen bir revak oluşturulmuş, üst örtüde kubbenin üstü kurşun ile kaplanmıştır (Şekil 2.37). Sekizgen formdaki havuzun her kenarında yer alan musluklardan akan suyla abdest alınmaktadır. 1865 tarihli P. Sebâh imzalı fotoğrafta, sekizgen revaklı şadırvanın üst örtüsünün alaturka kiremit olduğu görülmektedir (Şekil 3.97).

Şekil 2.37 Cami önündeki şadırvan (Yeke, 2023)

Külliye içerisinde Sultan II. Murat Türbesi'nin kuzeyinde sekizgen formda mermer bir havuz yer almaktadır. Havuzun ortasında bulunan sütunun üzerindeki haznede yer alan deliklerden havuza su akmaktadır (Şekil 2.38).

Şekil 2.38 Sultan II. Murat Türbesi önündeki havuz (Yeke, 2023)

Cem Sultan Türbesi'nin önünde yer alan ikinci havuz da benzer özellikler taşımaktadır. Külliyede yer alan üçüncü havuz medrese avlusu ortasında yer almaktadır.

Külliyenin doğu ve batı ucunda çeşmelerden caminin doğusunda yer alan, kuzey güney yönünde dikdörtgen plana sahip olup cepheleri sıvalıdır. Çeşme geniş saçaklı kurşun kaplı eğrisel formda bir çatıya sahiptir. 1896 tarihli fotoğrafta kemer yüzeylerinde kalem işi motiflerin olduğu görülmektedir. Sonraki dönemlerde üzeri boyanan bu motifler, 2022 yılında gerçekleştirilen bakım onarım çalışmaları sırasında tekrar ortaya çıkarılmış ve ihya edilmiştir (Şekil 2.39).

Şekil 2.39 Çeşmenin yıllar içerisinde değişimi **A)** 1896 (Abdullah Biraderler, 19. yüzyıl), **B)** 2017 (Mercan, 2017), **C)** (Yeke, 2023)

Kemer çevresinde yer alan kalem işi bezemenin 1910 tarihli fotoğrafta yerinde olmadığı görülmektedir. Yalak kısmının zaman içerisinde değiştiği, bir dönem aynanın ön kısmına ferforje korkuluk yerleştirildiği görülmektedir (Şekil 2.40).

Şekil 2.40 Caminin kuzeyindeki çeşme (Avusturya Ulusal Arşivi, 1910)

Külliyenin batı ucunda Kaplıca Caddesi ve Prof. Dr. Halil İnalcık Caddesi kesişiminde ikinci çeşme yer almaktadır. Çeşme, geometrik motifler oluşturularak örülen tuğla cepheye sahiptir, yalağı küfeki taşından çeşmenin üstü kirpi saçak üzeri alaturka kiremit

örtü ile sonlandırılmıştır. Mermer çeşme aynası sivri kemerli olup, etrafında zencirek motifi ile çerçeve yapılmıştır (Şekil 2.41).

A **B** **C**

Şekil 2.41 Çeşme Genel Görünüm **A)** 1930'lu yıllar (Gabriel, 2010) **B)** 2016 (Mercan, 2017), **C)** 2023 (Yeke, 2023)

2.3.7.Hazire ve mezar taşları sergileme alanı

Muradiye Külliyesi'nde türbelerin dışında medresenin hemen doğusundaki alanda külliyenin haziresi yer almaktadır. Hazire, cami ve medresede çalışan görevliler ve aile üyelerinin oluşturduğu yirmi dört mezardan oluşmaktadır (Öcalan, 2013) (Şekil 2.42).

Şekil 2.42 Muradiye Külliyesi Haziresi (BBB Arşivi)

Sultan II. Murat Türbesi'nin doğusunda yer alan ikinci hazire; Mısrî Dergahı'nın 1925 yılında kabul edilen yasaya göre kapatılması ve binalarının yıkılmasıyla, Muradiye'ye taşınan mezarlarından oluşmaktadır (Şekil 2.43) (Öcalan, 2013). Bu kabirler; Niyâzî-i Mısrî'nin eşi Gülsüm Hanım (ö.1673), kızı Fatıma Hanım (ö.1681), oğlu Şeyh Çelebi Ali Efendi (ö.1713), dergâh şeyhlerinden Şeyh Ali Efendi (ö.1767), Şeyh Ahmed Nimetî Efendi (ö.1789), Şeyh Mehmed Emin Zaik Efendi (ö.1853), Nesibe Hanım (ö.1830), Hibetullah Sırriye Hanım'a (ö.1898) aittir (Mermutlu, 2018).

A **B**

Şekil 2.43 Mısrî Dergâhı mezarlarının **A)** Muradiye'ye nakledilmesi (Öcalan, 2008) **B)** Mevcut durum (Mermutlu, 2019)

Külliyede türbelerin yer aldığı bahçenin güneydoğusunda zaman içerisinde farklı bölgelerden getirilen mezar taşlarının yer aldığı bir açık hava sergileme alanı yer almaktadır. Yeni açılan yollar, artan şehir nüfusuna yeterli gelmeyen mezar alanlarında eski mezarların yeni defin alanlarına dönüştürülmesi birçok eski mezarın ve mezar taşının ortadan kaybolmasına neden olmuştur. Bursa, Edirne, İstanbul ve Ankara'da açılan Etnografya Müzeleri ve İslam Eserleri Müzeleri'nde bulunan sergilenmesi uygun görülmeyen eserler arasında sayılan mezar taşlarının depolara kaldırılması ya da açık hava müzesinde sergilenmesine karar verilmiştir (Tarakçı, 2022).

Bu kapsamda 1940'lı yıllarda yol genişletme çalışmaları sırasında ortadan kaldırılan Deveciler Mezarlığı'na ait mezar taşları, Muradiye külliyesine getirilerek, açık hava müzelerinden biri oluşturulmuştur (Erhan, 2016). Külliyeye sadece Deveciler Mezarlığı'ndan değil, Pınarbaşı Mezarlığı ve Zeyniler Mezarlığı'ndan da taşlar getirilmiştir (Öcalan, 2013)

2.3.8. Sera, türbedar evi ve güvenlik kulübesi

Külliyenin güneybatı köşesinde Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun türbeleri arasında yer alan bölümde inşe edilen sera yapısı depo olarak kullanılmaktadır. Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (BKVKBKM), 1992 yılında o bölümde önerilen türbe görevlisi ve ailesi için bir konut projesini onaylamış; fakat proje hayata geçirilmemiştir (Şekil 2.44).

Şekil 2.44 Depo olarak kullanılan sera yapısı genel görünümü (Yeke, 2023)

2004 yılında Kültür Bilincini Geliştirme Vakfı tarafından düzenlenen Bursa Muradiye Külliyesi ve Türbeleri için Özgün Tasarımlar Yarışması kapsamında "Çok İşlevli Giriş Ünitesi" Projesi hazırlanmıştır. Birinci seçilen proje 27.11.2004 tarih 263 sayılı Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararınca onandıktan sonra yerinde uygulaması tamamlanmıştır (Şekil 2.45).

Şekil 2.45 Giriş Ünitesi genel görünümü (BBB Arşivi)

2.4. Türbeler

Osmanlı Devleti ilk başkenti Bursa'da türbe mimarisi ele alındığında ilk akla gelenler padişahlar, şehzadeler, valide sultanlar, sadrazamlar, vezirler ve diğer devlet görevlilerinin türbeleridir. Sultan türbelerinin, hükümdarların kendi yaptırdıkları külliyelerin içine yerleştirilmeleri geleneği Sultan I. Murat ile başlamıştır. I. Murat Türbesi'nin ardından I. Beyazıt, I. Mehmet ve II. Murat'ın türbeleri de bu sultanlar tarafından yaptırılan külliyelere yerleştirilmiştir. Böylece Osmanlı türbelerinin konumları açısından bir gelenek oluşmaya başlamıştır.

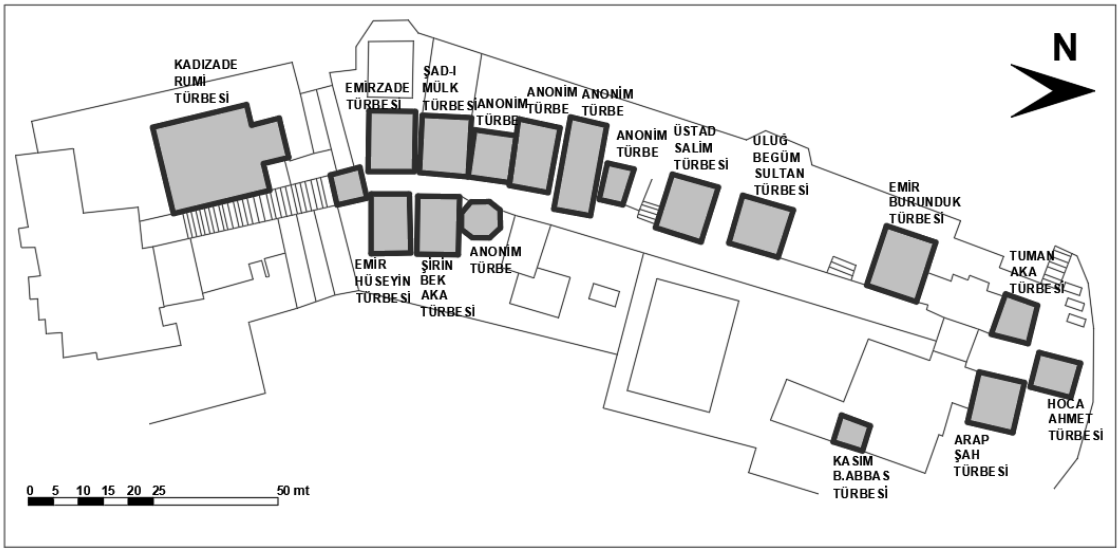
Türk ve İslam mezar geleneklerinden biri manevi değeri olan birinin mezarının yanında ya da yakın bir yerinde gömülmenin o kişinin şefaatine kavuşma inancıdır. Bu duruma örnek; Semerkant Şah-ı Zinde türbeler topluluğu, Konya Mevlâna Celaleddin Rumi Türbesi yakınına inşa edilen türbeler, İstanbul Eyüp Sultan Türbesi çevresinde yer alan türbeler ile Bursa Muradiye Külliyesi Sultan II. Murat Türbesi çevresinde inşa edilen türbelerdir (Önkal, 1997).

Semerkant şehri kuzeyinde kalan Afrâsiyâb höyüğü üzerinde Şah-ı Zinde türbeler topluluğu yer almaktadır. Hz. Muhammed'in yeğeni Kasım b. Abbas'ın mezarı üzerine 11. yüzyılda inşa edilen ilk türbenin çevresinde sonraki yüzyıllarda inşa edilen cami, mescid, medrese ve mezar yapılarıyla büyük bir külliyeye dönüşmüştür (Başkan, 2012) (Şekil 2.46).

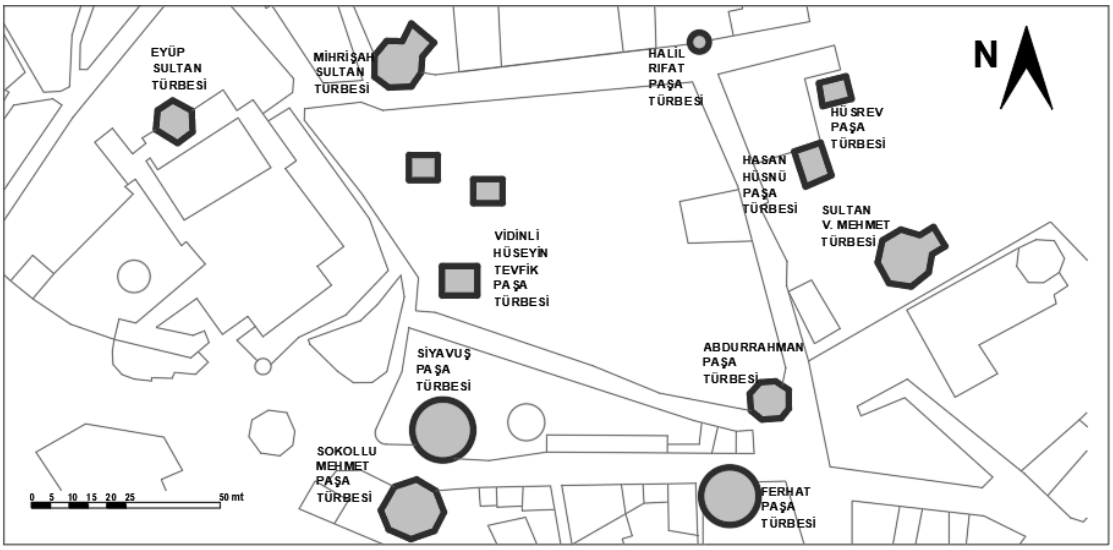
Şekil 2.46 Semerkant Şah-ı Zinde türbeler topluluğu (Türk Ülküsü, 2023).

Yirmi altı faklı türbe ve türbe kalıntısının yer aldığı bölgede, Timurlu hanedanı kurucusu Timur'un yeğeni Şâd-ı Mülk Aka, kız kardeşi Şîrin Bike Aka, Eşi Tuman Aka ve İznikli Kadızade Rumi'nin türbeleri yer almaktadır. Bu haliyle bir anıtsal mezar çevresinde gelişen mezarlık geleneğinin en erken örneği olmuştur (Şekil 2.47). Sonraki yıllarda İstanbul Eyüp Sultan ve Bursa Muradiye külliyelerinde bu gelenek sürdürülmüştür (Başkan, 2012).

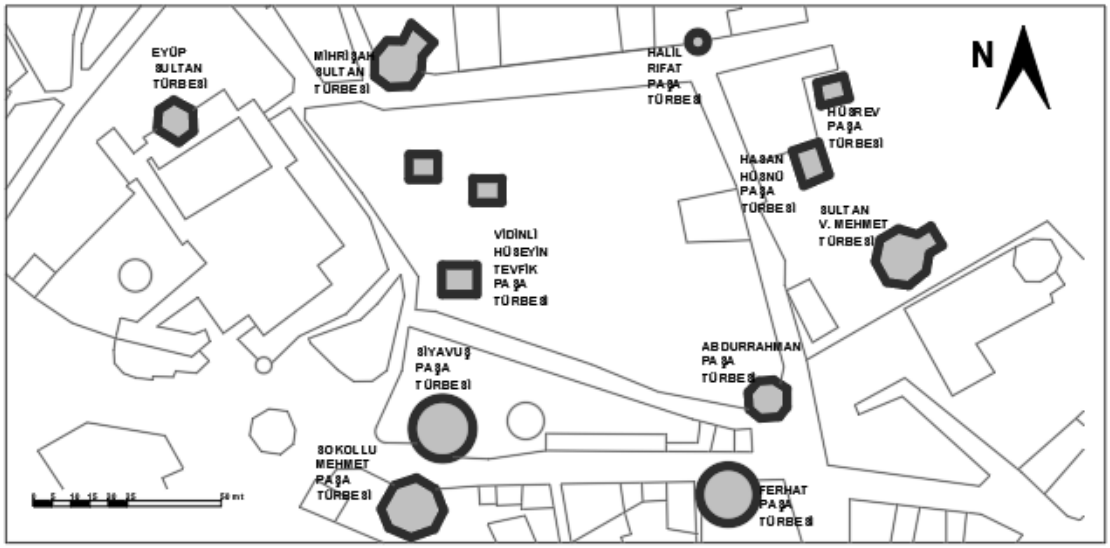
Şekil 2.47 Şah-ı Zinde Vaziyet Planı (Novosibdom Mimarlık Arşivi, 2023, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)

Emevî Devleti kurucusu Muaviye döneminde gerçekleştirilen İstanbul kuşatması sırasında şehit düştüğüne inanılan Ebâ Eyyub-i Ensari için 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet döneminde külliyesi inşa edilmiştir (Derin, 2016). Zaman içerisinde Osmanlı hanedan üyelerinin ve önemli kişilerin bu alana gömülmeye devam etmesiyle çevresi mezarlar ve türbelerle çevrilmiştir (Şekil 2.48).

Şekil 2.48 Eyüp Sultan Külliyesi Vaziyet Planı (Derin, 2016, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)

1426 yılında Sultan II. Murat adına inşa edilen cami ile başlayan külliye imar faaliyetleri, sonrasında eklenen medrese, imaret, hamam yapılarıyla devam etmiştir. Sultan II. Murat'ın türbesi çevresinde inşa edilen hanedan üyelerine ait türbeler, on üç bağımsız yapı ile külliyeyi bir türbeler topluluğuna dönüştürmüştür (Şekil 2.49).

Şekil 2.49 Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (BBB Arşivi, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)

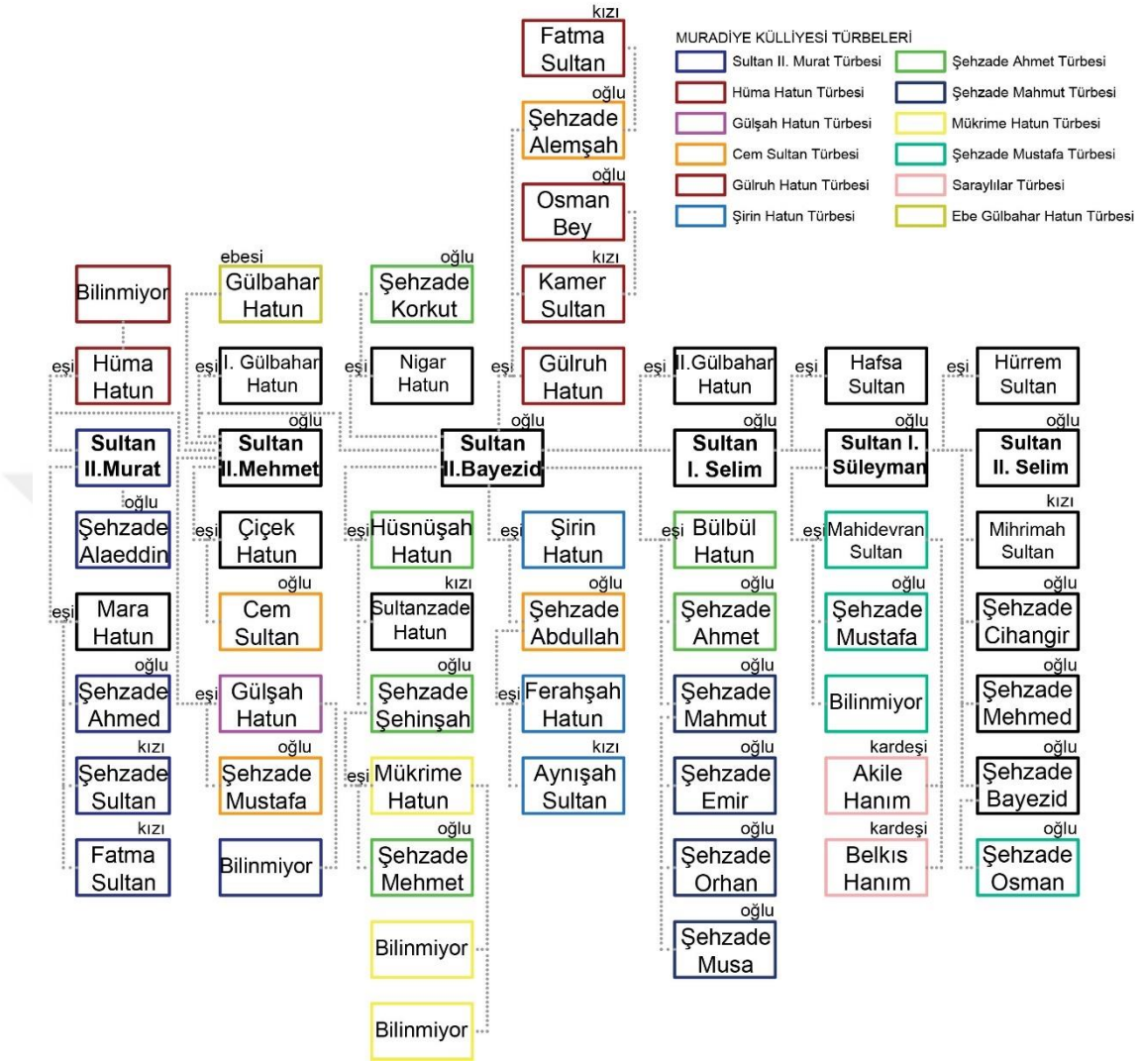
1449 yılında Sultan II. Murat'ın eşi Hüma Hatun için inşa edilen türbenin ardından, 1451 yılında inşa edilen Sultan II. Murat'a ait türbeyle birlikte külliyenin arka bahçesi bir hazire niteliği kazanmaya başlamıştır. Sultan II. Murat'ın eşi Hüma Hatun'a ait türbe 1449 yılında inşa edilmiştir. Sultan II. Murat'ın oğlu Şehzade Alaaddin 1443 yılında vefat etmiş; fakat türbesinin inşa edildiği tarih bilinmemektedir. Fatih Sultan Mehmet'in ebesi Gülbahar Hatun'a ait türbe 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 15. yüzyılda inşa edilen diğer türbeler; Fatih Sultan Mehmet'in 1487'de vefat eden eşi Gülşah Hatun, 1474'te vefat eden oğlu Şehzade Mustafa ve 1495'te vefat eden oğlu Cem Sultan'ın türbeleridir. Sultan II. Beyazıt'ın oğulları için; 1506 yılında Şehzade Mahmut Türbesi ve 1513 yılında Şehzade Ahmet Türbeleri inşa edilmiştir. Sultan II. Beyazıt'ın eşlerinden 1502'de vefat eden Gülruh Hatun, 1500'de vefat eden Şirin Hatun, ile Sultan Beyazıt'ın oğlu Şehzade Şehinşah'ın eşi Mükrime Hatun'un türbesi 1517 de inşa edilmiştir. 16. yüzyılda inşa

edilen türbeler, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa için 1573'te tamamlanan türbe ve inşa tarihi bilinmeyen, Şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran Sultan'ın ablaları Akile Hanım ve Belkıs Hanım'a ait Saraylılar Türbesidir (Çizelge 2.2).

Patricia Blessing, Muradiye Külliyesi'ni, yaşadığı dönemde ve ölümü sonrasında sorun çıkarabilecek hanedan üyelerinin güvenli bir şekilde barındırıldığı bir mekân olarak tanımlamıştır. Türbelere bir imparatorluk vakfına ait mezarlık alanı içerisinde yer verilerek, türbedarlar sayesinde kutsal figürler çevresinde isyan potansiyeli içeren ziyaretlerin önüne geçilmiştir (Blessing, 2022). Şehzade Mustafa Türbesi'nin bu amaçla o dönemki başkent İstanbul'da değil, kendisi gibi tahta sahip olma yolunda sonuca ulaşamamış Cem Sultan, Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut gibi Bursa'ya, Muradiye külliyesine inşa ettirildiği düşünülmektedir.

Külliyedeki türbelerde, Sultan II. Murat, Fatih Sultan Mehmet, Sultan II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim ve Sultan II. Selim saltanat dönemleri içerisinde defnedilen kırk kişinin mezarı bulunmaktadır. Sultan II. Murat'ın eşi Hüma Hatun için 1449 yılında inşa edilen ilk türbeden itibaren, türbe inşası yüz yirmi dört yıl boyunca devam etmiştir. Sultan II. Murat döneminde üç, Fatih Sultan Mehmet döneminde üç, Sultan II. Beyazıt döneminde üç, Yavuz Sultan Selim döneminde iki, Sultan II. Selim döneminde iki türbe inşa edilmiştir. Kırk farklı hanedan üyesinin defnedildiği bu yapılar Osmanlı türbe mimarisinin bir yüzyıl içerisindeki değişimini yansıttığı için mimarlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu eşsiz özellikleri sebebiyle külliyenin güney bölümündeki haziresinde yer alan türbeler tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Türbelerde yatan hanedan üyelerine ait bir soy ağacı hazırlanmıştır. İsimler etrafındaki renkli çerçeveler Muradiye Külliyesi'ndeki türbelerde yatanları işaret etmektedir. Hanedan üyelerinden aynı türbede yatanlar aynı renkle belirtilmiş ve çizelgenin sağ üst köşesinde bir adet lejanta yer verilmiştir (Çizelge 2.2).

Çizelge 2.2 Muradiye Külliyesinde mezarı olan hanedan üyeleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, Osmanlı mimarisinde Selçuklu tarzı dışında görülen mimari farklılaşma türbe mimarisinde de kendini göstermiştir. Selçuklu Devleti'nde var olan dış cephe bezemeleri, süslemeli taç kapı, küçük açıklığa sahip yapı duvarları gibi unsurlar değişime uğramıştır. Erken dönemlerde kare, dikdörtgen, altıgen, sekizgen plan tipleri sonraki dönemlerde ek olarak on ikigen, on altıgen ve daire planları kullanılmaya devam edilmiş; ancak türbelerin örtülmesinde konik çatı yerine kubbe tercih edilmiştir. Türbe duvarlarında iki ya da üç sıralı pencere düzenleri uygulanarak sade cepheler, iç kısımlarda kalem işi, çini gibi süsleme öğeleri kullanılarak mekanlar tasarlanmıştır (Daş, 2003).

Külliyede yer alan türbelerin mimari tanımları, zaman içerisinde geçirdikleri değişim bu bölümde ele alınmıştır. Tezin üçüncü bölümünde tespit edilen görsel ve yazılı belgeler değerlendirilerek, dördüncü bölümde Sultan II. Murat, Şehzade Mustafa, Mükrime Hatun ve Gülbahar Hatun'a ait türbelerin geçirdikleri değişim onarım müdahaleleri açısından incelenmiştir.

2.4.1. Sultan II. Murat Türbesi

II. Murat'ın vasiyetnamesi üzerine yaptırılmış olan türbe, Muradiye Cami'nin güneybatısında yer almaktadır (Şekil 2.50).

Şekil 2.50 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi, 20239

II. Murat'ın mezarının bulunduğu kısım kübik gövdeli olup, sekizgen kasnak üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür, etrafı tonozla örtülü galeri ile çevrelenmiştir. Güneydoğu duvarı üzerinde bir mihrap, kuzeydoğu duvarı üzerinde yer alan pencereden Şehzade Alaaddin Türbesi'ne geçiş sağlayan açıklık bulunmaktadır (Şekil 2.51).

Şekil 2.51 Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin Türbeleri (Yeke, 2023)

Giriş kapısı üstündeki kitabede:

“Besmele… Yokluk ve ölümden münezzeh bir ve bâki Allah’a hamd olsun ve şirkten uzak bir temizlikle gönderdiği peygambere ve onun âline ve eshabına salât ve selâm olsun. Zamanın sultanlarının sultanı, kara ve deniz meliklerinin meliki, gazi ve mücahitlerin sultanı, zayıf ve çaresizlerin sığınağı, Osmanoğlu sultanlarının iftiharı, ihsanı bol Allah’ın yardımına layık, sultan oğlu Sultan Murat bin Sultan Beyazıt Han, yokluk ve gurur âleminden bekâ ve sûrur âlemine, sıkıntı ve tasa mahallinden zenginlik ve sevinç evine, 855 senesi Muharremin başında, Çarşamba gününün kuşluk vaktinde intikal etti. Allah onu cennetin odalarında oturtsun. Ve onun üzerine mağfiret yağmurlarını yağdırsın.” yazmaktadır (Şekil 2.52) (Daş, 2003).

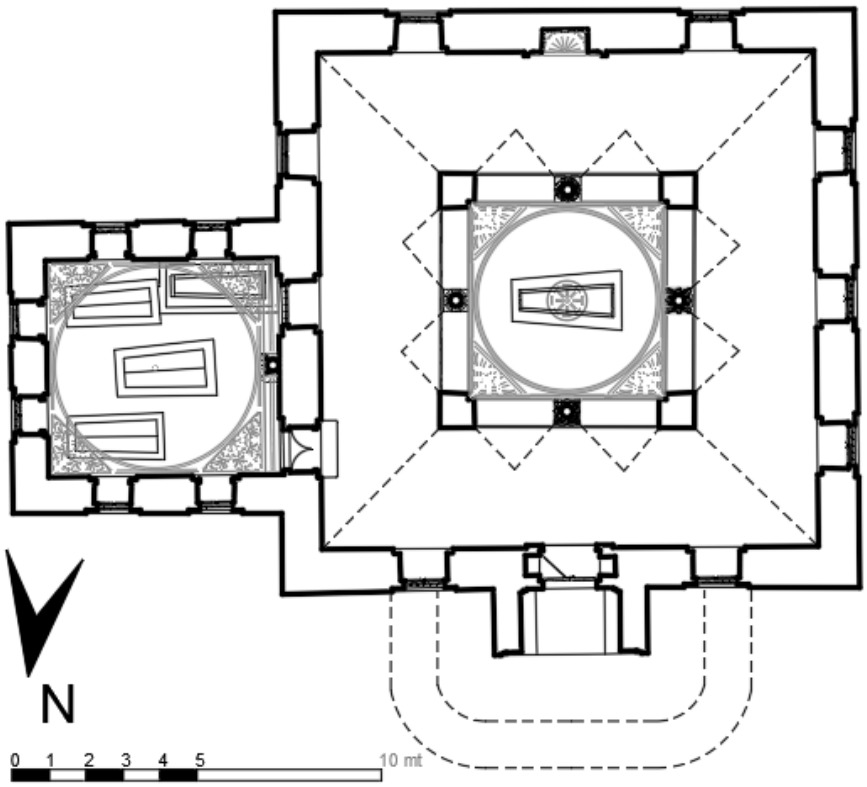
Şekil 2.52 Sultan II. Murat Türbesi kitabesi (Yeke, 2023)

Kare planlı yapı, ortasında köşelerde payeler ve aralarındaki mermer sütunlarla taşınan sivri kemerler üzerinde yer alan tromplar ve sekizgen kasnak üzerinde yükselen kubbe ile örtülü alan ve bu mekânı çevreleyen beşik tonoz örtülü bir galeriden oluşmaktadır. Sütunlar, altında yer alan kaide ve üst kısımdaki başlıklar devşirme malzemedir (Daş, 2003) (Şekil 2.53).

Şekil 2.53 Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023)

Kuzey cephesinde yer alan giriş kapısı karşısında güney duvarında mihrap nişi bulunmaktadır. Kapı ve mihrabın iki yanında alt seviyede birer adet ahşap kanatlı pencere bulunmaktadır. Merrmer sandukanın çevresinde köşelerde kare planlı ayaklar arasında mermer sütunların taşıdığı kemerler, sandukanın bulunduğu alanı çevreleyen tonoz örtülü bölümü desteklemektedir. Mekanın zemini altıgen tuğla kaplıdır (Şekil 2.54).

Şekil 2.54 Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin Türbeleri Planı (Ayverdi, 1972)

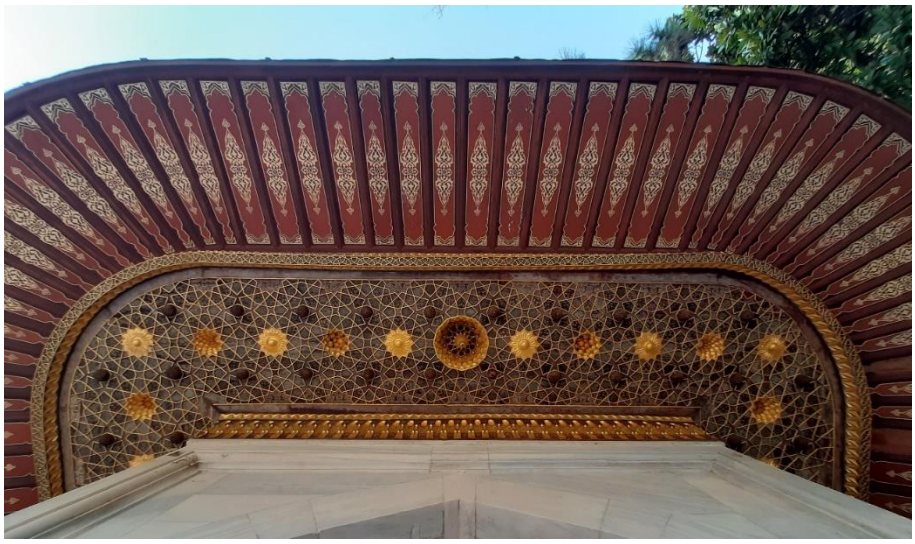
Diğer türbelerden farklı olarak türbe iç duvarlarında ahşap kepenk bulunmamaktadır. Batı ve doğu cephelerinde üçer adet pencere yer almaktadır. Doğu cephesinin en kuzeyinde yer alan pencere Şehzade Alaaddin Türbesi'ne geçiş için kullanılmaktadır (Şekil 2.55).

A **B**

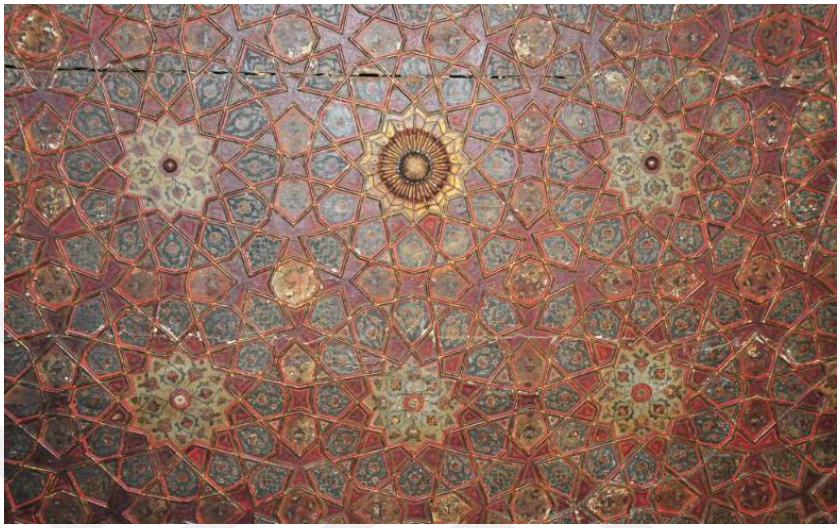
Şekil 2.55 Sultan II. Murat Türbesi doğu duvarı **A)** Şehzade Alaaddin Türbesi girişi **B)** Pencere ve tonozlar (Yeke, 2023)

Cephelerde iki sıra tuğla, bir sıra küfeki taşı kullanılarak almaşık duvar örgüsü oluşturulmuştur. Kuzey cephesinde yer alan taç kapı formundaki girişi örten saçak dikkat çekicidir. Ahşap zemin üzerine yerleştirilen tuval bezi üzerine çizilen klasik üslup bezemeler arasındaki çıtalarla on iki kollu yıldız formlarını içeren geometrik bir desen meydana getirilmiştir. Merkezlerde mukarnas dolgulu çökertmeler, sarkıtlar ve kabaralar yerleştirilmiş, saçağı hem iç hem de dış kısımda ahşap mukarnaslı bir friz çevrelemiştir. Dış kısımda Edirnekâri üslupta bezemeli ahşap ikinci bir saçak yer almaktadır (Önkal, 1999) (Şekil 2.56).

Şekil 2.56 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı (Yeke, 2023)

Muradiye Camii girişinde yer alan tavan, türbe girişindeki saçak ile benzer özelliklere sahiptir. Tavanın daha önceleri caminin müezzin mahfilinde olduğunu belirtilmiştir (Şekil 2.57) (Kepecioğlu, 1935).

Şekil 2.57 Muradiye Camii girişi üzerindeki tavan (Muradiye Camii, 2012)

Türbe giriş kapısı kanatlarında geçmeli dikdörtgen tablalar yer almaktadır. Serenler ve bini üzerinde renkli kakma Rumi desenler bulunmaktadır (Ayverdi, 1972) (Şekil 2.58).

Şekil 2.58 Sultan II. Murat Türbesi giriş kapısı (Yeke, 2023)

Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin türbeleri, 1742 yılında tamir edilmiştir (Ayverdi, 1972). Türbenin 1781'de kurşun örtüsü, 1790 yılında kalem işi, 1844 yılında kurşun örtüsü tamir edilmiştir (Ayverdi, 1972). Osmanlı Arşivlerinde yer alan 1850 tarihi belgede Sultan II. Murat cami, medrese ve türbesinin kurşunlarının harap durumda olduğu belirtilmiş, 25.600 kuruşa kurşunların ve harap durumdaki diğer yerlerin tamir edilmesi gerektiği yazılmıştır (Bilmiş, 2019). Gerçekleştirilen tüm müdahalelere Bölüm 4.1.'de yer verilmiştir.

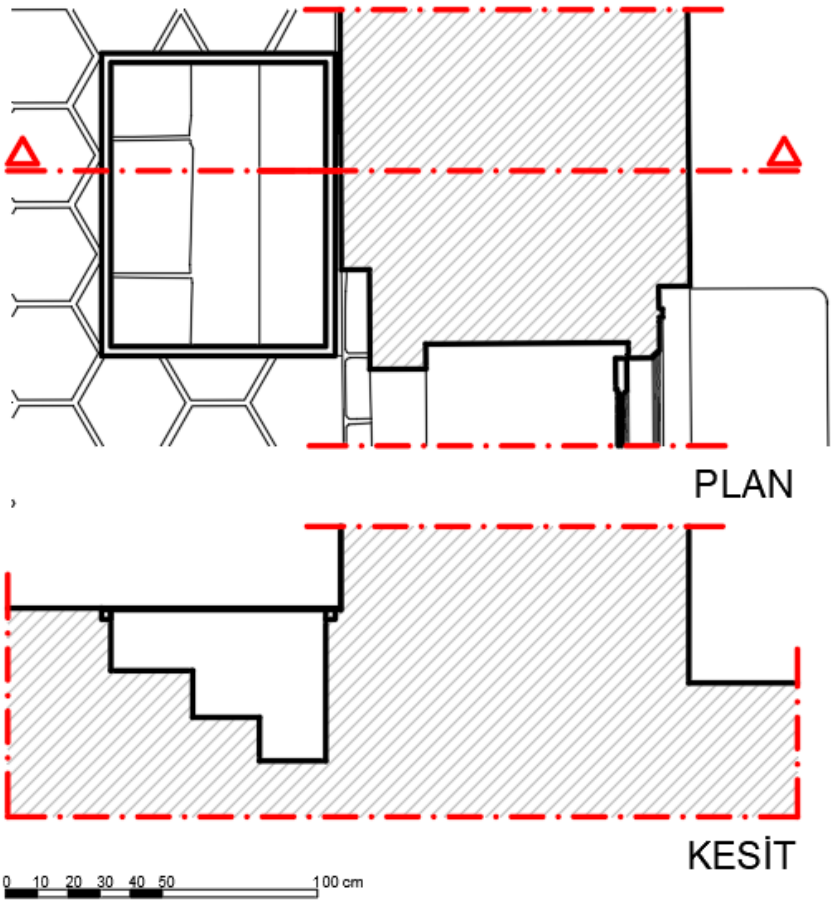
2.4.2. Şehzade Alaaddin Türbesi

Yapım tarihi kesin olmamakla birlikte, Sultan II. Murat, vasiyetinde türbesinin, oğlu Şehzade Alaaddin'in yanına inşa edilmesini istediğini belirtmiştir. Bu sebeple 1451'den önce vefat ettiği düşünülmektedir. Sultan II. Murat Türbesi'nin doğu duvarındaki penceresinden geçilerek ulaşılan kare planlı yapının üst örtüsü kubbe ile sonlandırılmıştır. Kuzey, doğu ve güney yönlerinde almaşık duvar örgülü duvarla çevrelenen mekân, batıda Sultan II. Murat Türbesi doğu duvarı önüne yerleştirilen bir porfir sütunun desteklediği kemerlerle taşınmaktadır. Zemini altıgen tuğla kaplı mekânın iç duvar yüzeylerinde herhangi bir bezeme izine rastlanmamaktadır. Türbe içerisinde Sultan II. Murat'ın oğulları Şehzade Alaaddin, Şehzade Ahmed ile kızları Fatma Hatun ve Şehzade Hatun'a ait sandukalar bulunmaktadır (Şekil 2.59).

Şekil 2.59 Şehzade Alaaddin Türbesi (Yeke, 2023)

Devşirme porfir sütunun kaide ve başlığında Doğu Roma'ya ait öğeler yer almaktadır. Diğer üç cephesinde alt seviyede ikişer adet dikdörtgen pencere, sekizgen kasnak hizasında dört adet revzen yer almaktadır. Mekânın zemini tuğla kaplı olup, 2012-2015 restorasyon çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan özgün kaplama seviyesi, cam kaplı bir kapak altında sergilenmektedir (Şekil 2.60).

Şekil 2.60 Şehzade Alaaddin Türbesi döşeme planı ve kesiti (BBB Arşivi, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)

2012-2015 restorasyon çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan özgün döşeme bitiminde bir duvar izine rastlanmamış olması, türbenin baldaken planlı olma ihtimalini güçlendirmektedir (Şekil 2.61).

A **B**

Şekil 2.61 Özgün döşeme kaplaması **A)**2013 (BBB Arşivi) **B)** 2023 (Yeke, 2023)

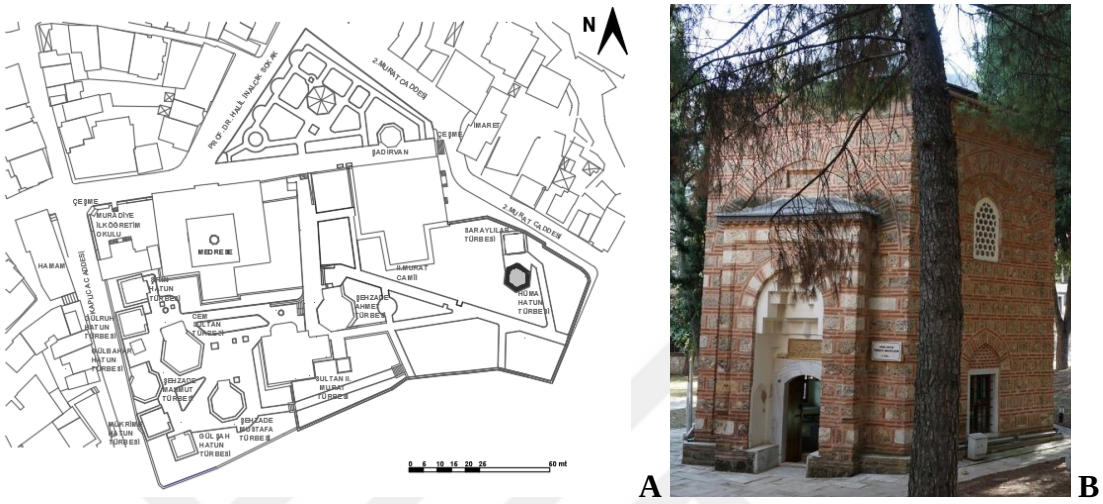
Sultan II. Murat Türbesi'nin bir sıra taş iki sıra tuğla almaşık duvar örgüsü, türbenin doğu cephesine bitişik olan Şehzade Alaaddin Türbesi'nin duvarlarında da devam ettirilmiştir. Kuzey, doğu ve güney cephelerinde ikişer adet dikdörtgen söveli pencere, sekizgen kubbe kasnağında aynı cephelerde birer adet sivri kemerli revzen yer almaktadır. Kubbe üst örtüsü kurşun kaplıdır (Şekil 2.62).

Şekil 2.62 Sultan II. Murat ve Şehzade Alaaddin Türbeleri (Yeke, 2023)

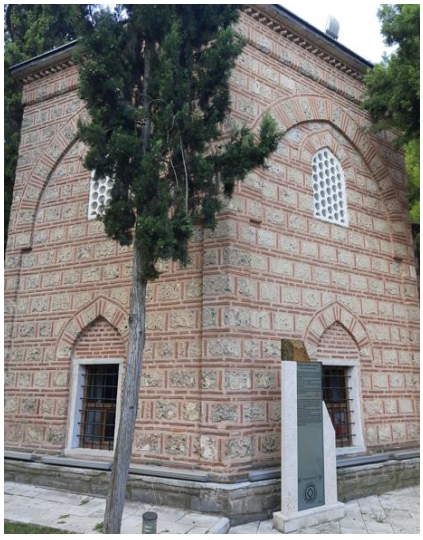
2.4.3. Hüma Hatun Türbesi

Türbe, Sultan II. Murat'ın eşi Hüma Hatun için 1449 yılında külliyenin güneydoğusunda inşa edilmiştir (Şekil 2.63).

Şekil 2.63 Hüma Hatun Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023)

Altıgen formundaki türbenin giriş kapısı kuzey cephesindedir. Taç kapı şeklindeki girişte basık kemerli kapı açıklığının hemen üstünde kitabesi yer almaktadır.

Şekil 2.64 Hüma Hatun Türbesi güney cephesi (Yeke, 2023)

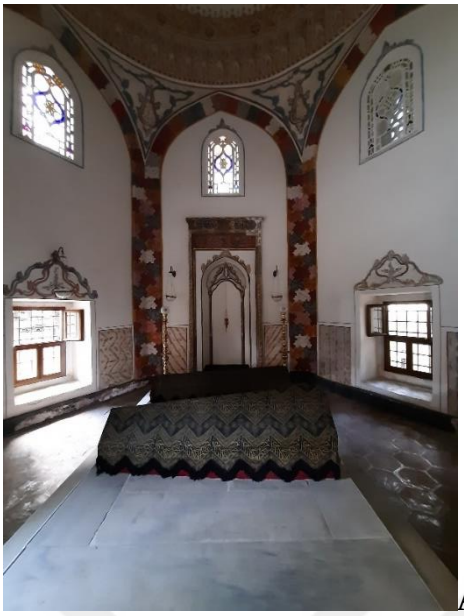
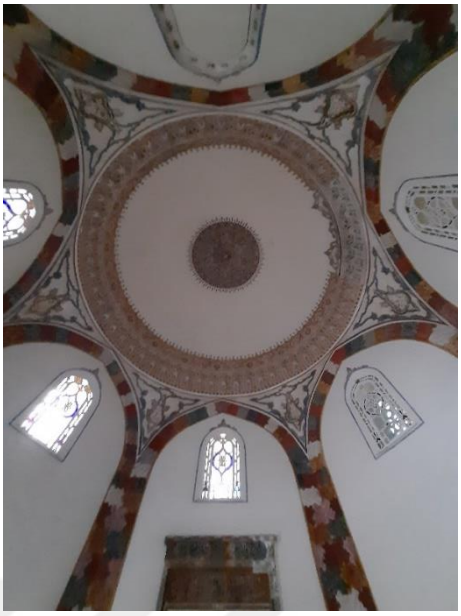
Giriş kapısı üzerindeki 40x81 cm boyutlarındaki dikdörtgen üç satırdan oluşan mermer kitabede;

"Allah'a hamdolsun. Bu nurlu türbe, efendimiz büyük sultan, yüce hakan sultan oğlu sultan Murad bin Mehmed bin Bayezıd Han zamanında-Allah onun devletini daim kılsın-ve onun emriyle, oğlu ve gözünün nuru, Resulullah'ın kendi adıyla adlandırdığı, mutlu, asil, Sultan Mehmed Çelebi'nin- Allah onun devletinin bağlarını daima direklerle bağlasın ve onun yücelik rükunlerini kıyamete kadar sağlamlaştırsın-Merhume, kadınların efendisi olan annesi için -Allah makamını güzelleştirsin- yapıldı ve bu 853 senesinin Recep ayında tamamlandı" yazmaktadır (Ayverdi, 1972) (Şekil 2.65) .

Şekil 2.65 Hüma Hatun Türbesi kitabesi (Yeke, 2023)

Türbede yer alan ikinci sandukanın kime ait olduğu bilinmemektedir. Kitabeden türbenin 1449 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (Yavaş, 2008). Türbenin zemin kaplamasında altıgen formunda tuğla kaplama yer almaktadır. Altıgen formda beden duvarlarından kubbeye geçişte pandantif kullanılmıştır. Kubbe kasnağında iki sıra şeklinde mukarnaslı silme bulunmaktadır (Şekil 2.66).

A

B

Şekil 2.66 Hüma Hatun Türbesi **A)** Sanduka ve mihrap detayı **B)** Kubbe (Yeke, 2023)

Kuzey cephesinde yer alan basık kemerli açıklığa sahip ahşap giriş kapısının üzerinde mukarnaslı kavsarası yer almaktadır. İç mekânda sade bir düzene sahip türbe duvarlarında pencere üstü alınlıklarda Rokoko üslup alınlıklar yer almaktadır. Mihrap, pandantifler ve kubbede de aynı dönem bezemeler görülmektedir. Alt seviye pencereleri iki yanında gri ve yeşil tonlarda boya mermer taklidi panolar resmedilmiştir. İç mekânda duvar köşelerinde çıkıntı yapıp kasnak seviyesi altında sivri kemere dönüşen bölümlerde kahverengi, gri, kırık beyaz renklerinde yapboz parçalarını andıran bezemeler kullanılmıştır (Şekil 2.67).

Şekil 2.67 Hüma Hatun Türbesi pencere çevresi kalem işi motifler (Yeke, 2023)

Kubbe kasnağındaki Rokoko üsluptaki bezemenin altında erken dönem kalem işleri görülmektedir. Türbe içerisinde yazı sadece mihrap üzerinde Ali İmran Suresi 37. Ayetinin bir bölümü yer almaktadır. Yazının üstünde Hz. Ali'ye ait "Min kelâmi Aliyyin kerramallahu Vecheh" ve "La tekun mimmen yercu'l-ahirete bi gayri amelin" sözleri iki kartuş şeklinde yazılmıştır (Kaptan, 2016).

Altıgen şeklindeki plana sahip türbenin girişi kuzey cephesinden yapılmaktadır. Yapının dört kenarında alt seviyede birer adet pencere, giriş kapısı aksındaki cephede mihrap nişi yer almaktadır. Üst örtü kubbeye geçişte pandantifler kullanılmıştır (Şekil 2.68).

Şekil 2.68 Hüma Hatun Türbesi giriş kapısı

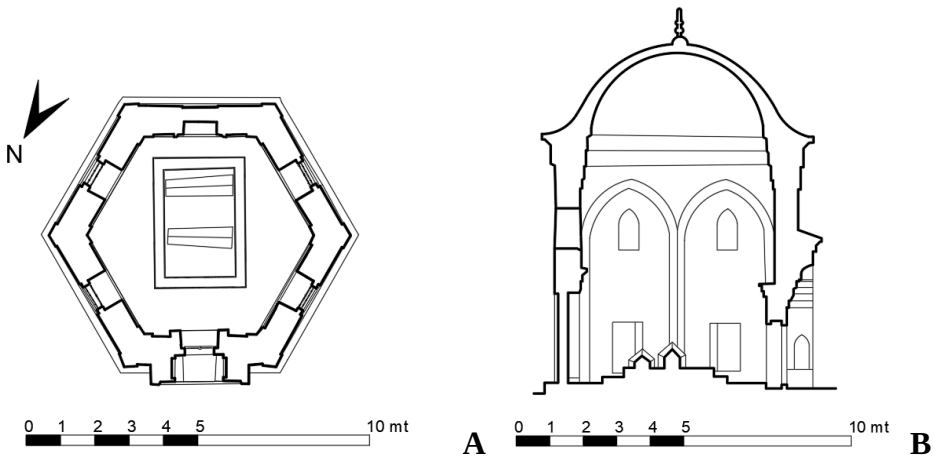
Altıgen formlu yapı cephelerinde bir sıra taş iki sıra tuğla almaşık örgü kullanılmıştır. Üst seviye pencerelerinde iç kısımda Batılılaşma dönemi detaylarına sahip revzenler dış kısımda fil gözleri kullanılmıştır (Şekil 2.69).

A **B**

Şekil 2.69 Hüma Hatun Türbesi **A)** Doğu cephesi **B)** Kuzey cephesi (Yeke, 2023)

Yapının tüm cephelerinde saçak silmesi alt hizasında almaşık örgü sivri kemerler yer almaktadır (Daş, 2003). Kurşunla örtülü kubbe altında tek sıra tuğla kirpi saçak altı cepheyi çevrelemiştir (Şekil 2.70). Taç kapı şeklinde oluşturulan girişin mermer kapı sövesinde taşçı ustalarının imzası olduğu düşünülen altı kollu yıldızlar bulunmaktadır (Gabriel, 2010).

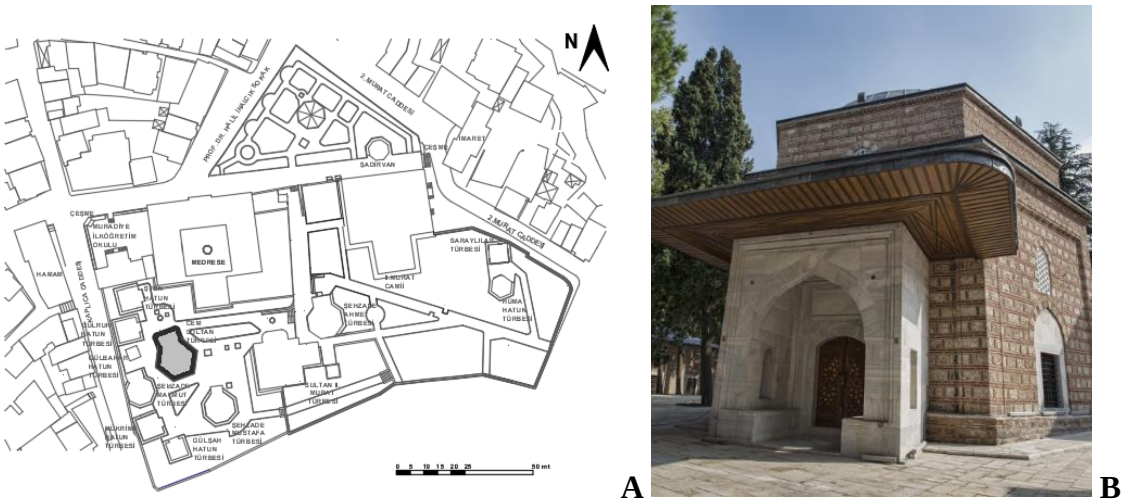
Şekil 2.70 Hüma Hatun Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesiti (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010, s. 128)

Türbede gerçekleştirilen onarımlarla ilgili sicil defterlerinde 1537 tarihli bir belgeye göre türbeye halk arasında "Ak Türbe" dendiğine ve 1601 tarihli belgede türbe pencereleri için 2000 akçenin verilmesine değinilmiştir (Ayverdi, 1972). 1790 tarihli onarımlarda türbenin iç mekân kalem işi tezyinatı Rokoko üslupta yenilenmiştir.

15 Cemaziy'ül-Ahir 1260 (2 Temmuz 1844) tarihli Kadı Sicilleri'nde yer alan belgeye göre, Muradiye külliyesi medresesinin kurşunları ve bazı odalarının tamiri için 5140,75 kuruş, caminin kurşunları, minaresi ve badanası için 1876 kuruş, Hüma Hatun Türbesi iç ve dış duvarları, kapı, saçak ve çevresindeki Arnavut kaldırım için 1402,50 kuruş, türbe kurşunları 10358 kuruş ile tamir edilmiştir (Ayverdi, 1972).

2.4.4. Cem Sultan Türbesi

Türbe 1474 yılında vefat eden, Fatih Sultan Mehmet ve Gülşah Hatun'un oğulları Şehzade Mustafa için 1479 yılında inşa ettirilmiştir. Türbe medresenin hemen güneyinde yer almaktadır (Şekil 2.71).

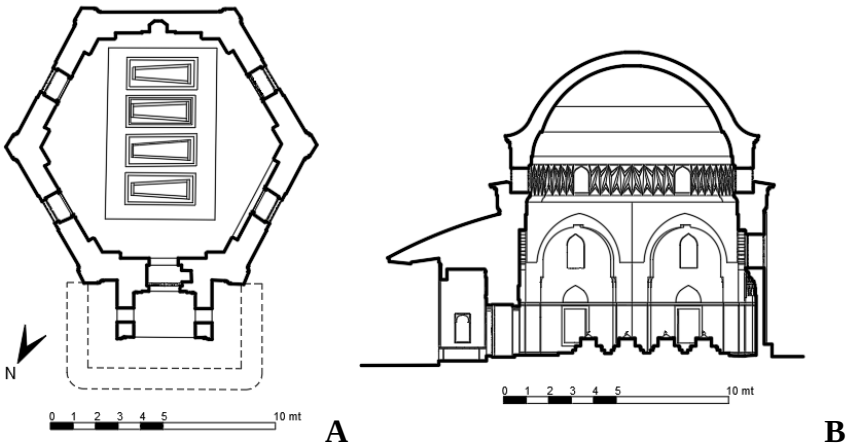
Şekil 2.71 Cem Sultan Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Bursa Fotoğrafları, 2023)

Türbedeki diğer sandukalar; 1499 yılında cenazesi buraya getirilen Cem Sultan, Sultan II. Beyazıt'ın oğulları 1503'te vefat eden Şehzade Alemşah ve 1485'te vefat eden Şehzade Abdullah'a aittir (Şekil 2.72).

Şekil 2.72 Cem Sultan Türbesi (Yeke, 2023)

Türbenin altıgen beden duvarlarından kubbe örtüsüne geçişte Türk üçgenlerinden oluşan bir kasnak kullanılmıştır (Şekil 2.73).

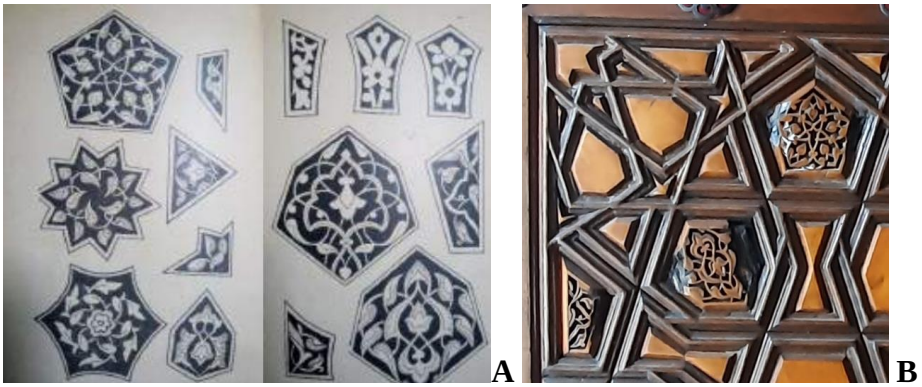
Şekil 2.73 Cem Sultan Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesit (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010, s. 121)

Altıgen planlı türbenin kuzey cephesinde yer alan ahşap geniş saçağa sahip mermer taç kapısı bulunmaktadır. Sivri kemerin iki yanında 8 cm çapında altıgen şeklindeki kurşun dolgulu iki şeklin taş ustalarının imzası olduğu düşünülmektedir (Gabriel, 2010) Kapının iki yanında mermer kaplı duvar yüzeyleri üzerinde Bursa kemerli iki adet açıklık yer almaktadır (Şekil 2.74).

A B

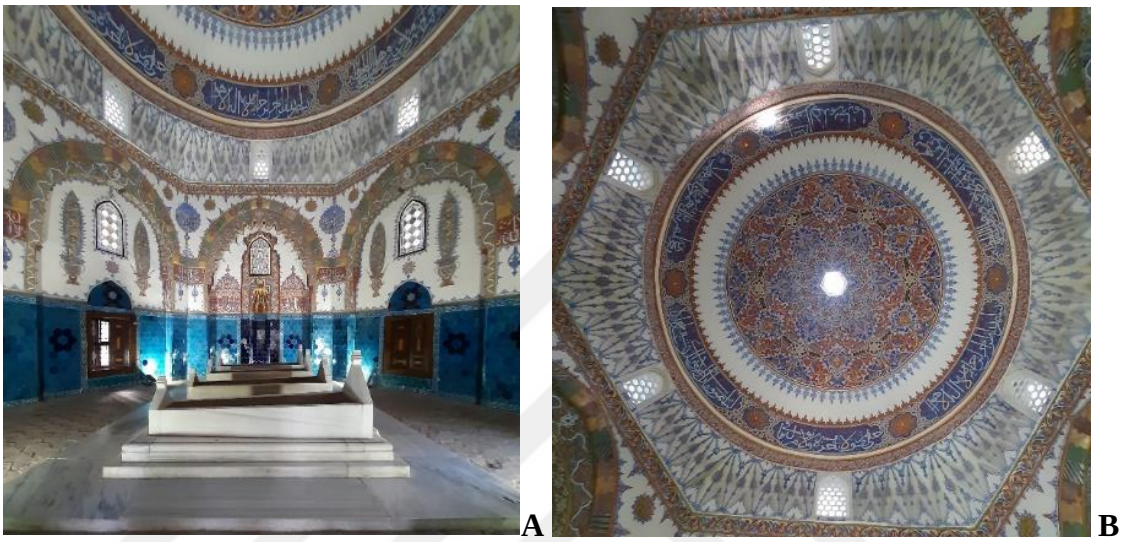
Şekil 2.74 Cem Sultan Türbesi **A)** giriş saçağı **B)** Kapı iki yanında Bursa kemeri açıklıklar (Yeke, 2023)

Girişin iki yanında Bursa kemerli birer açıklık bulunmaktadır. Türbe giriş kapısı kündekâri tekniğinde yapılmıştır, basık kemerli sövenin üstündeki kitabe kısmı boştur. Kündekâri kapı kanatlarında bazı ahşap blokların üzeri oyma tekniğinde bitkisel motiflerle bezenmiştir (Şekil 2.75) (Ünver & Pakalın, 1946).

A B

Şekil 2.75 Cem Sultan Türbesi giriş kapısı **A)** oyma detayları (Ünver & Pakalın, 1946) **B)** Kündekâri kanat (Yeke, 2023)

Külliyedeki diğer türbelerden farklı olarak Cem Sultan Türbesi'nde Neobarok ya da Rokoko üslupta bir bezeme bulunmamaktadır. Klasik dönem bezeme özelliklerini taşıyan desenlerin renkleri dönem özelliklerini yansıtmamaktadır. Yapının geçirdiği onarımlarda gördüğü müdahaleler olarak eklenmiş olduğunu düşünülmektedir (Nemlioğlu, 1989) (Şekil 2.76).

Şekil 2.76 Cem Sultan Türbesi **A)** Sandukalar ve çini panolar **B)** Kubbe kalem işi bezemeler (Yeke, 2023)

Türbenin kalem işlerini yapan isimler arasında Hasan b. Abdullah ve Fazlullah b. Arab'ın yer aldığı belirtilmiştir (Tanındı, 2017). Yapı içerisinde herhangi bir nakkaş imzasına rastlanmadığı için, çalışmaları yapanların kim olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır (İrteş & Baysal, 2021).

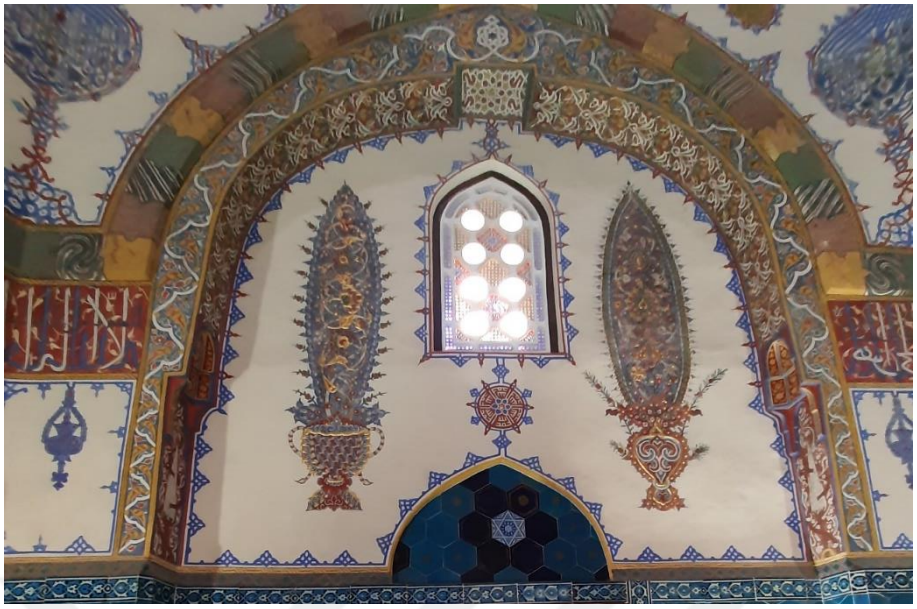
Altıgen formlu türbenin iç duvarları pencere üst hizasına kadar altıgen şeklinde turkuaz ve lacivert renkli çinilerle kaplıdır. Çiniler üzerinde altın renkte bitkisel motiflerden oluşan dairesel kompozisyona sahip bezemeler bulunmaktadır. Dikdörtgen şeklinde kanatlı pencere pervazlarının üst hizasında sivri kemer şeklinde bir alınlık oluşturacak biçimde altıgen çiniler kullanılarak pano yapılmıştır. Merkeze yakın noktadaki altıgen çini mavi beyaz renkte olup her cephede farklı düzene sahiptir, onu lacivert renkli altıgen çiniler çevrelemiş, kalan alanlar turkuaz renkli çinilerle doldurulmuştur. Dikdörtgen

formundaki mihrap nişinde alt hizada lacivert renkli çiniler kullanılmıştır, üst kısımda dört sıralı mukarnaslı bir kavsara bulunmaktadır. Altıgen çinilerin etrafında, mavi, lacivert, beyaz renkli dikdörtgen formda Rumi motifli çinilerle çerçeve oluşturulmuştur (Şekil 2.77).

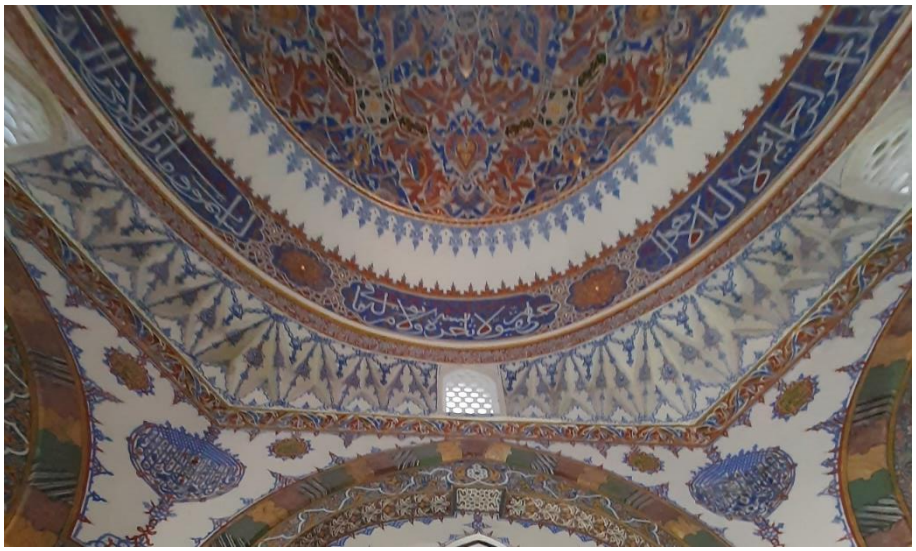
Şekil 2.77 Cem Sultan Türbesi altıgen çini levhalar (Yeke, 2023)

Üst seviyede yer alan renkli camlara sahip revzenlerin iki yanında vazolar içerisinde hayat ağacı motiflerine yer verilmiş, revzenler ve kemer iç kısımları mavi ve kırmızı renkli tığlarla çevrelenmiştir. İki aşamalı kemerlerden içteki üzerinde bitkisel motiflerden oluşan bir kompozisyona, dışta kalan ise yap boz parçaları formundaki taş taklidi desenlerden oluşan bir kompozisyona sahiptir. Kemer sırtlarında aynı tığ deseni tekrar edilmiştir. Aralarında kalan duvar birleşimlerinde şamdan ve madalyon formunda yazılara yer verilmiştir. Altıgen formdan kubbeye geçişte Türk üçgeni kullanılmış, üzerleri zincir ve kandil motiflerinden oluşan bezemelerle süslenmiştir. Kubbenin tamamı kalem işi ve malakâri tekniğinde bezenmiştir (Şekil 2.78).

Şekil 2.78 Cem Sultan Türbesi üst seviye revzenleri ve hayat ağacı motifleri (Yeke, 2023)

Türbenin kubbe bölümünde desen kompozisyonu merkezde yer alan altıgen formundaki bir aydınlık fenerini çevreleyen altı kademeli olarak yerleştirilmiştir (Kamacı A. , 2021). Kırmızı, beyaz, sarı ve mavi renkli bitkisel bezemenin aralarında siyah zeminli yazılarda "Sultan Mustafa", alt kısmındaki siyah zeminli altın varaklı kabartma formunda "Rahimehullah" ifadeleri yer almaktadır (Şekil 2.79).

Şekil 2.79 Cem Sultan Türbesi kubbe desenleri (Yeke, 2023)

Türbe giriş kapısı batısında kalan cephede subasman seviyesi üst kısmında yer alan bir madalyon içerisinde Amel-i İsmail yazısı bulunmaktadır. Türbenin inşaatında çalışanlardan biri olduğu düşünülmektedir (Şekil 2.80).

A

B

Şekil 2.80 Cem Sultan Türbesi cephesinde Amel-i İsmail imzası **A)** 1996 (BKVKBKM Arşivi) **B)** 2023 (Yeke, 2023)

Ekrem Hakkı Ayverdi, türbeyle ilgili gerçekleştirilen onarımlara dair 1479 tarihli belgede türbe için kurşun alındığını belirtmiştir. 9 Temmuz 1795 tarihinde külliyeyi ziyaret eden Haremeyn Evkafı Müfettişlerinden Osman Bey, türbelerin harap durumda olduğunu ve tamire ihtiyaç bulunduğunu dönemin padişahı Sultan III. Selim'e iletmiştir. Cem Sultan Türbesi girişi ve kubbenin üst örtüsü, türbe önündeki şadırvanın tamiri, türbe içerisindeki sandukaların örtülerinin tamirinin 1733,5 kuruş olduğunu belirtmiştir (Kepecioğlu, 1935).

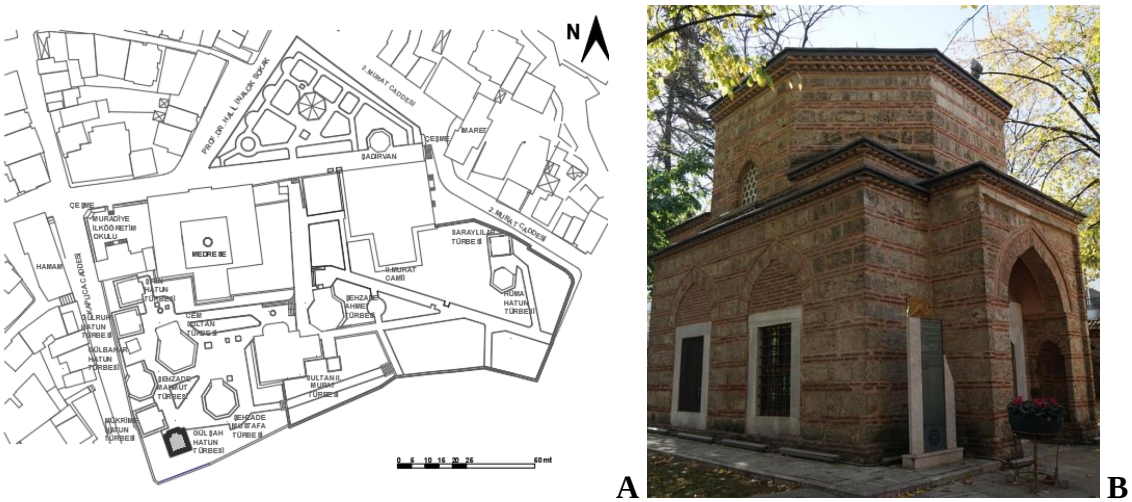
Bursa Kadı Sicillerinde yer alan belgede, Haremeyn Evkaf Müfettişi tarafından hazırlanan keşifte tüm türbelerin harap durumda olduğu belirtilirken, Cem Sultan Türbesi için bir onarım keşfi hazırlanmıştır. (Çizelge 2.3) (Ayverdi, 1973)

Çizelge 2.3 Cem Sultan Türbesi 1795 tarihli onarımları keşif listesi

Sıra No	İmalat Adı	Miktar	Birim Fiyat	Toplam Bedel
1	Kubbe, kasnak ve saçak üzerinin kurşun kaplanması	7560 okka (15.750 kg)	2 para	15.120 para
2	Kurşun altına kireç, horasan, toprak ve saman		4.300 para	4.300 para
3	Kubbe etrafına 12 hatıl, çivi		1.520 para	1.520 para
4	Kurşun	1000 okka (1252 kg)	32 para	32.000 para
5	Türbe önüne şadırvan yapılması		2.400 para	2.400 para
6	Sandukalar için kumaş örtü, ipek kumaş ve sarık		2.800 para	2.800 para
TOPLAM BEDEL				59.140 para 1453,5 kuruş

2.4.5. Gülşah Hatun Türbesi

Fatih Sultan Mehmet'in eşi, Şehzade Mustafa'nın annesi Gülşah Hatun 1487 yılında vefat etmiştir. Kendisi için inşa edilen türbe külliye bahçesinin en güneyinde yer almaktadır (Şekil 2.81).

Şekil 2.81 Gülşah Hatun Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B**) Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023)

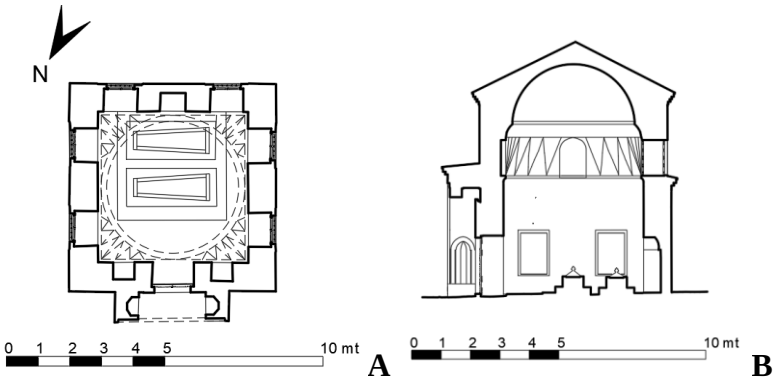
Türbe içerisinde yer alan diğer sandukanın kime ait olduğu bilinmemektedir. Albert Gabriel, Sultan II. Beyazıt'ın oğullarından birine ait olduğunu düşünmektedir (Gabriel, 2010) Ekrem Hakkı Ayverdi, Sultan II. Beyazıt'ın oğlu Şehzade Ali olduğunu, türbedeki levhada belirtildiğini aktarmıştır (Ayverdi, 1973) (Şekil 2.82).

A **B**

Şekil 2.82 Gülşah Hatun Türbesi **A)** Genel görünüm **B)** Giriş kapısı (Yeke, 2023)

Kare planlı yapıya kuzey cephesinde yer alan taç kapı formundaki giriş kapısından ulaşılmaktadır. İç mekan doğu, güney, batı cephelerinde yer alan ikişer adet pencere ve kasnak seviyesinde yer alan dört adet revzen ile aydınlatılmaktadır (Şekil 2.83)

A **B**

Şekil 2.83 Gülşah Hatun Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesit (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010, s. 125)

Kubbeye geçişte Türk üçgeni kullanılmıştır. Kubbe eteği ve orta bölümünde Neobarok üslupta bezemeler yer almaktadır. Türbenin diğer bölümleri oldukça sade, beyaz kireç badanalıdır (Şekil 2.84).

A

B

Şekil 2.84 Gülşah Hatun Türbesi **A)** Kubbe kalem işi motif **B)** Sandukalar (Yeke, 2023)

Cephelerinde iki sıra tuğla, bir sıra taş almaşık duvar örgüsü olan türbenin üst örtüsü kurşun kaplıdır. Kasnak başlangıç seviyesi, tromp saçak seviyesi ve kubbe eteği kirpi saçakla çevrelenmiştir. Sivri kemerli giriş kapısı açıklığının iç kısmında mermer kapı sövesinin üst kısmında basık kemer yer almaktadır. Kemerin üstünde tuğlalarla bir alınlık oluşturulmuştur (Şekil 2.85).

Şekil 2.85 Gülşah Hatun Türbesi giriş kapı açıklığı (Yeke, 2023)

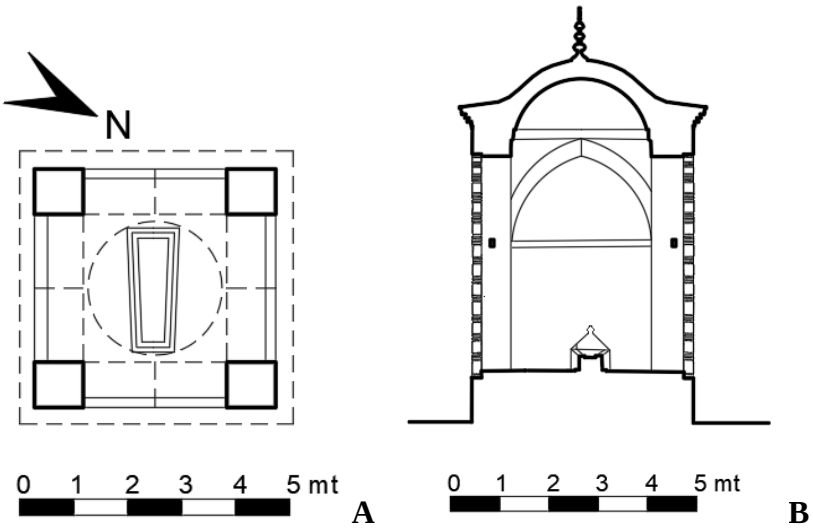
2.4.6. Gülbahar Hatun Türbesi

Külliye içerisindeki baldaken planlı iki türbeden birincisi olan yapı, Fatih Sultan Mehmet'in ebesi Gülbahar Hatun için inşa edilmiştir. Külliyenin batı sınırını oluşturan bahçe duvarı boyunca sıralanan beş türbenin ortasında yer almaktadır (Şekil 2.86).

Şekil 2.86 Gülbahar Hatun Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Yeke, 2023)

Kare planlı dört ayak tarafından taşınan kemerler üzerine oturan bir kubbe ile örtülmektedir (Şekil 2.87).

Şekil 2.87 Gülbahar Hatun Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesit (Gabriel, 2010)

Kubbeye geçiş öğeleri olan pandantifler, kubbe iç yüzeyi ve taşıyıcı ayakların iç yüzeyleri kireç badanalıdır. Herhangi bir bezemesi bulunmamaktadır. İki sıra tuğla, bir sıra küfeki taş örgüsüne sahiptir. Mermer kaplama döşemenin altında kalan kısımda yonu taş örgü bulunmaktadır (Şekil 2.88).

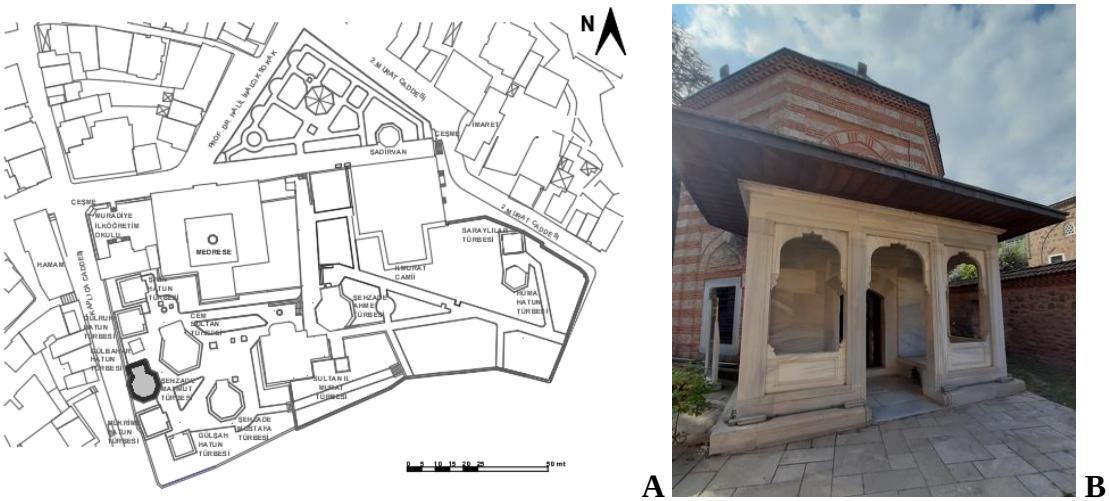
A **B**

Şekil 2.88 Gülbahar Hatun Türbesi **A)** Doğu cephesi **B)** Kubbe ve kemerler (Yeke, 2023)

Türbede gerçekleştirilen koruma ve onarım müdahalelerine Bölüm 4.2.'de detaylı olarak yer verilmiştir.

2.4.7. Şehzade Mahmut Türbesi

Sultan II. Beyazıt'ın oğlu Şehzade Mahmut adına annesi Bülbül Hatun tarafından 1506 yılında Mimar Yakub Şah bin Sultan Şah'a yaptırılmıştır (Kaplanoğlu, 2003). Gülbahar Hatun Türbesi'nin güneyinde yer almaktadır (Şekil 2.89).

Şekil 2.89 Şehzade Mahmut Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Yeke, 2023)

Sekizgen planlı türbeye giriş, kuzey cephesindeki üç bölmeli revaktan sağlanmaktadır. Mermer revak, Bursa kemerli üç bölüme ayrılmıştır. Ana nişin yan duvarlarında Bursa kemerli birer açıklık bulunmaktadır. Basık kemerli giriş açıklığının söveleri mermerdir. Kemer kısmında iki renkli mermer kullanılmıştır (Şekil 2.90).

Şekil 2.90 Şehzade Mahmut Türbesi (Yeke, 2023)

Ahşap kapı kanatları kündekâri tekniğinde yapılmıştır. Mevcutta yerinde olmayan, giriş kapısının üzerinde ahşap kabartma tekniğinde yapıldığı bilinen iki satırlık kitabeye dair tek fotoğraf Kazım Baykal'ın Bursa ve Anıtları isimli kitabındadır. Kazım Baykal, 40 x 80 cm boyutlarındaki kitabenin nesih harflerle yazılmış olduğunu belirtmiştir (Şekil 2.91). Metninde;

"Dar-ı fenadan etti çü Mehmed Han sefer
Tarih geldi mevtine Hak rahmet eylesin 912" yazmaktadır (Baykal, 1950).

Şekil 2.91 Şehzade Mahmut Türbesi kitabesi (Baykal, 1950)

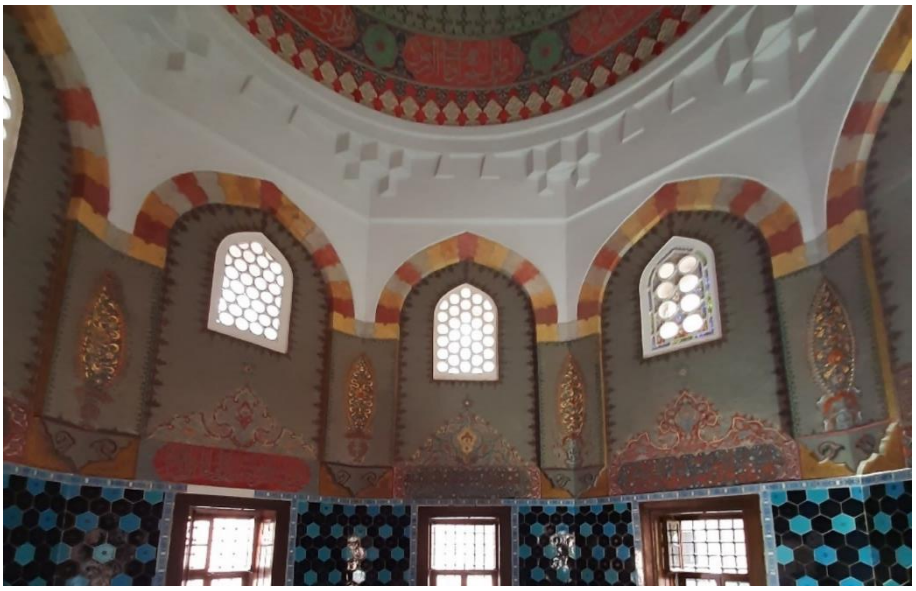
1956 yılında İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü'nde hazırladığı Bursa Muradiye Türbeleri isimli tezinde Naci Altan, Şehzade Mahmut'un türbesini anlatırken, kapıda ahşap kabartma şeklinde 40*80 cm boyutlarındaki kitabeden bahsetmektedir. Türbede restorasyon çalışmalarının sürdüğüne değinmektedir (Altan, 1956). 1966 yılında aynı enstitüde İnciay Berik tarafından hazırlanan tezde de bu kitabeye yer verilmiştir (Berik, 1966).

Türbede Şehzade Mahmut ve 1512 yılında vefat eden oğulları Orhan, Emir ve Musa'nın sandukaları yer almaktadır. Sekizgen planlı türbe alt seviye pencerelerin üstündeki lento seviyelerine kadar altıgen formlu lacivert ve turkuaz renkli çinilerle kaplıdır. Çini panolar beyaz fon üzeri mavi çiçek motifleriyle bezeli dikdörtgen formda çinilerden oluşan kenarlıklarla çevrilmiştir (Şekil 2.92).

Şekil 2.92 Şehzade Mahmut Türbesi çini levhalar (Yeke, 2023)

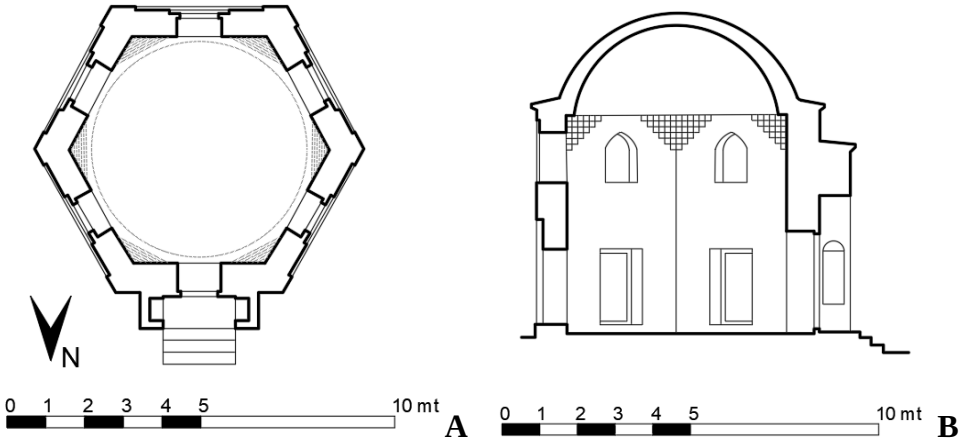
Üst seviyede sekiz panel içerisinde mavi fon üzeri kırmızı renkle, Rahman Suresi'nin 26. Ayeti ve hat şeridinin üzerinde her duvar yüzeyinde Rumi motiflerden oluşan birer alınlık yer almaktadır. Güneydoğu duvarında yer alan dikdörtgen planlı mihrap nişi üst kısmında dört sıra mukarnaslı kavsara bulunmaktadır (Şekil 2.93).

Şekil 2.93 Şehzade Mahmut Türbesi üst seviye revzenleri (Yeke, 2023)

Duvar köşeleri, pandantif ve kubbede kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Mihrap nişindeki alınlıkta ve duvar birleşimlerindeki hayat ağacı motifleri üzerinde Malakâri bezemelere yer verilmiştir. Mihraptaki alınlığın içerisinde Besmele, simetrik biçimde gri renkle "Bismillâhi'r- Rahmâni'r-Rahîm", üst kısmında Kufi üslupta beyaz renkle "E'uzü billâhi mine'ş-şeytani'r-racîm" bölümleri yerleştirilmiştir. Malakâri tekniğinde yapılan altın renkli rumiler, yazıları çevrelemiştir (Kaptan, 2016).

Sekizgen kubbe kasnağına geçişte restorasyon öncesi pandantifler varken, raspa sonrası ortaya çıkan tuğla izlerinden yararlanarak testere dişi formunda yerleştirilmiş tuğlalarla oluşturulan mukarnaslı pandantif şeklinde tamamlanmıştır. Yapıya ait BKVKBKM tarafınca onaylanan restitüsyon ve restorasyon projelerinde bu şekilde bir öneri bulunmazken, 2012-2015 yılları restorasyonunda raspa çalışmaları sırasında ortaya çıkan tuğla örgülerden yola çıkarak tamamlanmıştır. Erken Osmanlı devri türbelerinde çokgen plan şemasına sahip yapılarda kubbeye geçişte pandantif, tromp ve üçgen kuşakların kullanıldığı bilinmektedir. Sadece birkaç örnekte pandantif üzeri mukarnas kullanılmıştır. Muradiye Külliyesi kuzeybatısında yer alan Şair Ahmet Paşa Türbesi bu örneklerden biridir, Altıgen planlı türbe gövdesinden kubbeye geçişte kullanılan pandantifler üzerinde testere dişi formunda mukarnas yer almaktadır (Şekil 2.94).

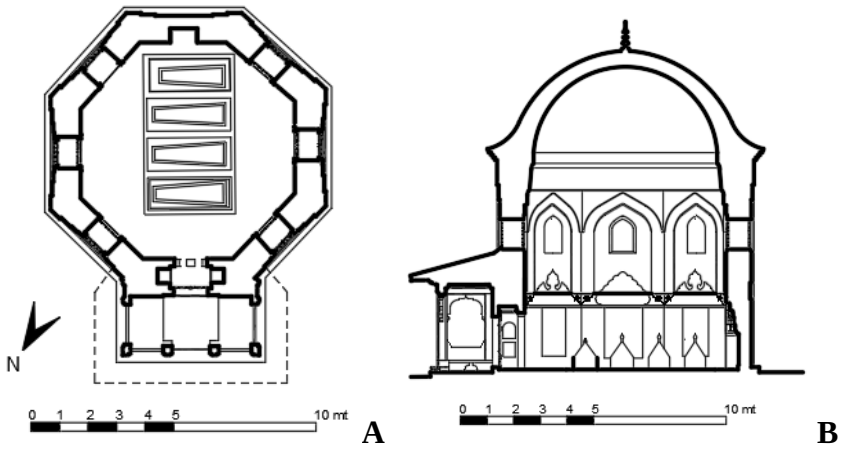
Şekil 2.94 Şair Ahmet Paşa Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesiti (Daş, 2003)

Kubbede mavi, kırmızı renkli Rumi motiflerden oluşturulan kompozisyon yer almaktadır (Şekil 2.95). Bitkisel motifler arasında oluşturulan mavi zeminli yazı kartuşlarında "Sultan Mahmud han, Aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân" ifadesi yer almaktadır. Kubbe etek kısmında kırmızı zemin üzeri gri renkte "Ayet'el-kürsî" bölümleri yer almaktadır (Kaptan, 2016).

Şekil 2.95 Şehzade Mahmut Türbesi kubbesi (Yeke, 2023)

Sekizgen formdaki yapının girişi kuzey cephesindedir. Mermer sütunlar tarafından taşınan, Bursa kemerli revak üst örtüsü kırma çatı olup kurşun kaplıdır. İç mekânı duvar yüzeyinde bulunan dikdörtgen söveli altı pencere ve üst seviyede duvar yüzeyindeki sekiz revzen aydınlatmaktadır (Şekil 2.96).

Şekil 2.96 Şehzade Mahmut Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesit (Gabriel, 2010)

2.4.8. Şehzade Ahmet Türbesi

Yavuz Sultan Selim'in 1513 tarihli fermanıyla Mimar Alaaddin tarafından inşa edilmiştir. Türbenin bina emini Bedreddin Mahmut Bey, katipleri Ali, Yusuf, Muhiddin ve Mehmet Efendilerdir (Yavaş, 2008). Türbe caminin güneybatısında yer almaktadır (Şekil 2.97).

Şekil 2.97 Şehzade Ahmet Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023)

Sekizgen planlı yapıya kuzey cephesinde yer alan revaklı girişten ulaşılmaktadır. Bursa kemerli mermer revak üç bölümden oluşmaktadır. Üst örtüsü ahşap kırma çatı üzeri kurşun levha kaplıdır (Şekil 2.98).

Türbe içerisinde Sultan II. Beyazıt'ın oğulları Şehzade Ahmet, Şehzade Şehinşah ve Şehzade Korkut, Şehzade Şehinşah ve Mükrime Hatun'un oğulları Şehzade Mehmet, Sultan II. Beyazıt'ın eşi ve Şehzade Ahmet'in annesi Bülbül Sultan'ın sandukaları bulunmaktadır. Altıncı sandukada Şehzade Şehinşah'ın annesi Hüsnüşah Sultan yatmaktadır (Sakaoğlu, 2015).

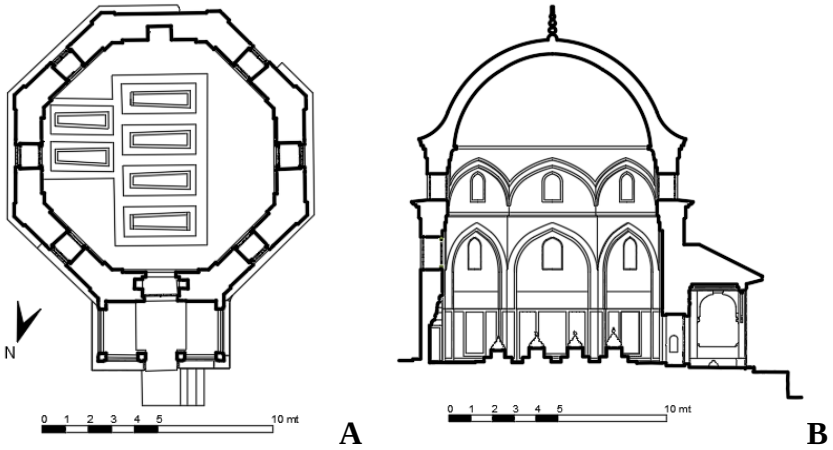
Şekil 2.98 Şehzade Ahmet Türbesi (Yeke, 2023)

İç mekânda giriş kapısının tam karşısında dikdörtgen formlu mihrap nişi üzerinde beş sıralı mukarnaslı bir kavsarası bulunmaktadır. Mekânın iç duvarları alt seviye pencerelerin üstündeki lento seviyelerine kadar altıgen formlu lacivert, turkuaz ve beyaz renkli çinilerle kaplıdır. Çini panolar beyaz fon üzeri mavi çiçek motifleriyle bezeli dikdörtgen formda çinilerden oluşan kenarlıklarla çevrilmiştir (Şekil 2.99).

Şekil 2.99 Şehzade Ahmet Türbesi **A)** Mihrap **B)** Üst seviye revzenleri (Yeke, 2023)

Üst seviyede sekiz panel içerisinde kırmızı fon üzeri beyaz renkli Besmele-i Şerif ve Ayet'el-kürsî yer almaktadır. Sülüs üsluptaki yazının üst kısmında Kufi yazıyla Fatiha Suresi'ne yer verilmiştir (Kaptan, 2016) Duvar köşeleri, pandantif ve kubbede on dokuzuncu yüzyıla ait kalem işi bezemeler bulunmaktadır (Şekil 2.100).

Şekil 2.100 Şehzade Ahmet Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesit (Gabriel, 2010)

Cepheleri iki sıra tuğla bir sıra küfeki taşı almaşık duvar örgüsüne sahiptir. Alt seviye pencereleri mermer dikdörtgen söveyle çevrelenmiş, üstlerinde sivri kemerlerin aynaları küfeki taşındandır (Şekil 2.101).

Şekil 2.101 Şehzade Ahmet Türbesi dış cephe duvar örgüsü (Yeke, 2023)

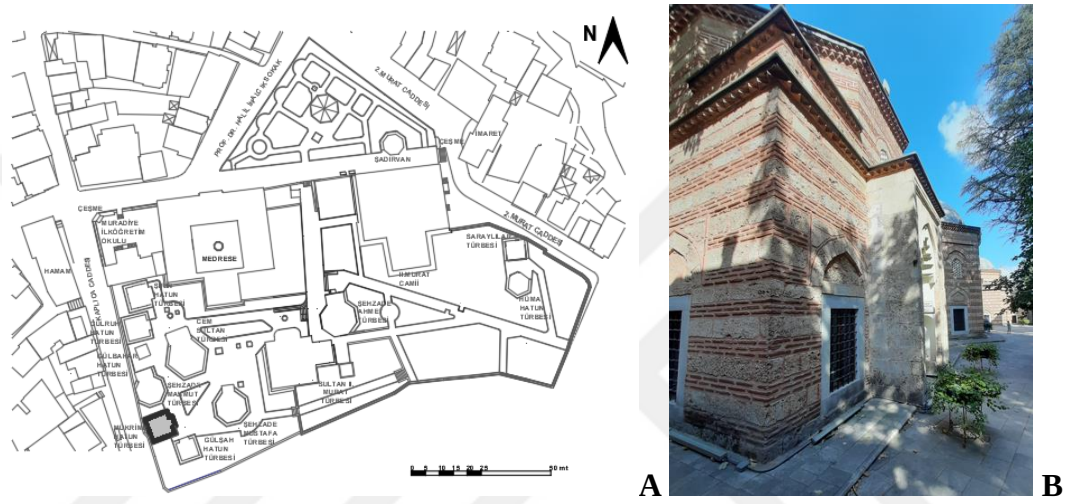
Üst hizadaki revzenler ve kasnak hizasındaki revzenler de sivri kemerli olup sekiz cephede de devam etmektedir. Kubbe üzeri kurşunla kaplı türbenin saçak silmelerinde iki sıra tuğla kirpi saçak yer almaktadır. Kasnak alt hizasında oluşturan küfeki taşı silme altında köşelerde ve her bir cephenin orta hizasında tuğlalarla oluşturulmuş madalyonlar bulunmaktadır (Şekil 2.102).

Şekil 2.102 Şehzade Ahmet Türbesi kubbe kasnağı ve kurşun örtü (Yeke, 2023)

2.4.9. Mükrime Hatun Türbesi

Sultan II. Beyazıt ile Hüsnüşah Hatun'un oğulları Şehzade Şehinşah'ın eşi Mükrime Hatun 1517 yılında vefat etmiştir. Adına yaptırılan türbede, Sultan II. Beyazıt ve Nigâr Hatun'un oğlu Şehzade Korkut ile Sultan II. Beyazıt ve Gülruh Hatun'un oğlu Şehzade Âlemşah'ın kızı Fatma'nın mezarları bulunmaktadır. Türbe Şehzade Mahmut Türbesi'nin güneyinde yer almaktadır (Şekil 2.103).

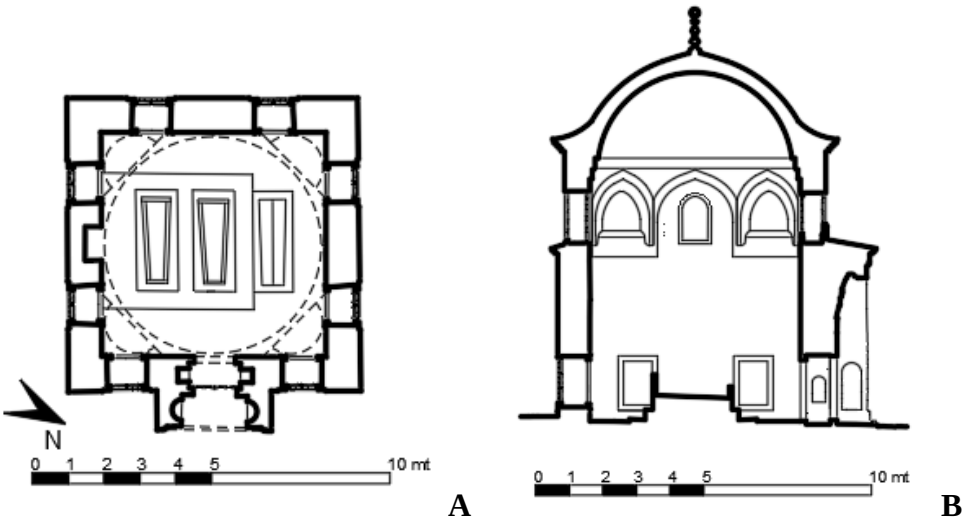
Şekil 2.103 Mükrime Hatun Türbesi A) Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Yeke, 2023)

Kazım Baykal, üçüncü sandukanın Mükrime Hatun'un oğlu Mehmet'e ait olduğunu belirtmiştir (Baykal, 1950). Sandukalardan ikisi mermer çerçeveli olup içerisi toprak örtülüdür, Şehzade Korkut'a ait üçüncü sanduka ise kapalı formda olup sandukanın üzeri kumaş ile kaplıdır. Kare planlı türbeye doğu cephesinde yer alan taç kapıdan girilmektedir. Duvar örgüsü üç sıra tuğla bir sıra taş almaşık örgü tekniğinde yapılmış, taç kapıda kesme taş kullanılmıştır. Kare planlı gövdeden kubbe formuna geçişte sekizgen kasnak kullanılmıştır. Kubbe ve trompların üst örtüsü kurşun ile kaplanmıştır (Şekil 2.104).

Şekil 2.104 Mükrime Hatun Türbesi doğu cephesi (Yeke, 2023)

Türbenin kuzey, batı ve güney duvarlarında yer alan ikişer adet pencere ve üst seviyedeki sekizgen kubbe kasnağındaki dört adet revzen iç mekânı aydınlatmaktadır. Güney duvarındaki iki pencere arasında mihrap nişi yer almaktadır (Şekil 2.105).

A **B**

Şekil 2.105 Mükrime Hatun Türbesi **A)** Plan (Önkal, 2017) **B)** Kesit (BKVKBKM Arşivi)

Güney cephesinde yer alan mihrap nişi ve alt seviyedeki dikdörtgen söveli pencereler arasında zeminden 1,60 m yüksekliğe kadar mermer taklidi kalem işi panolar yer almaktadır. Pencere üstlerinde bitkisel kompozisyona sahip alınlıklar ve kasnak alt hizasında dört cephe boyunca devam eden Hat bulunmaktadır. Kırmızı zemin üzerine beyaz yazıyla "Ayet'el-kürsî" ve üst kısmında siyah renkte "Fâtihâ" suresi yer almaktadır (Kaptan, 2016). Yazı bandının hemen altında pencere alınlık tepe noktası hizalarına denk gelecek şekilde kandiller, duvar köşelerinde Rumi kompozisyona sahip üçgen formda desenler ve madalyonlar içerisinde açık mavi zemin üzerinde yazılar yer almaktadır (Şekil 2.106).

A **B**

Şekil 2.106 Mükrime Hatun Türbesi **A)** Doğu duvarı **B)** Güney duvarı (Yeke, 2023)

Dikdörtgen formdaki mihrabın kavsarası dilimli olup, sivri kemerle sonlanmaktadır Mihrap ve pencere aralarında kalan duvar yüzeylerinde dikdörtgen kalem işi panolar yer almaktadır. Gri mermer taklidi 20 cm genişliğinde çerçevenin içinde daire ve eşkenar dörtgen motiflerinden oluşan taş taklidi madalyonlar yapılmıştır. Panonun üst kısmında kırmızı renkli rumi desenli tığ dizisi bulunmaktadır (Şekil 2.107).

Şekil 2.107 Mükrime Hatun Türbesi kuzey duvarı (Yeke, 2023)

Sekizgen kasnağa geçişte tromplarda çeyrek kubbe formları kullanılmıştır. Ana hatları boyunca gri, siyah ve beyaz renklerde on dokuzuncu yüzyıl bezeme özellikleri yansıtan yaprak motifleri yer almaktadır. Kubbe eteğinde kumaş formlu girlandlar ve kurdeleler, kubbe göbeğinde dört sekiz kollu yıldızın ortasında akantus yapraklarını andıran motiflerden oluşan bir çiçek motifi, aynı renkler kullanılarak oluşturulmuştur (Şekil 2.108).

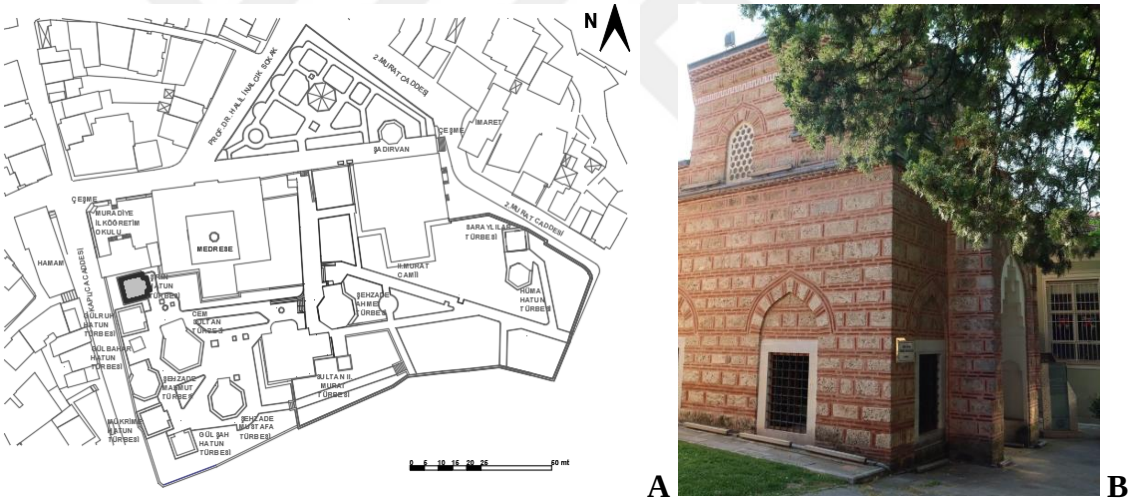

Şekil 2.108 Mükrime Hatun Türbesi kubbesi (Yeke, 2023)

Cephede üç sıra tuğla bir sıra taş almaşık duvara sahiptir. Giriş kapısı taç kapı formundadır, kapı açıklığının iki kısa kenarında birer niş bulunmaktadır. Sivri kemerle sonlandırılan kavsara tuğla ile örülmüştür. Kare formdan kubbeye geçişte köşelere yerleştirilen tromplar ve kubbenin üzeri kurşun kaplıdır. Kubbe kasnağında dört adet revzen, alt seviyede yer alan dikdörtgen söveli pencerelerle birlikte iç mekânı aydınlatmaktadır. Türbede gerçekleştirilen tüm koruma ve onarım müdahalelerine Bölüm 4.3.'de yer verilmiştir.

2.4.10. Şirin Hatun Türbesi

Külliyenin batı ucundaki bahçe duvarı boyunca dizilmiş türbelerden en kuzeyde yer alanıdır. Türbenin kuzeyinde ilkokul, güneyinde Gülruh Hatun Türbesi yer almaktadır (Şekil 2.109).

Şekil 2.109 Şirin Hatun Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Yeke, 2023)

Sultan II. Beyazıt'ın eşi, Şehzade Abdullah'ın annesi Şirin Hatun'a ait türbedeki diğer kabirler Şehzade Abdullah'ın eşi Ferahşah Hatun ve kızları Aynışah Hatun'a aittir (Gabriel, 2010) (Şekil 2.110).

A **B**

Şekil 2.110 Şirin Hatun Türbesi **A)** Doğu duvarı **B)** Kuzey duvarı (Yeke, 2023)

Kare planlı yapının batı cephesinde yer alan taç kapısı sivri kemerli olup kavsarası tuğla ile örülmüş mukarnas formundadır. Basık kemerli kapı sövesi kilit taşı üzerinde Aynışah Sultan yazısı yer almaktadır (Şekil 2.111).

A **B**

Şekil 2.111 Şirin Hatun Türbesi **A)** Dış cephe **B)** Giriş kapısı (Yeke, 2023)

İç mekân duvarlarında dikdörtgen formda pencere aralarında mermer taklidi kalem işi panolar yer almaktadır. Güney duvarındaki dikdörtgen formdaki mihrap nişi kavsarası altı sıralı mukarnas dizilimine sahiptir. Kubbeye geçişte köşelere yerleştirilen mukarnaslı tromplar ve onların üst hizasındaki pandantiflerden yararlanılmıştır (Şekil 2.112).

Şekil 2.112 Şirin Hatun Türbesi tromplar (Yeke, 2023)

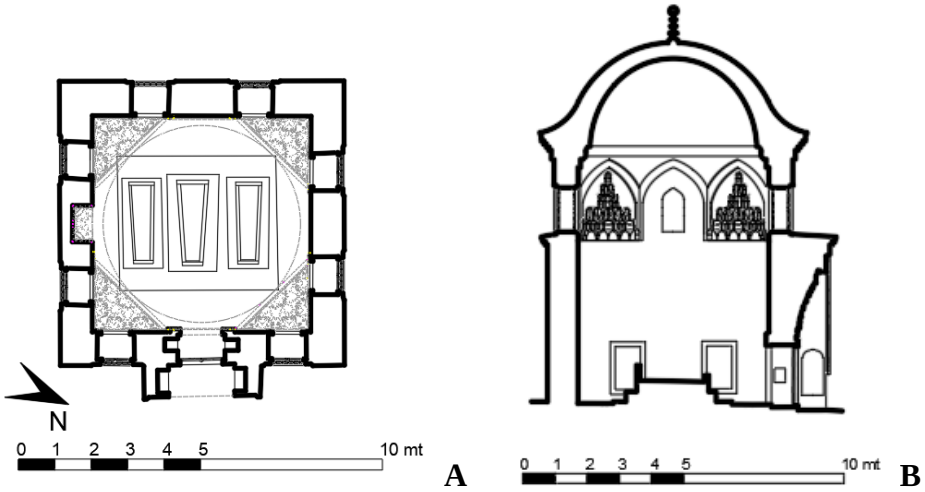
Mekânın genelinde erken dönem kalem iş motifleri büyük oranda korunmuştur. Pencere üstlerinde siyah, kırmızı ve sarı renkli bitkisel kompozisyona sahip tepeliklerde kullanılan desen, kasnak altında dört duvar boyunca devam eden yazı kartuşu ve kubbe yüzeyinde de sürdürülmüştür. Trompların alt kısmına denk gelen yazı kartuşunda kırmızı zemin üzeri beyaz harfler ve Sülüs "Âyet'el-Kürsî" ve onun üzerinde siyah renkte ve Kufi Fatiha Suresi yer almaktadır. Yazı bandının altında mihrap kavsarası üzerindeki madalyonda "Kelime-i tevhîd", doğu duvarındaki madalyon içerisinde "Kullu men aleyhâ fân, ve

yebkâ vechu rabbike zü'l-celâli ve'l-ikrâm", kuzey duvarındaki madalyon içerisinde "Yâ Tevvâb" yazılmıştır. Kubbe eteğinde siyah zeminli yazı kartuşunda "Esmâ'ül-hüsnâ"'ya yer verilmiştir. 2012-2015 restorasyon çalışmaları öncesinde Neobarok üslupta siyah, kırmızı ve gri renkli elips şeklinde madalyonlar, S ve C kıvrımlarından oluşan çerçeveler ve dalgalanmış bir kumaş görüntüsü verilmeye çalışılmış ışınsal bir yerleşime sahip göbek motifi bulunmaktaydı. Gerçekleştirilen raspa çalışmaları sonrası ortaya çıkarılan erken dönem kalem işi motifleri restore edilerek, kırmızı ve mavi renklerde Rumiler, palmetler, geometrik motifler ve bitkisel motifler kullanılarak tamamlanmıştır. Göbekte yer alan desen bitimini çevreleyen, alt seviyede pandantifleri ve revzenleri çevreleyen tığ motiflerinde kırmızı ve siyah renk kullanılmıştır (Şekil 2.113).

Şekil 2.113 Şirin Hatun Türbesi **A)** Batı duvarı **B)** Güney duvarı (Yeke, 2023)

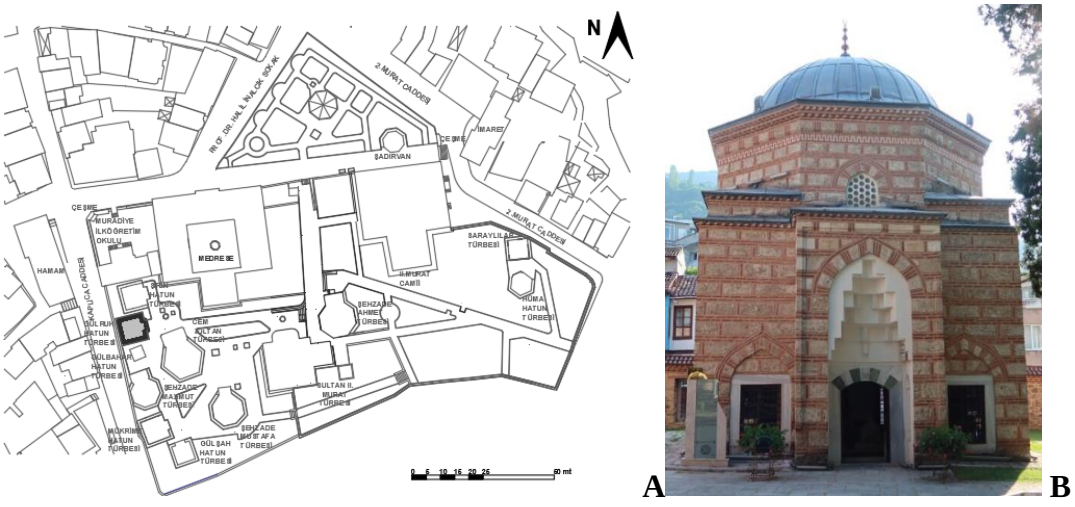
7,80 x 7,80 m boyutlarında kare plana sahip türbenin girişi doğu cephesindedir. Zemini altıgen tuğla kaplı mekânda üç adet sanduka yer almaktadır. Kare planlı beden duvarları üzerinde sekizgen kubbe kasnağına geçişte köşelerde mukarnaslı tromplar kullanılmıştır. Sivri kemerler arasındaki pandantiflerin üzeri kubbe ile sonlandırılmıştır. Güney cephesinde alt seviyede yer alan iki pencerenin arasında mukarnas kavsaralı bir adet dikdörtgen planlı mihrap nişi yer almaktadır. (Şekil 2.114)

Şekil 2.114 Şirin Hatun Türbesi **A)** Planı **B)** Kesiti (BKVKBKM Arşivi)

2.4.11. Gülruh Hatun Türbesi

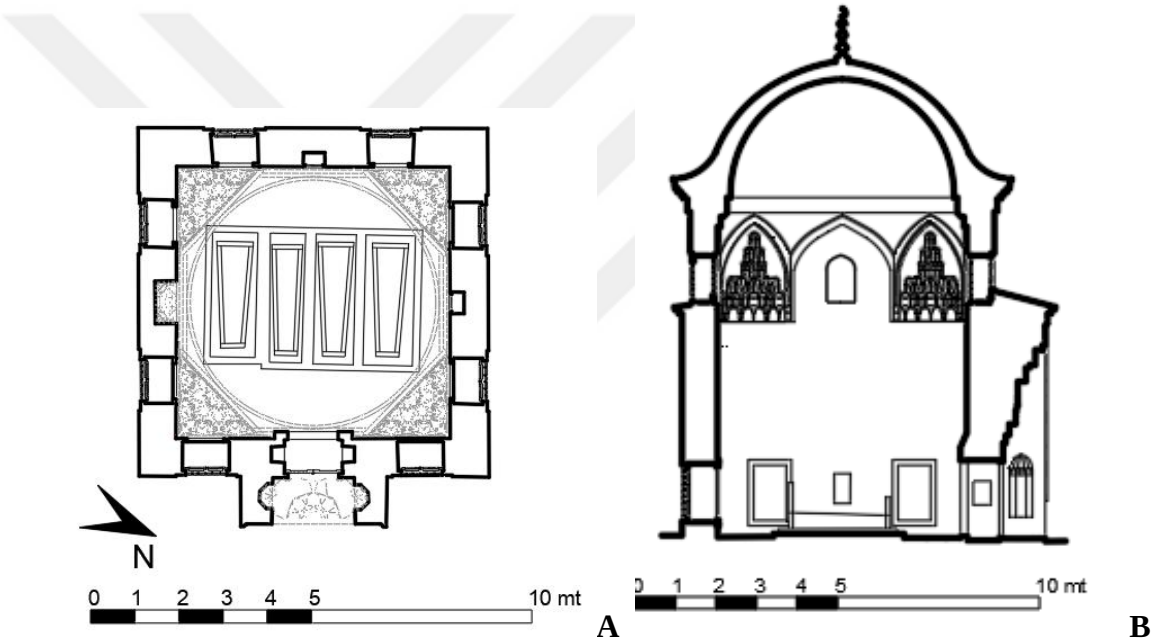
Türbe, Sultan II. Beyazıt'ın 1502 yılında vefat eden eşi Gülruh Hatun için inşa edilmiştir. Diğer sandukalar, Gülruh Hatun'un 1520'de vefat eden kızı Kamer Sultan, 1512'de vefat eden Şehzade Alemşah'ın oğlu Osman ve 1522'de vefat eden Şehzade Alemşah'ın kızı Fatma Sultan'a aittir (Gabriel, 2010). Türbenin kuzeyinde Şirin Hatun Türbesi, güneyinde Gülbahar Hatun Türbesi yer almaktadır (Şekil 2.115).

Şekil 2.115 Gülruh Hatun Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi)

7,90 x 7,90 m boyutlarında kare plana sahip türbenin girişi doğu cephesindedir. Türbede yer alan dört adet sandukanın bulunduğu platform zemini mermer, çevresinde oluşan koridorun zemini altıgen tuğla kaplıdır. Dört sanduka da mermer çerçeve şeklinde olup, içleri toprak ile doldurulmuştur.

Kubbe ile sonlanan üst örtüye geçişte kasnak bölümünde yer alan mukarnaslı tromplar üzerinde sivri kemerler ve aralarında pandantif kullanılmıştır. Yapı içerisinde her duvarında alt seviyede ikişer adet dikdörtgen söveli ahşap pencere, kasnak seviyesinde her cephede birer adet revzen pencere bulunmaktadır. (Şekil 2.116).

Şekil 2.116 Gülruh Hatun Türbesi **A)** Planı **B)** Kesiti (BKVKBKM Arşivi)

Kare planlı beden duvarları üzerinde kubbe kasnağı seviyesine kadar yer alan bezemeler on dokuzuncu yüzyıla ait pencere alınlıkları ve mihrap nişinde yer alan siyah ve gri renklerdeki iki yana toplanmış perde ve ortada yer alan zincirde asılı buhurdanlık motifi Neobarok üsluptadır. Kasnağın hemen alt kısmında Ayet'el Kürsi bandı ve altındaki madalyonlar Klasik dönem özellikleri taşımaktadır (Şekil 2.117).

A **B**

Şekil 2.117 Gülruh Hatun Türbesi **A)** Doğu duvarı **B)** Sandukalar (Yeke, 2023)

Tromplar arasında kalan duvarlarda sivri kemerli revzenlerin çevresi kırmızı ve siyah renkli tığ motifleriyle çevrelenmiştir. Tromplar arasında kalan bölümlerde kubbe eteğine geçişi kolaylaştırmak amacıyla oluşturulan pandantiflerde gri, sarı, siyah ve kırmızı renklerde 16. Yüzyıl üslubunu yansıtan kompozisyon oluşturulmuştur. 2012-2015 restorasyon çalışmaları öncesinde Neobarok üslupta siyah ve gri renkli sekiz çiçek formunda madalyon, göbekte yer alan girlandlarla çevrili çiçek motiflerini çevrelemekteydi. Gerçekleştirilen raspa çalışmaları sonrası ortaya çıkarılan erken dönem kalem işi motiflerinde yapılan konservasyon ve tümleme işlemleri sonrasında kubbe bezemeleri açığa çıkarılmıştır. Rumiler, palmetler, geometrik motifler ve bitkisel motifler kullanılarak oluşturulan kompozisyonda sarı, siyah, kırmızı, yeşil ve mavi renklere yer verilmiştir. Oluşturulan desen içerisinde yeşil zemine sahip sekiz madalyonda beyaz ve kırmızı harflerle "Kelime-i tevhîd" yazılmıştır. Kubbe eteğinde yer alan siyah zemine sahip kartuşlarda "Es-mâ'ül-hüsnâ" yer almaktadır (Şekil 2.118).

Şekil 2.118 Gülruh Hatun Türbesi kubbesi (Yeke, 2023)

Sekizgen kubbe kasnağını oluşturan trompların alt hizasında yer alan yazı bandında kırmızı zemin üzeri beyaz renkli harflerle "Âyet'el-Kürsî" yazılmıştır. Türbe cephelerinde iki sıra tuğla bir sıra taş almaşık duvar örgüsü kullanılmıştır. Taç kapı formunda giriş açıklığının iki kısa kenarında birer niş bulunmaktadır. Sivri kemerle sonlandırılan kavsara tuğla ile mukarnas biçiminde örülmüştür. Kapı sövesinin basık kemerli açıklığında beyaz Marmara mermeri ve yeşil renkli serpantin taşı kullanılmıştır. Beyaz renkli kilit taşı üzerinde siyah renkte "Gülruh sultan ve sâir" yazısı yer almaktadır. Kare formdan kubbeye geçişte köşelere yerleştirilen tromplar ve kubbenin üzeri kurşun kaplıdır. Sekizgen kubbe kasnağında dört adet revzen, alt seviyede yer alan dikdörtgen söveli pencerelerle birlikte iç mekânı aydınlatmaktadır. Kubbe eteğinde iki sıra tuğla kirpi saçak silmesi bulunmaktadır (Şekil 2.119).

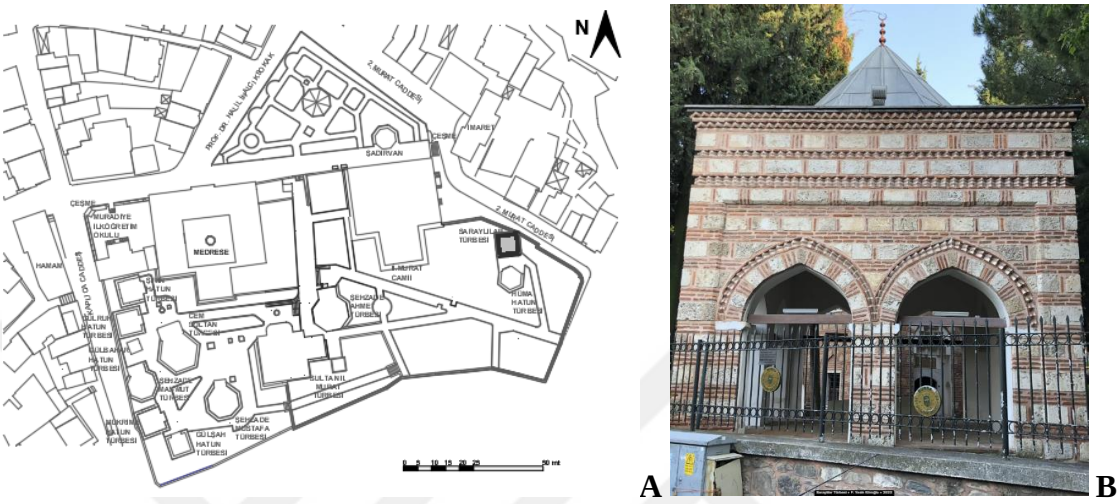

A

B

Şekil 2.119 Gülruh Hatun Türbesi **A)** Doğu cephesi **B)** Giriş kapısı (Yeke, 2023)

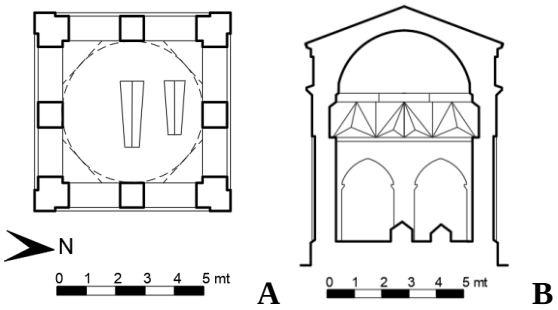
2.4.12. Saraylılar Türbesi

Külliyede yer alan iki açık türbeden biri olan Saraylılar olarak adlandırılan türbe külliyenin doğu ucunda, Hüma Hatun Türbesi kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 2.120).

Şekil 2.120 Saraylılar Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) B) Genel görünümü (Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi, 2023)

Türbede uzun yıllar kimin yattığı bilinmemekteydi. Dr. Öğr. Üyesi Doğan Yavaş tarafından yapılan incelemeler sonucu sahiplerinin Mahidevran Sultan'ın ablaları Akile Hanım ve Belkıs Hanım olduğu tespit edilmiştir (Yavaş, 2014). Cariyeler Türbesi olarak da bilinen türbede iki adet sanduka yer almaktadır. Kare planlı iki sıra tuğla bir sıra taş almaşık örgüye sahip sekiz ayak arasındaki sivri kemerler üzerine oturan sekizgen kasnak üzeri kurşun kaplı külah ile sonlandırılmıştır (Şekil 2.121).

Şekil 2.121 Saraylılar Türbesi Çizimleri **A)** Plan **B)** Kesit (Gabriel, 2010)

Kasnağa geçişte Türk üçgeni kullanılmıştır, iç bölümde kalan yüzeylerde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır (Daş, 2003). Kare tuğla kaplama döşeme üzerindeki sandukaların üzeri sıvanmıştır (Şekil 2.122).

A

B

Şekil 2.122 Saraylılar Türbesi **A)** Sandukalar **B)** Kubbe (Yeke, 2023)

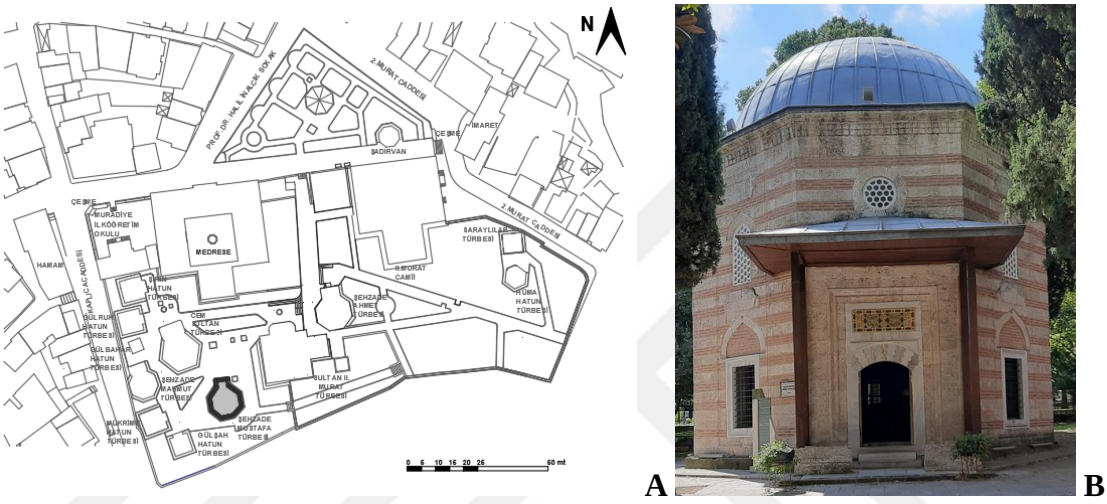
Tuğla taş almaşık örgüye sahip cephelerde açıklıkları oluşturan sivri kemer sırtlarında, kasnak başlangıç ve orta hizalarında testere dişi şeklinde birer sıra tuğla yer almaktadır. Saçak silmesi ise iki sıra kirpi saçaktan oluşmaktadır. Kemer üzengi seviyelerinde yer alan ahşap gergi kirişleri, devşirme beyaz mermer taşlar üzerine oturtulmuştur (Şekil 2.123).

Şekil 2.123 Saraylılar Türbesi kuzey ve doğu cepheleri (Yeke, 2023)

2.4.13. Şehzade Mustafa Türbesi

Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa için kardeşi Sultan II. Selim döneminde türbenin inşası gerçekleştirilmiştir. 1553 yılında vefat eden Şehzade Mustafa'nın naaşı Bursa'da başka bir yere gömüldükten sonra 1573 yılında inşa edilen bu türbeye nakledilmiştir. Türbe, Sultan II. Murat Türbesi'nin güneybatısında yer almaktadır (Şekil 2.124).

Şekil 2.124 Şehzade Mustafa Türbesi **A)** Vaziyet planı (BBB Arşivi) **B)** Genel görünümü (Yeke, 2023)

3 Safer 979 (27 Haziran 1571) tarihli belgede, Merhum Şehzâde Mustafa'nın Bursa'daki türbesinin yapımı için Mimarbaşı Sinan'ın tavsiyesi üzerine Mehmed Çavuş'un görevlendirildiği belirtilmiştir. Sekizgen planlı yapının kuzey cephesinde giriş kapısı bulunmaktadır (Yavaş, 2008). Giriş kapısı üzerinde dikdörtgen formda iki satırdan oluşan inşa kitabesi yer almaktadır.

Kitabede;

"Şeyh Selim Han bin Süleyman emredüb-oldu. Hoş bu ravza cennet-nüma

-dedi tarihin Edayi bendesi- merkad-i gülzar-ı Sultan Mustafa" yazmaktadır (Önkal, 1999) (Şekil 2.125)

A

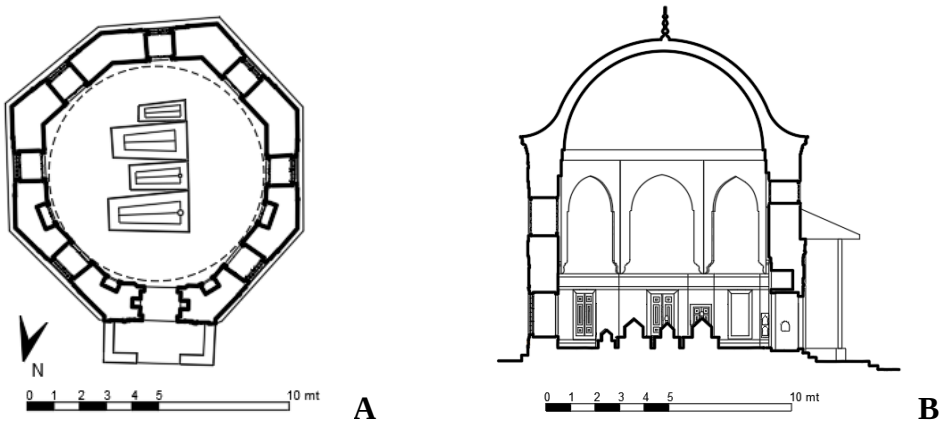
B

Şekil 2.125 Şehzade Mustafa Türbesi **A)** Kuzey cephesi **B)** Giriş kapısı (Yeke, 2023)

Hakkı Önkal (1999), kitabenin etrafının çini silme ile çevrilmiş olduğunu belirtmiştir. Kapının iki yanındaki pencere kemer alınlıklarının zamanında çini kaplama olduğu izlerden anlaşılmaktadır, diğer alınlıkların taş kaplama yapılmış olması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Sekizgen formdaki yapının girişi kuzey cephesinde yer almaktadır. Diğer yedi cephede alt seviyede birer adet dikdörtgen söveli ahşap pencere bulunmaktadır. Külliyede yer alan kapalı türbelerin tamamında mihrap nişi varken, Şehzade Mustafa Türbesi'nde mihrap yer almamaktadır.

Türbede yer alan ahşap dört sandukanın çevresinde zemin kare tuğla ile kaplıdır. Pencere çevresi tüm duvarlarda dikdörtgen formda çini levhalarla kaplıdır. Pencere hafifletme kemeri üst hizasında sonlandırılan çini panoların üst kısmında kartuşlar içerisinde hat yazı ve kalem işi bezemeler, kartuşların üst kısmında Rumi desenlerle oluşturulan kemer formundaki bezemeler yer almaktadır. Külliye içerisinde mihrabı olmayan tek türbedir (Şekil 2.126).

Şekil 2.126 Şehzade Mustafa Türbesi Çizimleri A) Plan B) Kesit (Gabriel, 2010)

Türbe içerisinde Şehzade Mustafa, annesi Mahidevran Sultan, Şehzade Beyazıt'ın oğlu Osman'ın sandukaları ve kime ait olduğu bilinmeyen bir sanduka yer almaktadır. Reinhold Lubenau, 1587-1589 yılları arasında gerçekleştirdiği gezisinde Şehzade Mustafa Türbesi'nde yer alan mezarları tanımlamıştır. Mezarlardan büyük ve süslü sarığa sahip iki mezardan birinin Şehzade Mustafa'ya, diğerinin Şehzade Mehmet'e ait olduğunu belirtmiştir. Üçüncü mezarın Şehzade Beyazıt'ın oğlu Cassan'a (Orhan), dördüncü mezarın da Şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran'a ait olduğunu belirtmiştir (Lubenau, 2016) (Şekil 2.127).

Şekil 2.127 Şehzade Mustafa Türbesi **A)** Sandukalar **B)** Çini panolar (Yeke, 2023)

Sekizgen planlı yapının giriş kapısı dışında diğer yedi kenarında dikdörtgen pervazlı ahşap kapaklar yer almaktadır. Diğer türbelerden farklı olarak Şehzade Mustafa Türbesi'nde mihrap bulunmamaktadır. Pencerelerin çevresinde 16. yüzyıl ikinci yarısı bezeme özellikleri gösteren, dikdörtgen formda beyaz zemin üzeri yeşil yapraklı, kırmızı renkli lale, karanfil, mavi renkli sümbül çiçekleri ve hatayilerden oluşan kompozisyona sahip çini panolar yer almaktadır. Panoları penç ve yaprak motifleri içeren beyaz, mavi, turkuaz ve kırmızı renkli bordür çevrelemektedir.

Çini panoların üst bölümünde kırmızı, yeşil renkler kullanılarak rumi motiflerden oluşturulan bitkisel kompozisyona sahip kartuşlar ve onun üzerinde mavi ve kırmızı renkli arka plana sahip alınlıkların iki yanında hayat ağacı motifleri yer almaktadır. Revzen çevreleri ve köşelerde çıkıntı yapan duvar birleşimlerinde siyah ve kırmızı renkli tığ motifi devam etmektedir. Üst seviye revzenleri sivri kemerli olup, giriş kapısı üzerinde dairesel formdadır (Şekil 2.6). Kubbesinde merkezde yaklaşık 1.20 mt çapında Klasik üslupta kompozisyona sahip kalem işi bezeme bulunmaktadır (Şekil 2.128).

A **B**

Şekil 2.128 Şehzade Mustafa Türbesi **A)** Revzenler **B)** Kubbe (Yeke, 2023)

Cepheleri üç sıra tuğla bir sıra kesme küfeki duvar örgüsüne sahiptir. Alt seviye pencereleri çevresi dikdörtgen söveli olup, üzerlerinde sivri kemerli tuğla taş almaşık örgülü hafifletme kemerleri bulunmaktadır. Kemer alınlığında kapının iki tarafında tuğla örgü dolgu, diğer cephelerde kesme taş bulunmaktadır. Kapının iki yanında tuğla olmasının sebebi, bu bölümlerin önceden çiniyle kaplı olmasıdır. Giriş kapısı önünde ahşap dikmelerle taşınan kurşun örtülü bir saçak yer almaktadır. Basık kemerli mermer kapı sövesi, küfeki taşı ile çevrelenmiştir. Türbede gerçekleştirilen tüm müdahalelere Bölüm 4.4.'te yer verilmiştir. Türbe giriş saçağı, kalem işi ve çini panoların değişimi detaylı olarak ele alınmıştır.

3. MATERYAL ve YÖNTEM: BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİN TESPİTİ

Bursa Muradiye Külliyesi türbelerine dair görsel ve yazılı belgelerde yapılan incelemeler sonucu, yapıların geçirdiği onarımlar ve mimari değişimler tespit edilmiştir. Külliyede yer alan türbelerin tamamını kapsayan araştırma aşamasında yapılarda gerçekleştirilen koruma ve onarım çalışmalarının tarihsel arka planı incelenirken on dokuzuncu yüzyıl ve sonrası ele alınmıştır. İki yüzyıllık süreç boyunca külliyedeki türbeleri ziyaret eden yazar ve şairlerin betimlemelerine yer verilmiştir. Hasar tespitleri ile koruma ve onarım çalışmalarına dair belgeler, yazışmalar, haber metinleri, resimler, çizimler, fotoğraflar, haritalar ve videolar alt başlıklar halinde bu bölümde sunulmuştur. Görsel ve yazılı belgeler ışığında Bursa Muradiye Külliyesi türbelerindeki koruma ve onarım müdahalelerinin tarihsel arka planının açıklanmasında kullanılan yöntem tanıtılmıştır.

3.1. Görsel ve Yazılı Belgelerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Muradiye Külliyesi türbelerine dair yapılan belge araştırmalarında arşivlerde yer alan yazışmalar, kararlar, tespit ve keşif yazıları, külliyeyi ziyaret edenlerin hazırladıkları seyahatnameler, türbeler hakkında eser veren edebiyatçıların çalışmaları, yazılı basında türbeler ve onarımlarına dair tespit edilen haberler incelenmiştir. Bugüne kadar literatürde rastlanmayan, araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan birçok özgün belgeye bu bölümde yer verilmiştir.

Arşiv belgeleriyle ilgili tespitler yapılırken türbelerin onarımlarına dair alınan onarım kararları, hazırlanan tespit ve keşif raporları, yazışmalar gibi resmî belgeler ait oldukları kurum arşivlerinde tespit edilmiştir. Külliyeyi ziyaret eden ve türbelere dair betimlemelere yer veren seyahatnameler incelenmiştir. Türbelerin durumları hakkında yorumlar ve onarılmasıyla ilgili haber metinlerin gazete arşivlerinde taranarak incelenmiştir.

Araştırmanın görsel kaynaklarını oluşturan haritalar bölümünde türbelerin içerisinde bulundukları külliye bahçesi ve külliyedeki diğer yapıların haritalar üzerinden okumaları yapılmıştır. Haritaların tarihlerine dayanarak, türbelerin bulunduğu bahçede zaman içerisinde türbelerin çevresi, bahçe duvarları ve peyzaj düzenlemelerindeki değişim sunulmuştur. Muradiye Külliyesi, seyyahlar kadar ressamların ve fotoğraf sanatçılarının da ilgisini çekmiştir. Bu sebeple on dokuzuncu yüzyıldan itibaren külliyedeki yapılarla ilgili çok sayıda fotoğrafa ulaşılmıştır. Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu Arşivi'nde yapılan araştırmalar sonucu daha önce başka bir yerde yayınlanmayan fotoğraflar tespit edilmiştir. 1863 yılında deprem sonrası Bursa'daki yapıların restorasyonu için görevlendirilen ve hasar tespiti için yapıları gezerken fotoğraflar ile belgeleyen Léon Parvillée tarafından çekilen fotoğraflar tezin özgün ve kıymetli belgeleri arasındadır. Victoria Albert Müzesi Koleksiyonu'nda yapılan araştırmalarda türbeleri resmeden ressamlardan biri olan Edward Armitage tarafından hazırlanan suluboya çalışma, daha önce yayınlanmamış ikinci eserdir. Depremden hemen sonra türbelerin genel durumunu betimlediği çalışması türbelerin depremden hasar görmediğine dair en erken tarihli görsel belge olması sebebiyle önem taşımaktadır.

3.1.1. Arşiv Belgelerinde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Bursa Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbeler ve geçirdikleri onarımlarla ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivlerinde yerinde inceleme gerçekleştirilmiştir. Tespit edilen belgeler konu başlıklarına göre tasniflenmiş, onarımla ilgili olanlar incelenmiştir. Osmanlı Arşivleri'nde Muradiye türbeleriyle ilgili on altıncı yüzyıl ve sonrasına dair kayıtlar bulunmaktadır. Evraklarda bahsi geçen konular ağırlıkla bağlı oldukları vakıflar, türbe görevlileri, türbeler için satın alınan malzemeler ve onarımlarla ilgilidir. 10 Rabiülahir 917 (7 Temmuz 1511) tarihli belge Muradiye'deki türbelerin inşasıyla ilgili Osmanlı arşivlerindeki en eski tarihli belgedir. TS.MA.e-566-6 sayılı belge, Sultan II. Beyazıt'ın eşi Hüsnüşah Sultan tarafından vefat eden oğlu Şehzade Şehinşah için bir türbe yaptırılması ve kendisine yardım edilmesiyle ilgili yazılan mektuptur. Şehzade Şehinşah

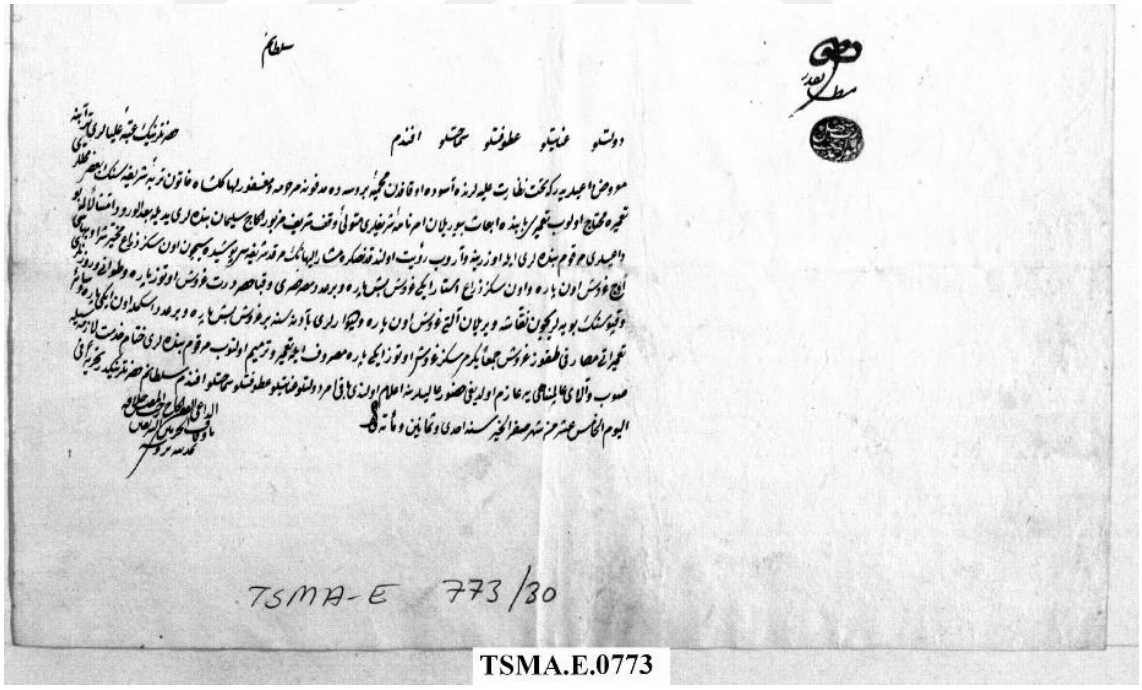
Konya'da vefat ettikten sonra cenazesi Bursa'ya götürülerek defnedilmiştir (Şafakçı, 2022). Yavuz Sultan Selim'e ait 18 Mayıs 1513 tarihli fermanda kardeşleri Şehzade Ahmet, Şehzade Şehinşah, Şehzade Korkut ve Şehzade Şehinşah'ın oğlu Mehmet'in kabirleri üzerine türbe yapılmasını Bursa kadısına bildirilmiştir (Yılmaz, 2015). 9 Şevval 926 (22 Eylül 1520) tarihli TS.MA.e.967-96 sayılı evrakta Şehzade Ahmet'in oğlu Osman Bey'in kabrinin uygun olmadığı, bu sebeple yeni bir türbe yaptırılması ya da babası Şehzade Ahmet'in türbesine alınmasıyla ilgilidir. Hüma Hatun Türbesiyle ilgili Ayverdi, sicil defterlerinde 1537 tarihli bir belgeye göre türbenin isminin halk arasında "Ak Türbe" olduğunu belirtmiştir (Ayverdi, 1972). Sultan II. Murat Türbesiyle ilgili en erken tarihli belge A.DVN.MHM.d.15-1173 Dosya numaralı 15 Cemazeyilahir 979 (4 Kasım 1571) tarihli bekçi görevlendirilmesiyle ilgili belgedir. Sonraki yıllarda tespit edilen belgelerin büyük bölümü türbe bakımından sorumlu görevlilerin maaşı, iş değişimi, türbenin bağlı olduğu vakıflarla ilgili olmuştur. Türbelerin inşa edilme kararlarıyla ilgili detaylı bilgilerin yer aldığı ilk örnek Şehzade Mustafa Türbesi'dir. BOA, A.DVN.MHM.d.7-2220 Dosya numaralı 12 Rabiülahir 976 (4 Ekim 1568) tarihli belge, Sultan II. Selim'in Bursa'da medfun bulunan kardeşi Şehzade Mustafa için kubbeli bir türbe yaptırmasıyla ilgilidir (Çizelge 3.1).

Çizelge 3.1. Şehzade Mustafa Türbesi'nin inşa sürecine ait belgeler

ŞEHZADE MUSTAFA TÜRBESİ						
ARŞİV	**KUTU**	**GÖMLEK**	**SIRA**	**TARİH**		**AÇIKLAMA**
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİV	A.{DVNSMHM.d...	7	2220	H.12-04-976	M. 4-10-1586	Sultan II. Selim'in Bursa'da medfun bulunan kardeşi Mustafa'nın mezarına orta büyüklükte kubbesi olan bir türbe yaptırılması.
	A.{DVNSMHM.d...	12	709	H-03-02-979	M. 27-6-1571	Merhum Şehzâde Mustafa'nın Bursa'daki türbesinin yapımı için Mimarbaşı Sinan'ın tavsiyesi üzerine Mehmed Çavuş'un halife tayin olunduğu.
	A.{DVNSMHM.d...	18	20	H. 23-09-979	M. 8-2-1572	Bursa kadısına hüküm: Merhum Şehzade Mustafa'nın Bursa'daki türbesine mermer direkler lazım olup Eski Saray'da bazı mermerler ve direklerin alınıp türbenin ihtiyacına sarf olunması.
	A.{DVNSMHM.d...	12	939	H-07-03-979	M 30-07-1571	Şehzâde Mustafa için Bursa'da inşa olunacak yeni türbeye Şehzade Bayezid'in oğlunun naaşının da konulması.

Türbelerdeki onarımlarla ilgili en erken tarihli belge Sultan II. Murat'ın türbesinin kapısının tamir edilmesiyle ilgilidir. TS.MA.d_1700 dosya numaralı 29 Ramazan 994 (13 Eylül 1586) tarihli belge, külliye imaretinin mutfağının masraf defteri, Sultan II. Murat'ın türbesinin kapısının tamiri ve hamamın masraflarına dair bilgiler içermektedir.

H. 1155 / M. 1742 yılında Sultan II. Murat Türbesi giriş kapısı ve Şehzade Alaaddin Türbesi tamir edilmiştir (Ayverdi, 1972). 22 Mayıs 1766 tarihinde gerçekleşen büyük İstanbul depreminin ardından külliyedeki türbelerin onarımlarıyla ilgili belgeler olduğu tespit edilmiştir. 1767 yılına tarihlenen iki belgeden birincisi 15 Safer 1181 (13 Temmuz 1767) tarihli TSMA No: 773-30 dosya numarasına sahip olup, Fatih Sultan Mehmet'in oğlu Şehzade Mustafa'nın annesi Gülşah Hatun'un Bursa'daki türbesinin tamir ettirildiğini bildirmektedir. Belge içerisinde türbede bazı bölümlerin tamire ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Tavan, revzenler ve kapının boyanması ile türbe için mezar örtüsü ve zemin için hasır örtü alınması için gerekli tutarlara yer verilmiştir (Şekil 3.1).

Şekil 3.1 Gülşah Hatun Türbesi'nin tamir ettirildiğine dair 1767 tarihli belge (BOA)

17 Rabiülevvel 1181 (13 Ağustos 1767) tarihli ve TS.MA.d-10374 dosya numarasına sahip ikinci belge Bursa'da medfun olan padişahlar, şehzadeler ve sultanların evkafından olan cami, mescid vesair binalarla, türbelerinde tamire muhtaç olanlar ve bu binaların içerisinde yenilenmesi gerekli olan eşyalar hakkındadır. Bu belge içerisinde Şehzade Ahmet Türbesi'nin kalem işleri ve kapı üzerindeki saçağın onarıldığı bilgisi yer almaktadır. Belgede Cem Sultan ve Şehzade Mahmut Türbelerinin sıva kalem işlerinin kötü durumda olduğu belirtilmiştir.

Bursa Kadı Sicilleri'nde türbelerin tamiriyle ilgili on sekizinci yüzyıla tarihlenen belgeler bulunmaktadır. 16 Rabiülevvel 1196 (1 Mart 1782) tarihli belgede cami, medrese ve Sultan II. Murat'ın Türbesi'nin 3375,5 kuruşa tamir ettirildiği bilgisi verilmiştir. 9 Muharrem 1205 (18 Eylül 1790) tarihli belgede türbenin boya ve kalem işi bezemeleri için 60 kuruş harcandığı belirtilmiştir. 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen dördüncü dönem restorasyon çalışmaları sırasında Sultan II. Murat Türbesi'nde yapılan raspa çalışmalarında kireç badananın altındaki iki katman kalem işi bezemelerden alt katmandaki desenler bu onarıma aittir.

21 Zilhicce 1209 (9 Temmuz 1795) tarihli belgede Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nden Osman Efendi'nin hazırladığı yazıda Cem Sultan Türbesi'nin keşfinin tamamlanmasının ardından, Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut, Şehzade Mustafa, Şehzade Alaaddin, Gülşah Hatun, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun' ait harap haldeki türbelerin bu şekilde bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir (Ayverdi, 1972).

15 Cemazeyilahir 1260 (2 Temmuz 1844) tarihli Kadı Sicili'nde Sultan II. Murat Türbesi'nin kurşunlarının yenilendiği, Hüma Hatun Türbesi'nin iç ve dış kısımları, kapı ve saçağı ile çevre kaldırımlarının tamir edildiği belirtilmiştir. Bursa Kadı Sicillerinde 1844'te 5.140,75 kuruş ve 1851'de 25.627,25 kuruş tutarında iki onarım gerçekleştirildiği belirtilmiştir (Hızlı, 2013). Bu onarımların türbelerin girişlerine eklenen eğrisel saçakların ve Neobarok üsluptaki kalem işi desenlerin yapıldığı onarım süreci olduğu anlaşılmıştır. 1855 yılına kadar çeşitli zamanlarda türbelerin onarımlarıyla ilgili çeşitli yazışmalar bulunmaktadır (Çizelge 3.2).

Çizelge 3.2. Onarım ve keşif raporlarıyla ilgili belgeler (1586-1855)

MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİ ARŞİV BELGELERİ						
ARŞİV	**KUTU**	**GÖMLEK**	**SIRA**	**TARİH**		**AÇIKLAMA**
OSMANLI ARŞİVİ	TS.MA.d	1700		H. 29.09.994	M. 13.09.1586	İmaret matbahı masraf defteri: Bursa'da II. Murat imareti matbahının, levazımı için alınan et, yağ, pirinç, tuz vs. ile, türbesi kapısının tamiri ve Muradiye hamamının masrafları.
BURSA KADI SİCİLLE				H.1155	M. 1742	Sultan II. Murat Türbesi giriş kapısı ve Şehzade Alaaddin Türbesi tamir edilmesi hakkında.
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİV	TS.MA	6887	7	H. 15.2.1181	M. 13.07.1767	Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa'nın validesi Gülşah Hatun'un Bursa'daki türbesinin tamir ettirildiği.
	TS.MA.d	10374		H.17.03.1181	M. 13.08.1767	Bursa'da medfun olan padişahlar, şehzadeler ve sultanların evkafından olan cami, mescid vesair binalarla, türbelerinde tamire muhtaç olanlar ve bu binaların içerisinde yenilenmesi gerekli olan eşyalar hakkında
BURSA KADI SİCİLLERİ				H. 16.03.1196	M. 01.03.1782	Muradiye cami, medrese ve Sultan II. Murat'ın türbesinin 3375,5 kuruşa tamir ettirildiği hakkında
				H. 09.01.1205	M. 18.09.1790	Sultan II. Murat'ın türbesinin boya ve kalem işi bezemeleri için 60 kuruş harcandığı hakkında.
				H. 21.12.1209	M. 09.07.1795	Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nden Osman Efendi'nin hazırladığı yazıda Cem Sultan Türbesi'nin keşfinin tamamlanmasının ardından, diğer harap haldeki türbelerin bu şekilde bırakılmaması hakkında.
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİV	TS.MA.e	693	16	H. 03.08.1214	M. 31.12.1799	Bursa'daki şehzade ve sultanların türbe örtülerinin yenilenmesi ve tamiratlarının yapılması.
	HAT	543	26817	H. 25.04.1227	M. 08.05.1812	Bursa'da kain selatin cami ve türbelerinin tamire muhtaç olanlarını ve evkafının varidatını mübeyyin tanzim edilen defterin gönderildiği.
	İE.HAT.	6	565	H. 29.12.1230	M. 02.12.1815	Bursa'da İkinci Murad'ın Medresesi ve kadını ve oğullarının türbesi ve Orhan Gazi Camii'nin bazı aksamı tamir ve masraflarının evkafları muaccelelerinden mahallerinde tesviyesi.
	EV.d.		11924	H. 04.01.1259	M. 04.02.1843	Bursa'da bulunan selatin-i izâm türbelerinin tezyinleri için satın alınması gereken eşya ve tamirat masrafları ve bazı cüzhan ve türbedarların aylıklarına zam tahsisatına dair meblağlar.
BURSA KADI SİCİLLERİ				H. 15.06.1260	M. 02.07.1844	Sultan II. Murat'ın kurşunlarının yenilendiği, Hüma Hatun Türbesi'nin iç ve dış kısımları, kapı ve saçağı ile çevre kaldırımlarının tamir edildiği

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde 1855 depremi sonrası Muradiye Külliyesi ile ilgili hasar tespitlerini içeren raporlar ve keşif defterleri yer almaktadır. İlk belge, külliyedeki imaret yapısına aittir. Türbelerde hasar olup olmadığını tespit edebilmek adına bir ekip görevlendirilmiştir. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nden Hacı Akif Efendi, Şemseddin Efendi, Mühendishane halifesi Seyyid Salih Efendi ve Duvarcıbaşı Tanasyan Kalfa tarafından bir keşif hazırlanmıştır (Bilmiş, 2019). Hacı Akif Efendi, Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri, Ulu Cami ve Murat Hüdavendigar Türbesi hasarlarının tespitinde de görevlendirilmiştir (Özcan, 1999).

26 Cemazeyilahir 1273 (21 Şubat 1857) tarih BOA.A.MKT.MVL.84.83.1.1 sayılı belge, depremde hasar gören Ulu Cami, Osman Gazi Türbesi ve Orhan Gazi Türbesi tamirleriyle ilgilidir. Onarımları içeren keşif Hacı Akif Efendi ve yardımcısı Yani Kalfa tarafından hazırlanmıştır (Bilmiş, 2019). Deprem sonrası arşiv belgelerinde ulaşılan evraklar genellikle bu keşifler, gerçekleştirilen onarımlar ve süreçte görev alan isimlerle ilgilidir.

28 Şubat 1855'te gerçekleşen depremden bir buçuk ay sonra 29 Recep 1271 (17 Nisan 1855) tarihli A.}MKT.NZD.-144 – 56 dosya numarasına sahip belgede belirtildiği üzere depremde zarar gören cami, mescid ve türbelerin tamiriyle ilgili süreç başlatılmıştır.

29 Zilhicce 1271'de (12 Eylül 1855) hazırlanan keşifte imaret ve ambarın çatısının çöktüğü, duvarlarının yıkıldığı, enkazdaki inşaat malzemelerinin tekrar kullanılarak yapıların yeniden inşa edildiği belirtilmiştir. Bir ay sonra aynı ekip cami, türbeler ve medrese için keşif raporu hazırlamıştır. Raporda, caminin son cemaat yeri kubbeleri ve kemerlerinde hasar olduğu, minarenin petek ve külahının yıkıldığı, türbelerin fazla hasarlı olmadığı aktarılmıştır (Özaydın, 2017).

15 Muharrem 1272'de (27 Eylül 1855) hazırlanan keşif defterinde imaretin deprem sonrası aldığı hasar ve onarımların neler olacağına dair detaylı bilgiye yer verilmiştir. İmaretin keşfinden sonra 18 Rabiulevvel 1272'de (28 Kasım 1855) hazırlanan keşifte, türbelerdeki hasarların tamiri, Sultan II. Murat Türbesi'nin tonozlarındaki çatlakların

tamiri, boyalarının yapılması, sandukayı çevreleyen ahşap parmaklığın, pencere kanatlarının, giriş kapısı ve saçağının boyanması şeklinde imalatlar önerilmiştir (Ek 2).

Şehzade Mahmut Türbesi'nin sağ tarafında dört arşın uzunluğunda kubbe kasnağı altında kalan duvarın yenilenmesi, dört adet alçı revzen pencerelerin çerçevelerinin yenilenmesi, duvarların badanalanması, türbe kapısı dış bölümündeki revağın, mermer tavanı altında hareket etmiş taşların demir kenetlerle sabitlenmesi önerilmiştir.

Bahçe duvarlarının yıkılan kısımlarının yeniden örülmesi, kiremit örgü harpuşta yapılması, medrese ve cami arasındaki bahçe duvarının derz dolgularının yapılması, üzerinin badanalanması, ahşap bahçe giriş kapısının yenilenmesi ve saçağın onarılması önerilmiştir.

Keşfin camiyle ilgili bölümünde yapının iç ve dış badanalarının yapılması, son cemaat yeri kubbelerinin tamiri, ana kubbe kurşunlarının tamiri, kalem işi motiflerin canlandırılması, ahşap kapı, pencere, kürsü, parmaklıkların boyanması gibi imalatları içermektedir. Medrese ile ilgili önerilen onarımların başında duvarların sıvanması ve badanalanması, yıkılan bacaların yenilenmesi, dershane kubbe saçaklarının tamir edilmesi gelmektedir (Bilmiş, 2019). Hazırlanan keşif defteri Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiş, belirtilen tamir masrafları için vakıf gelirleri yeterli olmamış, masraflar Maliye hazinesi tarafınca karşılanmıştır (Özaydın, 2017)

1855-1867 yılları arasında gerçekleştirilen onarımlarla depremden fazla hasar almadan kurtulan türbelerin koruma çalışmaları tamamlanmıştır. Depremden on iki yıl sonra arşiv belgelerinde 15 Rabiulevvel 1284 (17 Temmuz 1867) tarihli bir belgede cami kurşunlarının onarılmasıyla ilgili Mühendis Batyano tarafından hazırlanan bir keşif yer almaktadır. Belgede külliyedeki yapılarda gerçekleştirilen onarımların durdurulmasına ilişkin bir karar da yer almaktadır. (Bilmiş, 2019). 1867'den sonra Sultan II. Murat'ın türbesine dair bazı onarımlar olduğu anlaşılmıştır. 1893 tarihli belge, türbe için bir avize alınmasıyla ilgilidir (Çizelge 3.3).

Çizelge 3.3. Onarım ve keşif raporlarıyla ilgili belgeler (1855-1893)

MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİ ARŞİV BELGELERİ						
ARŞİV	**KUTU**	**GÖMLEK**	**SIRA**	**TARİH**		**AÇIKLAMA**
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ	A.}MKT.NZD.	144	56	H-29-07-1271	M. 17.04.1855	Bursa'daki depremde zarar gören camii, mescid ve türbelerin tamiri.
	EV.d.		15785	H-29-12-1271	M. 27.09.1855	Bursa'da vuku bulan depremden dolayı cami, türbe ve diğer hayratın durumlarının tesbiti.
	İ..MVL.	344	14903	H-18-03-1272	M. 28.11.1855	Bursa'da depremden zarar gören türbe-i şerifelerin tamiri.
	A.}MKT.MVL.	76	73	H-29-03-1272	M. 9.12.1855	Bursa'da depremden zarar gören türbe ve camilerin tamiriyle masraflarının tesviyesi.
	A.}MKT.MHM.	82	3	H-26-04-1272	M. 05.01.1856	Bursa'da sultanlara ait türbelerin temizlenmesi.
	İ..DH..	423	28001	H-04-06-1275	M. 09.01.1859	Bursa'daki zelzelede hasara uğrayan bazı sultan türbe, cami ve mescidlerinin tamirine dair.
	A.}MKT.NZD.	278	6	H-23-07-1275	M. 26.02.1859	Bursa'daki tamir edilecek Cami-i Kebir ve sultan türbelerinin masraf ve levazımatın keşfi için memur gönderilmesi.
	İ..DH..	429	28401	H-13-09-1275	M. 16.04.1859	Bursa'da bulunan cami-i kebir ile sultan türbelerinin tamirine dair.
	A.}MKT.UM..	354	26	H-17-11-1275	M. 18.06.1859	Bursa'da tamiri yapılacak Cami-i Kebir ile Selatin türbelerinin keşif ve tahkikine memur edilen Şemseddin Efendi'ye yardımcı olunması.
	İ..DH..	525	36237	H-23-12-1280	M. 30.05.1864	Bursa'daki selatin türbelerinin tevsiine ve saire dair.
	MVL	709	6	H-22-10-1281	M. 20.03.1865	Bursa'da tamir olunacak selatin-i izam türbelerinin tamir mevsiminin geçmekte olduğu. (1. Anadolu)
	MVL	699	65	H-1 -11-1281	M. 28.03.1864	Bursa'da selatin camileri ve türbelerinin tamiri istizanı.
	EV.d...	20073		H-15-03-1284	M. 17.07.1867	Bursa'da bulunan Emir Sultan Türbe ve Camii Evkafı ile Sultan II. Murat Han Camii Evkafı'nın tamirat masrafları.
	TS.MA.e	573	105	H-23-06-1287	M. 20.09.1870	Sultan II. Murat türbesinin tamiratının yapıldığı, türbeler için gerekli şalların temin edilerek gönderilmesi.
	EV.d...	34038		H-25-07-1288	M. 10.10.1871	Bursa'da bulunan selatin camileriyle türbelerinin mefruşat mesarifatı.
	İ..ŞD..	99	31	H-27.06.1296	M. 18.06.1879	Fırtınadan zarar gören Bursa'daki padişah türbelerinin tamiri.
	İ..ŞD..	79	4636	H-28-03-1303	M. 04.01.1886	Bursa'daki selatin-i izam camileriyle türbeleri sakaflarının tamiri.
	İ..ŞD..	80	4733	H-02-06-1303	M. 08.03.1886	Bursa'da medfun selatin-i izam hazeratı camii ve türbelerinin tamiratı.
	Y..PRK.BŞK.	30	93	H-25.10.1310	M. 12.05.1893	Bursa'da bulunan Sultan İkinci Murat Han Türbesi'ne Hazine-i Hassa tarafından yeni bir avize alınması.

Depremden sonra gerçekleşen onarımlarla ilgili çalışmaları yürüten Hacı Akif Efendi ve Şemseddin Efendi Bursa'daki diğer anıtların onarımlarında da görev almıştır (Çizelge 3.4).

Çizelge 3.4. Türbelerin tamir işlemlerini yürütenlerin listesi

ARŞİV	KUTU	GÖMLEK	SIRA	TARİH		AÇIKLAMA
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ	A.}AMD.	73	81	H-00-00-1273	1856/1857	Bursa'daki Cami-i Kebir ve diğer bazı yerlerin tamirine memur Hacı Akif Efendi'nin maaşına zam yapılması.
	MVL	354	22	H-29-05-1273	M. 25.01.1855	Bursa'da Cami-i Kebir ile Selatin-i İzam türbelerinin tamiri icrasına memur Ebniye hulefasından Hacı Akif Efendi'nin maaşına zam yapılması. (7. Takrir)
	İ..MVL.	378	16585	H-27-01-1274	17.09.1857	Üsküdar'da Selim Dede Dergahı'nın taamiyyesi, Kıbrıs'ta Girne kasabasında miri kantari ihdası, Bitlisli Ahmed Ağa'nın maaş zammı ve Bursa'daki selatin-i izam türbelerinin tamirine memur Akif Efendi'nin maaşı.
	MVL	572	49	H-01-12-1274	13.07.1858	Bursa'da tamir edilen camii ve sairenin Tamirat Müdürü Ebniye Hulefasından Hacı Akif Efendi'nin maaşına dair Maliye takriri. (2. Anadolu)
	A.}AMD.	83	66	H-00-00-1274	1857/1858	1-Nakşibendi Tarikatından Üsküdar'da kain Selim Dede Dergahı Şeyhine verilmekte olan Lahm'ın kesilmeden eksiksiz olarak verilmesi. 2-Kıbrıs'ın Grebene Kasabasına kantar-ı miri ihdası. 3-Topçu Mütekaidi Bitlisli Ahmed Ağa'nın maaşına zam verilmesi. 4-Bursa'daki bazı cami ve türbelerin tamirinde görevli memur Akif Efendi'nin maaşına zam yapılması.

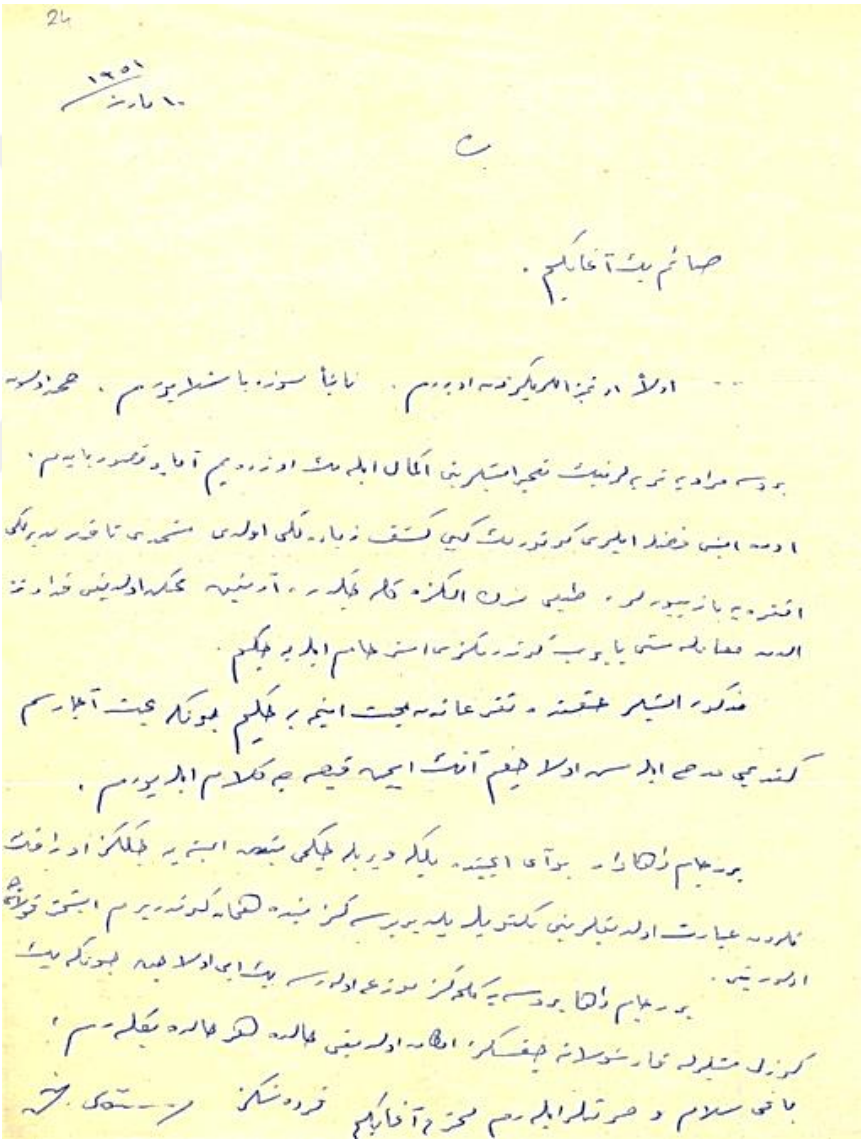
1860'lı yıllarda gerçekleştirilen tamiratlar genellikle türbelerin mefruşatlarının yenilenmesi ve yeni malzemelerin alınması şeklindedir. 1886 tarihli belgede selatin caminin ve türbe saçaklarının tamirine değinilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde külliyede yer alan türbelerin bakım ve onarımına yönelik çalışmalarda azalma olmuştur. 1893 yılından sonra yapılarla ilgili alınan ilk karar 29 Kasım 1928 tarihli belgede Bursa'daki türbelerin korunmasıyla ilgili çalışmaların takibinin İstanbul Asar-ı Atika Müzesi'ne ait olduğuyla ilgilidir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde türbelerin korunmasıyla ilgili bir belge daha bulunmuştur. 4 Nisan 1929 tarihli Maarif Vekaleti tarafından hazırlanan belge İstanbul ve Bursa'daki türbelerin tamir masraflarına ayrılması planlanan bütçeler için izinlerin alınmasıyla ilgilidir. Türbelerle

ilgili onarım belgeleri incelenirken faydalanılan bir diğer arşiv Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi olmuştur. Ülgen, 1940lı yıllarda gerçekleştirilen onarım çalışmaları süresince türbeleri ziyaret etmiş, çizim ve fotoğraflarıyla süreci belgelemiştir. 1936 yılında türbelerdeki bozulmaların Macit Kural tarafından tespit edilmesiyle başlayan onarım sürecinin 1956 yılında Albert Gabriel tarafından hazırlanan raporda on yıldır restorasyon çalışmalarının sürdürüldüğüne dair yazısı sayesinde uygulamaların sürdüğü anlaşılmaktadır. 1962 tarihli türbelerde kurşun örtünün yenilenmesiyle ilgili karar yirmi altı yıllık bakım onarım çalışmalarının son evrağı olmuştur (Şekil 3.3). Uzun yıllar bakımsız kalan türbelerde, 1978 ve 1996 yıllarında bakım onarım çalışmaları gerçekleştirilmiş, son kapsamlı onarımı 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilmiştir (Çizelge 3.5).

Çizelge 3.5. Onarım ve keşif raporlarıyla ilgili belgeler (1928-2015)

MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİ ARŞİV BELGELERİ					
ARŞİV	**KUTU**	**GÖMLEK**	**SIRA**		**AÇIKLAMA**
BOA CUMHURİYET ARŞİVİ	180-9-0-0	31	168/10	29.11.1928	Bursa'daki türbelerin korunma işinin İstanbul Asar-ı Atika Müzesine ait olduğuna dair yazı.
		192	314/16	4.04.1929	İstanbul ve Bursa'daki türbe ve abidelerin korunmasına dair.
ALİ SAİM				10.05.1962	Türbelerde kurşun örtünün yenilenmesi
BURSA VAKIFLAR BÖLGE				18.06.1974	Türbelerin çok harap bir durumda olması sebebiyle keşfinin yapılıp bir an önce onarılması
				10.07.1978	Çınar ağacının dalının koparak Sultan II. Murat Türbesi saçağının kısmen yıkılması
BURSA KÜLTÜR VE TABİAT VARLIKLARINI KORUMA BÖLGE KURULU MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ				10.05.1996	Pencere camları tamiri, cephelerde sıva ve derz uygulaması, kapıların gönyesine getirilmesi, saçak üstü kurşunların yenilenmesi, kubbe kurşunları onarılması, mermer sandukaların temizlenmesi
				25.08.2003	Eski rölöve talebi
				3.08.2010	Bursa Büyükşehir Belediyesi ile protokol yapılması
				1.11.2012	Restorasyonun başlaması için uzman denetmen talebi
				25.04.2013	Temizlik sonrası ortaya çıkan kalem işlerinin rölövesinin uygun görülmesi.

1929 yılında alınan türbelerin korunmasına dair karar yazısından itibaren başlayan koruma sürecini içeren yazışmaların bir bölümü Ali Saim Ülgen Arşivi'nde tespit edilmiştir. Arşivde 1936 yılında Mimar Macit Kural'ın görevlendirilmesiyle başlayan süreç içerisinde çeşitli keşif dosyaları, uygulama aşamalarına dair fotoğraflar, yüklenici ile yazışmalar ve kurul kararları yer almaktadır. Bu dönemde uygulamaları yürüten yüklenici isimlerinden sadece İsmail Sönmez'in adına Ali Saim Ülgen'e 1951 yılında yazdığı mektupta rastlanmıştır (Şekil 3.2).

Şekil 3.2 İsmail Sönmez'in Ali Saim Ülgen'e yazdığı mektup (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

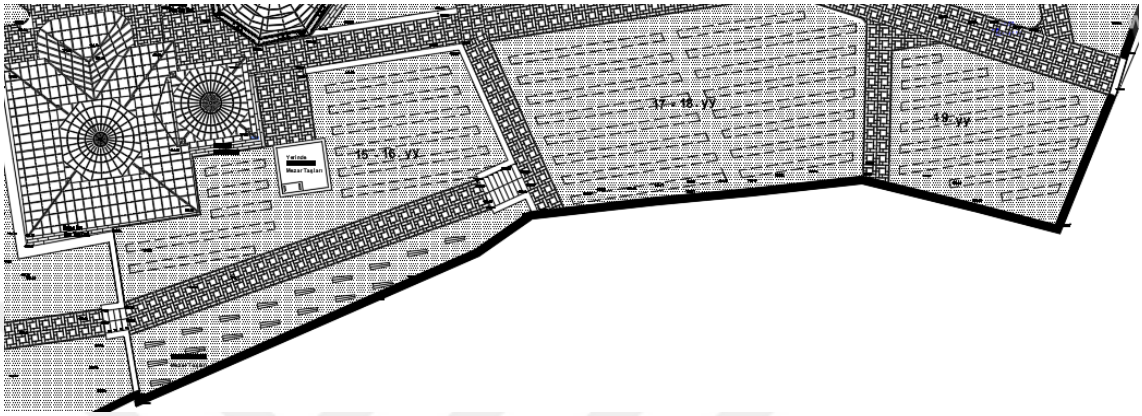
1940lı yıllardan itibaren bahçeye getirilen mezar taşlarının bir açık hava sergileme alanında düzenlenmesiyle ilgili yapılan uygulama ve sonrasındaki süreç ilgi çekicidir. 1960 tarihli dilekçede, baş ve ayak ucu taşları karışmış bir halde, beton bir hatıl üzerine art arda sıralanan bu mezar taşlarıyla ilgili olarak, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'na yazdığı yazısında Ali Saim Ülgen, yapılan uygulamanın hatalı olduğunu ifade etmiştir (Ek 5).

16.10.1962 tarihinde Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı tarafından Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne yazılan cevap yazısında, yapılacak uygulamalarda izlenecek yol 28.02.1962 tarih 1887 sayılı kararda detaylı bir şekilde açıklanmıştır (BKVKBKM Arşivi). Karara göre yapılacak ilk onarım uygulaması sırasında mezar taşlarından baş ve ayaktaşlarının aralarında bir mezar boyu mesafe olacak şekilde, kıble yönünde yerleştirilmesi ve taşların aralarındaki boşluğun çim ile kaplanması önerilmiştir.

2003 yılında hazırlanan tespit raporlarında yapılması önerilen onarımların dışında çevre düzenlemesine yönelik projeler de hazırlanmıştır. Çevre düzenleme projesi kapsamında mezar taşlarının düzenlenmesi, yaya yollarının belirlenmesi, aydınlatma, sulama, güvenlik kamera tesisatı ve kent mobilyalarının önerilmesi, bir kontrol noktası oluşturulması önerilmiştir.

2013 yılında gerçekleştirilen onarımlar sırasında yeniden hazırlanan çevre düzenleme projesi mezar taşı sergileme alanları odağında hazırlanmıştır. 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında mezar taşları saplanmış olduğu beton hatıllardan itinalı bir şekilde söküldükten sonra belirlenen alanlarda yeniden benzer şekilde dizilmiştir. Mevcut durumdan farklı olarak toprak zemin üzerine yayılan çakıl dolgu üzeri kireç esaslı mozaik harçtan yapılan şerit üzerinde yerleştirilmiştir. Sanduka tipi mezar taşları Sultan II. Murat Türbesi güneyinde konumlandırılmıştır. Sandukaların batısında yaya yolunun iki tarafında mezar taşlarından kopmuş başlık parçaları sergilenmektedir.

Düzenleme sırasında yaya yollarıyla ayrılan yeşil alanlarda 15.-16. yüzyıl, 17-18. ve 19. yüzyıl mezar taşları üç grupta düzenlenmiştir. Düzenlemeler sırasında mezar taşlarının detaylı bir envanteri hazırlanmış, yüzey temizliği, tümleme işlemleri gerçekleştirilmiştir. (Şekil 3.3).

Şekil 3.3 Mezar taşı alanı vaziyet planı (BBB Arşivi)

3.1.2. Seyahatnamelerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Bursa, Osmanlı kenti olduğu dönemde sürekli meraklı gezginlerin akınlarına ve yayınlanan izlenimlerine konu olmuştur. Seyyahların gezilerinde görmeyi tercih ettikleri yerlerin başında Sultan külliyeleri ve türbeleri gelmiştir. Kutsal olana yaklaşma düşüncesinin bir tür yansıması olarak kabul edilen türbe ziyaretleri kişinin manevi huzurunu destekleyen psikososyal ve fiziki birer motivasyon unsuru olarak kabul edilmektedir (Yakut & Dündar, 2020).

Türbelerdeki mekânın ruhu onları etkilemiş, defin gelenekleri ve vasiyetnameler ilgilerini çekmiştir. Muradiye de bu ilgiden nasibini almıştır. Tüm semtin sahip olduğu ruh, caminin mimari özellikleri, Sultan II. Murat'ın Türbesi'nin vasiyetnamesinden kaynaklanan özellikleri, yakınındaki diğer kabirler gezgin, araştırmacı ve edebiyatçıların dikkatlerini çekmiştir (Düvenci Karakoç, 2015).

Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar arasında din adamları, elçilik görevlileri, doktorlar, arkeologlar, mimarlar, ressamlar, gazeteciler ve doğa bilimciler yer almaktadır (Şekil

3.4). Bu bölümde on dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında türbeleri ziyaret edenlerin aktardıkları ele alınmıştır.

Şekil 3.4 Muradiye külliyesini ziyaret eden turistler (Getty Dijital Arşivi, 1890)

Şekil 3.5 Şehzade Mustafa Türbesi (Yeke, 2023)

Sadece on dokuzuncu yüzyılda değil, çok daha öncesinden itibaren külliye ve içerisindeki türbeler Bursa'yı ziyaret edenlerin uğrak noktalarından biri olmuştur. 16. yüzyılda şehre gelen Alman İlahiyatçı Stephan Gerlach ve Alman Eczacı ve Seyyah Reinhold Lubenau, seyahatnamelerinde Muradiye külliyesi türbelerine yer vermiştir. Stephan Gerlach, 1576 yılında gerçekleştirdiği Bursa ziyaretinde Muradiye ile ilgili, Sultan II. Murat ve Şehzade Mustafa'nın mezarlarının burada olduğunu belirtmiştir (Gerlach, 2010). 1587-1589 yılları arasında şehre gelen Reinhold Lubenau, Muradiye cami ve çevresinde sekiz türbe olduğunu belirtmiştir (Lubenau, 2016). Sultan II. Murat Türbesi'ndeki sarığın eski tipte olduğunu aktarmış, kaftanın mezarın üzerinde değil de kenarda asılı durduğunu, sebebinin de mezarın tam üstündeki kubbede açıklık olduğunu belirtmiştir. Üçüncü türbe olarak Şehzade Mustafa'nın türbesini ve içerisinde Şehzade Mustafa, oğlu Şehzade Mehmet, Şehzade Beyazıt'ın oğlu Şehzade Osman ve Şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran Sultan'ın yattığını belirtmiştir. İki mezarda yeni tarzda bağlanmış süslü sarıkların olduğunu aktarmıştır (Lubenau, 2016).

Külliyeyi ziyaret edenler arasında Osmanlı Sultanları da yer almaktadır. 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Padişahı Sultan I. Ahmet Celali İsyanlarını Anadolu'dan takip edebilmek adına Bursa'ya gelmiştir (Keskin, 2020). Evliya Çelebi, 1640 yılında gerçekleştirdiği Bursa ziyaretinde Muradiye Camii'ni ruhaniyetli olarak tanımlamıştır. (Kaplanoğlu, 2008). 1656'da külliyeyi ziyaret eden Fransız gezgin Jean de Thévenot, mutlaka görülmesi gereken yerler arasında Osmanlı Sultanlarının ve eşlerinin türbelerinin olduğunu söylemiştir. Türbeler arasında Fransız bir sultanın mezarı olduğuna değinmiştir (Thévenot, 1686).

On sekizinci yüzyılın başlarında Fransız doğa bilimci Joseph Pitton de Tournefort, Fransız hükümeti tarafından botanik araştırmaları yapmak ve bitkileri toplamak için doğuya gönderilmiştir. 1701 yılında gerçekleştirdiği Bursa ziyaretinde Musevi Sokağı ilerisinde Kaplıcalara giderken sol tarafta kalan bir selatin camii ve bahçesinde türbelerin olduğunu; fakat kimlere ait olduklarını öğrenemediklerini belirtmiştir (Tournefort, 2013). Konum itibariyle bahsi geçen selatin camii Muradiye Camii olup, türbeler bu külliyedeki türbelerdir.

İngiliz din adamı ve antikacı Edmund D. Chishull, 1747 yılında gerçekleştirdiği seyahatlere dair notları mektup şeklinde kaleme almıştır. Muradiye Külliyesi ile ilgili detaylı bir bilgiye yer vermemiş, sadece Sultan II. Murat'a dönemi anıtları olduğunu belirtmiştir (Yıldırım, 2013).

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da yoğun bir şekilde hissedilen eski uygarlıklara olan ilgi ve merak sayesinde Anadolu'yu ziyaret edenlerin sayısında artış olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ilk başkenti Bursa'ya gelen seyyahların gezi rotaları genellikle İstanbul'dan deniz yoluyla Mudanya, şehir merkezi, Sultan külliyeleri ve kaplıcalar şeklinde olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Muradiye Külliyesi'ne gelen ziyaretçiler Sultan II. Murat, Şehzade Mustafa, Cem Sultan, Şehzade Mahmut ve Hüma Hatun'un türbelerinden bahsetmiştir.

Sultan II. Murat Türbesi'nin özellikle Sultan'ın vasiyetine göre inşa edilmiş olduğu bilgisi verilirken, vasiyette belirtildiği üzere yağmur suyunun kabrine gelmesini sağlayacak şekilde biçimlenen kubbe ve ortasındaki delikten, mütevazı mezarından bahsedilmiştir. Türbede sergilenen sarıklar, kaftan, elbise ve silahlar ile el yazması eserlere yer verenler olmuştur. Şehzade Mustafa Türbesiyle ilgili en çok bahsi geçen konu içerisindeki çinilerin güzelliği olmuştur. Külliyede yer alan Hanım Sultan ve saray görevlileri hakkında özellikle yazılmış bir bilgi bulunmamaktadır.

Avusturyalı tarihçi ve Doğu bilimleri uzmanı Joseph Freiherr von Hammer-Pursgstall tarafından hazırlanan ve 1818 yılında basılan İstanbul'dan Bursa ve Uludağ'a Gidiş, İznik-İzmit Üzerinden Dönüş isimli seyahatname, Bursa'ya gidiş, Bursa'nın mesire yerleri, su kaynakları, kaplıcalar, camiler, tekkeler, saray ve türbeler, Uludağ, Bursa'dan İznik'e gidiş, İznik ve İzmit bölümlerinden oluşmaktadır (Hammer, 1818). Seyahatnamenin Sultan türbelerinin anlatıldığı bölümünde Sultan I. Mehmet'in türbesi Bursa'nın en güzel türbesiyse, oğlu Sultan II. Murat'ın türbesi de en büyüğü ve genişidir bilgisi verilmiştir. Sultan II. Murat'ın yaptırdığı caminin mahalleye ismini verdiği

belirtilmiş, külliyeyi oluşturan imaret, medrese, hamam ve on üç türbenin bahçe ve bağlarla çevrili olduğuna değinilmiştir. (Hammer, 2020)

1824 yılında basılan çalışmasında Avusturyalı diplomat Ignaz von Brenner, külliyede hamamın yanında bir caddenin devam ettiğini belirtmiş, şehzade mezarlarının bulunduğu alanı eyalet hapishanesine benzetmiştir (Brenner, 1824). 1833 yılında külliyeyi ziyaret eden Fransız mimar, arkeolog ve gezgin Félix Marie Charles Texier, Sultan II. Murat'a ait sarık şeklinde tülbentle sarılmış ağır bir savaş miğferini gördüğünü aktarmıştır. İçi toprak dolu lahitin dört köşesinde yüksek birer balmumu kandilin bulunduğunu belirtmiştir (Texier, 2002). 1836 yılında Bursa'yı ziyaret eden İngiliz yazar Julia Pardoe'nun eserinde, Sultan II. Murat Türbesi'nin anlatıldığı bölümde yer verilen gravürde kimin türbesi olduğu belirtilmemiştir; türbede tek mezar olması, sütunların çevresinin ahşap parmaklıkla kapatılmış olması türbenin Sultan II. Murat'a ait olma olasılığını güçlendirmektedir (Şekil 3.6).

Şekil 3.6 Sultan mezarı gravürü (Pardoe, 1837)

Şekil 3.7 Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023)

1837 yılında Amerikalı diplomat Robert Walsch, sultan türbelerini, gömülme yöntemlerini detaylı anlatmıştır. Türbelerin sadeliği dikkatini çekmiş, türbe sahibinin yaşarken taşıdığı görkemin, mezarına yansıtılmamasına değinmiştir (Yıldırım, 2013).

1842 yılında basılan Bursa Kaplıca Risalesi'ni hazırlayan Avusturyalı doktor Charles Ambroise Bernard, Bursa'yı ziyareti sırasında külliyeyi ziyaret etmiştir. Bernard, türbeleri çınar ağaçlarının gölgesinde yükselen padişahların, eşlerinin ve kızlarının türbeleri olarak betimlemiştir (Bernard, 1842). Muradiye türbelerinden Sultan II. Murat Türbesi'nin en büyük sultan türbesi olduğunu belirtmiş, etrafının başka türbelerle çevrili olduğuna değinmiştir (Yıldırım, 2013).

1844 yılında Hüdavendigar Vilayetinin oluşturulması sonrası Sultan Abdülmecit Bursa'yı ziyarete gelenlerdendir. Amerikalı yazar Eliza Cheney Abbott Schneider Sultan Abdülmecit'in gezisini detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Şehrin sultanın gezisi için

hazırlandığını belirtmiş, yolların düzenlendiğine değinmiştir (Schneider, 1846). Aynı yıl içerisinde şehirde gerçekleşen onarım çalışmaları arasında Muradiye Türbeleri, Hüdavendigar Camii, Nakşibendi Zaviyesi, köprüler ve sur duvarları tamirlerine dair Osmanlı Arşivi'nde belgeler olduğu tespit edilmiştir.

1854 yılında külliyeyi ziyaret eden Amerikalı yazar Samuel Green Wheeler Benjamin, Sultan II. Murat Türbesi'nin çizimine yer vermiş, mimari bir betimlemede bulunmadan sadece akşamın ilk yıldızının türbe kubbesi üstündeki alemde parladığını söylemiştir (Yıldırım, 2013). Türbenin kuzey ve doğu cephelerinin yer aldığı çizimde pencere boyut ve sayıları olduğundan farklıdır (Şekil 3.8).

Şekil 3.8 Sultan II. Murat Türbesi (Benjamin, 1857) (Yıldırım, 2013)

1859 yılında Anadolu, Suriye, Mısır ve Lübnan'a gerçekleştirdiği gezi sırasında kente uğrayan İngiliz yazar ve illüstratör Emily Anne Beaufort'un yazılarının 1874 tarihli nüshasında Olympos Dağı Üzerindeki Cennet isimli bölümde Bursa'nın genel tanımı yapılırken 1855 depreminin izlerinin hala göründüğü, şehrin yıkıntılarla dolu olduğu belirtilmiş, depremden sonra çıkan yangınlardan kararmış ve kömürleşmiş harabelerin olduğu söylenmiştir. Büyük çınar ağaçları altında gül ve muhabbet çiçekleriyle dolu bahçenin içerisinde hanedan üyelerine ait mezarların bulunduğu kubbeli türbeler olduğunu söylemiştir. Türbe içerisinde genellikle çimen ve güllerin olduğu taş lahitlerden

bahsetmiştir. Duvarların dış cephede beyaz harçlı tuğla örgüsünün Bizans mimarisine benzediğini, içerde zengin sırlı çinilerle bezendiğini aktarmıştır (Beaufort, 1874).

1855 yılında gerçekleşen depremlerin yapılarda bıraktığı hasarları tespit konusunda incelemeler için 1862 yılında Sultan Abdülaziz Bursa'ya gelmiştir. Sultan Abdülaziz beraberinde hekimbaşı ve devlet adamı Hayrullah Efendi'yi de getirmiştir. Hazırlamış olduğu Avrupa Seyahatnamesi isimli kitabın son bölümünde gözlemlerine yer vermiştir. 1855 depremi sonrası şehrin durumuyla ilgili detaylı bilgi bulunmaktadır. II. Murat ve diğer şehzade türbelerinin tamir olduğunu belirtmiştir. Özellikle Cem Sultan Türbesi'nin kalem işi motiflerine ve çinilerine hayran kaldığını belirtmiştir. Burada en üzücü durumun eski kalem işlerinin kaba badanalar altında kalması olduğunu ifade etmiştir (Hayrullah Efendi, 2002). Bahsi geçen kaba badana, on dokuzuncu yüzyılda türbelerde uygulanan beyaz zemin üzeri siyah ve gri renkli Neobarok motiflerden oluşan kompozisyondur.

1862 yılında şehri ziyaret eden Fransız gezgin Audéric de Moustier, Muradiye Külliyesi ve türbelerini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Kare, sekizgen planlı üzeri kubbeyle örtülü türbelerin içinde mermer döşeli zemin, duvarlarda çini panolar olduğunu aktarmıştır. Sandukaların kaşmir şallarla sarıldığını, üzerlerinde türbanların olduğunu ve mezarların yanında değerli şamdanlar üzerinde büyük mumların durduğunu belirtmiştir (Yıldırım, 2013). Moustier'nin fotoğrafları arasında Demirkapı sırtlarından Muradiye'ye bakışta önde ipek fabrikaları, arka kısımda cami ve türbeler görülmektedir (Şekil 3.9).

Şekil 3.9 Alfred de Moustier'nin arşivinden Muradiye (Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi, 19. yüzyıl)

1869 yılında basılan Ein Sommer im Orient (Doğuda Bir Yaz) isimli kitabında Avusturyalı seyahat yazarı Alexander von Warsberg, Muradiye türbelerinin bulunduğu alana yüksek bahçe duvarlarıyla çevrili kubbeli bir giriş kapısından ulaşıldığını belirtmiştir. Daha sonra birçok yazar tarafından ölümün Muradiye'de ürkütücü gelmediği hissi ile ilk kez Warsberg'in betimlemesinde karşılaşılmaktadır. Anıt mezarların diğer dünyanın cazibesiyle süslenmiş olmasıyla birlikte ölüm korkusuna yer kalmadığını ifade etmiştir (Yıldırım, 2013). Ahmed Vefik Paşa tarafından yürütülen restorasyon çalışmaları için cami giriş holüne bir iskele kurulduğunu belirtmiştir. Türbelerden birinde restorasyonun tamamlandığını ifade etmiştir. Görkemli renklere sahip duvarlar, çiniler ve güzel yazıların olduğunu söylediği bu türbe Cem Sultan Türbesi olmalıdır. Diğer türbelerde Ulu Cami'yi çirkinleştiren aynı desenlere sahip kalem işlerinin olduğunu söylemiş ve geçen yüzyılın bu kötü zevkini ortadan kaldırmak gerektiğini savunmaktadır (Warsberg, 1869) (Ek 3).

1873 yılında basılan Brussa und der Asiatische Olymp isimli çalışmasında Alman doktor Ernst Heinrich Philipp August Haeckel, Muradiye külliyesinden bahsetmiştir. Bursa'nın batı girişine yakın Muradiye'de çiçek kokuları dolu bahçede on üç türbe bulunduğunu, padişahların ve ailelerinin kıyafet ve silahlarının hâlen türbelerde asılı durduğunu aktarmış, türbelerde mezarların üzerinde gümüş ve altın işlemeli siyah kadife örtüler, önlerinde kitapların durduğunu belirtmiştir (Haeckel, 2023).

Külliyeyi ziyaret eden İtalyan yazar Antonio Carlo Napoleone Gallenga, 1877 yılında basılan kitabında Muradiye Camii yakınındaki bir türbenin pencerelerinde yer alan çini panolardan birinin ortadan kaybolduğunu belirtmiştir (Gallenga, 1877).

1881 yılında basılan kitabında Fransız tarihçi Victor Marie de Launay ve eczacı Charles Bunkowski tarafından hazırlanan Bursa ve Civarı isimli kitabın Muradiye külliyesinin anlatıldığı bölümde, Cem Sultan Türbesi'nin Léon Parvillée marifetiyle tamir ettirildiği belirtilmiştir (de Launay & Bunkowski, 2015)

1894’te şehri ziyaret eden İngiliz Yazar Georgina Adelaide Müller, Muradiye türbelerine Letters from Constantinople isimli kitabında yer vermiştir. Sultan türbelerinin güllerle dolu bir bahçe içerisinde yer aldığına değinmiş, tuğla ve taş yapıların etrafının büyük çınar ağaçlarıyla çevrelendiğini belirtmiştir. Sultanların dışında birçok şair ve din adamının mezarlarının burada olduğunu ifade etmiştir. Sessiz ve etkileyici bahçeden alacakaranlık olana dek ayrılamadıklarını söylemiştir (Müller, 1897).

Fransız yazar Pierre Loti 1894’te kaleme aldığı eserinde türbeleri, Bursa’yı oluşturan sessiz ve düş mekânı içinde hoşa giden bir yer olarak betimlemiştir. Loti, bahçede yüksek baobap ağaçları gibi çınarların gölgesinde türbeler olduğunu belirtmiştir. Her tarafta eski çeşmelerden suların aktığını, her dalda kuşların yuva yaptığı, çiçekler içinde korunaklı bahçede sessizliğin hissedilişinden etkilenmiştir (Yenisey, 1956). Loti, Sultan II. Murat’ın türbesini anlatırken, duvarlarında mavimsi zemin üzeri kırmızı, firuze, lacivert renkli çiçek desenlerinin yer aldığını belirtmiştir. Çiçekli panoların üst kısmında beyaz renkli kitabe yazıları içeren pembe çiçeklerden oluşan duvar bezemelerinin yer aldığını ifade etmiştir. Sonrasında türbenin kubbesindeki delikten bahsetmiş, sandukanın içerisinin toprak kaplı olduğunu söylemiştir (Umut, 2013). Çinilerle ilgili anlattıkları Şehzade Mustafa Türbesi’ni tanımlamaktadır.

Ahmet Vefik Paşa’nın torunu yazar Fatma Fahrünnisa Hanım’ın 1895 yazında ziyaret ettiği Bursa şehrine dair aktardıkları, “Hüdavendigar Vilayetinde Kısmen Bir Cevelân” ismiyle Hanımlara Mahsus Gazete’de yayınlanmıştır. Yazısında Sultan II. Murat Türbesi’nin mermer sandukası, üzerindeki zümrüt yeşili çimenlerden, Hüma Hatun, Cem Sultan ve diğer şehzadelerin türbelerinden kısaca bahsetmiştir (Günaydın & Kaplanoğlu, 2000).

Türbelerin bulunduğu bahçede özellikle çınar ağaçları seyahatnamelerde en çok bahsedilen peyzaj öğesi olmuştur. İngiliz oryantalist ve dilbilimci Friedrich Max Müller'in eşi Georgine Max Müller, İngiltere’de benzerine rastlanmayacak büyüklükte çınar ağaçları gölgesindeki sultanların mezarları, etrafı duvarlarla çevrili gül bahçesindedir demiştir (Müller, 1897) (Günaydın & Kaplanoğlu, 2000).

1897 yılında basılan The Sultan and His Subjects isimli kitabında İngiliz yazar Richard Davey, Muradiye Külliyesi türbelerine de yer vermiştir. Sultan II. Murat'ın türbesinin vasiyetine uygun olarak inşa edildiğine değinmiş, kendisine eşlik eden görevli, türbe içerisindeki tespihe dokunursa kendisine iyi şans getireceğini söylemiştir. Şehzade Mustafa'nın türbesinin harap bir halde olduğunu, fakat çini bezemelerini koruduğunu belirtmiştir (Davey, 1897). 1898'de şehri ziyaret eden Belçikalı yazar ve siyasetçi Marius Renard, Muradiye türbelerini ve bahçesini edebi bir dille anlatmıştır. Çökmek üzere olan bahçe duvarlarının ölüm bahçesini çevrelediğini belirtmiştir. Bahçeyi sessizliğin ve unutuşun parkı olarak tasvir etmiştir. (Renard, 1899). Sessizliğin bahçeye yayıldığını, yaşam gücünü zayıflattığını belirtmiştir (Yıldırım, 2013).

On dokuzuncu yüzyılda, Oryantalizmin etkisiyle doğunun keşfi heyecanıyla gerçekleştiren seyahatler, yirminci yüzyılda da aynı yoğunlukta olmasa da sürdürülmeye devam etmiştir. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Bursa'nın tanıtımı ve canlandırılmasını amaçlayan Bursa Sergisi düzenlenmiştir. Sergi için şehre gelen çok sayıda gazeteci ve yazar gibi Bursa Sergisi'ne Sultan Mehmet Reşat katılmış ve seyahati sırasında türbeleri de ziyaret etmiştir.

1903 yılında basılan Les Villes d'Art Célèbres Constantinople isimli kitabında Alman yazar Hermann Barth, Sultan II. Murat Türbesi ve vasiyetinden bahsetmiştir. Türbenin bezemesinin olmadığını aktarırken, türbede Sultanın sarıkları dışında bir sandıkta Hz. Muhammed'in sakalının olduğunu ifade etmiştir (Barth, 1903).

Sergiyi ziyaret etmek amacıyla şehre gelen Bulgar gazeteci Petir Daskalov, 13 Temmuz 1909 tarihinde Sultan II. Murat'a ait türbeyi ziyaret etmiş, türbede her şeyin tamir edildiğini, her yerde iskele olduğunu belirtmiştir (Daskalov, 2010).

1910 yılında külliyeyi ziyaret eden Yeni Zelandalı İngiliz yazar Z. Duckett Ferriman, külliyedeki türbelerin Şah Zinde türbeler topluluğu ve Eyüp Sultan çevresindeki hanedan türbeleriye benzer özelliklere sahip olduğunu belirten ilk isim olmuştur. Mezarların

ciddiyeti ve ağaçların asaletinin bir araya gelişini neşeli bir düzensizlik olarak tanımlamış, Muradiye Külliyesi türbelerinde bu güzelliğin ortaya çıktığını belirtmiştir. Gül bahçesi içerisinde yer alan Sultan II. Murat Türbesi'nin sade, bezemesiz olduğunu belirtmiş, türbenin kubbesindeki deliği Roma'daki Pantheon yapısına benzetmiştir (Ferriman, 1911).

İstanbul büyükelçiliklerinde çevirmen olarak çalışmış, İstanbullu bir Rum olan Demetrius Coufopoulos, hazırladığı "A Guide to Constantinople" isimli kitabında Sultan II. Murat'ın türbesinde biri cuma günleri, diğeri bayramlarda takılan iki başlık gördüğünü belirtmiştir. Şehzade Mustafa Türbesi'ni anlattığı bölümde, kapının yakınında yer alan iki çini panodan birinin yerinde olmadığını belirtmiştir. İç kısımda yer alan çinilerin İstanbul Rüstem Paşa Camii'ndeki çinilerle eşdeğer olduğunu ifade etmiştir (Coufopoulos, 1910).

1912 yılında basılan seyahatnamesinde Mehmet Ziya Efendi, Bursa'dan Konya'ya gerçekleştirdiği seyahatine dair izlenimlerini aktarmıştır. Sultan II. Murat'ın Türbesi'nin vasiyetine uygun olarak yapıldığını, sade bir düzene sahip olduğunu, türbede korunan emanetler arasında Sultan II. Murat'ın taktığı tacın olduğunu belirtmiştir. (Ziya M. , 2008).

1914 yılında basılan "La Turquie Que L'on Voit" isimli çalışmasında Fransız yazar Louis Auguste Alphonse de Launay, Muradiye türbelerine değinmiştir. Sultan II. Murat, Cem Sultan ve Şehzade Mustafa'nın türbeleri hakkında bilgi vermiştir. Türbelerin mavimsi renkli kurşun kubbelerinden, pembe ya da turuncu renkli almaşık örgülü türbe duvarlarından, ahşap türbe giriş saçaklarından bahsetmiştir. Şehzade Mustafa ve Cem Sultan türbelerinin çini bezemelerini ayrıntılı olarak anlatmıştır (Launay, 1914).

1923 yılında basılan The Travellers Handbook for Constantinople Constantinople, Gallipoli and Asia Minor isimli kitabında İngiliz Yazar Roy Elston, Sultan II. Murat, Cem Sultan ve Şehzade Mahmut'un türbelerinin sanatsal ve tarihi açıdan ilginç olduğunu belirtmiştir. (Elston, 1923).

Seyahatnameler incelendiğinde on dokuzuncu yüzyılda türbeleri ziyaret edenlerin genellikle mekânın ruhani etkisinden bahsettiği görülmektedir. Türbelerin bulunduğu bahçedeki ağaçlar ve çiçekler aktarılan bir diğer detay olmuştur. Sultan II. Murat'ın türbesinin vasiyetinde belirtildiği şekilde, sade bir düzende yapılmış olmasına değinilmiştir. Türbelerin mimari tanımı ve onarımlarına dair karşılaşılan ilk seyahatname Hayrullah Efendi'ye aittir. 1855 depremi sonrası şehrin durumunu görmek isteyen Sultan Abdülaziz ile Bursa'ya gelen Hayrullah Efendi, türbelerdeki kalem işi bezemeler ile ilgili verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Cem Sultan Türbesi'nde dökülen sıvaların altında ortaya çıkan kalem işi motiflerin güzelliğine değinmiş, diğer türbelerdeki kaba badanaların yerinde durmasından duyduğu üzüntüyü aktarmıştır. 1858 tarihinde kalem işi bezeme onarımı tamamlanan Sultan II. Murat Türbesi'nde Neobarok üsluptaki desenler kullanılırken, aynı külliyede yer alan Cem Sultan Türbesi'nde ortaya çıkan Erken Dönem bezemenin tümlenmesi, aynı yıllarda iki farklı koruma yaklaşımının göstergesi olmuştur.

Türbeleri ziyaret eden isimlerin değindiği bir diğer konu, yapılarda bulunan çinilerin güzelliği olmuştur. 1877 yılında külliyeyi ziyaret eden Gallenga, Şehzade Mustafa Türbesi dış cephesindeki çini panolardan birinin yerinde olmadığını belirtmiş, diğerinin de bir miktar para karşılığı rahatlıkla alınabileceğine değinmiştir. Hatta Rum asıllı çevirmenleri Perikles'in yerinde kalan pano için 200 Frank vermek için duyduğu heyecanı anlatmıştır. Bu durum, külliyeyi ziyaret edenlerin bezeme öğelerini eski eser olarak nitelendirip, yanlarında götürmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Yirminci yüzyıl başında düzenlenen Bursa Sergisi ile külliyeye gelen ziyaretçi sayısında bir atış olsa da on dokuzuncu yüzyıla kıyasla seyahatnamelerinde külliyeye yer verenlerin sayısı azalmıştır. Türbelerin onarımına dair veri içeren tek kaynak, Petir Daskalov'un Sultan II. Murat Türbesi'nde yürütülen onarım çalışmalarına değinmiş olması gelmektedir. Bu onarımda 1908 tarihli saçak tamiriyle ilgili Osmanlı Arşivi'nde yer alan belge ile örtüşmektedir.

3.1.3. Edebiyatçıların Gözünden Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Türbeler, seyyahlara sanatsal ve tarihi açıdan olduğu gibi, içerisindeki bulundukları bahçeyle birlikte oluşturdukları uhrevi ortam her daim ilgi çekici gelmiştir. Seyyahların yanı sıra edebiyatçılar da bu etkiyi eserlerine yansıtmıştır. Külliyede yatan hanedan üyelerinin hüzünlü hikayesiyle türbelerin uhrevi ortamı eşleştirilmiştir. Ahmed Hamdi Tanpınar, Muradiye'yi "sabrın acı meyvesi" olarak tanımlamış, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "ölümün sadece Muradiye'de korkunç olmadığını" ifade etmiştir. Birçok yazar ve şair, Sultan II. Murat'ın mütevazı dünya görüşünü vasiyetiyle türbesinde de sürdürmesini, Şehzade Mustafa, Şehzade Ahmet ve Cem Sultan'ın uğradıklarını düşündükleri haksızlıkları, türbelerin huzur veren çiçek bahçelerini eserlerine yansıtmıştır. Mezar kasvetini huzura çeviren bir şaheser olarak tanımlamıştır (Kırayoğlu, 2013). İçerisinde mezarların bulunduğu bir mekânın verdiği duygunun huzur olması epey karmaşık bir durumdur. Tanpınar, Bursa'da Zaman isimli eserinde konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir;

"Şark için "Ölümün sırrına sahiptir" derler, ona bu kadar hususi bir çehre veren, onu ehlileştiren, başka bir millet pek yoktur. Ölüler basit ikametgahlarından sokağın bütün hayatına şahit olurlardı. Zaten ramazan, bayram, kandil, büyük zaferler, sevinç ve kederlerimiz, hepsini onlarla paylaşırdık…biz, onların mezarlarını gezerken hayatlarında bir an bile yanlarına uğramamış olan bu sükûnun, büyük bir deniz gibi etrafımızda dalga dalga yükseldiğini hissediyoruz" (Tanpınar, 2014).

Şair Henri de Régnier arkadaşı Pierre Loti ve eşi Marie de Régnier ile Bursa'yı ziyaret etmiştir. Regnier, "De Stamboul à Damas-İstanbul'dan Şam'a" isimli eserinde, 1904 yılında gerçekleştirdiği gezisinde İstanbul'da Pierre Loti'nin de onlara katıldığını ifade etmiştir (Régnier, 2022). Bu gezi sırasında çekilen fotoğraflardan biri Pınarbaşı Kahvesi'ndedir, en solda Pierre Loti, yanında Marie de Régnier ve Henri de Régnier kahve önündeki kaldırımda yan yana oturmaktadır (Şekil 3.10).

LE CAFÉ A BROUSSE
Pierre Loti à gauche

Şekil 3.10 Pınarbaşı Kahvesi'nde Pierre Loti, Marie de Régnier, Henri de Régnier (Pastorello, 1904)

Aynı gezide aynı mekânda başka açıdan bir fotoğrafta Pierre Loti, Henri de Régnier ve sağında yer alan iki kişi görülmektedir (Şekil 3.11).

Şekil 3.11 Pınarbaşı Kahvesi'nde Pierre Loti, Henri de Régnier (Batur, 2017)

Henri de Régnier, bu ziyareti sonrası kaleme aldığı Muradiye isimli şiirinde Sultan II. Murat'ın türbesinin tanımını yapmıştır. Kubbenin ortasında yer alan delikten içeri sızan şık, bezemesi olmayan beyaz duvarla çevrili, üzeri ot bitmiş toprak kaplı mezarı betimlemiştir (De Régnier, 1919).

Ceyhun Atuf Kansu, "Muradiye, Bursa'nın kalbi, ruhudur. Bu nedenle ruhlar burada öbür dünyaya geri dönerler. Ölümün güzelliğini ben burada anladım*"* demiştir (Elbas, 2008). Bursa'da On Bir Türbe isimli şiiri Muradiye Külliyesi'ndeki türbeleri anlatmıştır (Kansu, 1996). Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "ölümün sessizliğini ve öbür dünyada rahatı bilmek isteyenler Bursa'da Muradiye Türbelerine gitsin, ölüm yalnız burada korkunç değildir" şeklinde betimlemiştir. Türbeleri çevreleyen yeşillikleri, Sultan II. Murat'ın türbesindeki üzeri toprak örtülü mezarını, üstüne yağan yağmuru anlatmıştır. Dünyayı fetheden bir sultanın son dileğinin bu kadar sade olmasına şaşırmıştır (Umut, 2013).

Ahmet Hamdi Tanpınar, "Yaşadığım Gibi" isimli eserinde İstanbul'u Yahya Kemal'siz düşünemediğini, Bursa'nın kendisi için aynı şeyi ifade ettiğini belirtmiştir. Bursa'da Zaman isimli şiirinde şehri tanımlarken, türbeler, camiler ve eski bahçelerin tarihteki önemli isimlerin hikayelerini gelen ziyaretçilere aktardığını belirtmiştir. Gümüşlü bir fecrin zafer aynası derken, Osman Gazi Türbesi'nin imparatorluğun doğuşunu simgelediğini, Muradiye, sabrın acı meyvası derken, Muradiye külliyesinin oluşumuna kadarki süreçte Osmanlı devletinin yaşadığı zorlukları ifade ettiği düşünülmektedir (Çakmakcı, 2013). Şiirinde;

"Gümüşlü bir fecrin zafer aynası,
Muradiye, sabrın acı meyvası,
Ömrünün timsali beyaz Nilüfer,
Türbeler, camiler, eski bahçeler,
Şanlı hikâyesi binlerce erin
Sesi nabzım olmuş hengâmelerin
Nakleder yâdını gelen geçene." demektedir (Çakmakcı, 2013).

Ahmed Hamdi Tanpınar bir ziyareti sırasında çekilen fotoğrafta Sultan II. Murat Türbesi'nin önünde ayakta durmaktadır (Şekil 3.12).

Şekil 3.12 Sultan II. Murat Türbesi önünde bir grupla birlikte Ahmet Hamdi Tanpınar (Acar, 2022)

Şair Oktay Rıfat, Muradiye Sultan Mezarlığı şiirinde türbelerden bahsetmiştir. Behçet Kemal Çağlar, türbelerin ruhunu anlatmıştır. İsmail Gerçeksöz, Muradiye'den şiirinde harap türbeler arasında zamanı unuttuğunu ifade etmiştir (Kaplanoğlu, Muradiye Folkloru, 2008). Ekrem Reşit Rey, "Tarih Boyunca Bursa" isimli yazısında türbelerin bulunduğu bahçede akşamın ve ölümün huzurunun hüküm sürmekte olduğunu belirtmiştir (Yenisey, 1956).

3.1.4. Yazılı Basında Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Türbelerle ilgili gazete haberleri incelendiğinde on dokuzuncu yüzyılın yayınlarından Tasvîr-i Efkâr Gazetesi'nde 1864 tarihli Cem Sultan Türbesi ve Çelebi Sultan Mehmet Camii ile ilgili bir haber tespit edilmiştir. 1862 yılında yayınlanmaya başlayan Tasvîr-i Efkâr gazetesi, 26 Zilhicce 1280 (2 Haziran 1864) tarihli sayısında, Cem Sultan Türbesi ve Çelebi Sultan Mehmet Camii'nin restorasyon sırasında duvarlarında gösterişli hat, nakış ve çinilerin ortaya çıktığından bahsetmiştir (Tansel, 1964) (Şekil 3.13).

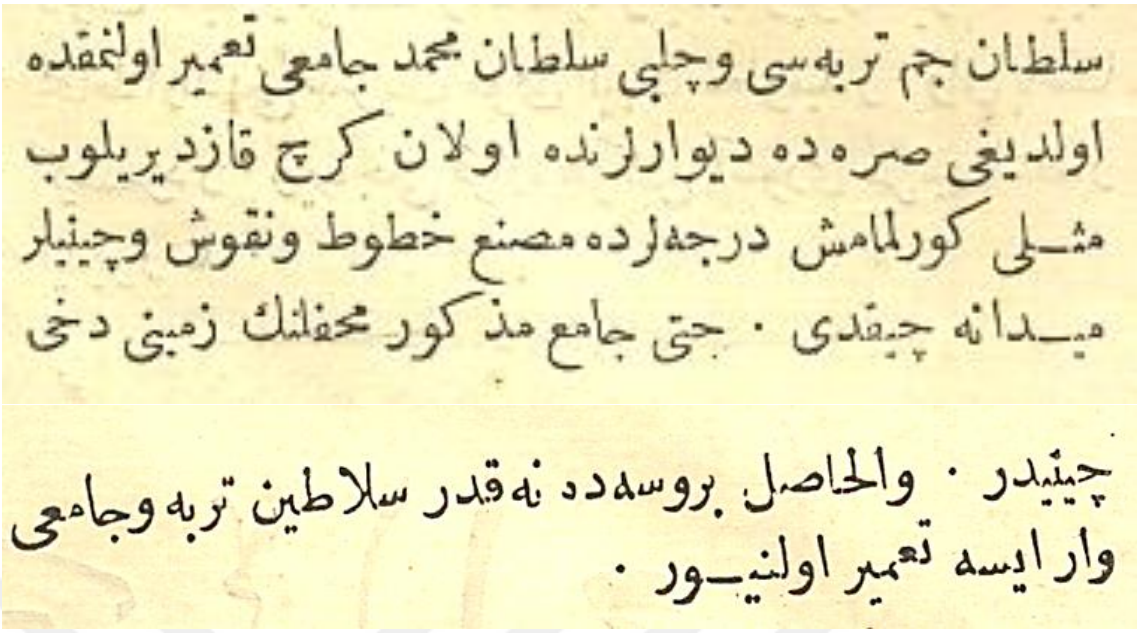

A B

Şekil 3.13 Tasvir-i Efkâr Gazetesi **A)** 1. Sayfa **B)** 2. sayfa (Tasvir-i Efkar Gazetesi, 1864)

Fevziye Abdullah Tansel'in, Ahmed Vefik Paşa'yı anlattığı makalesinde, O'nun döneminde imar faaliyetlerinin ne kadar fazla olduğuna dair 2 Haziran 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde basılan metnin aslına yer vermiştir.

Metinde; "Sultan Cem Türbesi ve Çelebi Sultan Mehmed Camii ta'mir olunmakta olduğu sırada, duvarlarında misli görülmemiş derecede musanna' hutut ve nukuş ve çiniler meydana çıktı; hatta camii-i mezkur mahfilinin zemini dahi çinidir. Ve'l-hasıl Bursa'da ne kadar selatin türbe ve camii var ise ta'mir olunuyor" yazmaktadır (Şekil 3.14).

سلطان جم تربه‌سی وچلبی سلطان محمد جامعی تعمیر اولنمقده
اولدیغی صره ده دیوارلرنده اولان کرچ قازدیریلوب
مثلی کورلمامش درجه‌لرده مصنع خطوط ونقوش وچینیلر
میدانه چیقدی · حتی جامع مذکور محفلنك زمینی دخی
چینیدر · والحاصل بروسه‌ده نه قدر سلاطین تربه وجامعی
وار ایسه تعمیر اولنیور ·

Şekil 3.14 Cem Sultan Türbesi ve Çelebi Mehmet Camiiyle ilgili haber metni (Tasvir-i Efkar Gazetesi, 1864)

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İstanbul'da mimar ve mühendisler tarafından Fransızca çıkartılan dergilerden biri Genié Civil Ottoman'dır. 1911-1914 yılları arasında düzenli olarak yayınlanan derginin baş redaktörü Mimar Alexandre M. Raymond'ın Eylül 1911 tarihli sayısında Bursa Vilayeti'ndeki Bayındırlık İşleri isimli makalesi yer almaktadır. Makalede şehirde yolların durumu, şehir elektrik hatları, kaplıcalar ve İpekçilik Enstitüsü'ne yer verilmiştir. Yazının sonundaki Bursa Haritası, şehrin o tarihteki durumu hakkında bilgi vermektedir. Yazıda Muradiye Külliyesi türbeleri hakkında bir veri bulunmamaktadır; fakat şehrin o tarihteki durumu hakkında içerdiği veri açısından önemlidir (Raymond, 1911).

Yirminci yüzyıl başında, 1917 yılında ilk sayısı yayınlanan Yeni Mecmua isimli derginin, 1 Mayıs 1923 tarihli, 75. Sayısı "Bursa Özel Sayısı" olarak yayımlanmıştır. Takdim yazısında belirtildiği üzere, bu özel sayılarda sanat ve mimarinin en önemli eserleri içerisinde barındıran şehirler detaylı olarak ele alınmıştır. Şehirdeki saraylar, çeşmeler, türbeler, camiler, mezarlar gibi eserlerin niteliklerinin incelenip, gelecek nesillere aktarılması hedeflenmiştir. Bu sayı içerisinde Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun

"Muradiye'de" isimli yazısı, Pierre Loti'nin "Bursa'da" isimli yazısı yer almaktadır (Umut, 2013). Aynı eserde Sultan II. Murat'ın yazdığı Gazel'e de yer verilmiştir.

1924 yılında yayın hayatına başlayan Cumhuriyet Gazetesi tarafından hazırlanan 22 Ekim 1930 tarihli haberde, Muradiye medresesinin bakımsızlıktan harap durumda olduğu belirtilmiş, içerisinin ot dolu olduğu ve her an yangın tehlikesiyle karşı karşıya olduğu belirtilmiştir. Aynı yazıda Cem Sultan ve Şehzade Mahmut Türbelerinin çini ve nakışlarının Bursa'nın en güzel eski eserlerinden olduğunu belirtip, ihmal edildikleri ve terk edilmiş olduklarını aktarılmıştır (Şekil 3.15).

Asarı atika mı, ot deposu mu?

Bursa'da Muradiye medresesi bakımsızlık yüzünden harap olmuştur

Asarı atika müzeleri müdürü Halil B., Bursa'dan şehrimize avdet etmiştir.

Halil Bey; dün kendisile görüşen bir muharririmize demiştir ki:

« — Bursa'da «Arkeoloji» tetkikatı yaptığım mevzuu bahsolmuş ise de; bu doğru değildir. Bursa'ya hususi mahiyette olarak gitmiştim. Yalnız orada bazı tarihi mebani hakkında tetkikatta bulundum. Bursa'nın Yeşiltürbe medresesi mahalli idare tarafından güzel bir müze haline ifrağ edilmiştir. Bu suretle medrese harabiden kurtarılmış ve eski idadi mektebinin bahçesinde bulunan müze de buraya nakledilmiştir.

Yeni müze oldukça zengindir. Burada kıymettar asar mevcuttur. İkinci Murad'ın türbesi yanında «Muradiye» medresesi ihmal ve bakımsızlık yüzünden harap olmuş ve bu güzel binanın içine ot doldurulmuştur.

Muradiye türbe ve medresesi en güze çinileri muhtevi olduğu halde; bu sefalet ve harabisi şayanı teessürdür. Pencerelerden sarkan otlar, kazaen atılan bir sigare ile tutuşmak ve bina yanmak tehlikesine maruzdur.

Şehzade Cem'in ve Şehzade Musa Çelepi'nin çini ve nakışları Bursa'nın en güzel asarı atikasındandır. Böyle olduğu halde bunlar ihmal ve lâkaydi ile terkedilmiştir.

Yeşil türbenin haricinden çok kıymetli çiniler de aşırılmıştır. Maamafih şimdi bu türbeye bir bekçi bırakıldığından bu ziyaların temadisinin önüne geçilmiştir.»

Şekil 3.15 Türbelerin kötü durumda olduğuna dair gazete haberi (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1930)

Cumhuriyet'in ilanını ardından 1930 yılında yayına başlayan Son Posta Gazetesi, türbelerin o tarihteki durumlarıyla ilgili ilk haberleri yapan gazete olmuştur. 21 Kasım 1937 tarihinde yayınlanan haber metninde, türbelerin bulunduğu bahçenin bir bölümünün mülkiyetinin Müze Müdürlüğü'nce halktan geri alınarak külliye alanının genişletildiği bilgisine yer verilmiştir. Türbelerin bakımsız durumda olduğu belirtilmiş, tamirlerine başladığı belirtilmiştir (Şekil 3.16).

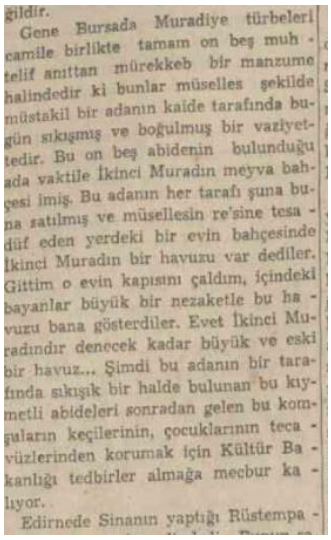

Bursada Muradiye arazisi istimlâk ediliyor

Bursada bir hayli anıt vardır. Bunlar arasında Muradiye denilen İkinci Muradın cami civarı, türbeleri en kalabalık ve sahası geniş olan bir yerdir. Bu türbe arazisinden bir kısmı ile bazı eski binalarının vaktile her nasılsa halk tasarrufuna geçtiğini tahkik eden müze idaresi bunları mübayaa ederek, bu arazinin genişletilmesine harap yerlerin tamirine, heyeti umumiyenin muntazam bir hale konmasına başlamıştır.

Şekil 3.16 Türbelerin tamirine başlandığına dair gazete haberi (Son Posta Gazetesi, 1937, s. 5)

16 Temmuz 1935 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde Mimar Sedat Çetintaş tarafından kaleme alınan "Evkaf Abidelerimizi Satamaz ve Satmamalıdır" başlıklı yazı içerisinde Muradiye Külliyesi Türbelerinin bulunduğu bahçenin içerisinde evler inşa edildiğine değinmiştir. Bahsi geçen evler, vakfa gelir amaçlı inşa edilmiş olup, külliyenin kuzeydoğusunda Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri yakınında yer almaktadır. (Şekil 3.17).

gildir.
Gene Bursada Muradiye türbeleri camile birlikte tamam on beş muhtelif anıttan mürekkeb bir manzume halindedir ki bunlar müselles şekilde müstakil bir adanın kaide tarafında bugün sıkışmış ve boğulmuş bir vaziyettedir. Bu on beş abidenin bulunduğu ada vaktile İkinci Muradın meyva bahçesi imiş. Bu adanın her tarafı şuna buna satılmış ve müsellesin re'sine tesadüf eden yerdeki bir evin bahçesinde İkinci Muradın bir havuzu var dediler. Gittim o evin kapısını çaldım, içindeki bayanlar büyük bir nezaketle bu havuzu bana gösterdiler. Evet İkinci Muradındır denecek kadar büyük ve eski bir havuz... Şimdi bu adanın bir tarafında sıkışık bir halde bulunan bu kıymetli abideleri sonradan gelen bu komşuların keçilerinin, çocuklarının tecavüzlerinden korumak için Kültür Bakanlığı tedbirler almağa mecbur kalıyor.
Edirnede Sinanın yaptığı Rüstempa-

Şekil 3.17 Sedat Çetintaş'ın türbelerle ilgili yazısı (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1935)

26 Kasım 1937 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan habere göre türbelerin etrafındaki binaların bir bölümünün istimlak edildiğine, tarihi yapıların bulunduğu bu alanın Kültür Bakanlığı mimarlarından Macit Kural'ın hazırladığı keşif dosyasında belirtildiği şekilde onarımların yapılacağına değinmiştir. Türbelerin etrafının açılmasını sağlamak için binaların istimlak edildiği belirtilmiştir. Bahsi geçen binalar Hüma Hatun ve Saraylılar Türbelerinin kuzeyindeki yapılar olmalıdır (Şekil 3.18).

Muradiye türbeleri tamir edildi

Bursa (Hususi) — Tarih bakımından Türk ve ecnebi bütün seyyahların cazib bir uğrakları olan Muradiye türbeleri son zamanlara kadar bakımsız bir halde idi. Geçen senedenberi bu türbeler tamir edilmiye başlanmış ve türbelerin bulunduğu bahçe ıslah edilmiştir. Şimdi de, Kültür direktörlüğü, türbelerin etrafını genişletmekte ve burasını çok güzel bir vaziyete sokmak için bazı binaları istimlâk etmiş bulunmaktadır. Yapılacak olan daha bazı istimlâklerden sonra bu tarihî abidelerin bulunduğu mıntaka Kültür Bakanlığı mimarı Macid tarafından yapılan keşifdeki esasata göre ıslah edilmiş olacaktır.

Şekil 3.18 Muradiye türbelerinde Mimar Macit Kural'ın keşfine göre onarım yapılacağına dair gazete haberi (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1937)

1937 yılında türbelerin bulunduğu bahçenin istimlak edilmesiyle başlayan onarım süreci, 1941 yılında Muradiye medresesinin tamirine başlanmasıyla sürdürülmektedir.23 Haziran 1941 tarihli Son Posta Gazetesi'nde, medresenin onarımının yanı sıra türbelerin etrafındaki alanların park haline dönüştürüleceği bilgisi paylaşılmıştır (Şekil 3.19).

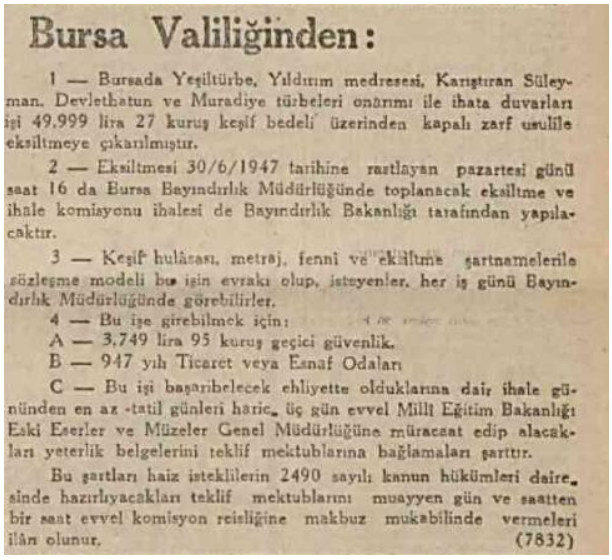
Bursada

Türbelerin etrafı açılarak buralara park yapılacak

Bursa (Hususi) — Yeşildeki Çelebi Mehmedin türbesile Muradiye türbeleri civarındaki tarihi medreselerin tamirine başlanmıştır. Bu kıymetli Türk san'at eserlerinin tamirleri biter bitmez müze müdürlüğünce Muradiye türbeleri etrafındaki arsalar satın alınarak park haline konulacaktır. Müze müdürlüğü ayrıca vilâyet hududu dahilinde bulunan tarihi şahsiyetlerin anıt ve abidelerini tesbit ederek vilâyetimizi alâkalıyan bir eski eserler haritası meydana getirecektir.

Şekil 3.19 Muradiye türbeleri etrafının park olarak düzenleneceği haberi (Son Posta Gazetesi Arşivi, 1941)

Bu tespitlerden on yıl sonra 14 Haziran 1947'de Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan metinde Bursa Valiliği tarafından verilen ihale ilanı yer almaktadır. İlan, Yeşil Türbe, Yıldırım Medresesi, Karıştıran Süleyman, Devlet Hatun ve Muradiye Türbelerinin onarımıyla ilgilidir. Bu ilan türbelerin üçüncü dönem restorasyon çalışmalarının başlangıcını oluşturmaktadır. 1946 yılında onarım için bütçe ayrılmasıyla başlayan süreç, 1947 yılında ihale ilanıyla sonlanmıştır (Şekil 3.20).

Bursa Valiliğinden:

1 — Bursada Yeşiltürbe, Yıldırım medresesi, Karıştıran Süleyman, Devlethatun ve Muradiye türbeleri onarımı ile ihata duvarları işi 49.999 lira 27 kuruş keşif bedeli üzerinden kapalı zarf usulile eksiltmeye çıkarılmıştır.

2 — Eksiltmesi 30/6/1947 tarihine rastlıyan pazartesi günü saat 16 da Bursa Bayındırlık Müdürlüğünde toplanacak eksiltme ve ihale komisyonu ihalesi de Bayındırlık Bakanlığı tarafından yapılacaktır.

3 — Keşif hulâsası, metraj, fenni ve eksiltme şartnamelerile sözleşme modeli bu işin evrakı olup, isteyenler, her iş günü Bayındırlık Müdürlüğünde görebilirler.

4 — Bu işe girebilmek için:

A — 3.749 lira 95 kuruş geçici güvenlik.

B — 947 yılı Ticaret veya Esnaf Odaları

C — Bu işi başaribelecek ehliyette olduklarına dair ihale gününden en az -tatil günleri haric- üç gün evvel Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne müracaat edip alacakları yeterlik belgelerini teklif mektublarına bağlamaları şarttır.

Bu şartları haiz isteklilerin 2490 sayılı kanun hükümleri dairesinde hazırlıyacakları teklif mektublarını muayyen gün ve saatten bir saat evvel komisyon reisliğine makbuz mukabilinde vermeleri ilân olunur. (7832)

Şekil 3.20 Bursa Valiliği tarafından düzenlenen onarım ihalesine ait duyuru (Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1947, s. 5)

Aynı ilanın daha sonra 18 Haziran 1947 ve 26 Haziran 1947 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde tekrar verildiği görülmektedir. İhalenin 30 Haziran 1947'de Bayındırlık Bakanlığı Bursa Bayındırlık Müdürlüğü'nde toplanacak ihale komisyonunca yapılacağı belirtilmiştir. Gazetede verilen son ilan olması sebebiyle, bu ihale ilanından sonra işin başlatıldığı düşünülmektedir.

Albert Gabriel'in hazırladığı raporda belirttiği üzere 1956 yılında, onarımların onuncu yılında devam ediyor olması durumu, gazete haberleri ile de örtüşmektedir (Gabriel, 1956). Arşivde tespit edilen 1946 tarihli onarım bütçesi onayıyla ilgili resmi yazı sonrası, ihale ilanındaki 1947 yılı restorasyon çalışmalarının başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

1950 yılında kurulan Hakimiyet Gazetesi, 1970'li yıllara kadar yerel basının önemli temsilcilerinden biri olmuştur. 4 Eylül 1966 tarihli gazete haberinde Bursa Belediyesi'nin imar işleri için yatırım yapacağı projeler arasında Muradiye'deki tarihi eserlerin etrafının açılmasına yer verilmiştir. Aynı gazetede 28 Ocak 1967 tarihli haberde türbelerin içinin harap durumda olduğu belirtilmiş, su sızıntıları nedeniyle duvarlarda çatlak olduğundan bahsedilmiştir.

Bakımsızlıktan çürümüş olan kapıların teneke levhalarla yama yapılarak onarıldığı ifade edilmiştir.1 Eylül 1971 tarihli haberde külliyenin arka kısmında kalan sahanın çocuk bahçesi ve otopark olarak düzenleneceği bilgisine yer verilmiştir. İl İmar Müdürlüğü tarafından park çalışmaları yürütülmüştür.

15 Ekim 1972 tarihli gazetede külliyeye ön cepheden giriş ücretli olduğu halde arka kısımda bir duvar olmadığı için kontrolün sağlanamadığıyla ilgili bir haber yer almaktadır. Aynı dönemde türbelerin bulunduğu bahçenin güneyinde kalan alanda çevre düzenlemesi yapılmıştır (Satış, 2020) (Şekil 3.21).

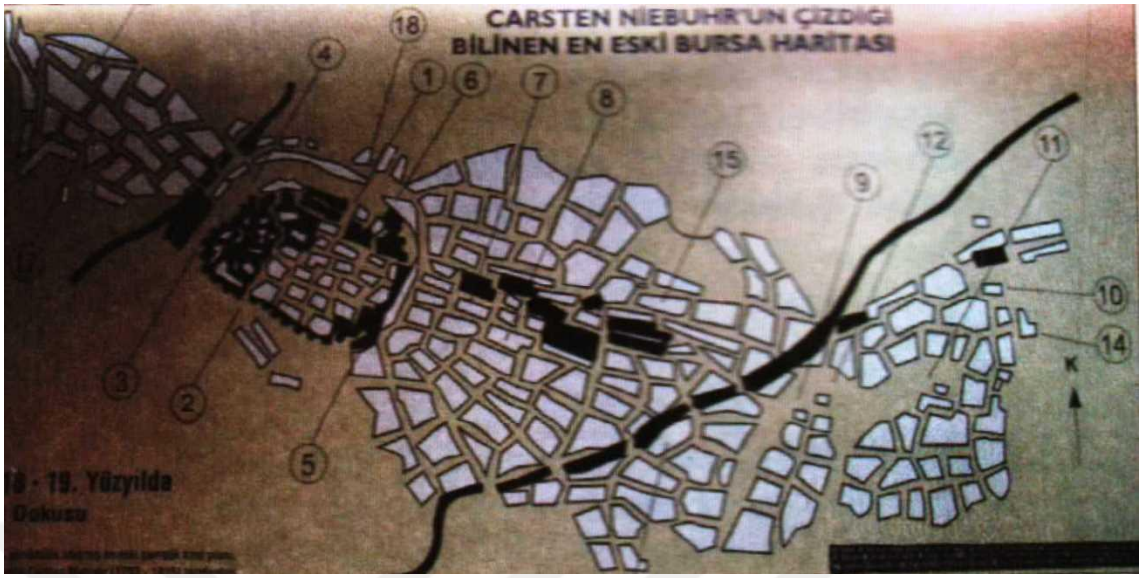

Şekil 3.21 Muradiye Külliyesi güneyindeki alan çevre düzenlemesi (Satış, 2020)

Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınlarından Bursa'da Zaman Dergisi, Ocak 2012- Ekim 2017 yılları arasında yirmi dört sayı olarak yayınlanmıştır. Türbelerin 2012-2015 yılları arasındaki restorasyon süreci ve sonrasında derginin altı sayısında toplam yirmi yedi makale ile Muradiye Külliyesi tarihi ve mimari özellikleri ve gerçekleştirilen onarımlar hakkında bilgi verilmiştir (BBB Arşivi,2023).

3.1.5. Haritalarda Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Bursa'nın en eski kent haritası 1767 yılında Alman gezgin Carsten Niebuhr (1733-1815) tarafından taslak olarak çizilmiştir. 1760 yılında bilimsel bir araştırma yapmak üzere V. Friedrich tarafından Mısır, Arabistan ve Suriye'ye gönderilen Niebuhr 1767 yılında Bursa'ya gelmiştir. "Arabistan ve Çevresindeki Ülkelerle ilgili Gezi Notları" isimli kitabında yer alan ilk Bursa haritasına göre kentin batı sınırını Muradiye Külliyesi, doğusunu da Yıldırım Külliyesi oluşturmaktadır (Kaplanoğlu, 2008). Gökdere ve Cilimboz dereleri siyah renkle belirtilmiş, Hisar Bölgesi, Hanlar Bölgesi ve diğer anıtsal yapılar numaralandırılmıştır. Haritanın batı ucundaki Muradiye Külliyesi'nin bulunduğu alandaki sokak dokusu tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır (Şekil 3.22).

Şekil 3.22 Niebuhr 1767 tarihli Bursa Haritası (Kaplanoğlu, 2008)

1855 depreminin hemen ardından Türk uzmanlarının hazırladığı ilk harita 1862 tarihli Suphi Bey haritası olmuştur. Abdülkadir Bey'in yazdıklarına göre 1274/1857 yılında harbiye ve mühendis mektebi hocaları ve bilginlerinden oluşan bir heyet Bursa'ya gelip haritayı hazırlamıştır. Bu araştırma ekibinde Miralay Gazi Osman Paşa, Ali Saib Paşa, Macarlı Mehmet Ali Paşa ve Tevfik Paşa yer almıştır. Defter-i Hakani nazırı, yani Bakan Suphi Bey de ekibin başında yer almıştır (Kaplanoğlu, 2008).

1278/1861 yılında harita Mühendis Mektebi Matbaasındaki Basmahane'de 2,5 m x 1,5 m boyutlarında 1/1600 ölçekli olarak basılmıştır. Haritada Muradiye Külliyesi'nde yer alan yapılara detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

Türbelerin güneyindeki ağaçlık alanın Kaplıca Caddesi ve Soğuk Çeşme Sokağı kesişimine kadar devam ettiği görülmektedir. Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri kuzeyinde vakfa ait on iki ayrı yapının olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3.23).

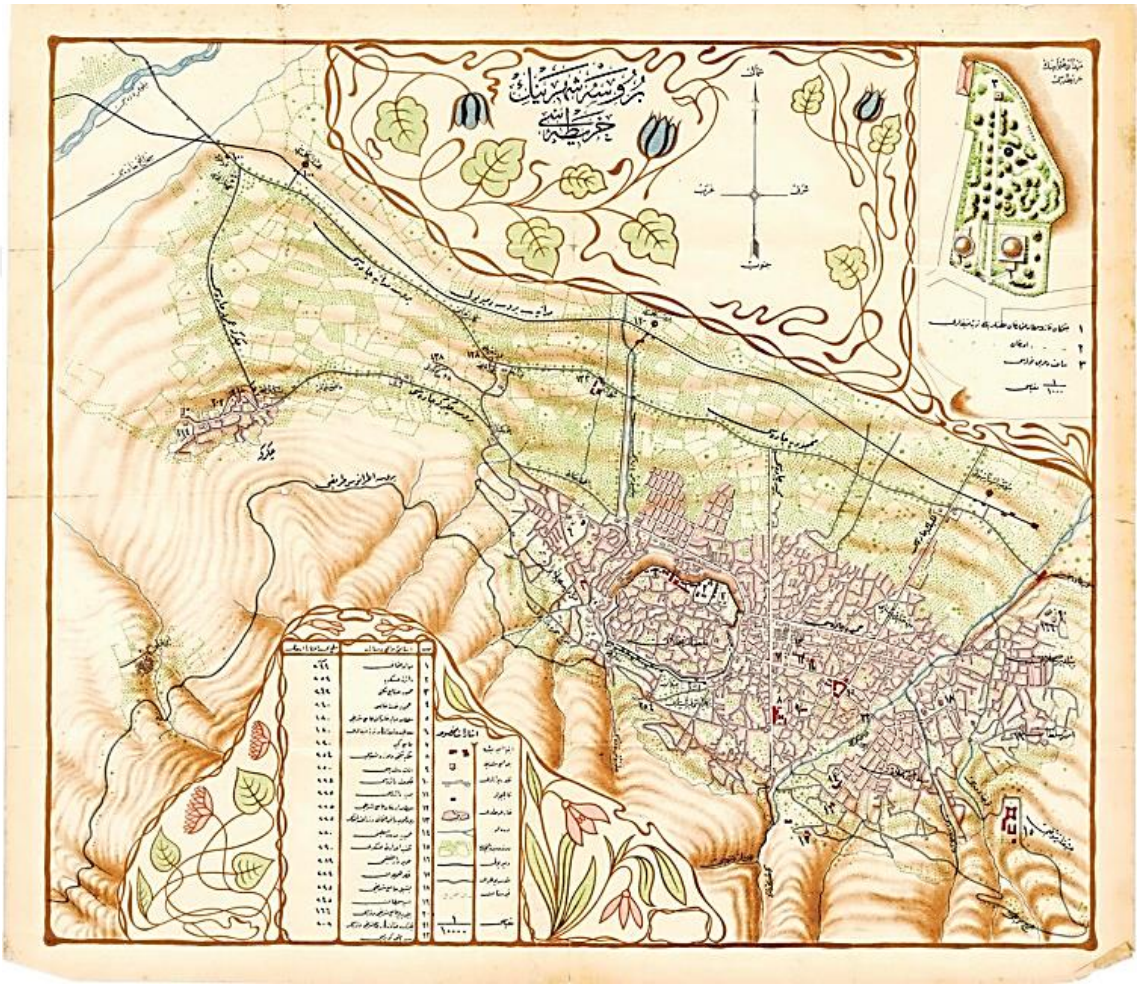
Şekil 3.23 1862 Suphi Bey Bursa Haritası (BOA, 1862)

Bir Fransız şirketi tarafından hazırlanan 1880 tarihli 1/1000 ölçekli haritada kentleşme anlamında dokuda epey değişiklik olduğu tespit edilmiştir (Kaplanoğlu, 2008). Paftada güney yönü yukarıda kalacak şekilde yerleşim yapıldığından Muradiye külliyesi sağ alt köşede yer almaktadır (Şekil 3.24).

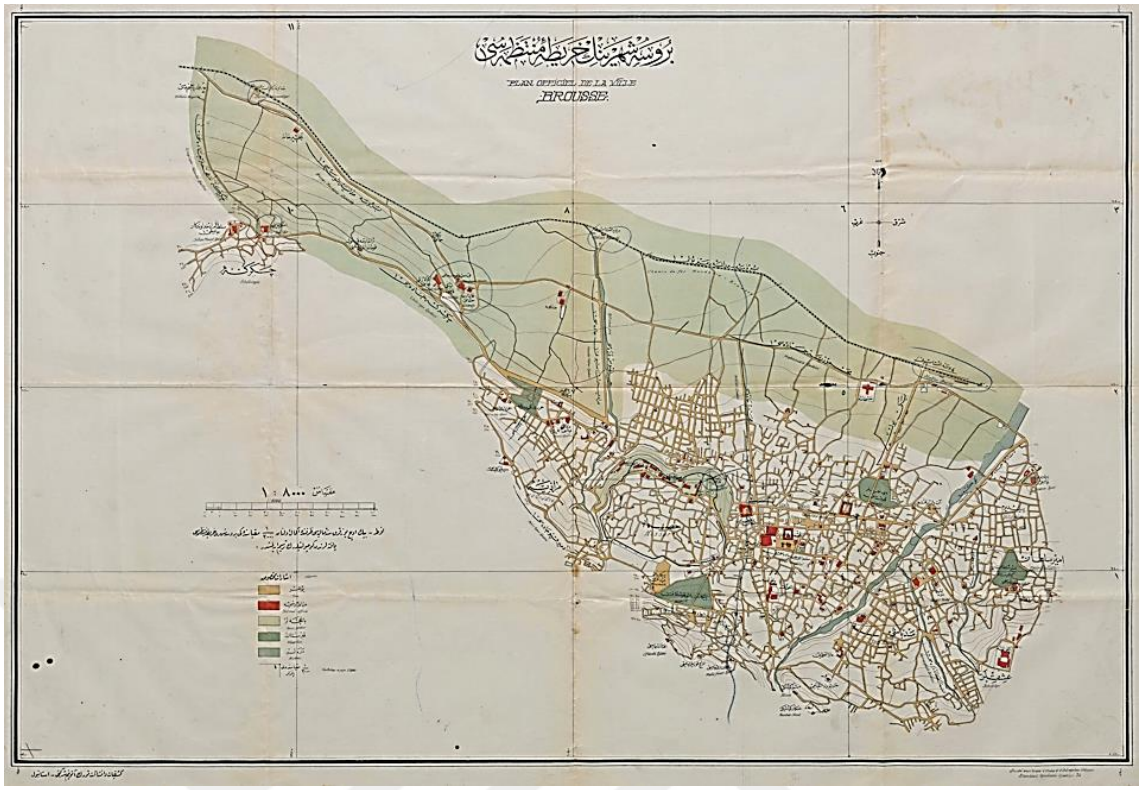
Şekil 3.24 1880 tarihli Bursa Sigorta Haritası (Kaplanoğlu, 2008)

1909 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi'nde yer alan 1/10000 ölçekli Bursa haritasında Demiryolu Caddesi'ne paralel Mahmudiye Caddesi ile Rusçuk ve İntizam mahallelerinin planlı bir biçimde yapıldığı görülmektedir (Kaplanoğlu, 2008). Muradiye Külliyesi çevresinde yapı bloklarının zaman içerisinde arttığı görülmektedir (Şekil 3.25).

Şekil 3.25 1909 tarihli Bursa Haritası (BBB Arşivi)

Bursa'nın kadastral kent haritası için 1918 yılında bir karar alınmış ve 1924 yılında harita tamamlanmıştır (Kaplanoğlu, 2008). 1/8000 ölçekli harita Keşfiyat ve İnşaat Türk A.Ş. tarafından hazırlanmıştır (Şekil 3.26).

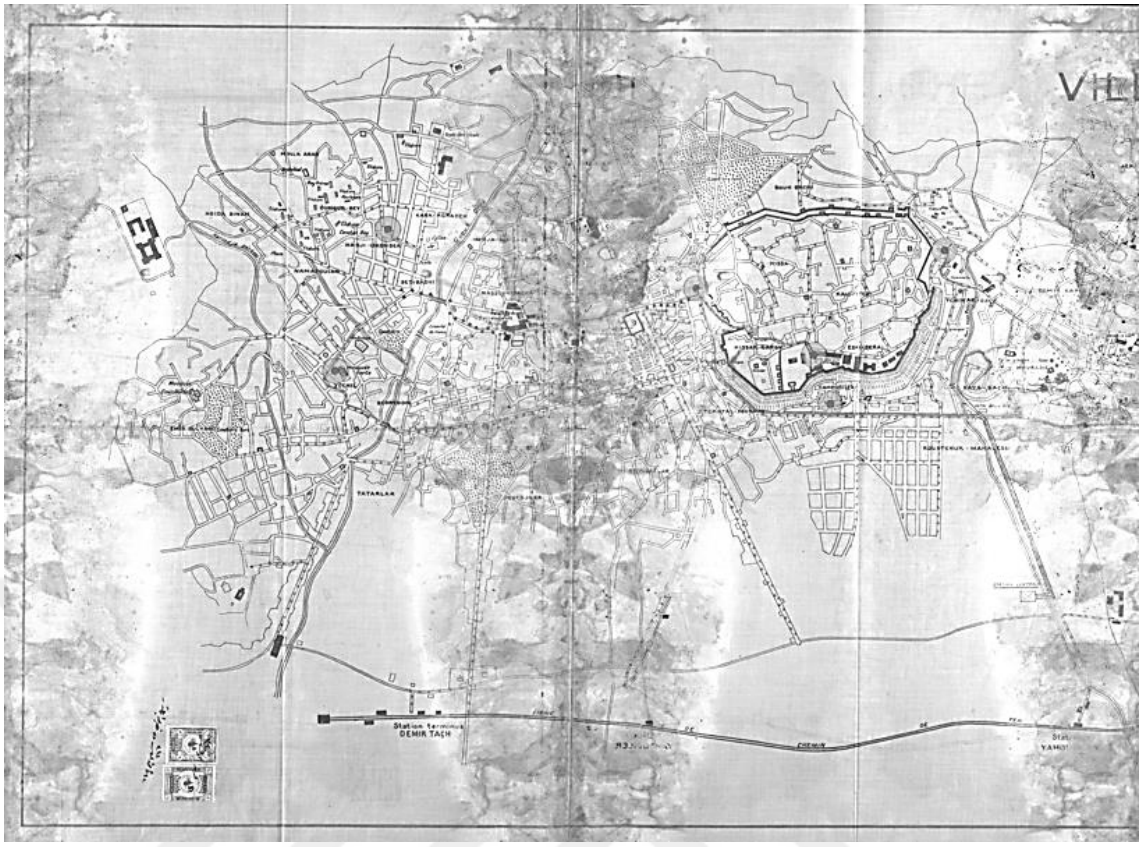

Şekil 3.26 1924 tarihli Bursa Haritası (BBB Arşivi)

Bursa kentinin ilk planlama çalışması 1924 yılında Alman Lörcher tarafından yapılmıştır. 1921 yılında elde edilen halihazır harita üzerine dönemin bahçe-kent akımı etkisi altında mevcut dokuyu tamamen yok sayarak hazırlanmış olan plan uygulanamamıştır; ancak Atatürk Caddesi, Hisar girişi bu plan kararları doğrultusunda açılmıştır (Vardar, 2008).

1925 yılında Omnium d'Entreprise Şirketi'nin, Bursa şehrinin elektriklendirilmesiyle ilgili jeneratör merkezi, depo, atölye, trafoları gösterir 1/5000 ölçekli harita hazırlanmıştır.

Elektrik aktarımını sağlayacak trafolardan biri Muradiye Külliyesi'nin hemen güneyinde yer almaktadır. Haritada külliyede yer alan yapılar ve külliyeyi çevreleyen sokağın aydınlatma lambalarına yer verilmiştir (Şekil 3.27).

Şekil 3.27 1925 tarihli Bursa Haritası (BOA, Nafia Vekaleti 230-12-45-1)

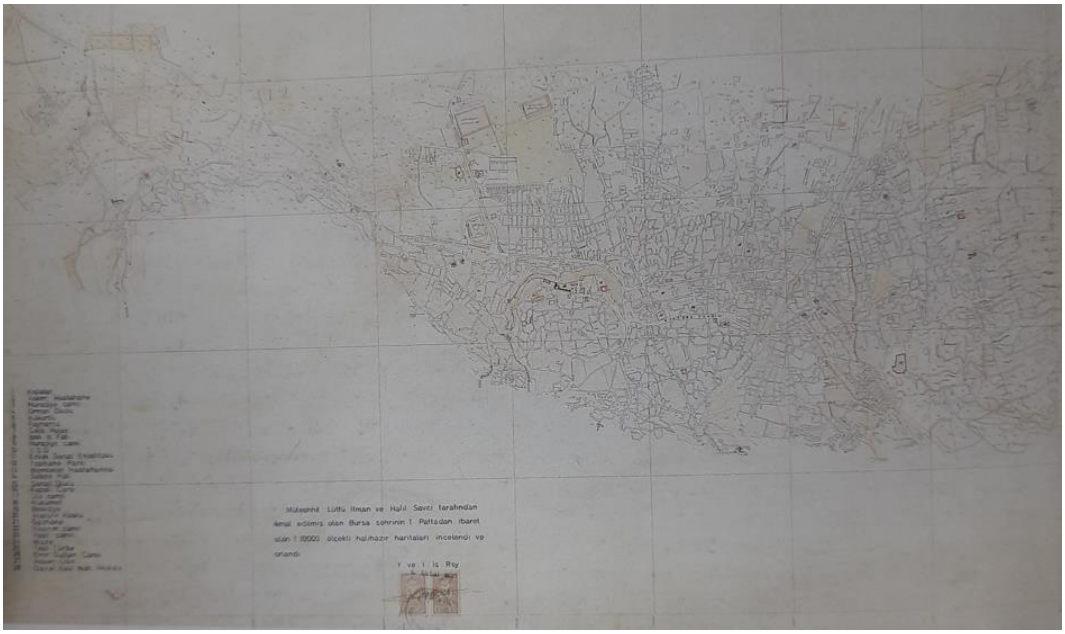
Bursa'nın ilk şehir planı 1941 yılında Henri Prost'a hazırlatılmıştır. Ana hedefleri arasında yolların genişletilmesi, ovanın verimsiz bölümlerinin yerleşime açılması, eski konut alanlarının daha sağlıklı hale getirilmesi, Çekirge'nin bir kaplıca ve turizm bölgesi olarak genişletilmesi yer almaktadır. Darmstadt Caddesi, Gazcılar Caddesi, Fomara, Atatürk Caddesi Yeşil aksı plan kararları doğrultusunda açılmıştır. (Vardar, 2008) 1958 büyük yangınından sonra İller Bankası ve Emlak Kredi Bankası'ın desteğiyle Bursa'da İmar Planlama Bürosu kurulmuştur.

Şehrin ikinci planı ise 1960 yılında Luigi Piccinato'ya hazırlatılmıştır (Şekil 3.28). Kentin Ankara-Bursa- Mudanya yolu üzerinde doğrusal biçimde genişletilmesini öneren plan, eski kent dokusunu, tarihi özelliği olan binaları, anıtları ve doğal yapıyı koruma ve geliştirmeyi öngörmektedir (Vural Arslan, 2008).

Şekil 3.28 Piccinato tarafından hazırlanan Bursa Planı 1960 (Bursa Mekansal Planlama ve Strateji Ofisi)

Bursa Belediyesi tarafından Lütfü Ilman ve Halil Savcı'ya hazırlatılmış, 1957 tarihli haritada, 1924 tarihli Carl Lörcher ve 1940 tarihli Prost Planlarının izlerini taşımaktadır. İpekiş ve Merinos fabrikalarının açılması sonrası şehrin kuzeye doğru gelişimi izlenmektedir. (Şekil 3.29)

Şekil 3.29 1957 yılı Bursa Haritası (Yenal, Bir Masaldı Bursa, 1996)

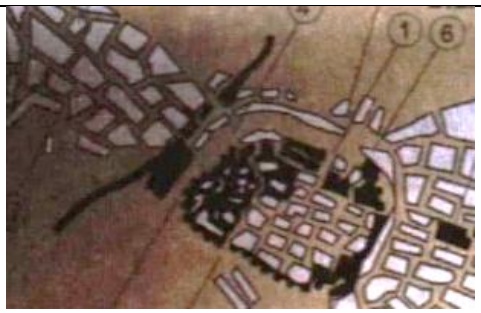
1978 yılında İller Bankası, Kültür Bakanlığı, Yerel Yönetim Bakanlığı, İmar ve İskân Bakanlığı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Belediye'nin oluşturduğu bir komisyonun yaptığı çalışmalar soncunda Bursa'nın Arkeolojik, doğal, kentsel sit alanları belirlenmiş, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'nca benimsenerek yürürlüğe girmiştir (Vardar, 2008). Ali Saim Ülgen şehir rehberlerine duyduğu ilgi sonucu turistik şehir haritaları üzerinde çalışmıştır. İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa ve Konya'yı kapsayan proje kapsamında hazırladığı çalışmalardan biri de Bursa Anıtları isimli çalışmada Bursa'nın anıt eserlerinin yer aldığı bir haritadır. Liste halinde sıraladığı anıtlara numara vererek haritadaki yerlerini belirtmiştir (Şekil 3.30).

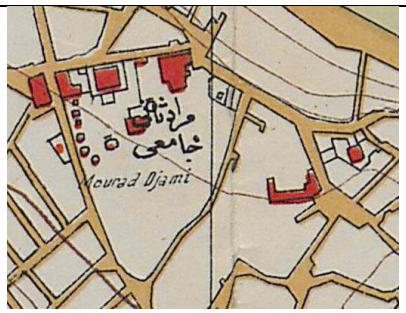
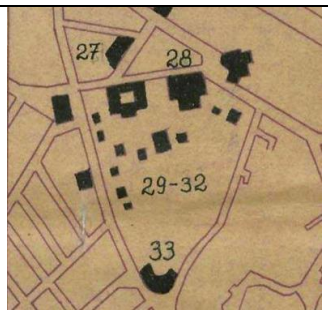
Şekil 3.30 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan Bursa Anıtları Haritası (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Muradiye Külliyesi'nin yer aldığı parsel çevresinde yapılaşmanın zaman içerisinde artışı haritalar üzerinden okunmaktadır. Çevre sokak dokusunun 1862 tarihinden beri korunduğu gözlemlenmektedir. Türbelerin güneyinde yer alan bölgenin uzun yıllar boş kaldığı görülmektedir (Çizelge 3.6).

Çizelge 3.6. Şehir Haritalarında Bursa Muradiye Külliyesi

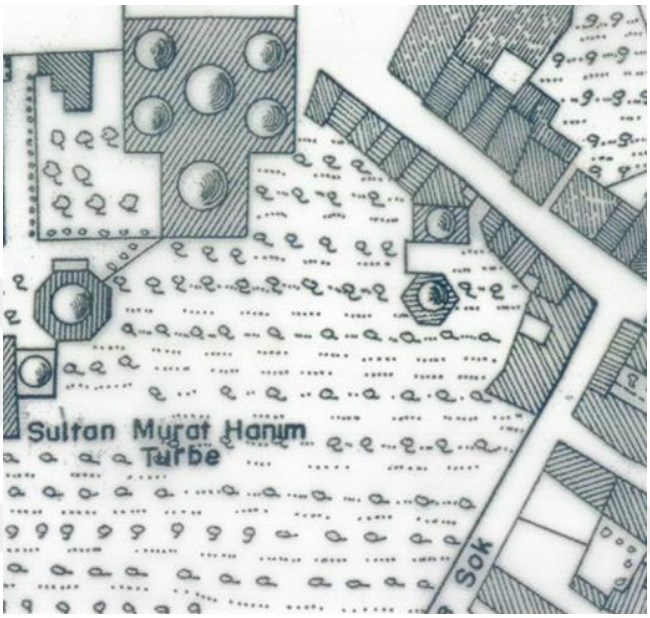
Harita Görseli	Açıklama
	1767 tarihli Niehbuhr haritasında Muradiye külliyesi çizilmemiştir, Hisarın batısında yer alan Cilimboz Deresi'nin alt kısmında yer almaktadır.
	1862 tarihli Suphi Bey haritasında külliyedeki yapılara detaylı olarak yer verilmiştir. Saraylılar Türbesi kuzeyinde konutlar bulunmaktadır. Türbelerin güneyindeki alanın bahçe olduğu görülmektedir. Henüz Kaplıca Caddesi boyunca çevre duvarlarının yapılmadığı görülmektedir.
	1880 tarihli Fransız Sigorta haritası, Suphi Bey Haritası ile benzerlik göstermektedir. Medresenin doğusundaki mektep, batısındaki muvakkithane yapıları görülmektedir.
	1909 tarihli haritada, türbe yapıları ve külliyedeki diğer yapılar gösterilmiş, imarete çizimde yer verilmemiştir.

Çizelge 3.6. Şehir Haritalarında Bursa Muradiye Külliyesi (devam)

Harita Görseli	Açıklama
	1924 tarihli haritada külliyenin batısındaki tüm türbelere yer verilirken, Saraylılar ve Hüma Hatun türbeleri çizilmemiştir, türbelerin kuzeyindeki diğer parsellere yer verilmiştir. Mektep binasının değiştiği, medrese ve cami arasındaki yapının da planının farklılaştığı görülmektedir.
	1925 tarihli haritada külliyede yer alan türbeler, medrese ve cami görülmektedir. Külliye güneyinde daire şeklinde işaretlenmiş alan trafoyu ifade etmektedir.
	1957 tarihli haritada sadece cami ve medrese çizimde görülmektedir. Detaylı bir harita olmayıp, sokak dokusunun bu döneme dek korunduğu gözlemlenebilmektedir.
	Ali Saim Ülgen, Muradiye Külliyesi'nde yer alan tüm yapıları haritaya işlemiş, güneyde iki sokağın birleşiminde 33 numaralı yapıyı eski ev olarak tanımlamıştır.

Haritalar incelendiğinde, külliyeye en erken 1862 tarihli Suphi Bey haritasında yer verildiği görülmüştür. Vaziyet planı ölçeğinde bakıldığında türbelerin bulunduğu bahçeye çeşitli dönemlerde faklı binaların inşa edildiği, sonrasında binaların kaldırıldığı görülmektedir. Cami ve medrese arasında yer alan muvakkithane yapısı, Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri kuzeyinde yer alan konut ve dükkanlar bu binalar arasındadır.

Külliyenin güney bölümünde yer alan mezar taşları alanının hiçbir zaman harita üzerine işlenmediği görülmüştür. Aynı şekilde bahçe duvarlarına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi'nde yer alan külliyeye ait vaziyet planında türbelerin bulunduğu bahçenin kuzeydoğu köşesinde Saraylılar ve Hüma Hatun Türbeleri yakınında ayrı parsellerde gözüken ve Sultan II. Murat Vakfı'na ait olan dükkanlar bulunmaktadır (Şekil 3.31).

Şekil 3.31 Suphi Bey Haritası'nda külliye doğusunda yer alan ahşap dükkanlar vaziyet planı (BBB Arşivi)

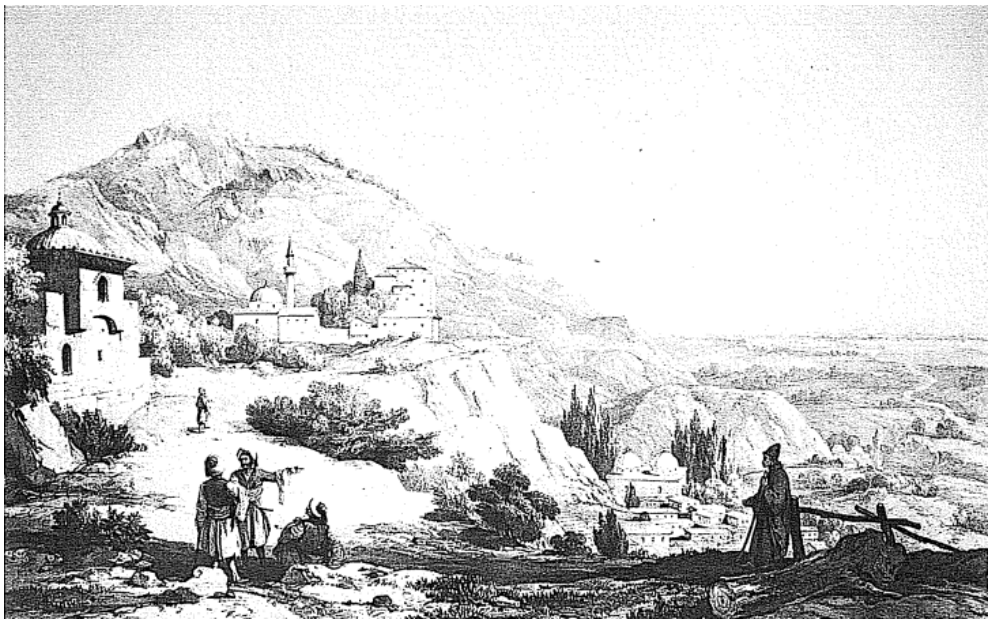
3.1.6. Gravürlerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar gördüklerini çizimlerle de belgelemiş, eserlerinde gravürlere yer vermiştir. Kent betimlemelerinin taş baskıları daha sonra başka yazarlar tarafından da kullanılmıştır. Bursa ile ilgili en erken tarihli gravür Jean de Thévenot, 1665 yılında basılan kitabında şehrin Uludağ eteklerinden şehrin görünümünü içeren bir gravüre yer vermiştir. (Özdemir, 2015). Tepelerin alt kısmında Hisar Semti ve onun alt hizasında ovaya doğru yayılan kent görülmektedir. Bu gravürde Muradiye Külliyesi net olarak algılanmamaktadır (Şekil 3.32).

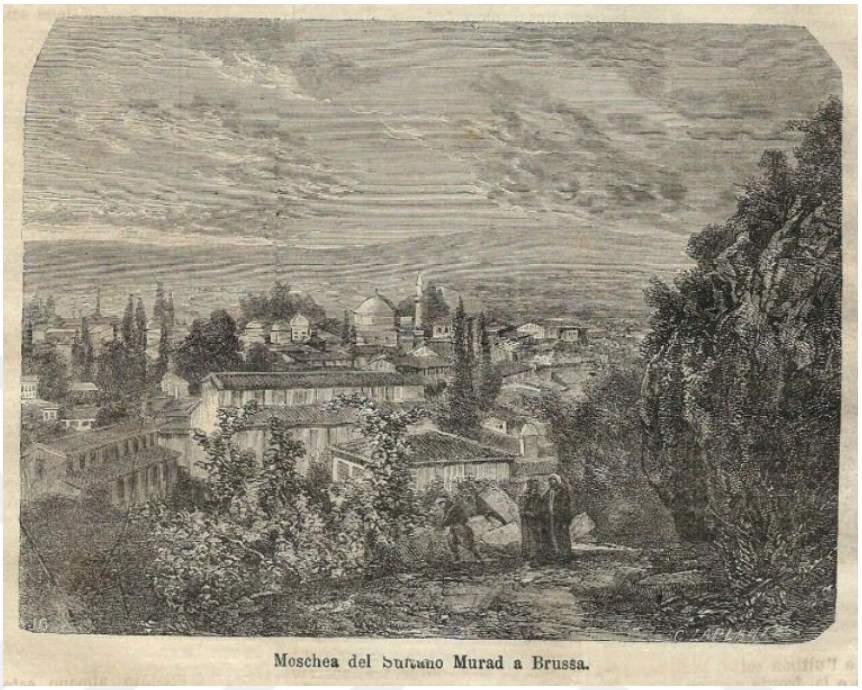
Şekil 3.32 Bursa Gravürü 1665 (Günaydın & Kaplanoğlu, 2000)

Külliyeye dair ilk gravür Charles Texier'nin "Asie Mineure; Description Geographique, Historique et Archéologique" isimli kitabının 1839, 1924 ve 2002 baskılarında yer alan Gravür Sanatçısı Freeman tarafından hazırlanan taş baskı gravürün ismi Sultan Murat Camii'nin görünümünü içermektedir (Şekil 3.33). Tophane sırtlarından şehrin batısına bakışta, sağ alt köşede yer alan iki kubbeli yapı Muradiye Camii olmalıdır (Özdemir, 2015).

Şekil 3.33 Charles Texier Bursa Gravürü 1833 (Texier, 2002)

1872 tarihli başka bir gravürde, Demirkapı semtinden Bursa ovasına bakış, ön planda ipek fabrikaları, arkada Muradiye camii ve türbeler görülmektedir. 1862'de şehri ziyaret eden Alfred de Moustier'nin çektiği fotoğrafla aynı açıya sahiptir (Şekil 3.34).

Şekil 3.34 Muradiye Külliyesi Genel Görünümü (Muradiye Camii Gravürü, 1872)

1833 ve 1872 tarihli iki gravürde de türbeler net görülmemektedir. Külliye geneli hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamıştır.

3.1.7. Resimlerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren kente gelen gezginler arasında ressamlar da yer almaktadır. Külliyeyi ziyaret eden isimler özellikle cami, medrese, Sultan II. Murat, Gülruh Hatun, Şehzade Mustafa, Hüma Hatun Türbelerini resmetmiştir. En fazla çalışma Sultan II. Murat Türbesi'ne aittir.

1824-1827 yılları arasında İstanbul'da İsveç elçisi olarak görev yapan Carl Gustaf Löwenhielm'in Bursa ziyareti sırasında yapmış olduğu resimde Muradiye Külliyesi bir bütün olarak uzaktan görülmektedir (Şekil 3.35).

Şekil 3.35 Carl Gustav Löwenhielm 1826 Muradiye (Yenal, 2003) (Çalışkan, 2010)

İngiliz ressam ve mimar Edward Armitage 1855 Kırım Savaşı'nı resmetmesi için sanat simsarı Ernest Gambart tarafından Kırım'a gönderilmiştir. Yolculuğunu uzatarak Üsküdar ve Bursa'yı rotasına eklemiş, bu bölgelerde çok sayıda eskiz yapmıştır (Edward Armitage Biyografi, 2023) 1855 tarihli iki suluboya çalışması Bursa ile ilgilidir. Bu çalışmalardan ilki depremden epey hasar almış, kubbelerinin bir bölümü yıkılmış Ulu Cami'ye aittir (Şekil 3.36).

A

B

Şekil 3.36 1855 depremi sonrası Ulu Cami **A)** Edward Armitage suluboya çalışma, Ulucami (Edward Armitage Koleksiyonu) **B)** Abdullah Biraderler fotoğrafı (Ulucami, 1855)

1855 depreminden hemen sonra şehre gelen Ressam Edward Armitage tarafından yapılan ikinci suluboya resimde Cem Sultan Türbesi'nin kuzey cephesinin bir bölümü görülmektedir. Mermer kaplı taç kapısının bir bölümü ve üzerini örten kırma çatıyla ahşap saçağa yer verilmiştir.

İki kademeli saçağın iç kısmında kaplama tahtaları hardal sarısı, çıtalar mavi renkle betimlenmiştir. Dış kısımda mavi çıtalar bu kez kırmızı renkli kaplama tahtaları üzerinde boyuna dikdörtgen dilimler oluşturmuştur. Çıtaların geometrik düzeni özgünlüğünü korumuştur. (Şekil 3.37).

Depremden hemen sonra yapılan bu çalışmalardan, henüz yapılarda herhangi bir onarım çalışması olmadığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan oldukça kıymetli olan bu çizimde, Neobarok dönem saçakların deprem sonrası onarımlardan daha önce yapıldığı anlaşılmaktadır.

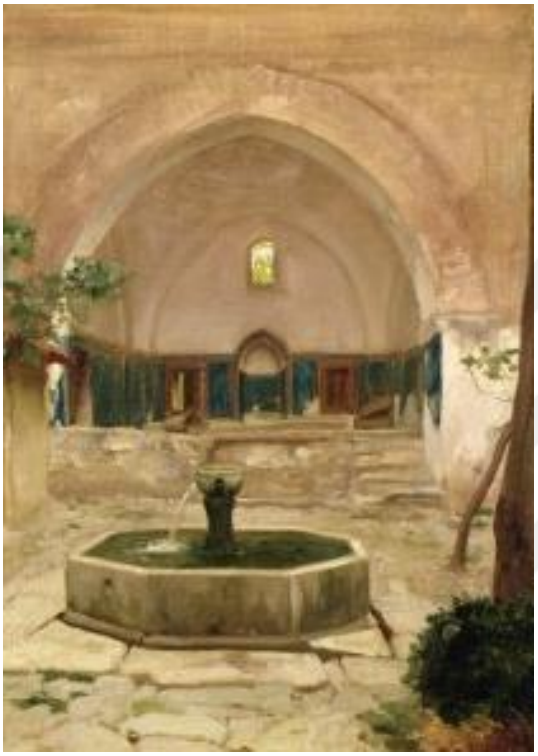

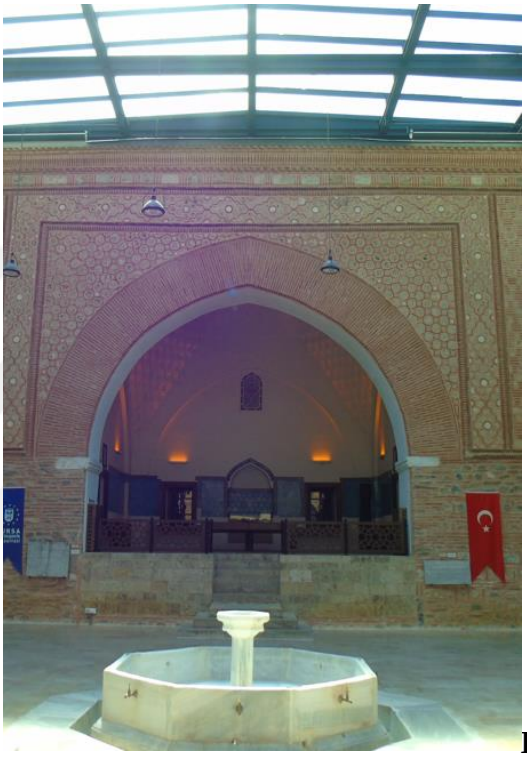
Şekil 3.37 Edward Armitage suluboya çalışma, Muradiye Hanedan Türbeleri (Edward Armitage Koleksiyonu)

Şekil 3.38 Cem Sultan ve Şehzade Mahmut türbeleri (Yeke, 2023)

İngiliz ressam ve heykeltraş Sir Frederic Leighton, 1867 yılında yaptığı "Bursa'da avlu" isimli eserinde Muradiye Medresesi avlusundan dershanenin görünüşünü resmetmiştir. Resmin ortasında sekizgen mermer havuz ve arka tarafında merdivenlerle ulaşılan dershane görülmektedir. Dershanenin doğu, güney ve batı duvarlarında yer alan çini panoların zemine kadar devam ettiği görülmektedir (Şekil 3.39).

A

B

Şekil 3.39 Muradiye Medresesi **A)** Sir Frederic Leighton, 1867 Bursa'da Avlu isimli tuval üzeri yağlıboya çalışma (British Art Studies) **B)** Avlu genel görünüm (Yeke, 2023)

Türkiye'de sadece resim alanında değil, müzecilik ve eski eserlerin korunmasına yönelik çalışmalarıyla da önemli yer tutan Osman Hamdi Bey, hukuk eğitimi için gittiği Paris'te yaşadığı dönemde Paris Güzel Sanatlar Okulu'nda Gérôme ve Boulanger'dan dersler almıştır (Tataroğlu, 2019). Hocalarının etkisiyle oryantalist stilde resimler yapan Osman Hamdi Bey'in Türk resmine en önemli katkısı, batı doğalcılığını, içinde bulunduğu yaşamı yansıtıp, onu belgeleyecek figürlü kompozisyonlar olmuştur (Özçelik, 2020) Çalışmalarında oluşturduğu kompozisyonda arka planlarda tarihi yapılara yer vermiştir. Cami avlusunda Arzuhalci isimli eserinde, Şehzade Mustafa Türbesi önünde iki feraceli

kadın, bir arzuhalci ve iki küçük sokak köpeği yer almaktadır (Şekil 3.40). Pencere üzeri alınlıktaki çini pano bugün yerinde değildir.

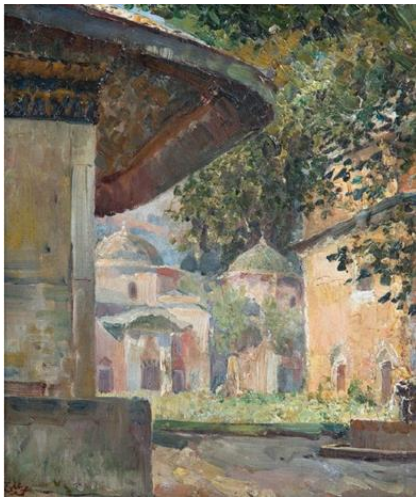
A

B

Şekil 3.40 Şehzade Mustafa Türbesi **A)** Arzuhalci Osman Hamdi Bey tuval üzeri yağlı boya (Sakıp Sabancı Müzesi Arşivi) **B)** Kuzey Cephesi (Yeke, 2023)

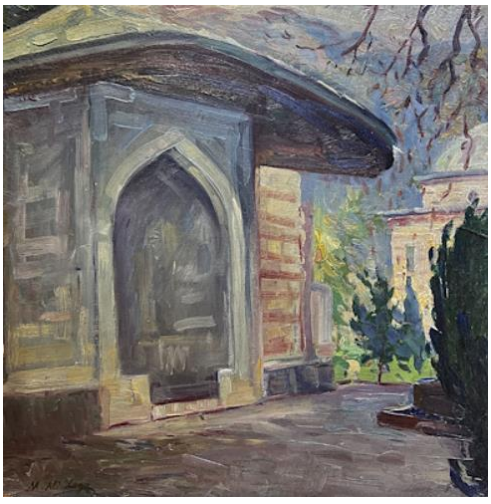
1878 yılında Trablusgarp'ta doğan Mehmet Ali Laga, Kuleli Askeri Lisesi ve Harbiye Mektebi'nde aldığı eğitim sırasında resme ilgi duymuş, kendisini bu alanda da geliştirmiştir. Özellikle İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerine ait manzara resimleri çalışan ressamın Muradiye Türbeleri ile ilgili iki farklı çalışması bulunmaktadır. İki eserde de Sultan II. Murat Türbesi'nin giriş kapısı ve saçağı resmedilmiştir (Şekil 3.41). Arka planda görülen Gülruh Hatun Türbesi'nin doğu cephesindeki Neobarok üsluptaki saçağın varlığı, resmin 1940 öncesi yapıldığını desteklemektedir. 1924-1927 yılları arasında Bursa Askeri Lisesi Resim Öğretmenliği görevinde çalıştığı süre içerisinde bu resimleri yaptığı düşünülmektedir (Topallı, 2022).

A

B

Şekil 3.41 Türbeler **A)** Cami Avlusu isimli tuval üzeri yağlı boya (Mehmet Ali Laga Eserleri **B)** Sultan II. Murat Türbesi ve önündeki havuz (Yeke, 2023)

Mehmet Ali Laga'nın bir diğer çalışmasında Sultan II. Murat Türbesi giriş kapısı, kemer açıklığı ve bezemeli ahşap saçağının tamamı görülmektedir. Resimde ilgi çekici nokta, On dokuzuncu yüzyıl sonu fotoğraflarında kapının iki yanındaki kuzey duvarının sıvalı ve boyalı olan kısımlarında almaşık duvar örgüsünün görülür durumda olmasıdır. Önceki çalışmasıyla aynı yıllarda tamamladığı düşünüldüğünde, türbenin dış cephelerinde 1940 yılı öncesi sıva raspası yapıldığı sonucuna ulaşılmaktadır (Şekil 3.42).

A

B

Şekil 3.42 Sultan II. Murat Türbesi girişi **A)** Mehmet Ali Laga'nın Çeşme isimli mukavva üzeri yağlı boya çalışmasında Sultan II. Murat Türbe Girişi (Mehmet Ali Laga Eserleri) **B)** Genel görünüm (Yeke, 2023)

Atölyesinde çalışırken çekilen fotoğrafta, Sultan II. Murat Türbesi'nden camiye bakışı içeren bir resim üzerinde çalışmaktadır (Şekil 3.43).

Şekil 3.43 Mehmet Ali Laga Atölyesinde Sultan II. Murat Türbesi önündeki havuzun resmini yaparken (Baytar, 2022)

Resmin tamamlanmış halinin atölye duvarına asılı olarak durduğu bir başka fotoğrafta görülmektedir. Resmin merkezinde türbe önündeki şadırvan yer almaktadır (Şekil 3.44).

A

B

Şekil 3.44 Atölyesinde resmin tamamlanmış hali (Baytar, 2022)

1904 yılında İstanbul'da doğan Ressam Ali Avni Çelebi, Vefa Lisesi ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ni tamamlamıştır. Hikmet Onat, İbrahim Çallı gibi önemli isimlerle çalışan Ali Avni Çelebi'nin Muradiye Camii'ni ve türbesini konu alan yağlı boya iki çalışması

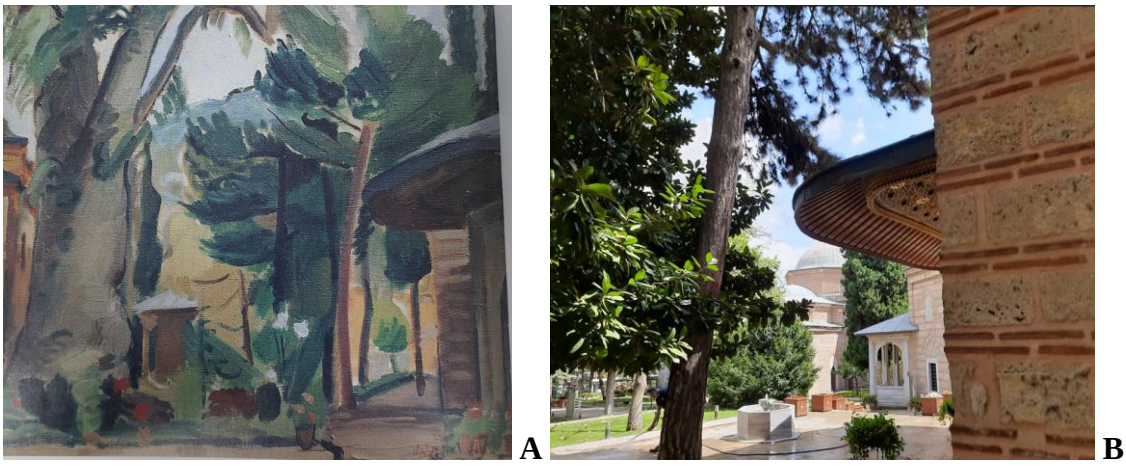
bulunmaktadır. Avni Çelebi'nin ilk resminde Muradiye Camii son cemaat yeri ve türbelerin bulunduğu bahçe giriş kapısı görülmektedir. Caminin hemen batısındaki büyük çınar ağacı resmin merkezinde yer almaktadır (Şekil 3.45).

A **B**

Şekil 3.45 Muradiye Camii **A)** Muradiye Camii isimli kontrplak üzeri yağlı boya (Ali Avni Çelebi, tarih yok) **B)** Cami genel görünüm (Yeke, 2023)

Bir diğer çalışmasında Sultan II. Murat'ın türbesinin giriş kısmı ve saçağı resmin sağını sınırlandırırken, sol tarafta türbenin hemen önünde yer alan çınar ağacı ve arka planda Şehzade Ahmet Türbesi ve Muradiye Camii görülmektedir (Şekil 3.46).

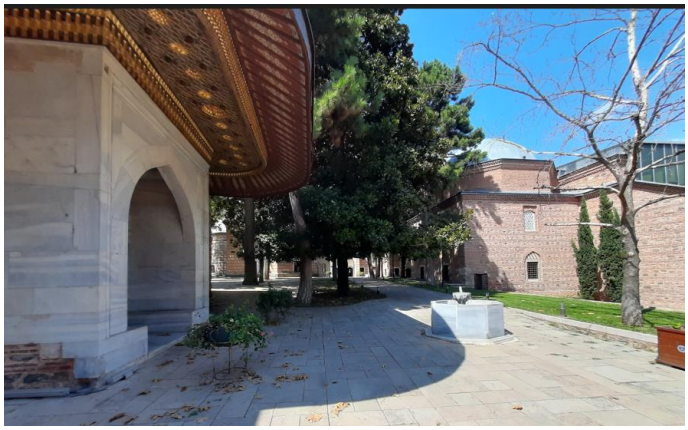
A **B**

Şekil 3.46 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Ali Avni Çelebi, Sultan II. Murat Türbesi tuval üzeri yağlı boya, İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu (Yenal, Bir Masaldı Bursa, 1996) **B)** Genel görünüm (Yeke, 2023)

1891 yılında Edirne Sancağı Dimetoka'da doğan Ressam Hasan Hayreddin Çizel, Edirne Lisesi ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ni tamamlamıştır. Manzara ve dış mekan resimleri çalışan Hasan Hayreddin Çizel, Mehmet Ali Laga'nın "Cami Avlusu" isimli eseriyle aynı bakış açısına sahip, Muradiye Türbelerinden Sultan II. Murat Türbesi girişi, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri ile medresenin dershanesini kompozisyonuna dahil etmiştir. Diğer çalışmalardan farklı olarak insan figürünü merkeze yerleştirmiş, oransal olarak küçük boyutta tuttuğu figür ile türbenin anıtsallığının etkisini güçlendirmiştir. Arka planda Gülruh ve Şirin Hatun türbelerinin Neobarok üsluptaki saçaklarının henüz kaldırılmadığı görülmektedir (Şekil 3.47).

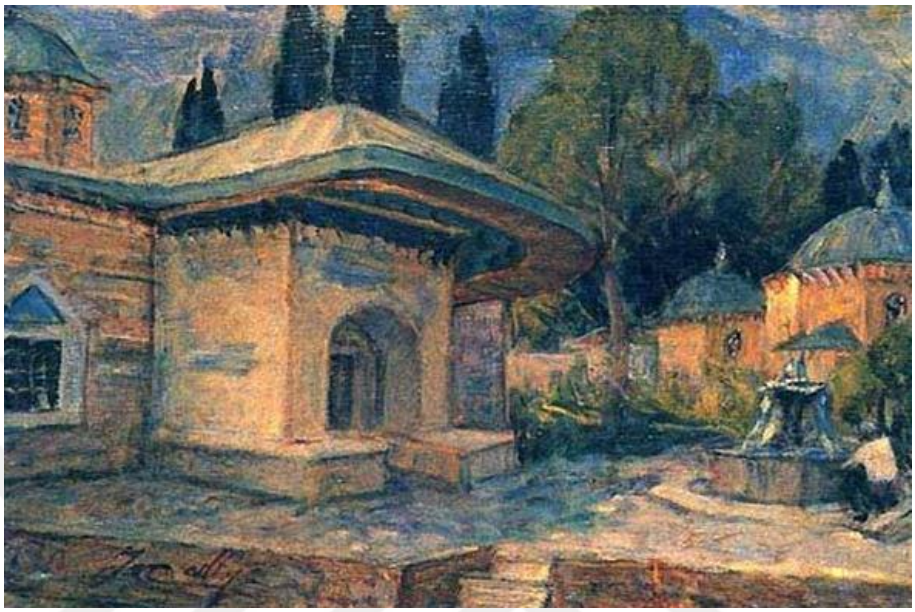

Şekil 3.47 Muradiye Medresesi, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri Hasan Hayreddin Çizel kağıt üzeri suluboya çalışması (Çalışkan, 2010)

Şekil 3.48 Türbeler ve medrese genel görünüm (Yeke, 2023)

İbrahim Çallı'nın 1943 yılına ait sergisinde yer alan Bursa konulu eserleri Muradiye Camii son cemaat yeri, Bursa'da bir han ve Sultan II. Murat Türbesi'dir. Türbeye ait çalışmasında türbenin geniş saçaklı görkemli girişini resmetmiştir (Şekil 3.49).

Şekil 3.49 Sultan II. Murat Türbesi İbrahim Çallı (İbrahim Çallı, 1943)

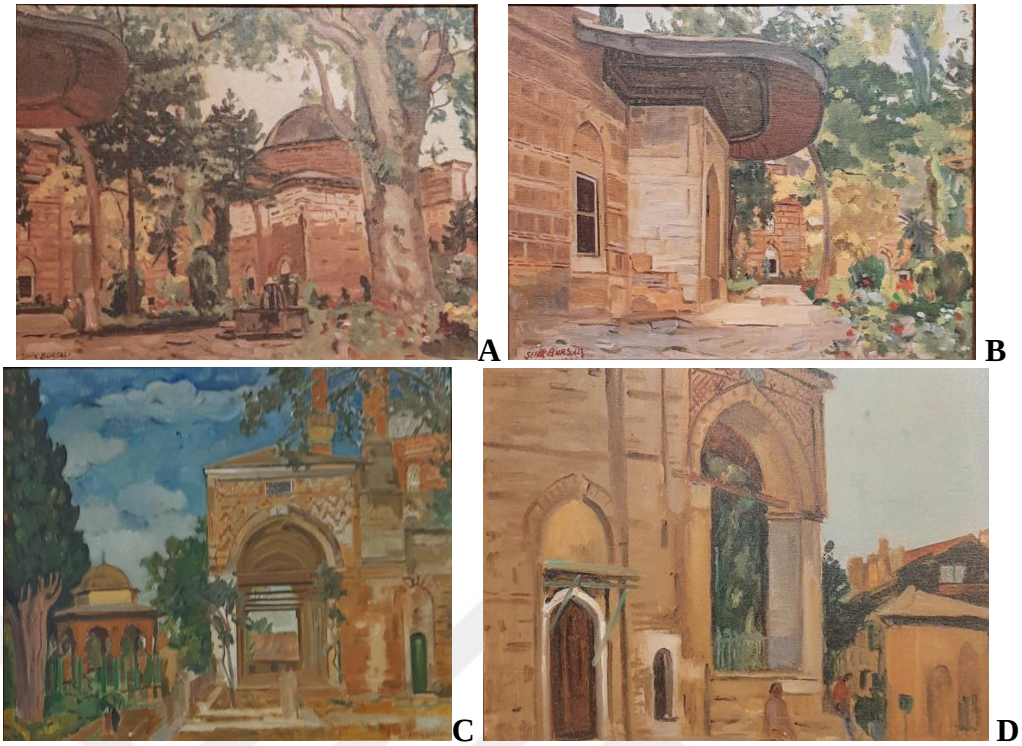
Şekil 3.50 Sultan II. Murat Türbesi ve önündeki havuz (Yeke, 2023)

Resim çalışmalarına Deniz Harp Okulu'nda okuduğu yıllarda başlayan Arif Bedii Kaptan, 1924 yılında tamamladığı okulunun ardından Nazmi Ziya Güran'dan ders almış, etkilendiği izlenimci tekniğini eserlerine yansıtmıştır (Şekil 3.51).

Şekil 3.51 Muradiye Camii ve Şadırvanı (Arif Bedii Kaptan)

İbrahim Çallı'nın öğrencilerinden 1903 Bursa doğumlu Ressam Şefik Bursalı'nın Muradiye Külliyesini konu alan dört farklı çalışması bulunmaktadır. 1958 yılında türbeleri resmetmiştir. Sultan II. Murat Türbesi saçağı resmin sol kenarında yer alırken arka planda medrese ve Cem Sultan Türbesi görülmektedir. 1968'de Sultan II. Murat Türbesi girişini daha detaylı olarak ele almıştır. 1987 yılında caminin doğu cephesinin bir bölümü ve son cemaat yerini çalışmıştır. 1969 yılında cami batı cephesini ve türbe bahçelerine giriş kapısını resmettiği çalışması Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Kent Müzesi koleksiyonunda yer alırken, diğer üç çalışması Ankara Resim ve Heykel Müzesi koleksiyonundadır (Şekil 3.52).

Şekil 3.52 Şefik Bursalı'nın yağlıboya çalışmaları (Ankara Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu) **A)** Sultan II. Murat Türbesi ve medrese 1958 **B)** Sultan II. Murat Türbesi 1968 **C)** Cami batı cephesi 1969 **D)** Cami doğu cephesi 1987

Prof. Dr. Süheyl Ünver, 1948 yılında Bursa'ya gerçekleştirdiği seyahat sırasında ziyaret ettiği Muradiye türbelerini suluboya çalışmalar şeklinde resmetmiştir. Cami ve Şehzade Ahmet Türbesi, Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri, Cem Sultan Türbesi, Ebe Hatun ve Gülruh Hatun Türbeleri isimli eserleri bulunmaktadır.

Şehzade Ahmet Türbesi ve Muradiye Camii'nin görüldüğü çalışmasında merkezde Sultan II. Murat Türbesi önündeki sekizgen formdaki mermer havuz yer almaktadır. Türbe önündeki kayrak taşı kaplı zemin, sol kenarda anıtsal çınar ağacı görülmektedir (Şekil 3.53).

Şekil 3.53 Şehzade Ahmet Türbesi ve Muradiye Camii Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011)

2023 yılında çekilen fotoğrafla karşılaştırıldığında zemindeki kayrak taşların yerini traverten kaplamanın aldığı görülmektedir (Şekil 3.54).

Şekil 3.54 Şehzade Ahmet Türbesi ve Muradiye Camii (Yeke, 2023)

Hüma Hatun ve Saraylılar türbelerini içeren çalışmasında, Saraylılar Türbesi'nin kurşun kaplı külahı görülmektedir (Şekil 3.55).

Şekil 3.55 Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011)

2023 yılında aynı açıdan çekilen fotoğrafta dokunun büyük oranda korunduğu, türbe çevresindeki ağaçların sayısının arttığı görülmektedir (Şekil 3.56)

Şekil 3.56 Hüma Hatun ve Saraylılar Türbeleri (Yeke, 2023)

Cem Sultan Türbesi isimli çalışmasında Süheyl Ünver, türbenin kuzeyindeki giriş kapısını merkeze alan bir kompozisyon oluşturmuştur. Sol taraftaki ağaçların arkasında Sultan II. Murat Türbesi belli belirsiz görülmektedir. Cem Sultan Türbesi'nin mermer taç kapısı, üzerindeki kurşun kaplı ahşap saçağı, almaşık duvar örgüsü, revzenleri ve kubbe kurşunları görülmektedir (Şekil 3.57)

Şekil 3.57 Cem Sultan Türbesi Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011)

Aynı açıdan çekilen fotoğrafta türbenin önündeki mermer zemin kaplaması ve kayrak taşı yol kaplamasının yerini traverten kaplamanın aldığı görülmektedir. Onun dışında kütlesel olarak dış cephe bütünlüğünü korumuştur (Şekil 3.58).

Şekil 3.58 Cem Sultan Türbesi (Yeke, 2023)

Cem Sultan Türbesi kapısının önünden batıya bakışta, Şehzade Mahmut Türbesi giriş revağı, Gülbahar Hatun Türbesi ve Gülruh Hatun Türbesi'nin bir kısmı görülmektedir (Şekil 3.59).

Şekil 3.59 Ebe Hatun ve Gülruh Hatun Türbeleri Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011)

2023 yılına ait fotoğrafta, bahçe zemin kaplamasındaki değişim ve türbeler arasındaki servi ağaçlarının 2012-2015 restorasyon çalışmaları sonrasında yerinde olmadığı görülmektedir (Şekil 3.60).

Şekil 3.60 Gülbahar Hatun ve Gülruh Hatun Türbeleri (Yeke, 2023)

Gülruh Hatun Türbesi'nin batı cephesinin aktarıldığı çalışmada, tuğla örgü kavsara, almaşık duvar örgüsü görülmektedir. Kubbe bitiminde bir alem olup olmadığı net olarak seçilememektedir (Şekil 3.61).

Şekil 3.61 Gülruh Hatun Türbesi Süheyl Ünver kağıt üzeri suluboya (Esiner Özen & Mesera, 2011)

2023 yılında ait fotoğrafta, 2012-2015 yıllarında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sonrası kavsaranın sıvandığı görülmektedir (Şekil 3.62).

Şekil 3.62 Gülruh Hatun Türbesi (Yeke, 2023)

Süheyl Ünver'in öğrencisi Ressam Ahmet Yakupoğlu ağırlıklı olarak memleketi Kütahya'nın şehir manzaraları üzerinde çalışmıştır. Bursa'da Yeşil Külliye, Emir Sultan Camii, Muradiye Külliyesini resmetmiştir. Muradiye ile ilgili iki çalışması bulunmaktadır.

1972 yılında tamamladığı eserlerinin ilki külliye genel görünümü, ikincisi Sultan II. Murat Türbesi girişi önünden Gülruh Hatun Türbesi'ne bakış şeklindedir (Şekil 3.63).

Şekil 3.63 Muradiye Genel Görünüm (Ahmet Yakupoğlu Arşivi, 1972)

1972 yılında tamamladığı eserinde Yakupoğlu, tuvalin sol kenarına Sultan II. Murat Türbesi girişi ve saçağı, sağ tarafta çınar ağacı ve arkasında medresenin dershanesiyle, geri planda Cem Sultan ve Gülruh Hatun türbelerine yer vermiştir Resmin merkezinde sekizgen havuz yer almaktadır (Şekil 3.64).

Şekil 3.64 Sultan II. Murat türbe girişi (Ahmet Yakupoğlu Arşivi, 1972)

2012-2015 restorasyonu sırasında türbenin önündeki kayrak taşı yaya yollarının söküldüğü, yerine traverten kesme taşlardan oluşturulan zemin kaplaması uygulandığı görülmektedir (Şekil 3.65).

Şekil 3.65 Sultan II. Murat Türbesi önü (Yeke, 2023)

Ressamların türbelerle ilgili hazırladıkları eserlerinde kullandıkları birinci kompozisyon, türbelerin bir arada görüldüğü külliyenin doğusunda bir noktadan genel bakış şeklindedir. En çok kullanılan ikinci eser yerleşiminde Sultan II. Murat Türbesi girişinden batısında yer alan medrese, Cem Sultan ve Gülruh Hatun Türbeleri yer almaktadır. Özellikle Sultan II. Murat Türbesi'nin giriş saçağı, almaşık duvar örgüsü, türbenin önünde yer alan mermer havuz, türbenin önündeki bahçe zemin kaplaması, çevresindeki ağaçlar resimlerde detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

3.1.8. Çizimlerde Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

1866 yılında Bursa'ya gelen yazar ve ressam Mary Adelaide Walker, Muradiye Külliyesi'ni de ziyaret etmiştir. Yapılara dair bilgilere yer verdiği seyahatnamesinde türbelerin serbest el çizimleri de bulunmaktadır. Muradiye Camii, Şehzade Mahmut Türbesi, Sultan II. Murat Türbesi ve Mükrime Hatun Türbesi'ni resmetmiştir. Muradiye Camii çiziminde, caminin tek minareli olduğu görülmektedir. Batı cephesine bitişik inşa edilen türbe bahçe duvarı ve arka planda Şehzade Ahmet Türbesi resmedilmiştir (Şekil 3.66). 1865 yılında Pascal Sébah'ın çektiği fotoğrafla uyumlu olan çizimde ön planda cami ve yanındaki türbe bahçe duvarı belirtilmiş, arka kısımda silik olarak Şehzade Ahmet Türbesi'ne yer verilmiştir. En arkada silüet şeklinde Uludağ'a yer verilmiştir (Şekil 3.66).

Şekil 3.66 Muradiye Camii (Muradiye Camii: Walker, 1866)

Şehzade Mahmut Türbesi çizimide, kuzey cephesindeki mermer revak, üzerindeki kurşun kaplama çatı örtüsü, almaşık duvar örgüsü ve kurşun kaplı kubbesi görülmektedir (Şekil 3.67).

Şekil 3.67 Şehzade Mahmut Türbesi (Walker, 1866)

Sultan II. Murat'ın türbesi kuzey ve batı cepheleri çizilmiştir. Cephelerde yer alan sivri kemerli pencereler olduğundan daha farklı resmedilmiştir (Şekil 3.68).

Şekil 3.68 Sultan II. Murat Türbesi (Walker, 1866)

Gravürün altında Cem Sultan yazmaktadır; fakat çizimdeki yapının Gülruh Hatun Türbesi'nin doğu cephesi olduğu, kübik gövdesinden ve giriş kapısından anlaşılmaktadır. Kubbenin üstünde yer alan çizim bir kuş yuvasına benzemektedir. Türbeleri ziyaret edenler, sarkan ağaç dalları ve kubbelere yuva yapmış leyleklerle türbeleri ve bahçeyi bir tabloya konu olacak kadar güzel olarak nitelendirmiştir (Beaufort, 1874) (Şekil 3.69).

Şekil 3.69 Cem Sultan (Gülruh Hatun) Türbesi (Walker, 1866)

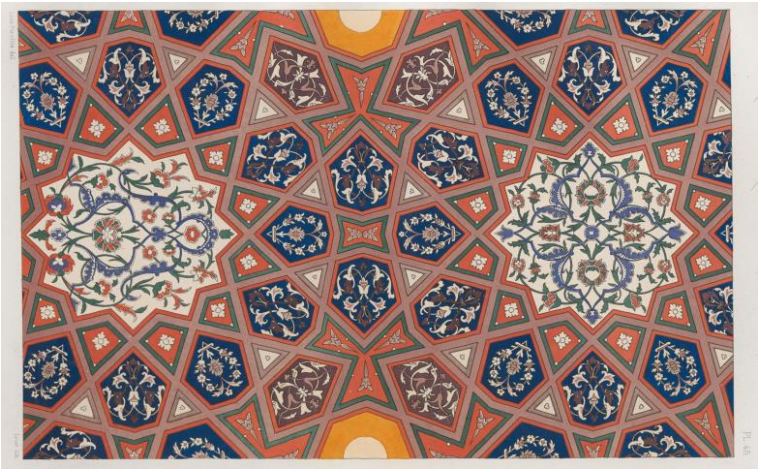
1855 depremi sonrasında Bursa'da gerçekleştirilen restorasyonlarda etkin rol oynayan Léon Parvillée, Yeşil Cami, Yeşil Türbe'nin yanı sıra Muradiye Camii'nin onarımlarında görev almıştır. Muradiye Külliyesi ziyaretlerinde fotoğraflarla belgelediği türbelere dair hazırladığı çizimleri, diğer rölövelerle birlikte "Architecture et Décoration Turques au XVe siècle" isimli kitabında yayınlanmıştır (Şekil 3.70).

Kitapta Şehzade Mustafa Türbesi'nin dış cephesinde pencere alınlığındaki çini panolara, türbe içindeki çini detaylara ve tavan detayına yer verilmiştir (Parvillée, 1874).

Şekil 3.70 Şehzade Mustafa Türbesi Çinileri **A)** Dış cephe pencere üzeri alınlık (Parvillée, 1874) **B)** Türbe içi yazı kartuş bitimindeki yer alan motifler (Parvillée, 1874) **C)** 2011 yılına ait kartuş fotoğrafı (BBB Arşivi) **D)** Çini karo detay (Parvillée, 1874) **E)** Çini karo detay **F)** Bordür çizim (Parvillée, 1874) **G)** Bordür (BBB Arşivi)

Parvillée'nin hazırladığı ikinci çizimin ismi Muradiye avlusudur. Çizim cami müezzin mahfili tavanındaki desene aittir (Şekil 2.57-Şekil 3.71).

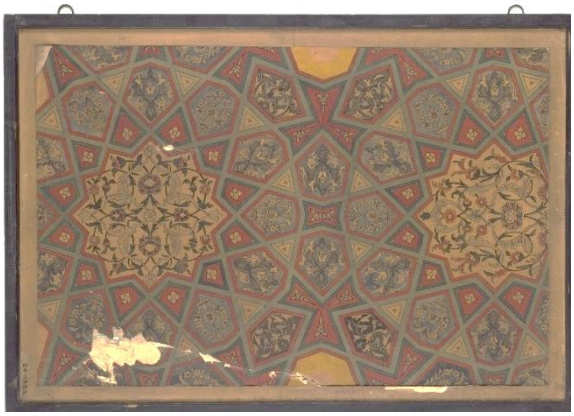
Şekil 3.71 Muradiye avlusu tavan ahşap ve boya (Parvillée, 1874)

Victoria and Albert Müzesi'nde Léon Parvillée'ye ait iki adet el çizimi bulunmaktadır. Çizimlerden ilki 4.3.1893 tarihli olup, paftanın altında "Çelebi Mehmet'in türbesindeki çini panolar" yazmaktadır. Yeşil Türbe çini detaylarının sağında Şehzade Mustafa Türbesi'ndeki yazı kartuşlarının bitimindeki bitkisel motifler görülmektedir (Şekil 3.72).

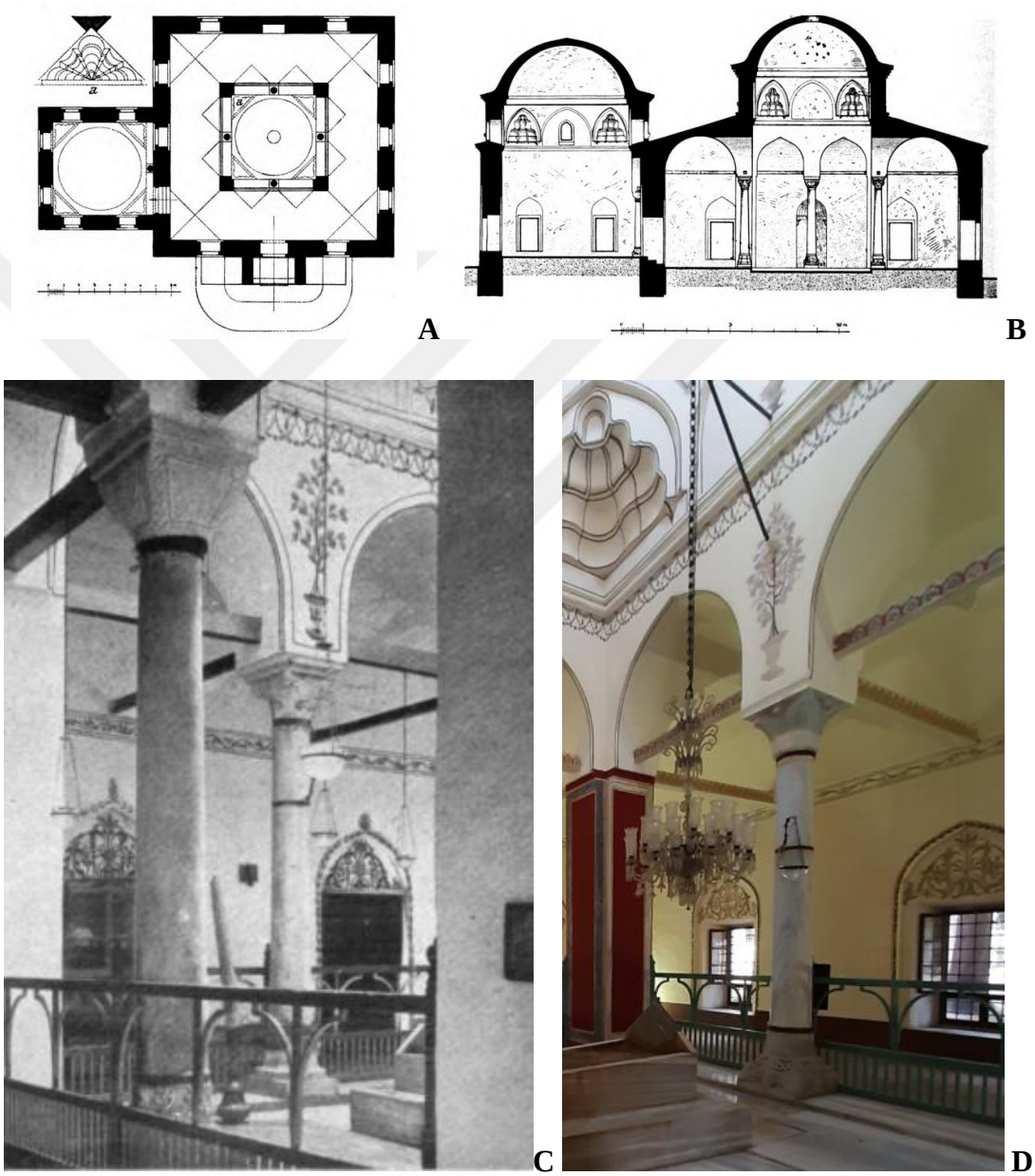
Şekil 3.72 Léon Parvillée, Şehzade Mustafa Türbesi çini desenleri (Victoria ve Albert Müzesi Koleksiyonu)

Victoria & Albert Müzesi web sayfasında yer alan 1894 tarihli çizime "Sultan II. Murat Camii bahçesindeki ahşap tavan üzerindeki desen" ismi verilmiştir. 1874 yılında basılan kitabındaki çizimden farklı olarak renkler kırmızı, açık mavi ve koyu yeşil ağırlıklıdır (Şekil 3.73).

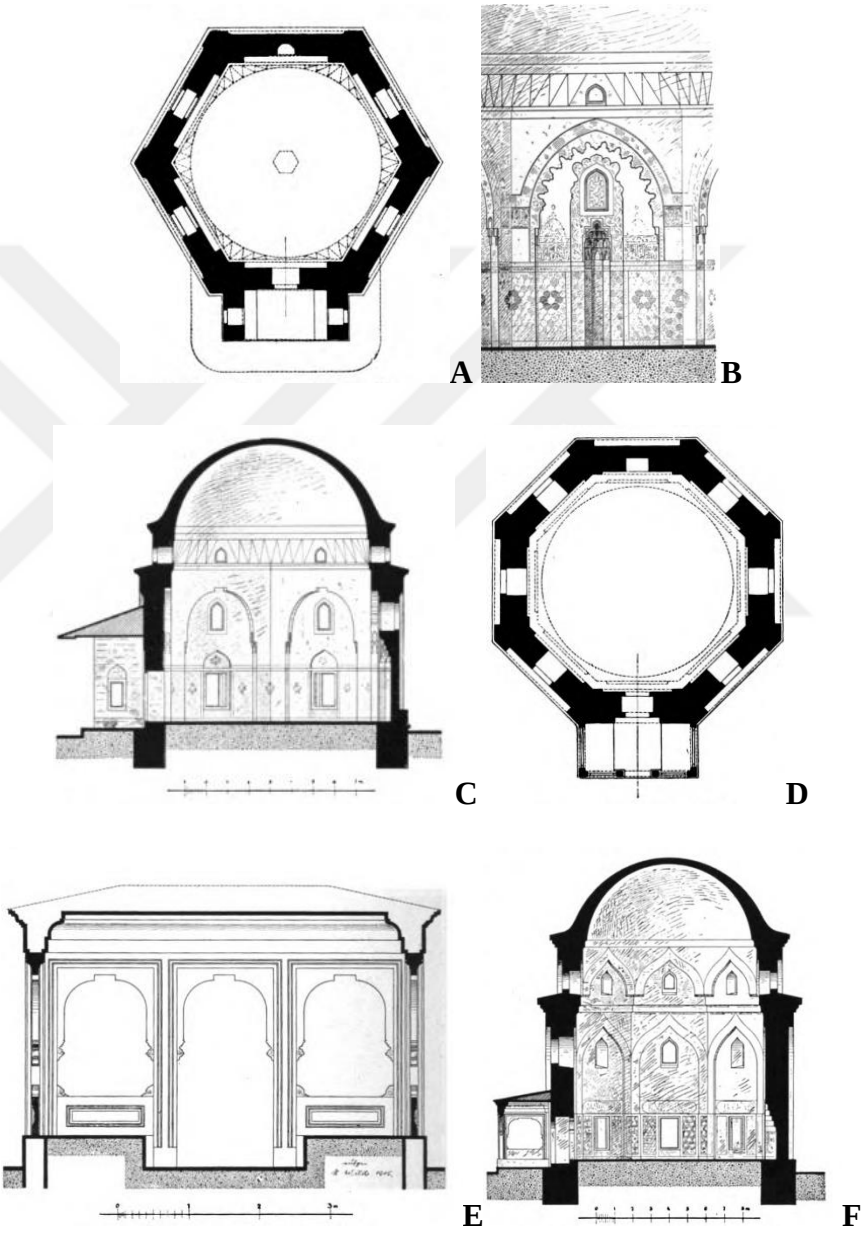
Şekil 3.73 Léon Parvillée'e ait tavan desenleri (Victoria ve Albert Müzesi Koleksiyonu)

1905 yılında Bursa'ya gelen Alman mühendis Hans Wilde, Bursa anıtlarıyla ilgili doktora tezini hazırlamıştır (Kaplanoğlu, 2016). 1909 yılında basılan eserinde Sultan II. Murat, Cem Sultan ve Şehzade Ahmet türbelerinin çizimlerine yer vermiştir. Sultan II. Murat Türbesi'ne dair çiziminde kalem işi bezemelere yer vermemiştir; fakat aynı kitapta yer alan fotoğraflarda desenler görülmektedir (Şekil 3.74).

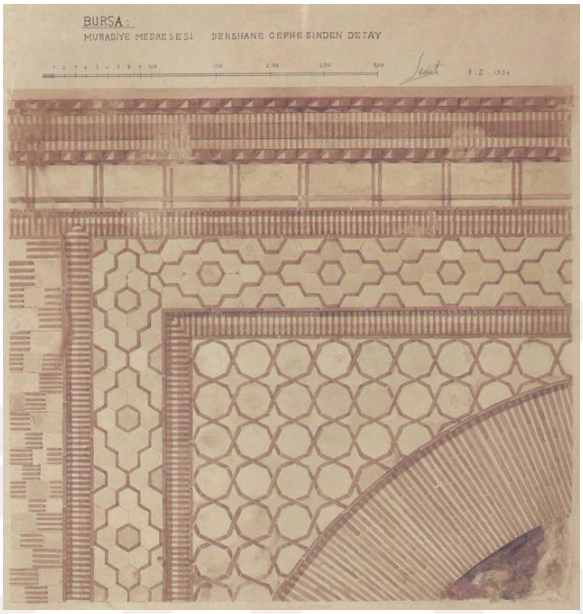
Şekil 3.74 Hans Wilde'nin Çizimleri **A)** Sultan II. Murat Türbesi Plan **B)** Kesit , **C)** Türbe iç görünüş (Wilde, 1909) **D)** Türbe iç görünüş (Yeke, 2023)

Wilde'nin diğer üzerinde çalıştığı türbeler, Cem Sultan ve Şehzade Ahmet türbeleridir. Cem Sultan Türbesi'nin planında kubbeye geçiş öğeleri olan Türk üçgenlerine ve giriş saçağının iz düşümüne de yer vermiştir. Hazırladığı kesit üzerinde çini motifler, mihrabın üstündeki alınlık ve revzen çevresindeki kalemişi motifler gösterilmiş, kasnak altında yer alan madalyonlar, kasnaktaki bezemeler, kubbe eteğindeki yazı kartuşları ve kubbe kalem işi desenlerine yer verilmemiştir (Şekil 3.75).

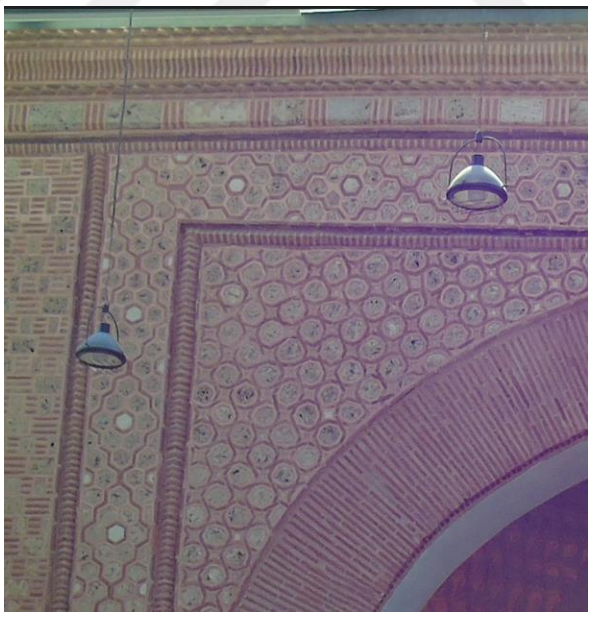

Şekil 3.75 Hans Wilde'nin Çizimleri **A)** Cem Sultan Türbesi Plan **B)** İç görünüş **C)** Kesit **D)** Şehzade Ahmet Türbesi Plan **E)** Revak görünüş **F)** Kesit (Wilde, 1909)

Sedat Çetintaş, 1932-1935 yılları arasında Abideleri Koruma Heyeti mimarı olarak görevliyken Bursa, İstanbul ve Edirne'de yer alan Erken Dönem Osmanlı anıtlarının rölövelerini hazırlamıştır (Ödekan, 2015). Muradiye Külliyesi ile ilgili hazırladığı tek çizim medrese dershanesinin kuzey cephesi detayıdır (Şekil 3.76).

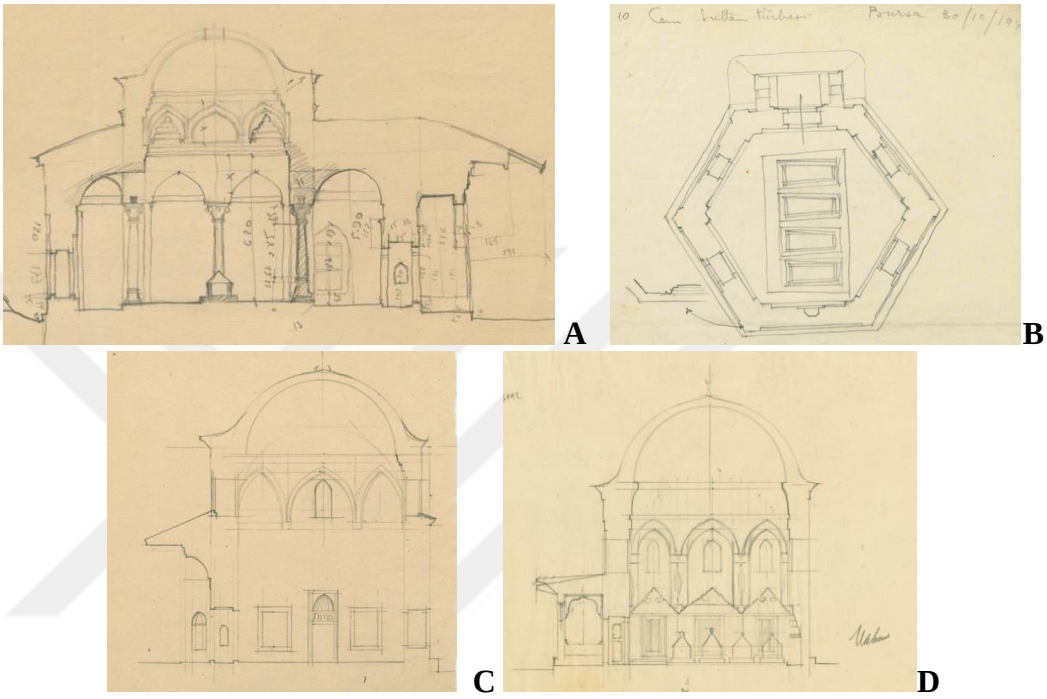
A

B

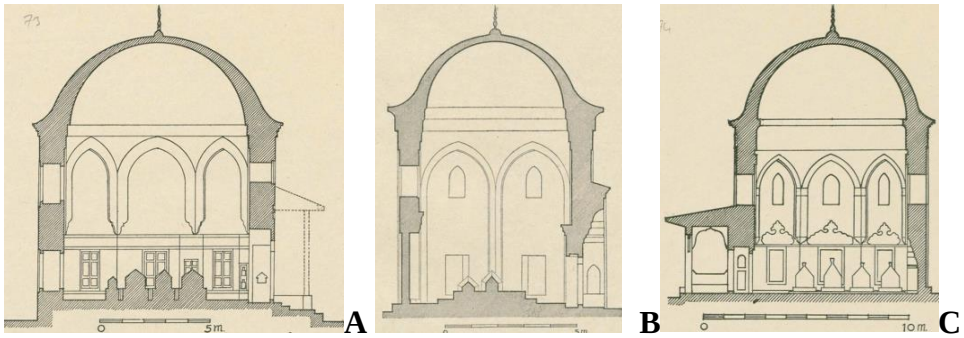
Şekil 3.76 Muradiye Medresesi **A)** Dershane Çizimi (Sedat Çetintaş Arşivi, 1934) **B)** Dershane kuzey cephesi (Yeke, 2023)

30.10.1940 tarihli arşiv dosyasında Y. Mimar Ali Saim Ülgen'in hazırladığı krokiler arasında Sultan II. Murat, Cem Sultan, Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut, Gülşah Hatun, Mükrime Hatun, Hüma Hatun ve Gülbahar Hatun türbeleri yer almaktadır. Rölöve ölçülerinin yer aldığı eskizler, plan, kesit çizimleri ve silme detaylarına yer verilmiştir (Şekil 3.77).

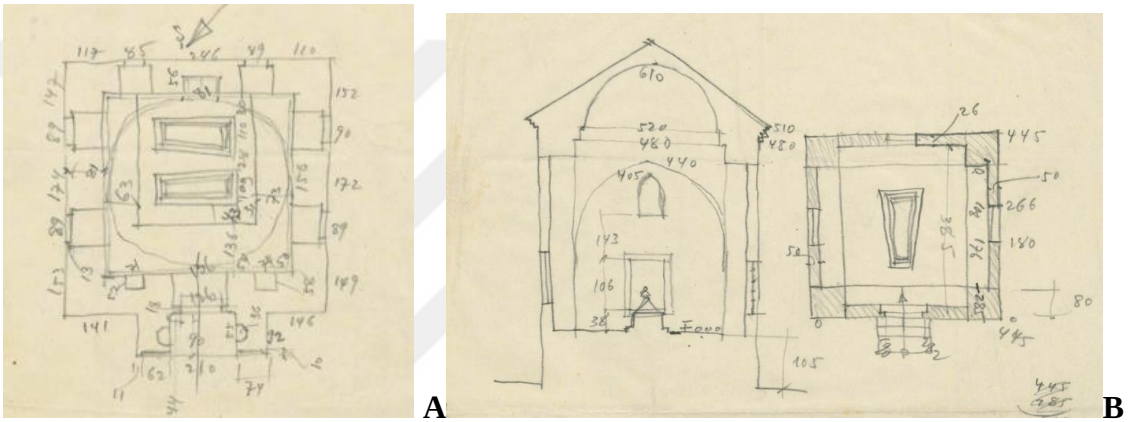

Şekil 3.77 Ali Saim Ülgen Türbe Rölöve Eskizleri **A)** Sultan II. Murat Türbesi Plan **B)** Cem Sultan Türbesi Plan **C)** Mükrime Hatun Türbesi Kesit **D)** Şehzade Mahmut Türbesi Kesit Çizimleri istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Ali Saim Ülgen'in hazırladığı rölövelerin, restorasyondan önce olduğu çizimlerden anlaşılmaktadır. Gülbahar Hatun Türbesi, taşıyıcı ayakları arasında 50 cm kalınlığında bir duvar örülmüş, doğu cephesinde merdivenlerle ulaşılan bir kapı, diğer cephelerde dikdörtgen pencereler yer almaktadır (Şekil 3.79).

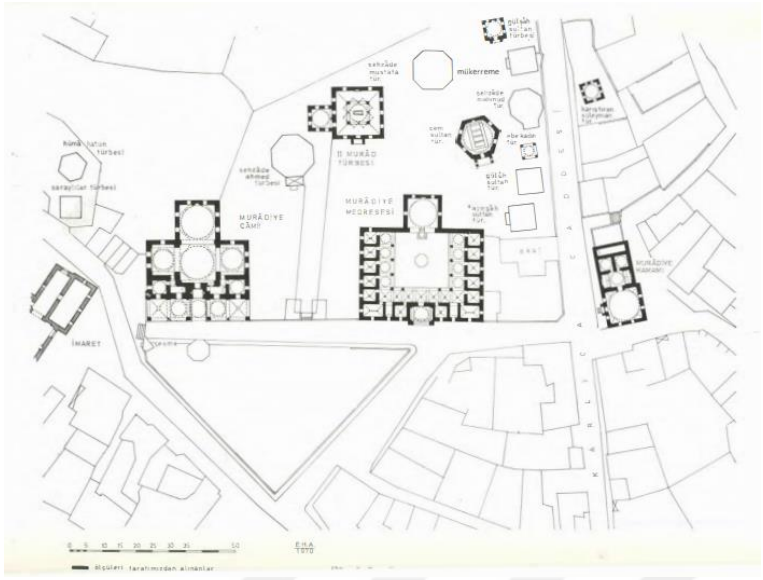

Şekil 3.78 Ali Saim Ülgen Türbe Rölöve Çizimleri **A)** Şehzade Mustafa Türbesi kesiti **B)** Hüma Hatun Mustafa Türbesi kesiti **C)** Şehzade Mahmut Türbesi Kesit Çizimi istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

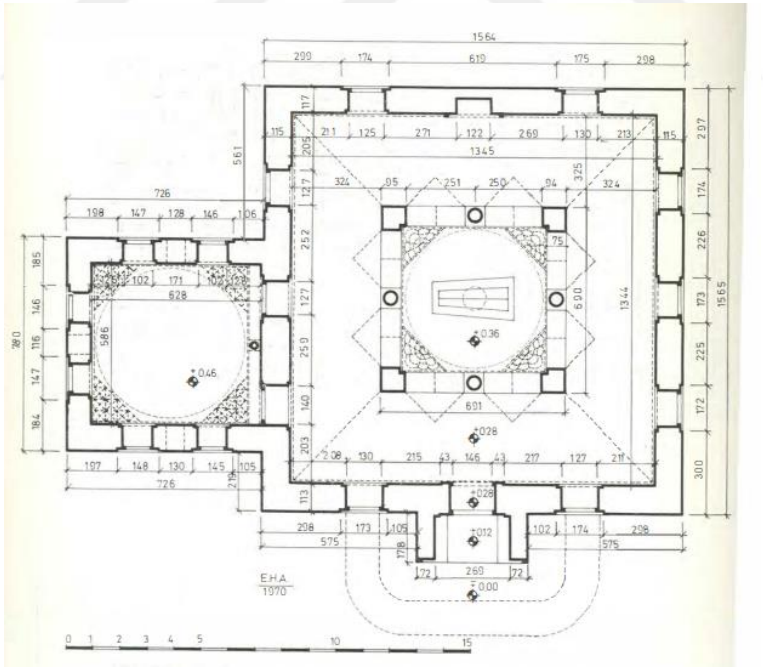
Şekil 3.79 Ali Saim Ülgen Türbe Rölöve Eskizleri **A)** Gülşah Hatun Türbesi Plan **B)** Gülbahar Hatun Kesit ve Plan Eskizleri istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Osmanlı devri Türk mimarisi eserlerinin belgelenmesi ve restore edilmesine katkısı büyük olan Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murat Devri (1403-1451) isimli eserinde külliye hakkında detaylı bilgiye yer vermiş, yapıların mimari tanımlarını, geçirdiği onarımları, o tarihteki durumlarını aktarmıştır. Çizmiş olduğu vaziyet planında cami, medrese, hamam, Sultan II. Murat, Cem Sultan, Gülşah Hatun ve Gülbahar Hatun kat planlarını belirtirken, diğer türbelerin formları kontur şeklinde işlenmiştir (Şekil 3.80).

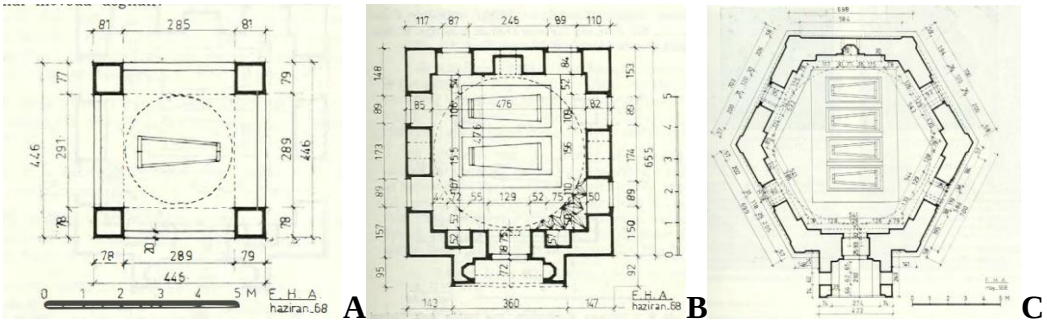
Şekil 3.80 Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (Ayverdi, 1972)

Sultan II. Murat Türbesi'nin planında detaylı olarak rölöve ölçümlerine yer verilmiştir. Tromplar ve saçak izdüşümü işlenmiştir (Şekil 3.81).

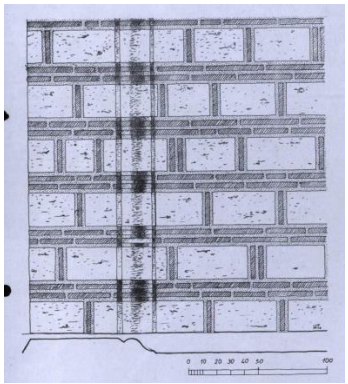
Şekil 3.81 Sultan II. Murat Türbesi planı (Ayverdi, 1972)

Fatih Sultan Mehmet devrinde inşa edilen yapıları incelediği için Gülbahar Hatun, Gülşah Hatun ve Cem Sultan türbelerinin planları hazırlanmıştır (Şekil 3.82).

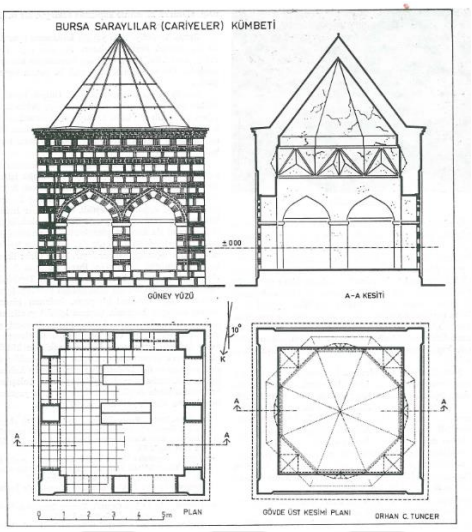
Şekil 3.82 Ekrem Hakkı Ayverdi Rölöve Çizimleri **A)** Gülbahar Hatun Türbesi Plan, **B)** Gülşah Hatun Türbesi Plan **C)** Cem Sultan Türbesi Plan (Ayverdi, 1973)

Bursa'da doğan Mimar Hüsrev Tayla Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü'nü 1948 yılında tamamlamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Rölöve Anıtlar Müdürlüğü gibi kurumlarda görev yaptığı sırada hazırladığı raporların içerisinde Muradiye Külliyesi türbelerine de yer vermiştir. Yaptığı incelemelerden birinde Cem Sultan Türbesi duvar örgüsü yer almaktadır (Şekil 3.83).

Şekil 3.83 Hüsrev Tayla Cem Sultan Türbesi cephe çizimi (Hüsrev Tayla Arşivi)

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde (VGM) görev yapan Orhan Cezmi Tuncer'in hazırladığı çizimler arasında Muradiye Külliyesi türbeleri de yer almaktadır. Yaptığı incelemelerden birinde Saraylılar Türbesi'nin plan, kesit ve cephe çizimlerini hazırlamıştır. Türbenin kubbesinin olduğu iç kısmı külah formunda betimlemiştir (Şekil 3.84).

Şekil 3.84 Saraylılar Türbesi çizimleri (VGM Arşivi, 1941)

3.1.9. Fotoğraflarda Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

On dokuzuncu yüzyılın başlarında 1826 yılında Fransa'da metal üzerine kayda alınan görüntülerle fotoğrafçılık başlamış kabul edilir. 1854 yılında Pierre Tremaux tarafından çekilen Irgandı Köprüsü, Bursa şehrine ait ilk fotoğraftır. O dönemden itibaren fotoğrafçılar şehrin anıtsal yapıları başta olmak üzere günlük yaşam, kent dokusu, şehrin sakinlerini içeren birçok farklı çalışma sunmuştur (Dostoğlu, 2003). Muradiye külliyesinin fotoğrafları birçok kez farklı fotoğrafhanelerce çekilmiştir. En bilinenleri Sébah & Joaillier, Abdullah Biraderler, Servili Ahmed Emin Bey ve Hüseyin Zekai Paşa'dır. (Çolak, 2013). Bursa'yı fotoğraflayan diğer isimler C.J. Fettel, Guillaume Berggren, Abdullah Biraderler'in kalfası Papazyan Efendi, Jean Morilyoni, ve Alfred de Moustier olmuştur (Kaplanoğlu, 2022).

Külliyede yer alan türbelere dair ulaşılan en erken tarihli fotoğraflar Léon Parvillée'ye aittir (Şekil 3.85). Fransa Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu içerisinde yapılan araştırmalarda Viollet le Duc Mirasçıları tarafından hediye edilen arşivde Léon Parvillée imzalı fotoğraflarda Şehzade Mahmut, Gülbahar Hatun, Cem Sultan, Sultan II. Murat, Şehzade Ahmet, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Şehzade Mustafa türbelerinin yanı sıra Yeşil

Türbe, Yeşil Cami, Devlet Hatun Türbesi, Timurtaş Paşa Camii minaresine ait fotoğraflar yer almaktadır. 1709 numaralı Yeşil Türbe fotoğrafının sağ alt köşesinde Léon Parvillée'nin imzası görülmektedir. 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından Bursa'da depremde hasar gören yapıların restorasyonuyla ilgili görevlendirildiğini ifade ettiği kitabında Parvillée, Yeşil Cami, I. Mehmet Türbesi, Orhan Camii, Muradiye Camii, Ulu Cami ve alemi ile yeniden kaldırdığı bir minarede çalışmalar yaptığını belirtmiştir. Bu bağlamda çekilen fotoğrafların onarım öncesi tespit aşamasına ait olması sebebiyle 1863 olarak tarihlendirilmesi mümkündür.

A

B

Şekil 3.85 Léon Parvillée tarafından çekilmiş **A)** Yeşil Türbe 1855 depremi sonrası genel görünümü **B)** Léon Parvillée'nin imzası (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Bu fotoğraflarda Gülbahar Hatun, Şehzade Ahmet, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Şehzade Mustafa türbelerinin giriş saçaklarının Neobarok üslupta olduğu görülmektedir. Fotoğraflar türbelerle ilgili en erken tarihli görsel belge olması sebebiyle önemlidir. Sultan II. Murat Türbesi'ne ait fotoğrafta, giriş kapısının bulunduğu kuzey cephesinin beyaz renkte badanalı olduğu, Batı cephesinde yer alan pencerenin lento seviyesinin altında duvar örülerek daha ufak bir doğrama yerleştirildiği görülmektedir (Şekil 3.86).

Şekil 3.86 Sultan II. Murat Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Sultan II. Murat Türbesi önünde yer alan havuzun arka kısmında Cem Sultan Türbesi'nin doğu cephesi görülmektedir. Türbe giriş saçağını çevreleyen iskele ahşapları seçilebilmektedir. İkinci fotoğraf Cem Sultan Türbesi önünden Şehzade Mahmut ve Gülbahar Hatun'a ait türbelere bakışı içermektedir. Şehzade Mahmut Türbesi girişinde kurşun levha, yakın zamanda bir tamirat geçirmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Gülbahar Hatun Türbesi'nin doğu duvarının görünen kısmı, türbenin baldaken plan şemasına sahip özgün kurgusunun daha önce kemer aralarına duvar örülerek kapalı bir türbeye dönüştürüldüğün kanıtıdır. Duvar üzerindeki siyah filetolar, İç duvar yüzeylerindeki Neobarok üslup siyah ve gri renkli motiflerle benzer özelliktedir (Şekil 3.87).

A

B

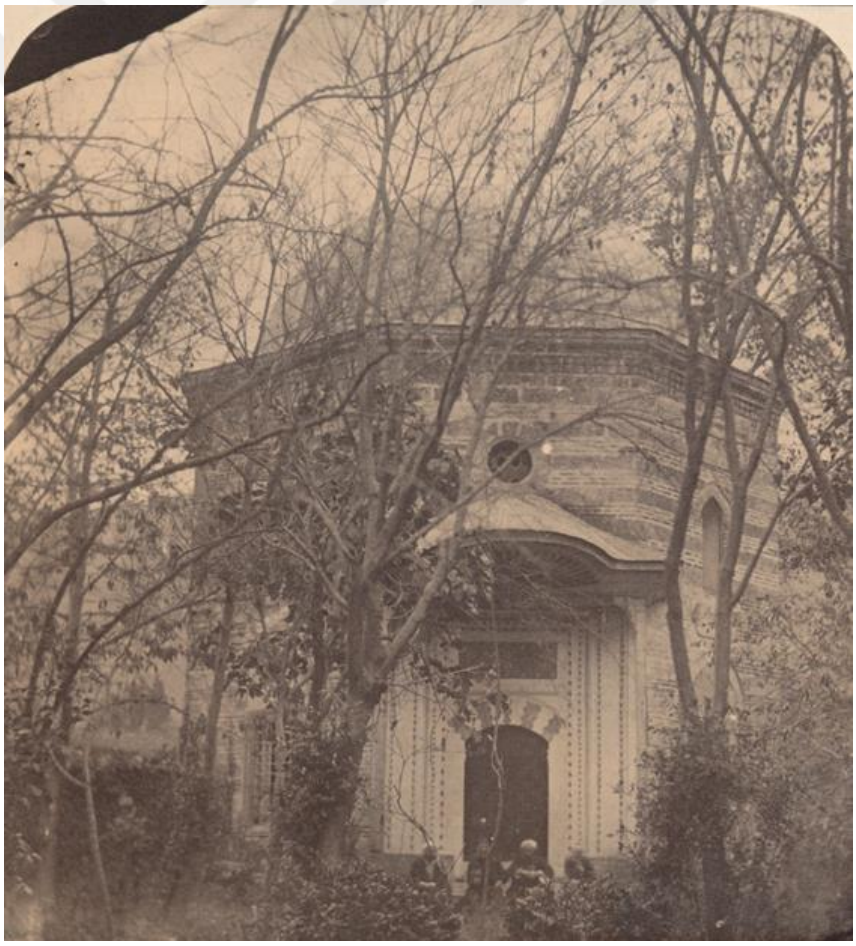
Şekil 3.87 Cem Sultan Türbesi **A)** Doğu Cephesi **B)** Giriş saçağı önünden Şehzade Mahmut Türbesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Fotoğraflar incelendiğinde Şehzade Ahmet Türbesi saçağının mevcuttan farklı olarak kıvrımlı olduğu görülmektedir. Kubbe kasnağında ve alt seviyede görülen açıklıklardaki revzenlerin yerinde olmadığı anlaşılmaktadır (Şekil 3.88).

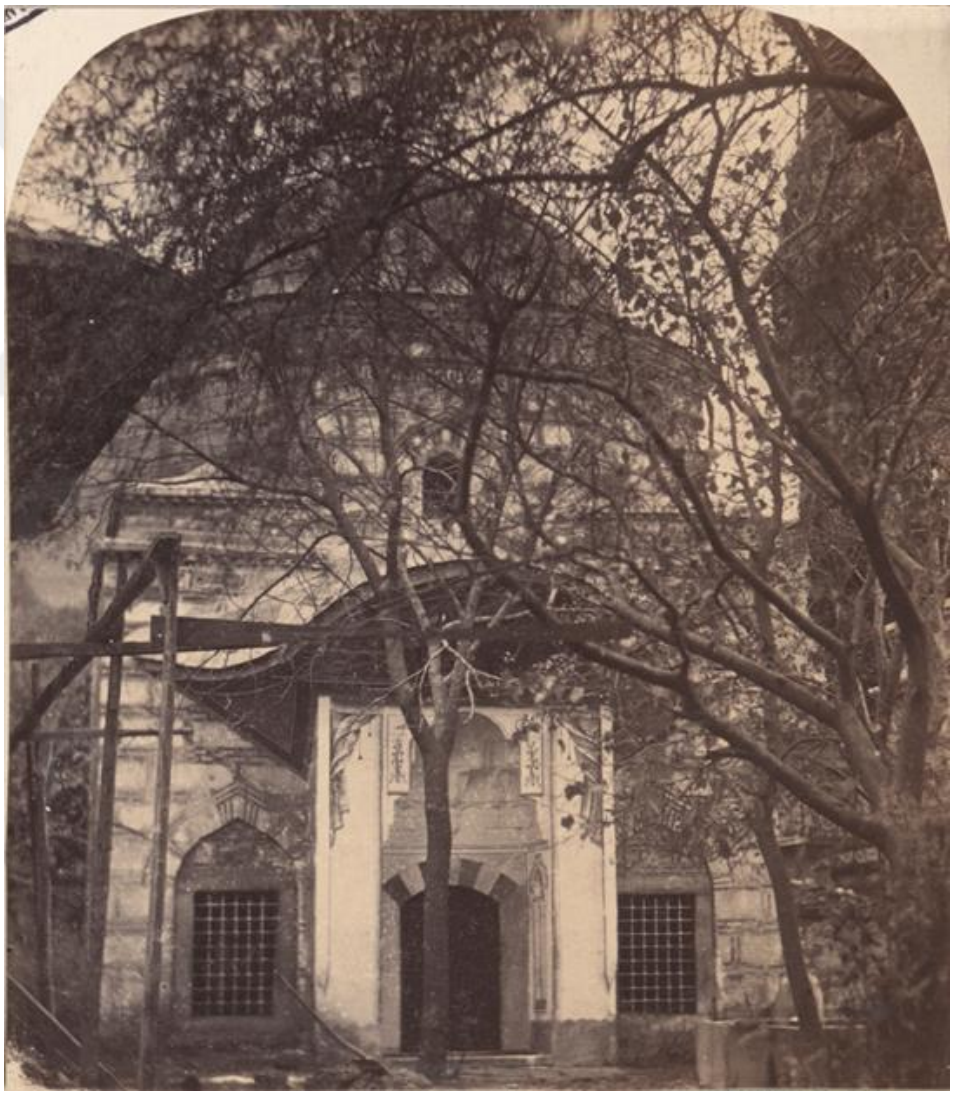
Şekil 3.88 Şehzade Ahmet Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Arşivde yer alan bir diğer fotoğrafta Şehzade Mustafa Türbesi'nin kuzey cephesi görülmektedir. Giriş kapısı üzerindeki eğrisel planlı kurşun örtülü ahşap tavanlı saçak iki adet dikme ile desteklenmektedir. Saçağın yarım daire formundaki orta aksta yer alan çıkıntısında ahşap çıtalar ile ışınsal düzende bir kompozisyon oluşturulmuştur. Kesme taştan oluşan kapı açıklığı ve kitabeyi çevreleyen girişin o dönemde üzerinin sıvalı olduğu ve üzerinde yaprak motiflerinden oluşan dört sıra çerçevenin yer aldığı görülmektedir. Bu fotoğraf ile yaygın bir kanı olan Muradiye Külliyesi türbelerindeki Neobarok üsluptaki bezemelerin Parvillée tarafından yapılmış olduğu düşüncesinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Henüz çalışmalara başlamadan hasar tespitinde bulunmak amaçlı yaptığı ziyaret sırasında çektiği fotoğraflarda bezemelerin görülmesi, Parvillée'den daha önce bu uygulamaların yapıldığının kanıtı olarak değerlendirilebilir (Şekil 3.89).

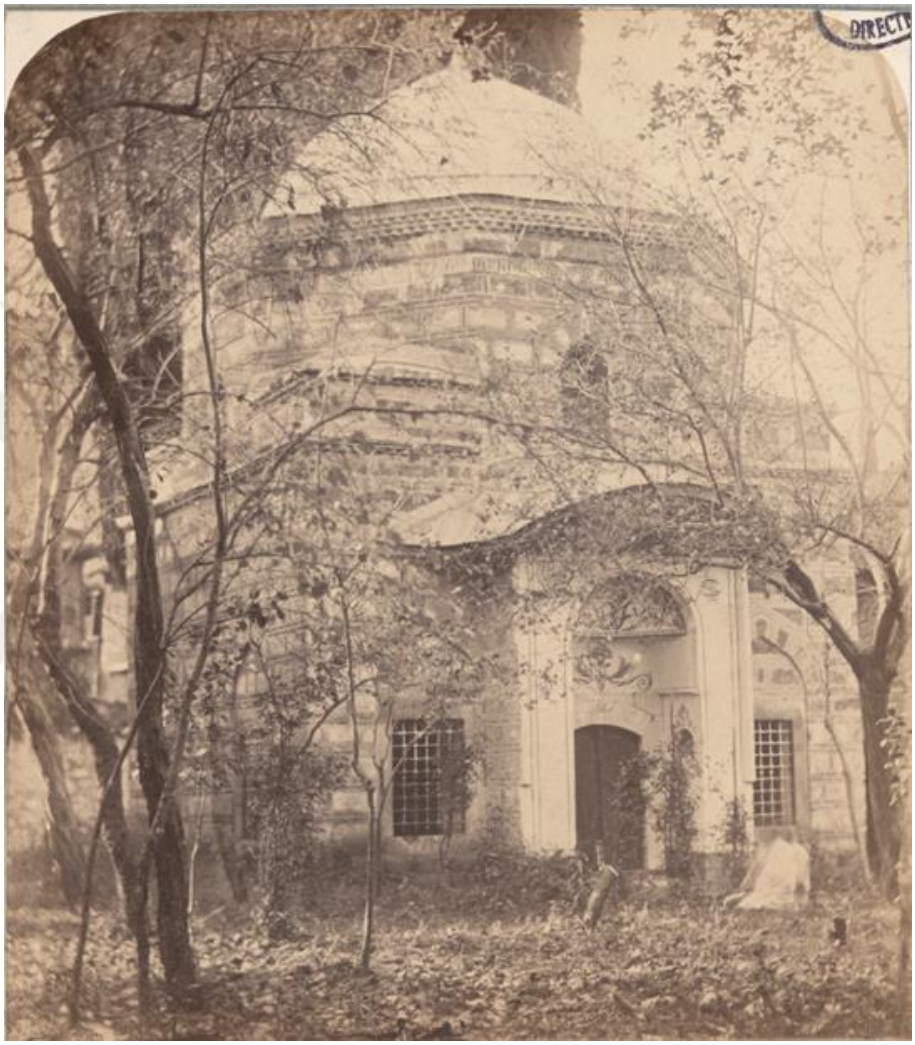
Şekil 3.89 Şehzade Mustafa Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Cem Sultan Türbesi önünden çekilmiş olan fotoğrafta Gülruh Hatun Türbesi doğu cephesi yer almaktadır. Hemen önünde girişin sağında küçük bir havuzun yer aldığı görülmektedir. Kurşun örtülü eğrisel saçak ve altındaki ahşap tavan kaplaması ile almaşık duvar örgüsüne sahip taç kapının üzerini süslemektedir. Şehzade Mustafa Türbesi'ndeki gibi burada da taç kapı üzerin sıvanmış ve orta kısımda yer alan kavsara beyaz kalacak şekilde badanalanarak, kavsara iki yanındaki boşluklarda Neobarok üslupta kalem işi bezemeler görülmektedir. Bezemeler, iki yana açılmış perde ve çiçek desenlerinden oluşmaktadır. Kavsarayı oluşturan mukarnas sıraları ve dizilimleri rahatlıkla seçilebilmektedir (Şekil 3.90).

Şekil 3.90 Gülruh Hatun Türbesi doğu cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Arşivde yer alan bir diğer fotoğraf Şirin Hatun Türbesi'ne aittir. Türbenin dış cephesinde kasnak hizasındaki revzenin eksikliği dışında bir bozulma olmadığı görülmektedir. Eğrisel saçak altındaki kavsarasının yarım kubbe formunda olduğu ve üzerinin kalem işi motiflerle kaplı olduğu görülmektedir (Şekil 3.91).

Şekil 3.91 Şirin Hatun Türbesi doğu cephesi (Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi, 1863)

Fransa Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu içerisinde yapılan araştırmalarda Albert Gabriel Arşivi'nde incelenen fotoğraflar, türbelerin mimari biçimlerine en fazla müdahalenin yapıldığı dönemin tarihinin kesinleştirilmesini sağlamıştır. Albert Gabriel Fotoğraf Arşivi'nde yer alan fotoğraflar daha önce Bir Türk Başkenti Bursa isimli kitabında yer verilmiştir; fakat dijital arşivde tespit edilen Şirin Hatun Türbesi'ne ait

yüksek çözünürlükteki fotoğraf, Neobarok üslup kalem işi tezyinatların ve saçakların yapım tarihini içermektedir. Türbe girişinde kavsaranın iki yanında yer alan Maşallah yazılarının altında yazan H.1259 / M.1843-1844 sayısı bu onarımların tarihini vermektedir. Sultan I. Abdülmecit'in Bursa seyahati ile aynı tarihe denk gelmesi, Sultan'ın şehre gelişinden önce yapılan bakım onarım hazırlıkları kapsamında türbelerin onarımlarının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Şekil 3.92).

Şekil 3.92 Şirin Hatun Türbesi Girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

Fotoğraflar kullanılarak oluşturulan kartpostallar görsel arşivin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Anı belgesi niteliği taşıyan kartpostalların çoğunlukla daha genel bir manzaraya sahip fotoğraflardan seçildiği gözlemlenmiştir. Kartpostallarda ağırlıklı olarak Muradiye Camii'nin kuzey cephesi ve şehrin doğusundan Muradiye Mahallesi'ne bakışa yer verilmiştir.

Rum asıllı Eugenides'in editörlüğünü yaptığı kartpostalda caminin batısına 1904 yılında eklenen minaresi görülmektedir. 1940 yılında yıkılan türbe bahçesi giriş kapısı ve iki yanında birer oda bulunan yapı ve arka planda Şehzade Ahmet Türbesi görülmektedir. Kartpostala konu olan fotoğrafın 1904-1940 yılları arası çekilmiş olması gerekmektedir (Şekil 3.93).

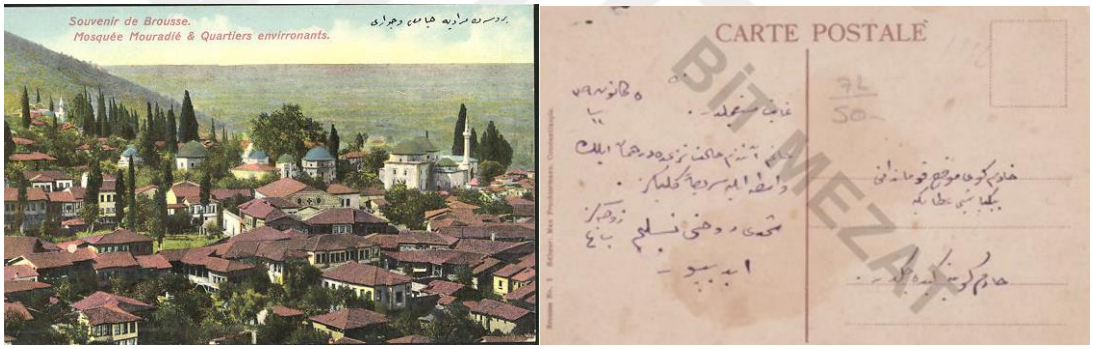
Şekil 3.93 Bursa Hatırası Muradiye kartpostalı (Eugenides, 19. yüzyıl)

İstanbul Karaköy'de atölyesi bulunan Jacques Ludwigsohn'ın firması Ludwigsohn Frères'in elinden çıkan kartpostaldaki manzara, hisar surları batı ucundan Muradiye'ye bakış ve Bursa ovasını içermektedir. Orta kısımda cami ve türbe yapılarından Şehzade Ahmet, Sultan II. Murat, Şehzade Mustafa türbeleriyle Muradiye Külliyesi, onun hemen altında Agion Apostolon (Aziz Havariler) Kilisesi, sol üst kısımda Hamza Bey Külliyesi görülmektedir (Şekil 3.94).

Şekil 3.94 Bursa Hatırası Muradiye kartpostalı (Ludwingsohn, 19. yüzyıl)

Osmanlı'nın ilk kartpostal editörü kabul edilen Max Fruchtermann, 1869 yılında Yüksek Kaldırım'da açtığı çerçeveci dükkanında, 1895 yılında İstanbul ile ilgili kartpostalları bastırarak satmaya başlamıştır (Kuter, 1909). Ludwingsohn'un kartpostalıyla benzer br açıya sahip çalışmasında fotoğrafın üzeri renklendirilmiştir. Kiremit çatılar, yeşil ağaçlar, gri kurşun örtülü kubbeler ve yeşil Bursa ovası görülmektedir. Oilette adı verilen teknikle yapılan renklendirme esnasında bilgi karmaşasına sebep olabilecek durumlar oluşmuştur. Örneğin, kırma çatıya sahip Sultan II. Murat Türbesi galeri örtüsü kiremit rengine boyanmıştır, Şehzade Alaaddin'in türbesi bağımsız bir yapı gibi resmedilmiştir. Genellikle yurt dışına gönderilen ya da yurt dışı fuarlarda yerini alan kartpostallarda kullanılan bilgilendirme dili ağırlıklı olarak Fransızca olmuştur. Fruchtermann'ın kartpostalının sağ üst köşesinde Osmanlıca olarak, Bursa'da Muradiye Camii ve Çevresi ifadesine yer verilmiştir (Şekil 3.95).

Şekil 3.95 Bursa Hatırası Muradiye kartpostalı (Fruchtermann, 19. yüzyıl)

Bartko Reher Antiques isimli web sayfası koleksiyonunda yer alan Bursa Muradiye Camii isimli eski bir kartpostalda Muradiye Külliyesi'ne güneybatıdan bakışa yer verilmiştir. En sağda cami, Şehzade Ahmet, Sultan II. Murat, Şehzade Mustafa, Gülşah Hatun, Mükrime Hatun, Cem Sultan, Şehzade Mahmut, Gülbahar Hatun ve Gülruh Hatun türbeleri görülmektedir. Türbelerin hepsinin üst örtüsü kurşun kaplıyken, Gülşah Hatun Türbesi'ndeki kiremitler algılanmaktadır. Caminin ikinci minaresi inşa edildiğine göre fotoğrafın 1904 yılı sonrası çekilmiş olması gerekmektedir (Şekil 3.96) .

Şekil 3.96 Bursa Hatırası Muradiye (Bartko-Reher Kartpostal Arşivi, 19. yüzyıl)

Muradiye Külliyesi'nin en erken tarihli fotoğrafları Sébah & Joaillier fotoğraf stüdyosundan çıkmıştır. Pascal Sébah ilk fotoğraf stüdyosunu 1857'de kurmuş, 1873 tarihli Viyana Uluslararası Sergisi için Osman Hamdi Bey ve Marie de Launay tarafından hazırlanan Elbise-i Osmaniye isimli kitabın fotoğraflarını çekmiştir. Sergi için hazırlanan bir diğer çalışma, İbrahim Edhem Paşa başkanlığında kurulan komisyon tarafından yürütülen "Usul-i Mi'mari-i Osmani" (Osmanlı Mimarisi) olmuştur. Mimarlık stilleri ve önemli yapıları inceleyen kitapta, yapıların rölöve çizimlerine de yer verilmiştir. Bursa'dan seçilen örnek Yeşil Cami olmuştur. Montani Efendi, Bogos Efendi ve Mösyö Mayer tarafından çizimler hazırlanmış, resimlerin çekimi ve tab'ında Mösyö Sebah görevlendirilmiştir (Ovalıoğlu ve diğerleri, 2015).

Kitabın hazırlandığı dönemle örtüşen 1865 tarihli fotoğrafın sağ alt köşesinde P. Sébah imzası yer almaktadır. Muradiye Camii, önünde sekizgen bir şadırvan, caminin kuzeybatı köşesine bitişik bir bahçe duvarı ve kapısı, son cemaat yeri bitiminde başlayan türbe bahçesi duvarı ile üzerindeki pencereler ve iki kanatlı bahçe kapısı görülmektedir (Şekil 3.97).

Şekil 3.97 Muradiye Camii (Pascal Sebah, 1865)

Aynı yıl Cem Sultan Türbesi'nin içine dair iki fotoğrafı bulunmaktadır. İlk fotoğrafta türbe duvarlarındaki kalem işi desenler görülmektedir. Mihrabın olduğu duvarda çinilerin hemen üstünde kalan kısım biraz soluk durmaktadır. İkinci fotoğrafta ise Cem Sultan'a ait sanduka ve arka kısımda doğu duvarı görülmektedir. Burada çinilerin üst hizasının beyaz badanalı olduğu görülmektedir (Şekil 3.98).

A

B

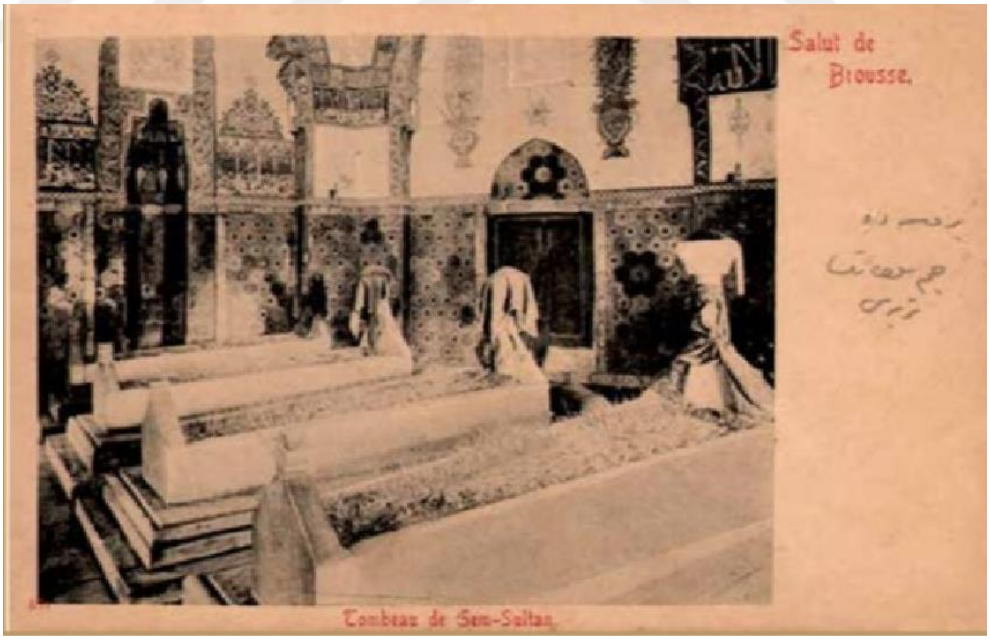
Şekil 3.98 Cem Sultan Türbesi **A)** 1865 (Pascal Sebah Koleksiyonu , 2022) **B)** Cem Sultan'ın mezarı (Osmanlı Arşivinden Tarihi Bursa Fotoğrafları, 2019)

A **B**

Şekil 3.99 Cem Sultan Türbesi **A)** Mihrap duvarı **B)** Cem Sultan'ın sandukası (Yeke, 2023)

On dokuzuncu yüzyıla ait kartpostalların birinde, Cem Sultan Türbesi iç kısmında mihrap duvarının yanında kalan kalem işi yüzeylerinde yer alan hayat ağacı motiflerinden soldaki silik, sağdaki canlı renklere sahiptir (Şekil 3.100).

Şekil 3.100 Cem Sultan Türbesi kartpostal (Kuter, 1909)

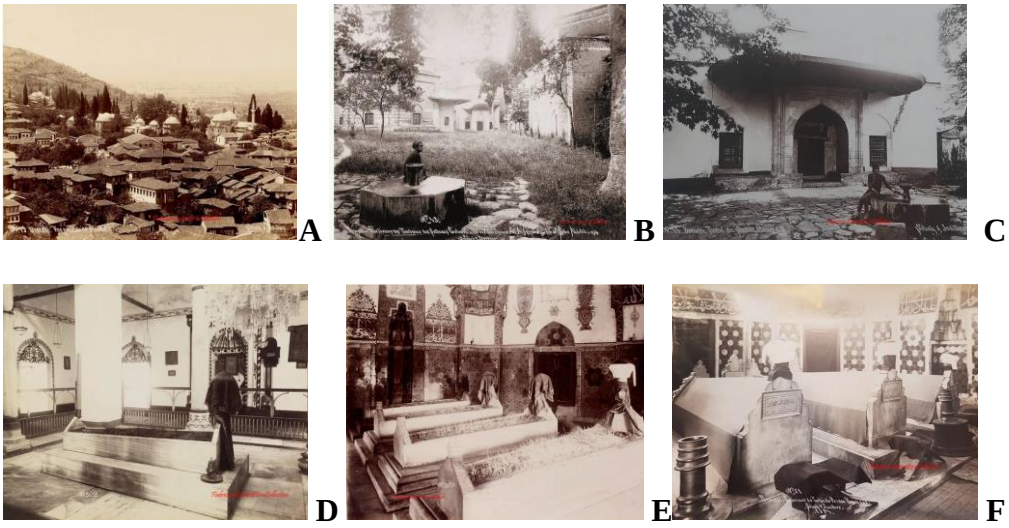

Şekil 3.101 Cem Sultan Türbesi (Yeke, 2023)

Pascal Sébah, 1885 yılında Polycarpe Joaillier le ortak olmuştur, 1900 yılında Abdullah Biraderlerin stüdyo ve arşivlerini devralan firma, ortaklık sonrası Bursa Şark Fotoğrafhanesi ismiyle Bursa'da bir şube açmıştır (Kaplanoğlu, 2022) 1894 tarihini fotoğraflarında da bastıkları koleksiyonda Muradiye Mahallesi genel görünümü, türbelerin bulunduğu bahçe, Sultan II. Murat türbe girişi ve sandukası, Cem Sultan, Şehzade Ahmet ve Şehzade Mustafa türbeleri iç mekanlarına ait fotoğraflar yer almaktadır (Şekil 3.102).

Şekil 3.102 Şehzade Ahmet Türbesi fotoğraf detayı (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894)

Şekil 3.103 Sebah & Joaillier Stüdyosunun çektiği fotoğraflar **A)** Muradiye Külliyesi **B)** Cem Sultan, Gülruh Hatun Türbeleri **C)** Sultan II. Murat Türbesi Saçağı **D)** Sultan II. Murat Türbesi içi **E)** Cem Sultan Türbesi içi **F)** Şehzade Ahmet Türbesi içi (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894)

On dokuzuncu yüzyılda şehri ziyaret eden Mimar Alfred Nicholas Normand'ın, türbelerin bulunduğu bahçede iki fotoğrafı bulunmaktadır. Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu Alfred Nicholas Normund arşivinde yer alan fotoğrafların tarihi 1887 olarak belirtilmiştir. Calotype tekniğinde fotoğraf çeken mimar, ilk 1851-1852 yıllarında İstanbul'a gelmiştir (Azakoğlu, 2006). İkinci gelişinde Bursa'ya da geldiği düşünülmektedir. İlk fotoğrafta Cem Sultan ve Gülruh Hatun türbeleri, ikinci fotoğrafta medrese ve Şehzade Ahmet Türbesi yer almaktadır (Şekil 3.104).

Şekil 3.104 Alfred Nicholas Normand Arşivi **A)** Cem Sultan ve Gülruh Hatun Türbeleri **B)** Medrese ve Şehzade Ahmet Türbesi (Alfred Nicholas Normand Arşivi)

1894 tarihli fotoğrafta Sultan II. Murat Türbesi'nin kuzey cephesindeki duvarların sıvalı olduğu, saçağı iki taraftan destekleyen ferforje konsollar ve türbe kapısı önünde yukarı doğru toplanmış bir perde olduğu görülmektedir (Şekil 3.105).

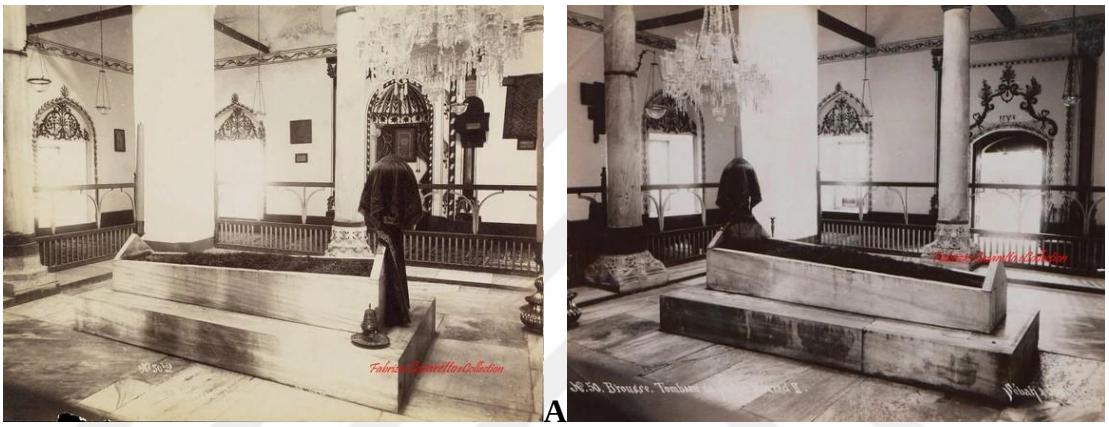
Şekil 3.105 Sultan II. Murat Türbesi (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894)

Şekil 3.106 Sultan II. Murat Türbesi ve önündeki havuz (Yeke, 2023)

Türbenin içine dair fotoğraflardan, ilkinde giriş kapısından mihrap yönüne bakış, ikinci fotoğrafta da mihrap önünden kapıya bakış yer almaktadır. Kubbeyi taşıyan payelerin ve duvarların beyaz badanalı olduğu görülmektedir.

Giriş kapısı üzerinde, pencere kemer alınlıklarında, mihrapta, tonoz üzengi seviyelerinde Neobarok üsluptaki kalem işi motifler görülmektedir. Kapının üzerinde yer alan Neobarok üsluptaki alınlık deseninin ortasında Osmanlıca 1274 (M.1858) tarihi yer almaktadır (Şekil 3.107).

A **B**

Şekil 3.107 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Mihraba bakış **B)** Giriş kapısına bakış (Casaretto, Sébah & Joaillier, 1894)

On dokuzuncu yüzyılın en bilinen fotoğraf stüdyosu Abdullah Fréres (Abdullah Biraderler) 1880-1893 yılları arasına tarihlendirilen, Bilecik, Bursa ve Eskişehir'e ait fotoğraflardan oluşan bir albüm hazırlamıştır (Dostoğlu, 2003).

1856 yılında başlayan fotoğraf stüdyolarını yüzyıl sonunda Sebah &Joaillier'ye devretmişlerdir. Abdullah Biraderler tarafından çekilen iki fotoğrafta Muradiye Külliyesi genel görünümü yer almaktadır (Şekil 3.108).

Şekil 3.108 Abdullah Biraderler 1880 Muradiye (Dostoğlu, 2003)

Muradiye Mahallesi'nin görüldüğü fotoğraflardan birinde Cilimboz Deresi kenarında kurulan ipek filatür fabrikaları, arka planda külliye görülmektedir (Dostoğlu, 2003).

Şekil 3.109 Tophane sırtlarından Muradiye (Abdullah Biraderler, 19. yüzyıl)

Şekil 3.110 Anonim 1895 Muradiye (Dostoğlu, 2003)

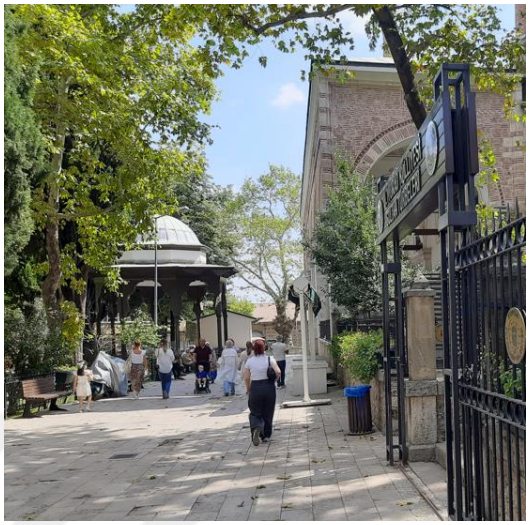
1887 tarihli cami ve şadırvan fotoğrafında son cemaat yerine bitişik bahçe giriş kapısı, sekizgen, kurşun külah örtülü ahşap taşıyıcılı şadırvan ve zeminde yer alan doğal taş kaplama yürüyüş alanları görülmektedir (Şekil 3.111).

Şekil 3.111 Muradiye Camii ve şadırvanı 1887 (Dostoğlu, 2003)

1900'lü yıllara ait bir başka fotoğrafta şadırvanın değiştiği, türbe bahçe duvarının yenilendiği, muvakkithane yapısının inşa edildiği görülmektedir (Şekil 3.112).

A

B

Şekil 3.112 Muradiye Camii ve şadırvanı **A)** 1900 (Dostoğlu, 2003) **B)** 2023 (Yeke, 2023)

Muradiye panoramasını fotoğraflayan isimlerden bir diğeri Constantine J. Fettel olmuştur. 1895 tarihli fotoğrafta, caminin kıble duvarının daha net gözüktüğü bir açıdan bakılmaktadır (Şekil 3.113).

Şekil 3.113 C.J.Fettel 1895 Muradiye (Dostoğlu, 2003)

1870 yılında İstanbul'da stüdyosunu açan İsveçli Guillaume Berggren, Bursa'ya gelip Muradiye Külliyesi'nin ve diğer anıtların fotoğraflarını çekmiştir. Muradiye Camii son cemaat yerinin hemen yanında bugüne ulaşmayan basık kemerli bir bahçe kapısı bulunmaktadır. Onun hemen yanındaki dikdörtgen planlı çeşmenin köşelerinde oluşturulan pahlara yarım daire formunda birer niş yerleştirilmiştir ve kemerli çeşmenin duvar yüzeyleri sıvalıdır. Üzerinde on dokuzuncu yüzyıla tarihlenen Neobarok üsluptaki kalem işi bezemelerin yeniden canlandırıldığı görülmektedir (Şekil 3.114).

A

B

Şekil 3.114 Muradiye Camii ve çeşme **A)**1887 (Berggren Arşivi, 1887) **B)** 2023 (Yeke, 2023)

Bursa'da yer alan fotoğrafhanelerden Foto AB'nin sahibi Abidin Ö. Çiçük, Atatürk Caddesi 45 numarada, Turing Kartpostalevi ismindeki stüdyosunu kurmuştur. Bursa Muradiye Türbeleri isimli fotoğrafında Foto AB. İmzasına yer vermiştir. Cem Sultan Türbesi'nin önünden Sultan II. Murat ve Şehzade Ahmet Türbeleri görülmektedir (Şekil 3.115).

Şekil 3.115 Şehzade Ahmet ve Sultan II.Murat Türbeleri (BBB Arşivi)

Muradiye türbeleri fotoğrafında yer alan Foto AB. imzası, Turing Kartpostal Evi'nin tabelasında da görülmektedir (Şekil 3.116).

Şekil 3.116 Foto AB Stüdyosuna ait tabela (Çolak, 2013)

1906 yılında Bursa'yı ziyaret eden Macar Doktor Bozóky Dezső, külliyeyi Kaplıca Caddesi'nden fotoğraflayan ilk isim olmuştur. Fotoğrafta türbelerin dışındaki yığma taş duvar örgüsü ve üzerindeki kiremit örtü görülmektedir. Bahçe içerisinde Sultan II. Murat Türbesi'nden doğuya bakışta, Cem Sultan ve Gülruh Hatun türbeleri görülmektedir (Şekil 3.117).

A

B

Şekil 3.117 Muradiye Külliyesi Kaplıca Caddesi'nden genel görünüm **A)** 1906 (Dezső Arşivi) **B)** 2023 (Yeke Arşivi)

Şekil 3.118 Muradiye Külliyesi Türbeleri genel görünüm **A)** 1906 (Dezső Arşivi) **B)** 2023 (Yeke Arşivi)

Avusturya Ulusal Arşivi'nde yapılan araştırmalarda Sultan II. Murat Türbesi önünden doğuya bakışta Şehzade Ahmet Türbesi ve cami batı cephesinin görüldüğü bir fotoğraf tespit edilmiştir (Şekil 3.119).

Şekil 3.119 Şehzade Ahmet Türbesi **A)**1910 (Avusturya Ulusal Arşivi, 1910) **B)**2023 (Yeke Arşivi)

Albert Kahn, yirminci yüzyıl başında başlattığı Archives de la Planète (Gezegen Arşivleri) projesi kapsamında 1913 yılında Bursa'yı ziyaret etmiştir. Bursa'nın genel görünümü, Fransız Konsolosluğu, Muradiye Külliyesi, Yeşil Külliyesi, Irgandı Köprüsü, Pınarbaşı, Hisar, Gökdere'ye dair fotoğraflara yer verilmiştir. Yirminci yüzyılın başında Lumiére Kardeşler tarafından bulunan otokrom tekniğinde, cam plaka üzerine renkli görüntü elde edilmiştir. Albert Kahn da projesinde bu tekniği kullanarak renkli fotoğraf koleksiyonunu oluşturmuştur (Tekin, 2018).

Muradiye Külliyesi'nde çektiği fotoğraflar; cami batı cephesi, medrese giriş kapısı, Sultan II. Murat Türbesi girişi, Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Mükrime Hatun, Gülşah Hatun türbeleri ve bahçeyi içermektedir.

İlk fotoğrafta Cem Sultan Türbesi giriş saçağı ve arka tarafta Şirin Hatun ve Gülruh Hatun türbelerinin doğu cepheleri görülmektedir. Gülruh Hatun Türbesi'nin eğrisel formdaki saçağı, alt kısımdaki ahşapların oluşturduğu güneş deseni rahatlıkla görülmektedir (Şekil 3.120).

Şekil 3.120 Albert Kahn Koleksiyonu'nda Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Kahn Arşivi, 1913)

2023 yılında aynı açıdan bakıldığında türbelerin saçaklarındaki değişim, kubbe üzerlerindeki alemlerin farklılığı göze çarpmaktadır. Havuzun hemen yanındaki servi ağacının varlığını sürdürdüğü ve o dönem ince bir fidan olan çınar ağacının büyüdüğü

görülmektedir. Şirin Hatun Türbesi'nin arkasında kalan ilkokul yapısının cephesinde yükseklik ve oranların aynı olduğu, fakat çatı örtüsü ve pencere açıklığında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3.121).

Şekil 3.121 Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Yeke, 2023)

İkinci fotoğrafta Sultan II. Murat Türbesi girişinin önünde yer alan havuz, arka planda medresenin dershanesiyle Şirin Hatun ve Gülruh Hatun Türbeleri görülmektedir (Şekil 3.122).

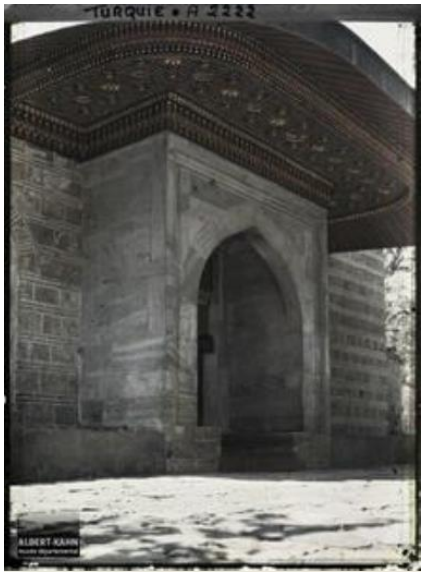
Şekil 3.122 Albert Kahn Koleksiyonu'nda Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Kahn Arşivi, 1913)

2023 yılında aynı açıdan bakıldığında, havuzun sekizgen mermer çevre duvarlarının değiştiği görülmektedir, 2014 yılı restorasyonunda zemindeki kayrak taşlarının yerini alan traverten yaya yolu görülmektedir (Şekil 3.123).

Şekil 3.123 Muradiye Medresesi, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri (Yeke, 2023)

Sultan II. Murat Türbesi girişinin yer aldığı fotoğrafta giriş kapısı, ahşap saçak ve kapının iki yanındaki almaşık duvar örgüsü görülmektedir (Şekil 3.124).

Şekil 3.124 1913 Albert Kahn Arşivi Sultan II. Murat Türbesi (Kahn Arşivi, 1913)

2023 yılında aynı açıdan çekilen fotoğraf incelendiğinde mermer taç kapı formundaki girişin iki yanındaki sekinin yerinde olmadığı görülmektedir. Kuzey duvarındaki taş örgüdeki farklılık, seki izleriyle örtüşmektedir (Şekil 3.125).

Şekil 3.125 Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023)

Gülşah Hatun ve Mükrime Hatun türbelerinin yer aldığı fotoğraf incelendiğinde, Gülşah Hatun Türbesi'nin kurşun örtü yerine alaturka kiremit kaplı olduğu görülmektedir. Taç kapı formundaki girişin sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Basık kemerli türbe kapısının üst kısmında kalem işi bezemeleri bulunmaktadır. Mükrime Hatun Türbesi'nin girişinde çeyrek kubbe formundaki kavsara ve girişin iki yanında yer alan nişlerde kalem işi motiflerin olduğu görülmektedir. Kapının üst kısmında eğrisel formdaki saçağın kaplama tahtalarının orta hizada yarım daire formunda bir noktada toplanan ışınlar şeklinde yerleştirildiği, üst kısmın kurşun kaplandığı anlaşılmaktadır (Şekil 3.126).

Şekil 3.126 Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri (Kahn Arşivi, 1913)

2023'te çekilen fotoğrafta, Gülşah Hatun Türbesi'nin taç kapısında sıvalı yüzeylerin açıldığı, almaşık duvar örgüsünün ortaya çıktığı görülmektedir. Kubbesi kurşun örtü yapının giriş kapısı üzerindeki kalem işi bezemeli alınlığın yerinde olmadığı anlaşılmaktadır. Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağının değiştiği, kavsaranın tuğla örgü ile yeniden yapıldığı görülmektedir. Türbeler arasında bir yaya yolu yokken, son restorasyondan sonra traverten taş kaplama yaya yolunun yapıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 3.127).

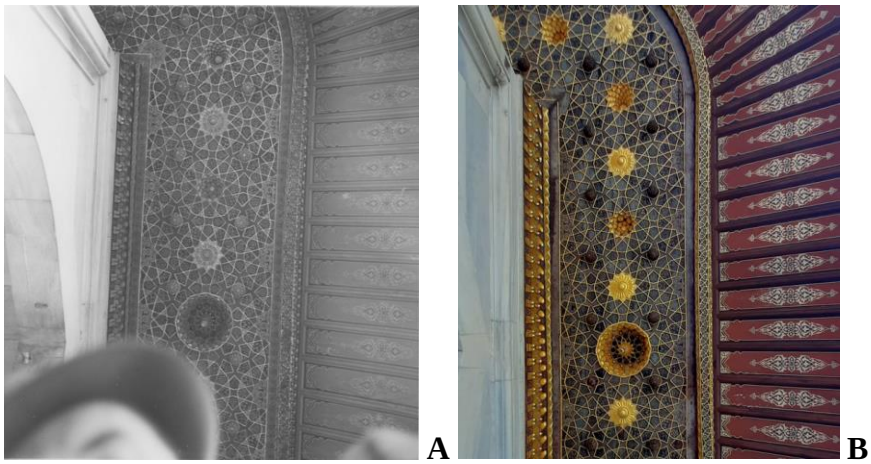
Şekil 3.127 Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri (Yeke, 2023)

Albert Kahn koleksiyonunda yer alan diğer fotoğraflar; cami batı cephesi, külliyenin batı ucundaki çeşme ve medrese girişine aittir. Camiyle medrese arasındaki bahçe duvarının yıkılarak yerine demir korkuluk yapıldığı bu fotoğrafta görülmektedir (Şekil 3.128).

A B C

Şekil 3.128 1913 Albert Kahn Arşivi **A)** Cami batı cephesi ve bahçe duvarı **B)** Külliye batısındaki çeşme **C)** Medrese giriş kapısı (Kahn Arşivi, 1913)

Fotoğrafçı Nicholas Victor Artamonoff 1936 yılında gerçekleştirdiği Bursa gezisinde, Muradiye Türbelerini ziyaret etmiş, Sultan II. Murat Türbesi'nin giriş saçağının fotoğrafını çekmiştir (Şekil 3.129).

A B

Şekil 3.129 Sultan II. Murat giriş saçağı **A)** 1936 (Artamonoff Arşivi) **B)** 2023 (Yeke Arşivi)

Koç Üniversitesi AKMED Stereoskopik Cam Dia Koleksiyonu'nda yer alan 1904-1910 yılına ait fotoğrafta türbelerin bulunduğu bahçeye girişin olduğu yerde inşa edilen muvakkithane yapısı saçağı görülmektedir (Şekil 3.130).

A **B**

Şekil 3.130 Muradiye Camii **A)** son cemaat yeri batı cephesi ve muvakkithane saçağı (Koç Üniversitesi Arşivi, 1904-1910) **B)** Son cemaat yeri (Yeke, 2023)

Beatrice St. Laurent, Muradiye külliyesi türbelerinin bulunduğu bahçe girişine yeni bir yapı eklendiğini belirtmiştir. Tek katlı yapının eski adıyla Mecidiye, yeni adıyla Maksem Caddesi üzerinde inşa edilmiş yeni yapılarla benzer mimari özelliklere sahip olduğunu ifade etmiştir. Yapının Sultan Abdülhamit döneminde yapılmış olabileceğini söylemektedir (St. Laurent, 1989).

Artamonoff'un çektiği ikinci fotoğrafta muvakkithanenin kuzey cephesinin bir bölümü görülmektedir. Giriş eyvanının iki yanında birer odadan oluşan yapının doğu odasında dış cephede Muradiyespor'a ait bir tabela yer almaktadır. 1933 yılında kurulan Muradiyespor, 01.10.1938 tarihinde Duraspor ile birleşerek Çelikspor adını almıştır. 1963 yılında Akınspor, Acar İdman Yurdu, İstiklalspor ve Pınarspor ile birleşerek Bursaspor'u kurulmuştur (Bursaspor Nostalji Albümü, 2006) (Şekil 3.131).

Şekil 3.131 Muradiye Camii ve üzerinde Muradiyespor tabelalı muvakkithane (Artamonoff, 1936)

1938 yılına ait hava fotoğrafı külliyenin genel görünümü hakkında bilgi vermektedir. Caminin doğusunda Saraylılar ve Hüma Hatun Türbelerinin çevresinde kırma çatılı binalar olduğu görülmektedir. 1937 gazete haberlerinde yer verilen bu yapılar sonraki yıllarda istimlak edilmiştir.

Külliyenin güney bölümünde mezar taşlarının henüz bu alana taşınmadığı görülmektedir. Mükrime Hatun Türbesi doğusunda büyük sekizgen bir duvar olduğunu anlaşılmaktadır. Cami ve medrese arasındaki muvakkithane yapısının çatısı görülmektedir (Şekil 3.132).

Şekil 3.132 Muradiye Külliyesi 1938 hava fotoğrafı (BBB Arşivi)

1940lı yılların başında Mimar Ali Saim Ülgen'in çektiği fotoğrafta da muvakkithane yapısı görülmektedir (Şekil 3.135). Orta kısımda yer alan sivri kemerli giriş eyvanına basamaklarla ulaşılmaktadır. İki köşesinde sütunlar yer alan mekânın saçak kotu iki yanda yer alan odalardan daha yukarıdadır. Kırma çatı örtülü yan odaların kuzey cephesinde ikişer adet Bursa kemeri formunda pencere yer almaktadır. Giriş eyvanında duvarlar sıvalı ve boyalıyken, odaların cephelerinde tuğla duvar örgüsü görülmektedir.

Türbelerin güneyindeki yeşil alanın da çevresinin duvarla örülü olduğu Vakıflar Genel Müdürlüğe Arşivi'nde yer alan fotoğraftan anlaşılmaktadır.

Şekil 3.133 Kaplıca Caddesi boyunca devam eden bahçe duvarı (VGM Arşivi)

Külliyenin iki yanından devam eden Kaplıca Caddesi ve Soğuk Çeşme Sokağı'nın güneyde birleştiği köşeye kadar olan kısım önceleri külliye bahçesi sınırları içerisindeyken, 1951 yılında Macit Kural'ın hazırladığı çevre düzenleme projesinden sonra güney bölüm ayrı bir bahçeye dönüştürülmüştür.

A

B

Şekil 3.134 Muradiye Külliyesi güneyindeki yeşil alan A) Çocuk parkı (Divlecen, 1970) B) Havuz ve yaya yolları düzenlemesi (Eğitim Bilim Ağı Arşivi, 1983)

Şekil 3.135 1940'lı yıllarda Muradiye Camii (Salt Araştırma Arşivi)

Yine 1940'lı yıllara ait daha yakından çekilen fotoğrafta yapının kullanılmadığı, pencere açıklıklarında doğramaların olmadığı, üst örtüsünde bitkilenmelerin olduğu görülmektedir (Şekil 3.136).

Şekil 3.136 1940'lı yıllarda muvakkithane (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

La Turquie Kemaliste Dergisi, 1939 yılına ait sayısında yer alan fotoğrafta Sultan II. Murat Türbesi önünden Şehzade Ahmet Türbesi ve cami batı cephesine bakılmaktadır (Şekil 3.137).

Şekil 3.137 1939 Şehzade Ahmet Türbesi (La Turquie Kemaliste Dergisi, 1939)

Aynı açıdan çekilen 2023 yılına ait fotoğrafta, havuzun çevre duvarlarının değiştiği, bahçe zemin kaplaması taşlarının yenilendiği, Şehzade Ahmet Türbesi alt seviye pencerelerinde dışta yer alan ahşap çerçevelerin yerinde demir lokma şebekelerin olduğu görülmektedir (Şekil 3.138).

Şekil 3.138 Şehzade Ahmet Türbesi (Yeke, 2023)

BEESK, aktif olarak restorasyon uygulamalarını gerçekleştirdiği 1946-1992 yılları arasında kentin mimari mirasını fotoğraflarla belgelemiştir. Muradiye külliyesine dair çekilen fotoğraflar 1952 tarihli olup, Sultan II. Murat, Cem Sultan, Gülruh Hatun türbeleri ve bahçeye aittir.

Şekil 3.139 Türbeler Genel Görünüm 1952 **A)** Sultan II. Murat Türbesi **B)** Gülruh Hatun Türbesi **C)** Sultan II. Murat Saçağı ve medrese **D)** Cem Sultan Türbesi (BEESK Arşivi)

1971 yılında ait bir gezi fotoğrafında külliyeyi ziyaret edenlerin Şehzade Mahmut Türbesi giriş revakında poz verdiği görülmektedir. Arka planda kirpi saçaklı bahçe duvarı yer almaktadır (Şekil 3.140)

Şekil 3.140 Şehzade Mahmut Türbesi (Muradiye Gezisi, 1971)

1930lu yıllarda Bursa'nın fotoğraflarını çeken bir diğer isim İhsan Celal Antel olmuştur. Bursa ovasını fotoğrafladığı bir çalışmasında külliyenin batı cephesi görülmektedir (Şekil 3.141).

Şekil 3.141 Muradiye Külliyesi İhsan Celal Antel (Aktar, 1996)

3.1.10. Videolarda Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri

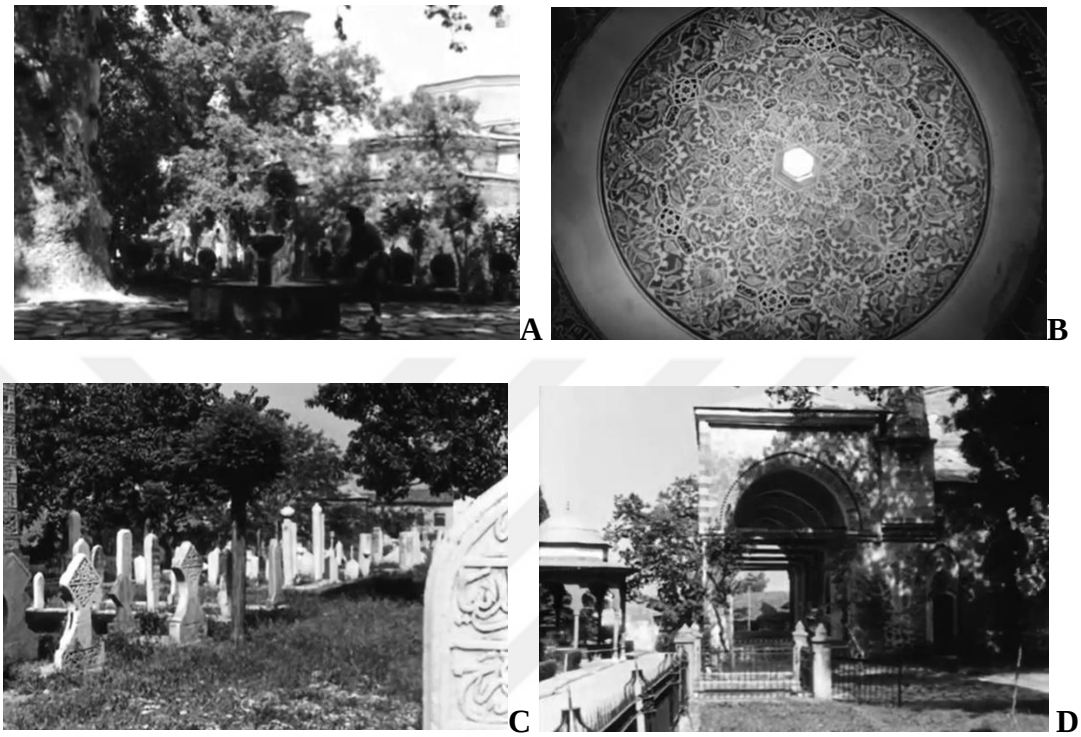
1896 yılından beri video çekimleri yapan Fransız şirketi Gaumont Pathe'nin Bursa konulu iki farklı filmi bulunmaktadır. 2013 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında arşivlerde keşfedilen iki filmden Anadolu'nun Yollarında isimli videoda Bursa'da günlük hayat, Osmanlı Başkenti Bursa isimli videoda Bursa Anıtları konu alınmıştır. Muradiye'nin Ünlü Bahçeleri başlığından sonra caminin önünde yer alan şadırvandan görüntülere yer verilmiştir. Sonrasında Sultan II. Murat Türbesi önündeki şadırvandan batıya bakışta arka planda Gülruh Hatun ve Şirin Hatun türbeleri görülmektedir. Yakın plan geçişte şadırvana yaklaşan biri su içmektedir (Şekil 3.142).

Şekil 3.142 Osmanlı Başkenti Bursa isimli videoda Muradiye **A)** Muradiye'nin Ünlü Bahçeleri **B)** Şadırvan **C)** Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbeleri **D)** Sultan II. Murat Türbesi önündeki şadırvan (Youtube Video Arşivi)

Kültür ve Turizm Bakanlığı Film Arşivinde yer alan tarihi belirsiz bir Bursa Tanıtım Filmi'nde Muradiye Külliyesi'ne yer verilmiştir. Türbelerin bulunduğu bahçe, bahçe kapısı, Cem Sultan Türbesi içi ve mezar taşı sergileme alanından görüntülere yer

verilmiştir. Filmin 1940'lı yıllarda gerçekleştirilen onarımlar sonrası çekildiği mezar taşlarının bulunduğu kısım ve bahçe kapısı demir korkuluklarından anlaşılmaktadır (Şekil 3.143).

Şekil 3.143 Bursa Tanıtım Filmi'nde Muradiye **A)** Bahçe **B)** Cem Sultan Türbesi Kubbesi **C)** Mezar taşı sergileme alanı **D)** Türbe bahçesi giriş kapısı (Bursa Tanıtım Filmi)

Muradiye Külliyesi'ne belgesel dışı filmlerde de yer verilen örnekler bulunmaktadır. Türk sineması örneklerinden Hülya Koçyiğit ve İzzet Günay'ın yer aldığı, 1968 tarihli Kezban isimli filmde Muradiye Camii ve Şehzade Ahmet Türbesi'ne ait görüntülere yer verilmiştir. (Şerbetçi, 2018) Görüntüler incelendiğinde Şehzade Ahmet Türbesi önünden çimlerin içinde bir yaya yolu olduğu görülmektedir (Şekil 3.144).

Şekil 3.144 Kezban isimli filmden görüntüler **A)** Muradiye Camii **B)** Şehzade Ahmet Türbesi (Youtube Film Arşivi, 1968)

2011-2014 yılları arasında yayınlanan Muhteşem Yüzyıl isimli televizyon dizisi, Kanuni Sultan Süleyman ve dönemini anlatmaktadır. Şehzade Mustafa'nın ölümü ve sonrasında Kanuni Sultan Süleyman ve Mahidevran Sultan'ın konuşmasının yer aldığı bölümde arka planda şehzadenin türbesi yer almaktadır (Şekil 3.145). Bu durum, tarihsel süreklilikte bir yanlışlık olarak değerlendirilebilir. Türbe, Sultan II. Selim döneminde inşa edilmiştir ve 1573 yılında tamamlanmıştır, Kanuni Sultan Süleyman türbeyi hiçbir zaman görmemiştir. Diziyi izleyenler, o yıllarda restorasyon çalışmalarının sürmesi sebebiyle kapalı olan türbeye yoğun ilgi göstermiştir.

Şekil 3.145 Muhteşem Yüzyıl 144. Bölüm Şehzade Mustafa Türbesi (Youtube Video Arşivi, 2014)

3.2. Belgeler Işığında Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerindeki Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Tespiti

Yazılı ve görsel belgelerde gerçekleştirilen araştırma çalışmaları sonucunda türbelerin geçirdiği onarımlara dair veriler toplanmıştır. Yapılan incelemelerde Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerinde yer alan yazışmalarda türbelerin tamamı hakkında bilgiye ulaşılmıştır. Türbelerin yapım ve onarımlarına dair arşiv bünyesinde yer alan tüm belgeler tespit edilmiştir. Arşivde yer alan belgelerden keşif ve onarım raporlarında tam metin transkripsiyonları kullanılmıştır.

Seyahatnamelerde yapılan incelemelerde Sultan II. Murat, Şehzade Mustafa, Cem Sultan, Şehzade Ahmet ve Şehzade Mahmut türbeleriyle ilgili daha fazla bilgiye ulaşılırken, diğer türbelere sadece birkaç metinde yer verilmiştir. Seyahatnameler ve diğer edebi metinlerde türbelerin o dönemki görünümüne dair izler sürülmüş, yazarların betimlemeleri üzerinden yapılar gözlemlenmiştir. Yazılı basında türbeler hakkında çıkan gazete haberleri incelenmiş, yapıların belirtilen tarihlerde ne durumda oldukları, hangi dönemlerde onarım geçirdikleriyle ilgili haber metinleri kronolojik olarak bir araya getirilmiştir.

Kent ölçeğinde harita ve hava fotoğrafları üzerinden okumalar yapılmıştır. Külliye içerisinde türbelerin bulunduğu bahçede inşa edilen fakat mevcutta var olmayan yapılar, mezar taşı sergileme alanı, güvenlik yapıları, giriş kapılarındaki değişim haritalar üzerinde tespit edilmiştir. Fotoğraflar, çizimler ve resimler türbeler hakkında en detaylı gözlemin yapıldığı belgeler olmuştur. Türbelere ait fotoğraflar, zaman içerisindeki mimari değişimin okunduğu en objektif veri kaynağıdır. Léon Parvillée, Albert Gabriel arşivlerine ait fotoğraflar birinci ve ikinci dönem restorasyon çalışmalarına ışık tutarken, Ali Saim Ülgen arşivindeki fotoğraflar üçüncü dönemde (1947-1962) gerçekleştirilen onarımlara dair detaylar içermektedir. Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve BKVKBK Arşivlerinde yer alan fotoğraflar yirminci yüzyıl onarımları hakkında veri olarak kullanılmıştır.

Bu bölümde, türbelerin inşa süreci ve sonrasında gerçekleştirilen koruma ve onarım faaliyetlerinde uygulanan onarım yöntemleri, kullanılan malzeme ve yapım teknikleri, süreci yürüten kurumlar ve aralarındaki işleyiş ile kurumlarda görev alan teknik ekibi oluşturan isimler hakkında bilgi sahibi olunmuştur. On dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen çalışmalarda 1844-1851 yılı onarımları ile 1855 depremi ve sonrasını kapsayan süreç, yirminci yüzyılda 1947-1962 yılları arasında gerçekleştiren restorasyon ve yirmi birinci yüzyılda 2012-2015 yılları arasında koruma ve onarım çalışmalarının türbelerin mimari değişiminde dört önemli kırılma noktası olduğu tespit edilmiştir.

Dördüncü dönem olarak belirlenen 2012-2015 yılları arasında tamamlanan restorasyon çalışmaları esnasında Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Şehzade Mahmut, Şehzade Mustafa Türbelerinde gerçekleştirilen raspa çalışmaları sırasında alt katmanda türbelerin inşa edildiği döneme ait bezemeler bulunmuştur. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerde 1855 depremi sonrası hazırlanan keşif raporlarında türbelerin hasar görmediği belirtilmiştir. Deprem sonrası onarımları gözlemlemek için külliyeye gelen Léon Parvillée'nin çektiği fotoğraflarda türbelerdeki on dokuzuncu yüzyıl bezemelerinin ve eğrisel saçakların var olması, bu onarımların depremden önceki bir tarihte gerçekleştirildiği bilgisiyle örtüşmektedir. Türbelerde mevcut desenlerin üzerini kapatarak on dokuzuncu yüzyıl bezeme özelliklerini gösteren uygulamaların yapılması, türbe taç kapılarının üst kısımlarının kısmen sökülerek, ahşap konstrüksiyona sahip eğrisel saçaklarının yapılması, dış cephelerde almaşık duvar örgüsünün üzeri sıvanarak boya ile taş-tuğla taklidi desenlerin yapılması gibi uygulamaları içeren birinci dönem (1844-1851) uygulamalarının on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Mimarlığı içerisinde farklı bir mimari dil oluşturma çabasının devamı niteliğinde olduğu anlaşılmıştır. Görsel belgelerde yapılan incelemelerde fotoğrafların detaylı analizi sırasında fark edilen H. 1259 (M.1843/1844) tarihi, onarımların başlangıç tarihi olarak kabul edilmiştir. 1844 yılında başlayan çalışmalardan sonra, Bursa Kadı Sicillerinde yer alan ikinci tamir belgesi 1851 tarihli tarihli olup 25.627,25 kuruşluk bir onarım keşfi hakkındadır. İki belge onarımların yedi yıllık süreç içerisinde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Depremden sonra özellikle Sultan II. Murat Türbesinde gerçekleştirilen onarımlar, dönemin koruma anlayışını yansıtır nitelikte olmuştur. Yeni bir mimari dil oluşturma çabası sonucu Neobarok üsluptaki kalem işi bezemeleri birinci dönemden farklı olarak bu kez sıva üzerine değil, direkt alt katmanı oluşturan 1790 tarihli Rokoko üsluptaki kalem işi bezemeli yüzeyler üzerine uygulanmıştır. 1855-1867 yılları arasında türbelerde gerçekleştirilen koruma ve onarım müdahaleleri ikinci dönem olarak belirlenmiştir. Her iki dönemde gerçekleştirilen bu uygulamalar ile külliyedeki türbelerin on ikisi bezeme kompozisyonu, giriş cephesi özellikleri açısından on dokuzuncu yüzyıl yapısı görünümüne kavuşmuştur. Sadece Cem Sultan Türbesinde depremden sonra kısmen dökülmüş on dokuzuncu yüzyıl sıvalarının alt katmanında ortaya çıkan on beşinci yüzyıla tarihlenen bezemeler, Hayrullah Efendi ve Alexander von Warsberg tarafından seyahatnamelerle ilgili bölümde aktarıldığı gibi büyük heyecanla karşılanmış, ihya edilmesi için restorasyon çalışmaları yürütülmüştür.

Yirminci yüzyıl onarımları çerçevesinde belirlenen üçüncü dönem 1947-1962 tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Osmanlı Mimarlığı Batılılaşma etkisi olarak nitelendirilen birinci ve ikinci dönem restorasyon çalışmalarında yapıya dahil edilen eklerden arındırma çabası, Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle eş zamanlı ilerleyen Ulusal Mimarlık Akımı ile paralel bir bakış açısının olduğunun göstergesidir. Gazete arşivlerinde tespit edilen ihale ilan tarihi üçüncü dönemin başlangıç tarihi kabul edilmiştir. Kurumlar arası yazışmalar ve dönemin uzman raporlarından, uygulamaların 1962 yılında sonlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Dördüncü dönem olarak isimlendirilen 2012-2015 yılları arasında yürütülen restorasyon çalışmaları, ülkede koruma sürecini oluşturan yasal gelişmeler ile paralellik göstermektedir. Yerel yönetimlerin anıt eserlerin restorasyon sürecine dahil edilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bölüm 4'te detaylı olarak incelenen yasal süreç ve düzenlemeler, koruma yaklaşımının da şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Bulgular ve tartışma bölümünde alan çalışması için külliyedeki türbelerden dört tanesi seçilmiştir. Sultan II. Murat, Gülbahar Hatun, Mükrime Hatun ve Şehzade Mustafa'ya ait

türbeler için hazırlanan tablolar dördüncü bölümde detaylı olarak ele alınmıştır. Belirlenen dört ana onarım döneminin yanı sıra, bu dönemler dışında farklı zamanlarda gerçekleştirilen uygulamalar, koruma ve onarım müdahalelerinin tarihsel arka planının daha iyi anlaşılması için bulgular kısmında hazırlanan tablolarda veri olarak kullanılmıştır. Seçilen yapılarda duvarlar, tonozlar, giriş saçakları, kalem işi motifleri ve çini süslemelerine dair tespit edilen müdahaleler dönemin koruma anlayışı perspektifi üzerinden değerlendirilmiştir. Seçilen türbelerin duvarlarında, tonozlarında, kubbelerinde, dış cephelerinde, giriş saçaklarında, kalem işi bezemelerinde ve çini bezemelerde gerçekleştirilen müdahalelere yönelik hazırlanan tablolarda, müdahalenin görseli, tarih ve ulaşıldığı kaynak bilgilerine yer verildikten sonra, belirlenen dört onarım döneminden birinde olup olmadığı belirtilmiş, yapılan uygulama anlatılmış ve açıklama bölümünde Bu gerçekleştirilen onarımların niteliği ve dönemin koruma anlayışıyla ilişkisi sunulmuştur (Çizelge 3.7).

Çizelge 3.7. Seçilen türbelerin duvarlarında/ tonozlarında/ kubbelerinde/ dış cephelerinde / giriş saçaklarında/ kalem işi bezemelerinde / çini bezemelerinde tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1							
2							
3							
4							

4. BULGULAR VE TARTIŞMA: BURSA MURADİYE KÜLLİYESİ TÜRBELERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİ

İnşa edildikleri yıldan itibaren farklı dönemlerde çeşitli müdahaleler gören türbeler, büyük oranda özgünlüğünü korumuştur. Türbelerin bakımını sağlamak ve korunmasına yönelik çalışmaları gerçekleştirmek amacıyla kullanılacak idari ve teknik altyapı, keşif tutarlarını karşılayacak parasal kaynakların düzenlenmesini içeren vakıf sistemi kullanılmıştır. Vakfa ait olan yapılar, geleneksel yapım sistemleri kullanılarak kısmi onarımlarla ayakta kalabilmiştir.

Koruma ve onarım çalışmalarının gelişimi incelendiğinde antik devirlerden itibaren bu alanda önlemler alındığı, onarıma dair öneriler geliştirildiği görülmektedir. Rönesans döneminden itibaren antik yapılara duyulan ilgi, yeni işlevler ve müdahaleleri de beraberinde getirmiştir. On sekizinci yüzyıldan itibaren yaygınlaşan Neoklasisizm ile eski eserler değer kazanmış, mevcutların belgelenmesi, yeni keşifler ile yapılar ve antik şehirlerin ortaya çıkarılması, anıtların korunmasına yönelik eylemlerin hız kazanmasında etkili olmuştur (Madran, 1978). On sekizinci yüzyıldan itibaren Dünya'nın çeşitli ülkelerinde koruma alanında gerçekleştirilen faaliyetler yasalar ile desteklenmeye başlamıştır. 1789 Fransız İhtilali ardından anıtların korunmasına yönelik belgeleme çalışmalarını yürüten komisyon 1795'te kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda on sekizinci yüzyıl öncesinde vakıf kurumları tarafından yürütülen koruma faaliyetleri yapı özelinde temizleme gibi ufak tamiratlardan oluştuğu gibi, yapının yeniden inşa edilmesini de içermektedir (Mazlum, 2001). Kurumun sürekliliğini sağlayan hukuki, idari ve maddi düzenlemeler, onarım süreçlerinin yürütülmesini de sağlamıştır (Akar, 2010).

Önceki dönemlerde basit onarımlar ve bakım çalışmalardan ibaret olan müdahalelerin dışında türbelerin bakımsızlık nedeniyle kötü durumda olduğuna dair ilk veri 1795 tarihli Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'nden Osman Efendi'nin hazırladığı rapordur. Evkâf-ı Haremeyn Müfettişi Osman Efendi, Bursa Kadı Sicillerinde yer alan belgede, Cem Sultan

Türbesi tamirat keşfini bildirmiş, Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut, Şehzade Mustafa, Şehzade Alaaddin, Gülşah Hatun, Gülruh Hatun ve Şirin Hatun Türbelerinin harap durumda olduğunu belirtmiştir (Ayverdi, 1972). Raporda Sultan II. Murat ve Hüma Hatun Türbelerine yer vermemesi için sebep, bu iki türbenin 1790 yılında restorasyon görmüş olması kabul edilebilir.

On dokuzuncu yüzyılda restorasyon alanında gerçekleştirilen faaliyetlerin bir düzen dahilinde yapılmasını sağlamak amacıyla çalışmalarını yürüten isim Eugéne Emmanuel Viollet le Duc olmuştur. Restorasyon çalışmalarını mimarlık tarihi araştırmalarına dayandırılarak yapılması gerekliliğini savunan Viollet le Duc, restorasyonun hem görünüş hem de taşıyıcı sistem ile yapının ait olduğu dönem özelliklerini taşıyacak biçimde onarılması şeklinde tanımlayarak Stilistik Rekompozisyon (Üslup Birliği) kuramını geliştirmiştir (Ahunbay, 1996).

Üslup birliğine göre yapılan restorasyon çalışmaları üzerine tartışmalar sürerken, aynı dönemde İngiltere'de John Ruskin, yapıların mevcut halleriyle korunması gerekliliğini savunmuş, anti restorasyon akımı olarak adlandırılan romantik görüşü benimsemiştir. Restorasyon adı altında yapıdan arındırılan dönem ekleriyle birlikte eski dokunun silindiğine değinip, restorasyon yerine korumanın ön plana alınması gerekliliğini ifade etmiştir (Ersen, 2011).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru iki restorasyon akımına karşı farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Somut verilere ve arşiv araştırmalarına dayanan Tarihi Restorasyon, belgeler üzerinden hareket etmekle birlikte yeterli veri bulunmadığı durumlarda kuramsal açıdan yoruma açık hale gelmektedir. Çağdaş Restorasyon Kuramıyla birlikte öncesinde geliştirilen üslup birliği, romantik görüş ve tarihi rekompozisyon kuramları bir arada değerlendirilerek koruma ilkeleri belirlenmiştir (Ahunbay, 1996).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren anıt eserlerin korunmasına yönelik çalışmalar artmış, sürecin kontrol altında tutulmasına yardımcı olacak yasal düzenlemeler, gerekli ihtiyaçlara göre güncellenerek hazırlanmıştır. 1826 yılında kurulan

Evkaf-ı Humayun Nezareti ile vakıf eserlerden tek idare sorumlu olmuştur (Madran, 2004). Aynı şekilde 16. Yüzyıldan beri varlığını sürdüren Hassa Mimarlar Ocağı, 1831 yılında kaldırılarak yerine "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" kurulmuştur (Coşkun, 2012). Koruma alanında yasal düzenlemelerin başlangıcı 1869 yılında hazırlanan ve sadece arkeolojik alanların korunmasına dair içeriğe sahip olan Asar-ı Atik Nizamnamesi sonraki yıllarda genişletilerek 1874,1884 ve 1906 yıllarında güncellenmiştir. 1906 tarihli nizamname ile ilk kez Türk İslam eserlerinin korunması gerekliliğine yer verilmiştir (Madran, 1978). Can Binan, 19. Yüzyıl öncesi onarımları bozulmaya sebebiyet veren etkenlerin ortadan kaldırılmasını içeren müdahaleler olarak tanımlamıştır (Binan, 1994).

On dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen iki ayrı dönem restorasyon uygulamalarında da dönemin restorasyon kuramlarından herhangi birine yakınlık görülmemektedir. 1844 yılında tamamlanan restorasyon uygulamalarında genel olarak türbeleri koruma altına alma fikri ile girişlerinin yeniden düzenlendiği düşünülmektedir. Duvar yüzeyleri, kubbeler ve bazı türbelerde dış cephelere uygulanan sıvalar ve bu sıvalı yüzeyler üzerine yapılan Neobarok üsluptaki bitkisel tezyinatlar, kapsamlı bir koruma çalışması yerine kısa sürede tamamlanan bir dönem eki niteliğinde olmuştur. Gerçekleştirilen uygulamalarda türbenin bütünlüğü ve özgünlüğü gözetilmeden, mevcut dönemin yaygın kullanılan akımlarından yola çıkan çözümler önerilmiştir. Kare ya da çokgen planlı, almaşık duvarlı, klasik dönem tezyinatlı türbelere Neobarok eklentiler dahil edilmiş ve bütünlük bozulmuştur. Literatürde çoğu kez bu eklerin, 1855 Depremi sonrasın Léon Parvillée tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Arşiv araştırmaları sırasında, bu çalışma ile ortaya çıkarılan Léon Parvillée'ye ait fotoğraflarda bu eklentilerin var olması, uygulamalarının Parvillée tarafından gerçekleştirilmediğinin tespit edilmesini sağlamıştır. Yapılan araştırmalarında Albert Gabriel Fotoğraf Arşivi'nde Şirin Hatun Türbesi girişine ait fotoğrafta görülen H.1259 (M.1843/1844) yazısı, bu onarımların tarihi hakkında bilgi vermektedir (Şekil 3.92).

On dokuzuncu yüzyılda külliyeyi ziyaret edenlerin aktarımlarında, türbelerin genellikle harap durumda olduğu söylenmiştir. 1855 depremi ardından 1862'de Sultan Abdülaziz ile şehre gelen Hayrullah Efendi türbelerin tamir edildiğine dair bilgi vermiştir.

Türbelerde eski kalem işlerinin sıvalar altında kalmasından duyduğu üzüntüyü aktarırken, Cem Sultan Türbesi'ndeki kalem işlerine ve çinilere hayran kaldığını belirtmiştir. 1869'da Alexander von Warsberg türbenin onarımının tamamlandığını, camide çalışmaların devam ettiğini belirtmiştir. 1881'de yayınlanan eserinde Marie de Launay, Cem Sultan Türbesi'nin Léon Parvillée tarafından tamir edildiğini belirtmiştir (de Launay & Bunkowski, 2015). Onarımlara dair gazetelerde yer alan haberler, seyahatnameleri destekler nitelikte olmuştur. 2 Haziran 1864 tarihli Tasvîr-i Efkâr gazetesinde Cem Sultan Türbesi'nde restorasyon esnasında duvarlarda hat, nakış ve çinilerin meydana çıktığı haberi yer almaktadır (Şekil 3.13). Süheyl Ünver, Ahmed Vefik Paşa'nın bir ziyaretinde türbedeki badanayı çakıyla kazıyarak bezemeleri ortaya çıkarttığını belirtmiştir (Ünver & Pakalın, 1946). Ahmed Vefik Paşa tarafından 1863 yılında başlatılan Yeşil Camii restorasyonu için görevlendirilen Léon Parvillée'nin yürüttüğü çalışmalar arasında Cem Sultan Türbesi kalem işi bezemelerinin restorasyonunun da olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Parvillée'nin depremde hasar gören yapıları tespit amaçlı gezisi sırasında çektiği kendi imzasını taşıyan fotoğraflar arasında Cem Sultan Türbesi önünden Şehzade Mahmut Türbesi'ne bakışı içeren fotoğrafta görülen iskele o dönemde türbenin onarım gördüğünü desteklemektedir (Şekil 3.87). Gerçekleştirilen onarıma dair tespitler 4.3.3. bölümde aktarılmıştır.

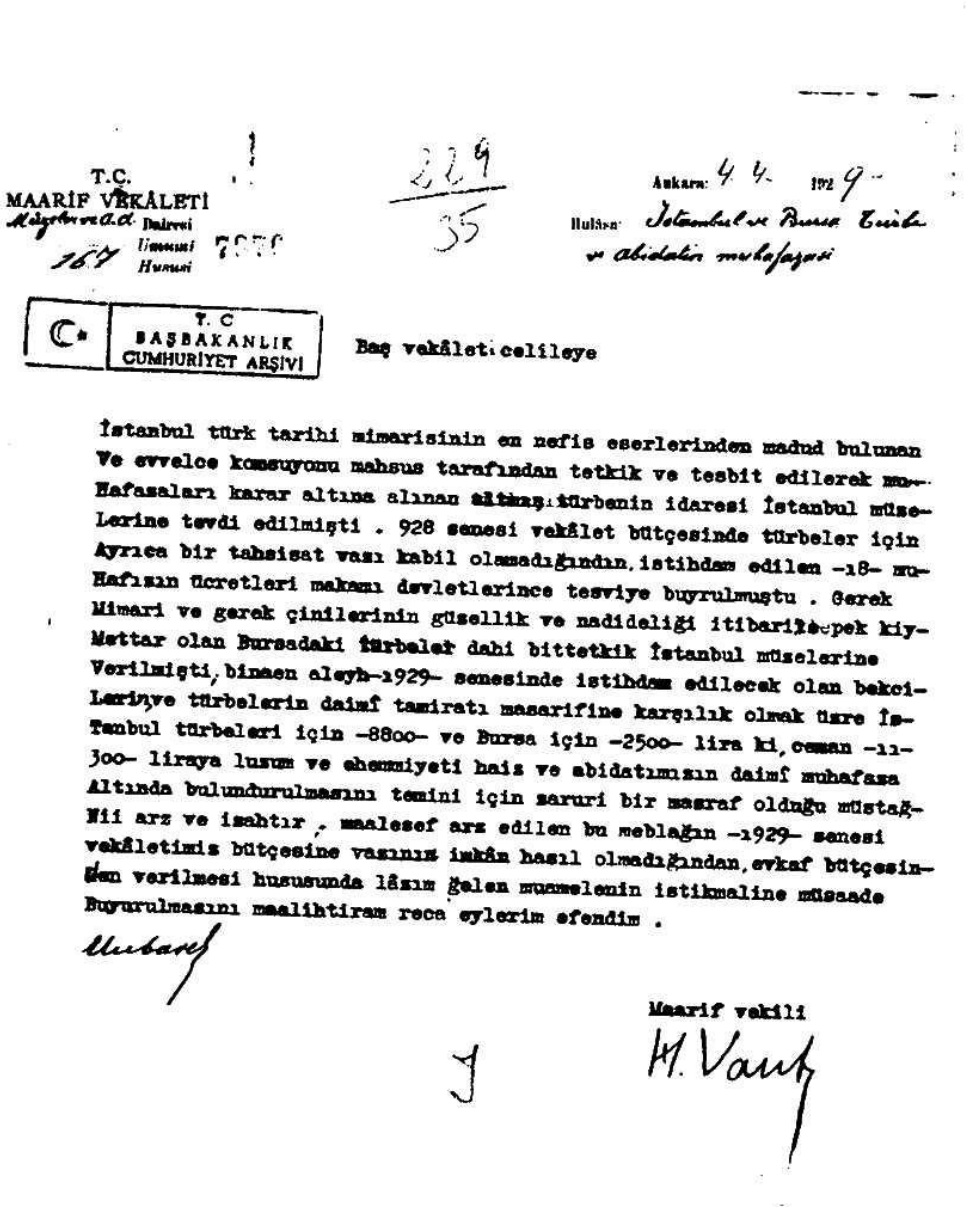
1844-1851 onarımlarıyla paralel bakış açısı 1855-1867 yılları arasında yürütülen restorasyon çalışmalarında da sürdürülmüştür. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıla tarihlenen dönem ekleri korunmakla birlikte, Sultan II. Murat Türbesi'nde on sekizinci yüzyıl kalem işi motifleri üzerine 1858 tarihinde tamamlanan Neobarok üsluptaki kalem işi bezemeler uygulanmıştır. 1855 depremi sonrası Bursa'daki diğer hasar almış anıt eserlerde gerçekleştirilen onarımlarda da benzer bir bakış açısı olduğu anlaşılmaktadır. Depremden sonra büyük bölümü yıkılan Osmanlı Erken Dönem Mimarisi örneği Şehadet Camii'nin on dokuzuncu yüzyıl beğenisine göre Neogotik üslupta rekonstrüksiyonu yapılmıştır (Madran, 1985). Duvar yüzeylerindeki kalem işi bezemelerin onarımından bir yapının tamamıyla ayağa kaldırılması sürecinde aynı bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir.

1855 depremi sonrasında gerçekleştirilen onarımlar ikinci dönemi oluşturmaktadır. Türbelerin depremi az hasarla atlatması sebebiyle müdahaleler de kapsamlı olmamıştır. Deprem sonrası hazırlanan keşif defterlerinde tespit edilen strüktürel problemler; Sultan II. Murat Türbesi tonozlarındaki çatlaklar, Şehzade Mahmut Türbesi'nde kubbe kasnağı alt kısmındaki duvarın bir bölümünde meydana gelen bozulmalar şeklindedir. Bu dönemde gerçekleştirilen onarımlar arasında türbe duvarlarında sıva ve boya ile kalem işi bezemelerin elden geçirilmesi, ahşap parmaklık, pencere kanatları, giriş kapısı ve saçakların boyanması yer almaktadır.

1906'da güncellenen Asar-ı Atika Nizamnamesi ile Türk İslam eserlerinin korunması konusu gündeme gelmiştir. 1912'de yayınlanan Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi ile Müze-i Humayunlar Müdüriyet-i Umumiyesi, eski eserlerden sorumlu olup, Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. İllerde Maarif Müdürlüğü'ne aynı görevin verilmesiyle restorasyon uygulamalarına yönelik kararlara yerel yönetimler de dahil edilmiştir. (Madran, 1996). Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı'nın ardından Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte, yönetim yapılanmasında değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 1826'da kurulan Evkaf Hümayun Nezareti yerine 1920'de Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti kurulmuş, 1924'te Vakıflar Genel Müdürlüğü ismini almıştır (Çal, 1990). 1920 yılında kurulan Maarif Vekaleti, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Millî Eğitim Bakanlığına dönüşmüş, bu kurumun bir birimi olarak Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü oluşturulmuştur. 1920 yılında kurulan Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü, sonradan Kültür Müdürlüğü ismini almıştır. 1920'li yıllarda az sayıda olmakla birlikte onarımlar Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından onarımlar yürütülmüştür. Gerçekleştirilen onarımlar çoğunlukla işlevini kaybeden saray yapıları, tekke ve zaviyelere yeni işlev verilmesine yönelik uygulamalar olmuştur.

1930'lu yıllardan itibaren koruma alanında çalışmalar hız kazanmıştır. 1931 yılında Atina'da düzenlenen konferansın sonuçları katılan ülkeler tarafından yürürlüğe konmuş, 1932'de İtalya'da toplantıda kabul edilen restorasyon ilkeleri düzenlenerek yasak bir kimlik kazanmıştır. Bu doğrultuda yaşayan şehir merkezlerini amaçlayan rekonstrüksiyon uygulamaları desteklenmiştir. 04.04.1929 tarihli Maarif Vekaleti

tarafından hazırlanan yazıda İstanbul ve Bursa'da yer alan türbeler ve diğer anıtların korunması gerektiğine değinilmiştir (Şekil 4.1).

T.C.
MAARİF VEKÂLETİ
Müzeler ve a.d. Dairesi
167 Umumi
Hususi 7977

229
35

Ankara: 4 4 1929
Hulâsa: İstanbul ve Bursa türbe ve abidelerin muhafazası

T. C
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Baş vekâlet celîleye

İstanbul türk tarihi mimarisinin en nefis eserlerinden madud bulunan Ve evvelce komsuyonu mahsus tarafından tetkik ve tesbit edilerek mu- Hafazaları karar altına alınan altmış türbenin idaresi İstanbul müze- Lerine tevdi edilmişti . 928 senesi vekâlet bütçesinde türbeler için Ayrıca bir tahsisat vazı kabil olmadığından, istihdam edilen -18- mu- Hafızın ücretleri makamı devletlerince tesviye buyrulmuştu . Gerek Mimari ve gerek çinilerinin güzellik ve nadideliği itibariyle pek kıy- Mettar olan Bursadaki türbeler dahi bittetkik İstanbul müzelerine Verilmişti, binaen aleyh-1929- senesinde istihdam edilecek olan bekci- Leriyle türbelerin daimî tamiratı masarifine karşılık olmak üzre İs- Tanbul türbeleri için -8800- ve Bursa için -2500- lira ki, cemen -11- 300- liraya lusum ve ehemmiyeti haiz ve abidatımızın daimî muhafaza Altında bulundurulmasını temini için zaruri bir masraf olduğu müstağ- Nii arz ve izahtır , maalesef arz edilen bu meblağın -1929- senesi vekâletimiz bütçesine vazının imkân hasıl olmadığından, evkaf bütçesin- den verilmesi hususunda lâzım gelen muamelenin istikmaline müsaade Buyurulmasını maalihtiram reca eylerim efendim .

Muhabf

Maarif vekili
M. Vanf

Şekil 4.1 4.4.1929 tarihli İstanbul ve Bursa'daki türbelerin tamiratına dair belge (BKVKBKM Arşivi)

22 Mart 1931 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün inceleme amaçlı gerçekleştirdiği gezi esnasında İsmet İnönü'ye gönderdiği telgraf, eski eserlerin restorasyonuna yönelik

çalışmaların başlangıç noktası niteliğindedir. Âsâr-ı Atîka Müzesi Müdürü Halil Ethem Eldem, Tarihî Abide ve Eserlerimizi Korumağa Mecburuz isimli kitabında bu telgrafa yer verirken, ülke genelinde tamir edilmesi gereken tarihi binalar listesi oluşturmuştur. Bu listede Bursa'dan Muradiye ve Yeşil Medreseleri, İznik'te kervansaray ve Karacabey'de Issız Han yer almaktadır (Eldem, 1933). 28 Haziran 1933'te Bakanlar Kurulu kararıyla, Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak kurulan Anıtları Koruma Komisyonu ülkede yer alan tüm eski eserlerin belgeleme, yayın ve onarım çalışmalarına başlamıştır. Komisyonda Mimar Macit Rüştü Kural başkan, Mimar Sedat Çetintaş, Viyana Arkeoloji Enstitüsü'nden Prof. Mieltner ve İstanbul Müzeleri temsilci uzmanı Schüller üye olarak görev almıştır (Madran, 1996).

Sürekli bakımın gerekliliğini sağlamak, türbe görevlilerinin çalıştırılması ve tamiratların gerçekleştirilmesi için bütçe talebinde bulunulmuştur. Maarif Vekaleti Eski Eserler ve Rölöve Bürosu Müdürü Sedat Çetintaş, Bursa ve Edirne şehirlerindeki tarihi yapıların belgeleme çalışmalarını yürütmüştür (Madran, 1996). Aynı dönemde Maarif Vekaleti Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı Anıtlar Şubesi Ali Saim Ülgen tarafından kurulmuştur (Ahunbay, 2016).

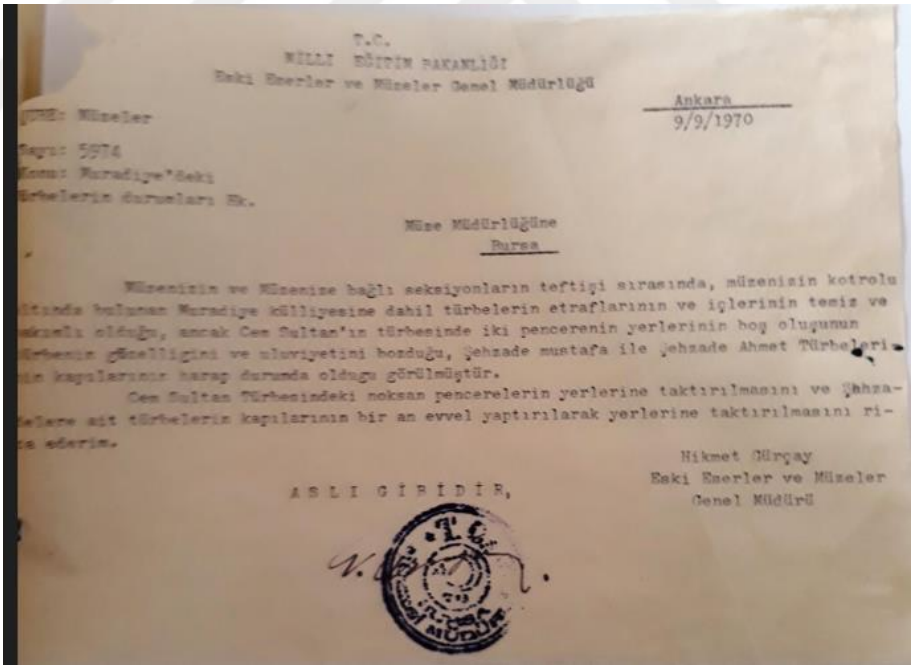
21 Mayıs 1936'da Evkaf ve Umum Müdürlüğü'nce hazırlanan camiler ve camilerin etki alanındaki binaların tamir ve inşasına dair hazırladıkları şartnamede, onarımda kullanılacak teknik ve malzemeler hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Şartnamede muhdes kısımların Müzeler Müdürlüğü onayıyla kaldırılabileceği belirtilmiş, çini, kalem işi, mozaik ve alçı çerçeve gibi işlemelerin yeninden yapılması için yeterli malzeme ve uzman bulunmaması sebebiyle, bu öğelerin olduğu gibi korunması ve onarılacak bölümün özgünlüğüne müdahale edilmemesi gerektiği, onarılacak bölüm mevcut değilse, dönem örnekleri incelenerek uygun detayda yeniden yapılması önerilmiştir. Malzemeyle ilgili olarak horasan ya da kireç harçla yapılmış uygulamaların onarımında çimento harcının kullanılması ve özgün görünümü ve boyutları değiştirilmeden döşeme, tavan ve saçaklarda betonarme yapım tekniğinin kullanılması önerilmiştir (Aksoy, 2023). Çağdaş malzeme ve yapım tekniklerini onarım sürecine dahil eden şartname, üslup birliği ilkesine

yakın olması sebebiyle, 1931 yılında hazırlanan Carta del Restauro ile koruma yaklaşımı açısından farklılaşmaktadır.

1945 yılında Eski Eserler ve Müzeler I. Danışma Komisyonu, eski eserlerin korunmasına yönelik yapılması planlanan çalışmaların karar ve denetim sürecine dahil edilmesine yönelik ilk çalışmalar olmuştur (Madran, 1996). 1947-1962 yılları arasında türbelerde gerçekleştirilen onarım çalışmaları bu sürecin içerisinde yer almaktadır. 1951 yılında kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu ile bu süreç devam ettirilmiştir.

Kapsamlı onarımların üçüncü dönemi 1947-1962 yılları arasında tamamlanmıştır. II. Meşrutiyet ile başlayan ve Cumhuriyet'in ilanıyla daha da güçlenen Türkçülük ve Milliyetçilik düşünceleri, mimarlıkta da yerini bulmuş, Türk mimarlığı örneği olarak kabul edilmeyen Batılılaşma devri dönem eklerinin yapılardan temizlenmeye çalışıldığı bir koruma anlayışı geliştirilmiştir. Bu bağlamda Burssa Muradiye Külliyesi türbelerinde gerçekleştirilen onarım çalışmalarında dönem eklerinden arındırma birincil tercih olmuştur. Türbelerde gerçekleştirilen onarımlar, dış cephe derz ve sıvalarının yenilenmesi, giriş saçaklarının kaldırılması, türbelerin bulunduğu bahçenin çevre düzenlemesi şeklindedir. Bu döneme ait müdahale kararlarından en önemlisi türbelerin giriş saçaklarının sökülerek, Erken Osmanlı ve Selçuklu türbe mimarisi öğelerinden taç kapı formunda tamamlanmasıdır. Dönemin önemli restorasyon kararlarından biri de uzun dönemde hasara neden olan çimento kullanımı olmuştur. Türbe duvarlarında yer alan on dokuzuncu yüzyıl kalem işlerinin de bu dönemde sökülmeye başlandığı; fakat sürecin tamamlanmadığı tespit edilmiştir. 1947'de başlatılan restorasyon çalışmalarında görevlendirilenler Mimar Macit Kural ve Mimar Ali Saim Ülgen olmuştur. Muradiye Türbeleri restorasyonundan önce tamamladığı Yeşil Türbe restorasyonuyla ilgili detaylı bir rapor hazırlayan Macit Kural'ın Muradiye'deki türbelerle ilgili herhangi bir yazılı çalışmasına rastlanmamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen uygulamalarla ilgili detaylar için kurumlar arası yazışmalar ve Ali Saim Ülgen ve Albert Gabriel'in arşivlerinde yer alan fotoğraflardan faydalanılmıştır.

1954 yılında Avrupa Konseyi tarafından kabul edilen Avrupa Kültürel Sözleşmesi, ortak kültürel mirasın korunması düşüncesine odaklanırken, 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü ile ortak mirasın onarım ilkeleri detaylı bir şekilde tanımlanmıştır. 1965 yılında koruma alanında çalışan uzmanların kurduğu Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS), anıtların korunmasına yönelik kuramsal ve bilimsel gelişmeler üzerinde çalışmaktadır (Ahunbay, 2019). 1962 yılına kadar türbeler ve medresenin onarımlarıyla ilgili kurumlar arası yazışmalar devam ederken, sonraki süreçte yazışmalar azalmıştır.1968 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından düzenlenen onarım işleri ihalesi kapsamına Muradiye türbeleri bahçe duvarı dahil edilmiş, uygulamalar Müteahhit Ahmet Şeref tarafından yürütülmüştür. 1970 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından teftiş sonrası hazırlanan yazıda, türbelerin çevresi ve içlerinin temiz ve bakımlı olduğu belirtilmiştir. Cem Sultan Türbesinde iki revzenin yerinde olmadığı belirtilmiş ve Şehzade Ahmet ve Şehzade Mustafa türbelerinin harap durumdaki kapılarının en kısa sürede yaptırılarak yerine takılması istenmiştir (Şekil 4.2).

T.C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Ankara
9/9/1970

Müze Müdürlüğüne
Bursa

Müzenizin ve Müzenize bağlı seksiyonların teftişi sırasında, müzenizin kontrolü altında bulunan Muradiye külliyesine dahil türbelerin etraflarının ve içlerinin temiz ve bakımlı olduğu, ancak Cem Sultan'ın türbesinde iki pencerenin yerlerinin boş oluşunun türbenin güzelliğini ve uluviyetini bozduğu, Şehzade Mustafa ile Şehzade Ahmet Türbeleri-nin kapılarının harap durumda olduğu görülmüştür.

Cem Sultan Türbesindeki noksan pencerelerin yerlerine taktırılmasını ve Şehza-delere ait türbelerin kapılarının bir an evvel yaptırılarak yerlerine taktırılmasını ri-ca ederim.

Hikmet Bürçay
Eski Eserler ve Müzeler
Genel Müdürü

ASLI GİBİDİR,

Şekil 4.2 Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yazısı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından görevlendirilen kontrol mimari Ülkü Kulaç tarafından hazırlanan tespit raporunda, Cem Sultan Türbesi'nin kayıp iki revzenin başka bir türbede muhafaza edildiği, giriş kapısındaki ahşapların bir bölümünün bozulduğu, giriş saçağındaki kornişlerdeki çatlakların onarılması gerektiği belirtilmiştir. Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Mükrime Hatun türbelerinin giriş kapılarının kötü durumda olduğu, iç kısımlardaki kalem işi desenlerin kaybolmaya yüz tuttuğuna değinilmiştir. Şehzade Mustafa türbesi giriş kapısının alt kısımlarının çürümüş olduğu ve kanatların zor açıldığı belirtilmiştir. Kapılarda bu denli bozulma oluşmasının temel sebebi, türbelerin ön kısmında yer alan girişlerindeki saçakların üslup birliği kaygısıyla 1947 yılı restorasyonu sırasında sökülmüş olmasıdır.

1972 yılında gerçekleştirilen UNESCO toplantısında Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme sonrası, Türkiye'de 1973 yılında kabul edilen 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu bu süreç içerisinde oluşturulmuştur (Kayın, 2008). 1975 yılının Avrupa Mimari Miras Yılı ilan edilmesiyle kültür varlıklarına ilginin artmasının Türkiye'de koruma çalışmalarında artış gözlemlenmiştir (Durukan, 2004). 1970 ve sonrasında türbelerin korunmasına yönelik çalışmaları içeren süreci etkilemiştir.

1970-1978 yılları arası Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan belgelerden türbelerin mevcut durumu hakkında rapor hazırlandığı, onarıma dair herhangi bir girişimde bulunulamadığı tespit edilmiştir.

1983 yılında kabul edilen 2863 sayılı Koruma Kanunu'yla birlikte Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) yetkilerini Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'na bırakmıştır (Dişli & Günel, 2020). 1988-1990 yılları arasında Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinden Sultan II. Murat, Şehzade Ahmet ve Şehzade Mustafa'ya ait türbeler İstanbul Rölöve Anıtlar Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

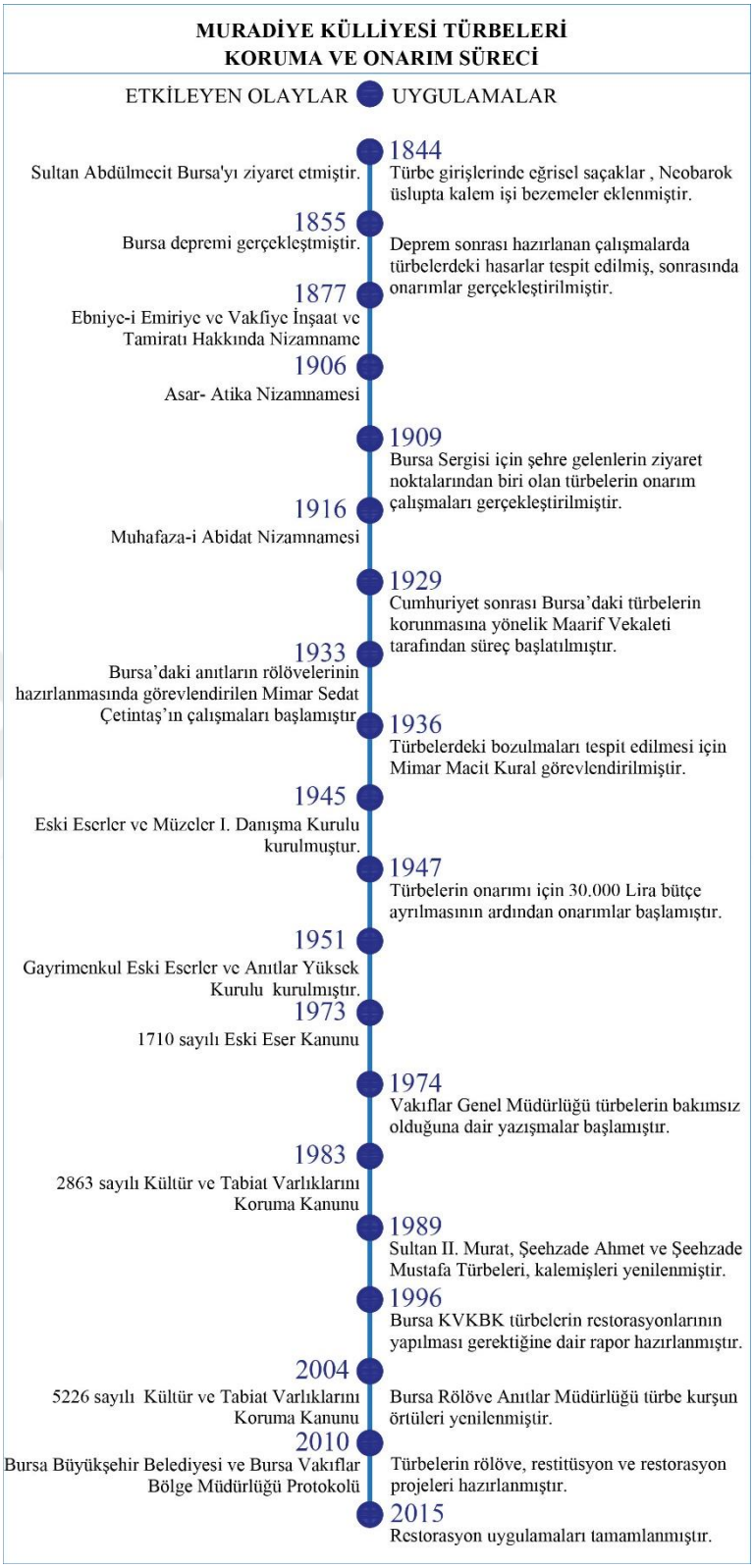
Cumhuriyet sonrası uzun bir süre bakımsız kalan türbelerin, belgeleme çalışmaları ve restorasyon süreci, 2000 yılında alanın UNESCO Dünya Miras Alanı geçici listesine alınmasının ardından hızlanmıştır (Erdoğdu Kara, 2021). 2004 yılında kabul edilen 5226

sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nda kültürel mirasın korunmasında kamu kuruluşları ve belediyeler ile valiliklere görev ve yetki verilmesi sonrası korunması gerekli kültür varlıklarının onarım çalışmalarında artış olmuştur.

2010 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi ve Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arasında yapılan protokol ile, türbelerin üçüncü dönem restorasyon çalışmaları başlatılmıştır. Dördüncü dönem restorasyon çalışmaları 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Türbelerin rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri 2010 yılında BKVKBKM tarafından onaylanmış, restorasyon uygulamaları 2012-2015 yılları arasında tamamlanmıştır (Çizelge 4.1).

Onarımlar, kurşun örtülerinin yenilenmesi, dış cephe derzleri, drenaj, iç duvar sıvaları ve bezemelerinin onarılması, çevre düzenlemesi şeklindedir. Bazı türbelerin duvarlarında yer alan on dokuzuncu yüzyıla ait kalem işleri üzerinde yapılan raspa çalışmaları esnasında erken dönem kalem işi bezemeler ortaya çıkarılmıştır. Türbelerin özgün kimliğini oluşturan en önemli tespitlerinden biri olan bu buluş aynı zamanda 16. Yüzyıl bezeme kompozisyonunun korunmuş olduğunun kanıtıdır.

Çizelge 4.1. Muradiye Külliyesi Türbeleri Koruma ve Onarım Süreci

Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinde gerçekleştirilen birinci dönem (1844-1851), ikinci dönem (1855-1867), üçüncü dönem (1947-1962) ve dördüncü (2012-2015) onarımları, Türkiye'de koruma gelişimiyle paralellik göstermektedir. Bursa Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbelerde farklı dönemlerde çeşitli koruma ve onarım müdahalelerindeki koruma yaklaşımlarını değerlendirmek için dört türbe belirlenmiştir.

Belirlenen ilk türbe Sultan II. Murat'a aittir. Türbenin seçilmesinde etken nedenler arasında türbe sahibinin külliyeye adını veren altıncı Osmanlı Sultanı II. Murat olması, Sultan II. Murat'ın hazırlattığı vasiyetnamesinde türbenin nasıl yapılmasını istediğine dair detaylı mimari tanımlara yer verilmiş olması, 1451 yılında inşa edilen türbenin erken dönem Osmanlı türbe mimarisi özelliklerini ve özgünlüğünü koruyabilmiş olması, bununla birlikte on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda gerçekleştirilen müdahalelerle, dönemin izlerini de taşıyarak bugüne ulaşması, arşiv araştırmalarında karşılaşılan en fazla belgeye sahip olması gelmektedir.

Külliyede inceleme konusu olarak seçilen ikinci türbe Fatih Sultan Mehmet'in ebesi Gülbahar Hatun'a aittir. Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte 15. yüzyılda inşa edildiği düşünülen yapı külliyede yer alan iki baldaken planlı türbeden biridir. Açık türbe plan tipolojisine dahil edilen yapının geçirdiği mimari değişim örnek çalışması için seçilmesinde ana etken olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirildiği düşünülen onarım çalışmalarında taşıyıcı ayakların arası duvar örülerek kapatılmış, geniş saçaklı, merdivenlerle ulaşılan bir kapı ve diğer cephelere pencereler eklenerek farklı bir mimari dil oluşturulurken, yirminci yüzyılda gerçekleştirilen onarımlarda bu eklerden arındırılarak özgün mimari kimliğine kavuşması sağlanarak onarımları tamamlanmıştır.

Külliyede yer alan on üç türbeden beşi, Sultan ve Şehzade eşlerine aittir. Seçilen üçüncü türbe bunlardan biri olan Mükrime Hatun Türbesi'dir. Kare planlı, tromp geçiş elemanına sahip sekizgen kasnaklı tek kubbe ile örtülü mekân 16. Yüzyıl Klasik Osmanlı türbe mimarisi özellikleri taşımaktadır. Külliyede yer alan diğer hanım türbeleri özgünlüğünü korurken, Mükrime Hatun Türbesi kubbe ve geçiş öğelerine ait erken dönem tezyinatı günümüze ulaşmamıştır.

Mükrime Hatun Türbesi birinci dönem (1844-1851) onarımlarına dair izlerin en fazla görüldüğü yapıdır. Dördüncü dönem restorasyonu sırasında birinci dönem onarımlarından, türbenin dış cephelerinde almaşık duvar örgüsü üzerine uygulanan sıva katmanı ve boyayla oluşturulmuş taş, tuğla desenleri raspa ile sökülürken, duvar iç yüzeylerinde, kapı açıklığını çevresinde, pencere alınlıklarında, kubbede yer alan bezemelerde siyah ve gri renkli Neobarok üsluptaki kalem işleri korunmuştur.

Alan çalışmasına esas olan dördüncü türbe, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya aittir. Külliyede inşa edilen son türbe olan Şehzade Mustafa Türbesi, Klasik Dönem Osmanlı türbe mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Erken dönemde inşa edilen çokgen planlı, revaklı türbeler, on altıncı yüzyılda da kullanılmaya devam edilmiştir. Klasik Dönem olarak adlandırılan dönemde türbeler mermer kaplanırken, Şehzade Mustafa Türbesi, almaşık duvar örgüsü tekniğinde, külliyede yer alan diğer türbelerle uyumlu olacak şekilde inşa edilmiştir (Önkal, 1998). Türbe içerisindeki on altıncı yüzyıl İznik çinileri özgünlüğünü büyük oranda korumuştur. Türbe girişi inşa edildiği dönemden itibaren çeşitli müdahaleler görmüştür. Arşiv belgelerinde, türbe giriş revağının mermerlerinin Eski Saray'dan alınabileceğine dair yazışmalar bulunmaktadır (Çizelge 3.1). Birinci dönem (1844-1851) onarımları sırasında bu revağın değiştirildiği, ahşap dikmeler üzerine oturtulan eğrisel saçaklı bir ahşap revak oluşturulduğu bilinmektedir. Üçüncü dönem (1946-1962) restorasyon çalışmaları sırasında bu revak sökülmüş, herhangi bir koruma müdahalesinde bulunulmamıştır. Bu durum uzun yıllar dış hava koşullarına maruz kalan giriş kapısı çürümesine sebep olmuştur. Dördüncü dönem (2012-2015) onarımları sırasında yeni bir saçak önerisi geliştirilerek bozulmaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Türbe girişi ve dış cephelerinde tespit edilen bozulmalar ve yapılan müdahaleleri ile diğer türbelerden ayrılmaktadır.

Alan çalışmasında dört türbenin seçilmesinde en önemli kriter, türbelerin geçirdiği mimari değişimin özgün dokusuna etkisinin en yoğun görüldüğü örnekler olmasıdır. Belirlenen dört dönem ve ara yıllarda gerçekleştirilen onarım çalışmalarında en fazla müdahale gören yapılar tercih edilmiştir. Araştırma çalışmaları sırasında on sekizinci

yüzyılda iki farklı onarım olduğu tespit edilmiştir. İstanbul'da gerçekleşen 1766 depremi sonrası kapsamlı onarım çalışmaları yürütülmüştür (Mazlum, 2001). 1767 tarihli arşiv belgelerinden Gülşah Hatun ve Şehzade Ahmet Türbelerinin onarıldığını, diğer türbelerin de sandukalarının örtüleri ve halılarının yenilendiği anlaşılmaktadır (Ek 1).

Bursa Kadı Sicillerinde 1790 tarihli onarımda Hüma Hatun ve Sultan II. Murat'a ait türbelerin bezemelerinin yenilendiği belirtilmiştir (Ayverdi, 1972). Tüm türbeleri içeren en kapsamlı restorasyon çalışmaları 1844-1851 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Birinci dönem onarımları olarak isimlendirilen bu süreçte, külliyedeki türbelerin dış cephelerinde, giriş saçaklarında ve kalem işi bezemelerinde çeşitli müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Hüma Hatun ve Sultan II. Murat'ın türbelerinde birinci dönem onarımları sırasında Rokoko üsluptaki on sekizinci yüzyıl bezemeleri korunurken, diğer türbelerde erken dönem kalem işi yüzeylerin üzeri on dokuzuncu yüzyıl desenleri içeren bezemelerle kapatılmıştır.

1855 Bursa Depremi ardından gerçekleştirilen onarım çalışmaları Sultan II. Murat ve Cem Sultan Türbelerinde kapsamlı boyutta iken, diğer türbelerde basit tamiratlardan oluşmaktadır. Cem Sultan Türbesi'nde kalem işleri ve çini bezemelerde restorasyon çalışmaları yürütülmüştür. 1855-1867 onarımları sırasında birinci döneme ait kalem işi bezemeler 1909 Bursa Sergisi öncesi Sultan II. Murat Türbesi'nde kapsamlı bir onarım daha gerçekleştirildiği arşiv belgelerinden ve seyahatnamelerden anlaşılmaktadır.

Üçüncü dönem olarak isimlendirilen 1947-1962 yılları arası, külliyedeki türbelerin hepsinde kapsamlı restorasyon çalışmaları yapılmıştır. 1962-2012 yılları arasındaki süreçte, çeşitli türbelerde bakım ve onarım müdahaleleri gerçekleştirilmiş, dördüncü dönem olarak isimlendirilen 2012-2015 yılları arasında yürütülen çalışmalarda türbelerin hepsi kapsamlı bir şekilde onarılmıştır. Onarım yıllarının ve gerçekleştirilen müdahalelerin hangi türbelerde olduğunun belirtildiği bir çizelgede hazırlanmıştır. Oluşturulan tablo incelendiğinde en fazla müdahalenin Sultan II. Murat Türbesi'nde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yapının Osmanlı İmparatorluğu'nun altıncı padişahına ait olması önemli bir faktördür (Çizelge 4.2).

Çizelge 4.2. Muradiye Külliyesi Türbeleri Onarım Tarihleri

İNŞA TARİHİ	TÜRBELER			BİRİNCİ DÖNEM	İKİNCİ DÖNEM		ÜÇÜNCÜ DÖNEM				DÖRDÜNCÜ DÖNEM
		1766	1790	1844-1851	1855-1867	1908	1947-1962	1978	1989	1996	2012-2015
1449	Hüma Hatun Türbesi	+	+	+			+				+
1451	Sultan II. Murat Türbesi		+	+	+	+	+	+	+	+	+
1474	Cem Sultan Türbesi	+		+	+						+
1487	Gülşah Hatun Türbesi	+		+			+				+
15.yy	Gülbahar Hatun Türbesi			+			+				+
1506	Şehzade Mahmut Türbesi	+		+			+				+
1513	Şehzade Ahmet Türbesi	+		+			+		+	+	+
1517	Mükrime Hatun Türbesi			+			+				+
16. yy	Şirin Hatun Türbesi			+			+				+
1527	Gülruh Hatun Türbesi	+		+			+				+
1573	Şehzade Mustafa Türbesi	+		+			+		+	+	+
16. yy	Saraylılar Türbesi						+				+

Türbelerin geçirdiği onarımların tarihsel arka planı incelenen belgeler ışığında kronolojik olarak yapı elemanları alt başlıkları altında dördüncü bölümde sunulmuştur. Yapılan onarımların detaylı olarak ele alındığı bu bölümde dört türbe için alt başlıklar taşıyıcı sistem, üst örtü, bezeme öğelerindeki değişim olarak belirlenmiştir.

4.1. Sultan II. Murat Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri

Sultan II. Murat Türbesi'nde gerçekleştirilen koruma ve onarım müdahaleleriyle ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde otuz iki belge, Vakıflar Bursa Bölge Müdürlüğü arşivinde altı belge, Kültür Varlıklarını Koruma Bursa Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde elli iki adet belge tespit edilmiştir. Salt Araştırma Koleksiyonları Ali Saim Ülgen arşivinde de yedi belge bulunmaktadır.

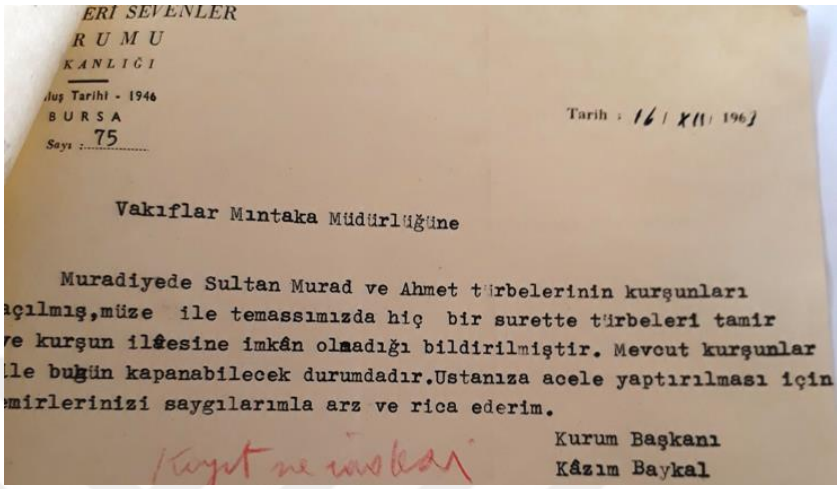
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde yer alan en erken tarihli belge 13 Eylül 1586 tarihli Sultan II. Murat'ın türbesinin kapısının tamiriyle ilgili belgedir. On sekizinci yüzyıla dek türbe hakkında başka bir tamire dair evrak tespit edilememiştir. 18. yüzyıl sonunda 1782 ve 1790 yıllarında Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler türbedeki kalem işleri ve boya tamirleri hakkındadır. 2012-2015 restorasyon çalışmaları sırasında mihrap ve kubbe ortasında yer alan açıklık çevresinde iki farklı katmanda kalem işleri ortaya çıkarılmıştır. Beyaz badananın hemen altındaki katmanda H. 1274 / M.1858 yıllarında yapılan bezemeler yer almaktadır (Şekil 2.4). Sarı gri renkli kalem işi tezyinatın bir alt katmanında mavi, kırmızı, siyah, lacivert renklerde natüralist çiçek motifleri bulunmuştur. Rokoko üsluptaki 18. yüzyılda yapıldığı bilinen bu bezemeler Kadı Sicilleri'nde yer alan belgelere göre 1790 yılında yapılmıştır (Ayverdi, 1972).

1855 depremi sonrası türbede gerçekleştirilen onarımlar; tonozdaki çatlakların onarılması, duvar yüzeylerinin, sandukayı çevreleyen parmaklıkların, pencerelerin, kapının ve saçağın boyanması şeklindedir. Deprem sonrası türbede onarımlar 1860 yılında tamamlanmıştır (Bilmiş, 2019).

Yirminci yüzyıl başında gerçekleştirilen restorasyonlarda kalem işi motiflerin üzerinin badana ile kapatıldığı anlaşılmaktadır. 1909'da türbeyi ziyaret eden Daskalov, Sultan II. Murat Türbesi'nde her şeyin tamir edildiğini belirtmiş, 1910'da türbeye gelen Ferriman sade ve bezemesiz olarak tanımlamıştır. Yapılan kireç badananın, 1909 tarihli Bursa Sergisi öncesi yapılan onarımlar kapsamında gerçekleştirildiği söylenebilir. Diğer türbelerde herhangi bir onarım gerçekleşmemesi sebebiyle bir dönem olarak ele alınmamıştır; fakat türbenin on dokuzuncu yüzyıla ait bezemelerden arındırılarak sade bir görünüm kazanması, üslup birliği kaygısının öncü uygulamaları arasında kabul edilebilir.

1947-1962 yılları arasında gerçekleştirilen onarımlar sırasında türbenin iç kısımda tonozlarda sıva raspası yapıldığı, alt kısımların bezemesiz kireç badanalı olduğu görülmektedir. 1855 depremi sonrası tonozlarda oluşan çatlakların onarıldığı bilinmektedir, bu bölgede bir raspa çalışması yapılmış olması aynı hasarın tekrar ettiği sonucuna ulaşılmasını sağlamıştır. 16 Aralık 1963 tarihli 75 sayılı dilekçesinde Kazım

Baykal, Sultan II. Murat ve Şehzade Ahmet türbelerinin kurşunlarında açılmalar meydana geldiğine değinmiş, mevcut kurşunlarla onarımların yapılabileceğini önermiştir (Şekil 4.3).

ERİ SEVENLER
RUMU
KANLIĞI
luş Tarihi - 1946
BURSA
Sayı : 75

Tarih : 16 / XII / 1963

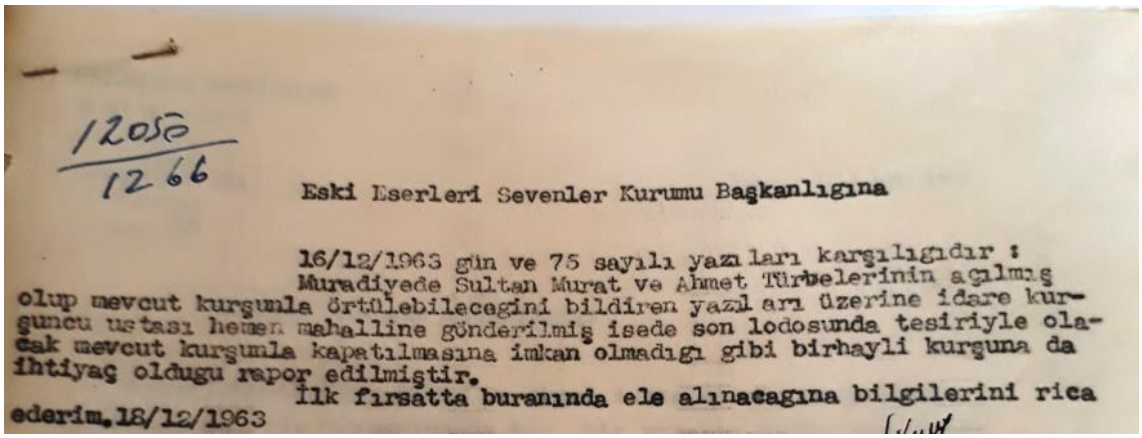
Vakıflar Mıntaka Müdürlüğüne

Muradiyede Sultan Murad ve Ahmet türbelerinin kurşunları açılmış,müze ile temassımızda hiç bir surette türbeleri tamir ve kurşun ilâesine imkân olmadığı bildirilmiştir. Mevcut kurşunlar ile bugün kapanabilecek durumdadır.Ustanıza acele yaptırılması için emirlerinizi saygılarımla arz ve rica ederim.

Kurum Başkanı
Kâzım Baykal

Şekil 4.3 Kazım Baykal'ın Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne yazdığı yazı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Kazım Baykal'ın yazısına hemen dönüş yapan Vakıflar Bölge Müdürlüğü, idarenin kurşun ustasının yerinde inceleme yaptığını, gerçekleşen lodosta kurşunların açıldığını, mevcut levhaların onarım için yeterli olmayacağını tespit ettiğini bildirmiştir (Şekil 4.4).

1205
1266

Eski Eserleri Sevenler Kurumu Başkanlığına

16/12/1963 gün ve 75 sayılı yazıları karşılığıdır : Muradiyede Sultan Murat ve Ahmet Türbelerinin açılmış olup mevcut kurşunla örtülebileceğini bildiren yazıları üzerine idare kurşuncu ustası hemen mahalline gönderilmiş isede son lodosunda tesiriyle olacak mevcut kurşunla kapatılmasına imkan olmadığı gibi birhayli kurşuna da ihtiyaç olduğu rapor edilmiştir.
İlk fırsatta buranında ele alınacağına bilgilerini rica ederim.18/12/1963

Şekil 4.4 Vakıflar Bölge Müdürlüğü cevap yazısı (Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Sonraki yıllarda 1978'de türbenin önündeki çınar ağacının yıkılıp saçağa zarar vermesine kadar ki süreçte Sultan II. Murat Türbesi herhangi bir müdahale görmemiştir. 1989 yılında gerçekleştirilen onarım çalışmaları sırasında, kireç badanalı duvar yüzeylerinde yapılan araştırma raspası sonrası siyah, hardal sarısı ve gri renkli bezemeler ortaya çıkarılmıştır. Mihrap çevresinde ve doğu duvarındaki pencere alınlığında desenler ihya edilmiştir (Şekil 4.5).

Şekil 4.5 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Mihrap **B)** Doğu duvarı pencere alınlığı **C)** Batı duvarı pencere alınlıkları (BBB Arşivi)

1996 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından türbelerde basit onarım talebi sonucu, Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nca belirlenen ekip yerinde incelemeleri yaparak rapor halinde sunmuştur. Hazırlanan raporda dış cephelerde sıva ve derz onarımlarının yapılmasına, kapıların gönyesine getirilmesine, pencere camlarının tamir edilmesine, gerekli bölümlerde kurşunların yenilenmesine, kararan mermer sandukaların temizlenmesine karar verilmiş, bunların dışındaki uygulamalar için Koruma Kurulu'ndan izin alınması gerektiği belirtilmiştir.

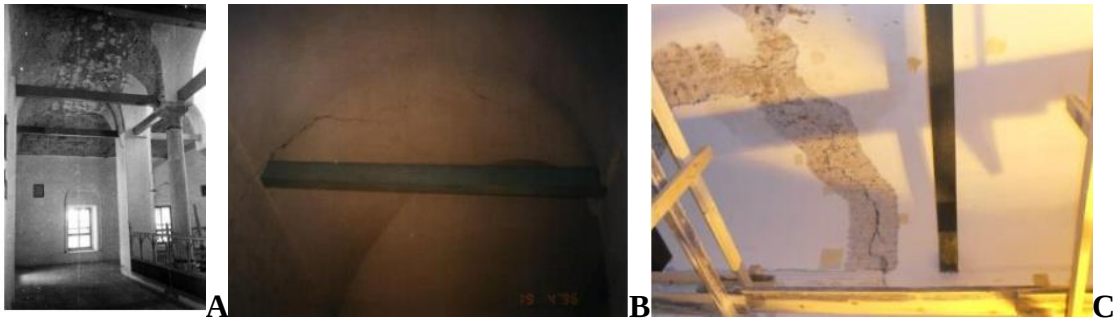
1996 yılı tespitlerinden sonra önerilen basit onarımlar Koruma Kurulu'nca onaylanmış fakat gerçekleştirilememiştir. İzin verilen onarımlar, cephe derzlerinin tamiri, kapıların gönyesine getirilmesi, pencere camlarının tamir edilmesi, kubbe ve saçak kurşunlarının yenilenmesi, mermer sandukaların temizlenmesi, rutubet alan yerlerin yeniden sıvanması, sandukanın çevresindeki ahşap parmaklığın boyanması şeklindedir.

2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen onarımlar kapsamında türbenin çevresi temel duvarı hizasına kadar drenaj için açılmıştır. Güney duvarında tespit edilen çatlaklarda paslanmaz çubuklarla dikiş yapılmıştır. Drenaj uygulaması sırasında toprak seviyesi altında kalan beden duvarları üzerine ısı ve su yalıtımı yapılmıştır. Dış cephelerde yer alan çimento esaslı derzler açılmış, konservasyon laboratuvarı tarafından incelenen numuneler üzerinden belirlenen oranlarda harç ile derzler yenilenmiştir. Pencere ve kapı sövelerinde yer alan mermer yüzeyler temizlenmiş, giriş kapısı üzerindeki ahşap saçak onarılmıştır. Türbenin kurşun örtüsü yenilenirken, tonozların çatlakları onarılmış, tonoz üzerindeki moloz dolgu çıkarılmış, daha hafif strüktüre sahip, ahşap tek eğimli çatı yapılmıştır. Türbe içinde duvarlarda gerçekleştirilen raspa çalışmaları sırasında önceki döneme ait kalem işi bezemeler ortaya çıkarılmıştır. Mekânı aydınlatan ahşap doğramalar yenilenmiş, revzenler onarılmıştır.

4.1.1. Sultan II. Murat Türbesi beden duvarları ve tonozları

Türbe duvarları ile ilgili arşiv araştırmalarında karşılaşılan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.MVL.344/14903 no'lu "Bursa'da depremden zarar gören türbe-i şerifelerin tamiri" isimli dosyanın tarihi 18 Rabiulevvel 1272'dir (28 Kasım 1855). Bu belgede; bahsi geçen türbenin büyük kubbesinin etrafını çevreleyen tonozların altında altmış arşın (yaklaşık 4,50 m.) uzunluğunda çatlak oluştuğu, bu çatlakların üzerine derz ve sıva yapılması ile badana yapılması" ifadesine yer verilmiştir (Ek 2).

Tonozlardaki strüktürel problemler sonraki yıllarda da devam etmiştir. 22 Nisan 1996 tarihinde türbede Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nca yapılan incelemelerde tonozlarda çatlaklar tespit edilmiş, onarılması gerektiği yönünde karar alınmıştır (Şekil 4.6). Aynı sorun 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen onarım çalışmaları esnasında da tespit edilmiş olup, çatlaklar paslanmaz çubuklarla dikiş yapılarak onarılmıştır.

Şekil 4.6 Sultan II. Murat Türbesi Tonozları **A)** 1947 (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) , **B)** 1996 (BKVKBKM Arşivi) , **C)** 2013 (BBB Arşivi)

Çatlakların onarılması aşamasında tonoz iç yüzeylerindeki raspa çalışmalarının dışında, tonozlara binen yükü hafifletmek amacıyla dış kısımda kurşun örtü kaldırılarak tonoz ve kubbe kasnağı arasında kalan kısımdaki moloz dolgu boşaltılmış, yerine kurşun örtüyü destekleyecek ahşap konstrüksiyon eğimli çatı yapılmıştır (Şekil 4.7).

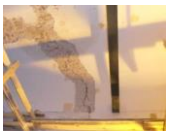
Şekil 4.7 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Tonoz üstlerindeki dolgu **B)** Tonozlara yapılan karbon çubuk dikişler (BBB Arşivi)

Sultan II. Murat'ın türbesinde tonozların gördüğü müdahaleler incelendiğinde, arşiv belgelerinde 1855 tarihinden önceki belgelerde çatlaklara dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. İlk defa 27 Eylül 1855 tarihli hasar tespit belgesinde bahsi, geçen çatlakların 2012-2015 yılları restorasyon çalışmalarına kadar varlığını sürdürmüş olması, hiçbir zaman kapsamlı bir onarım geçirmediğinin göstergesidir (Çizelge 4.3).

Çizelge 4.3. Sultan II. Murat Türbesi tonozlarında tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1451	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Türbe kitabesinde inşa tarihi H.855 / M.1451 olarak belirtilmiştir.	
2		27 Eylül 1855	Hasar tespit raporu	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi	İKİNCİ DÖNEM 1855-1867	Deprem sonrası hasar tespitlerinde tonozlarda çatlak olduğu belirtilmiştir.	
3		28 Kasım 1855	Hasar tespit raporu	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi	İKİNCİ DÖNEM 1855-1867	Çatlakların onarımında sadece sıvanarak tamir edilmesine değinilmiştir.	Sıva ile çatlak tamiri önerilmiştir.
4		13 Temmuz 1909	Seyahat-name	Petir Daskalov		Türbenin restore edildiğini, her yerde iskelelerin olduğunu belirtmiştir.	
5		1910	Seyahat-name	Duckett Ferrimann		Türbeyi sade ve bezemesiz olarak tanımlamıştır.	
6		1940	Fotoğraf	Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Restorasyon sırasında tonozlarda raspa yapılmıştır.	Müdahale yapılmamıştır.

Çizelge 4.3. Sultan II. Murat Türbesi tonozlarında tespit edilen müdahaleler (devam)

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
7		1996	Fotoğraf	BKVKBK Arşivi		Hazırlanan raporda çatlakların onarılması gerektiği belirtilmiştir.	
8		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Çatlaklarda karbon çubukla dikiş yapılmış ve dikiş boyunca karbon elyaf şeritle tonozlar sarılmıştır.	Çatlaklar karbon elyaf ile tamir edilmiştir.

Yapının dış cephesi incelendiğinde özgün duvar dokusunu koruduğu gözlemlenmektedir. 1863 tarihli Léon Parvillée tarafından çekilen fotoğrafta güneybatı cephesinde yer alan pencerenin kısmen kapatıldığı ve almaşık duvar örgüsünün bu cephede daha açık renkli olduğu görülmektedir (Şekil 3.86). 1863'te saçağı destekleyen demir payandalar görülmezken, 1875 tarihi ve sonrasında bu payandalar yer almıştır (Şekil 3.103). 1894 yılına tarihlenen fotoğrafta renk farkı daha belirgin olup, yapının bu cephesinin bir dönem sıvanıp üzerinin boyandığı anlaşılmaktadır (Şekil 3.105).

H. 1315 / M. 1897-1898 tarihli Hüdavendigar Salnamesi'nde türbenin onarıldığına dair bir bilgi yer almaktadır. H. 13 Rabiülahir 1326 / M. 13 Mayıs 1908 tarihli BEO / 3313 - 248443 no'lu arşiv belgesi türbe saçaklarının tamir edilmesi için gerekli bedelin ödenmesi hakkındadır. 1909 yılında türbeyi ziyaret eden Daskalov türbede her şeyin tamir edildiğini, her yerde iskele olduğunu aktarmıştır. Petir Daskalov'un Bursa'ya gelme sebebi olan Bursa Sergisi, Meşrutiyet'in ilanının birinci yılı için Bursa Valisi Azmi Bey başkanlığında kurulan komisyonca düzenlenmiştir (Şimşek, 2014).

1910 yılında türbeye gelen Ferriman, bezemesiz olduğunu belirtmiştir. Türbenin 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyonuna kadar ki süreçte iç duvarlarında yer alan kireç badana 1897-1910 yılları arasında gerçekleştirilen onarım çalışmaları sırasında yapılmış olmalıdır. 1913 tarihli Albert Kahn koleksiyonuna ait fotoğrafta cephenin tuğla taş almaşık duvar örgüsünün tekrar açığa çıkarıldığı görülmektedir (Şekil 3.124).

2012-2015 yıllarına ait restorasyon çalışmaları sırasında türbelerin duvarlarında ve tonozlarında tespit edilen çimento sıvalar ve çimento esaslı derz harçlar 1947-1962 yılı onarımları kapsamında yapılmıştır. Bu sıvalar raspa ile duvar yüzeylerinden arındırılarak alt katmanda tespit edilen özgün sıva ve harç numuneleri Konservasyon Laboratuvarı'nda incelenerek malzeme oranları tespit edilmiştir. Onarım çalışmaları sırasında bu oranlardan faydalanarak oluşturulan harçlar kullanılmıştır.

Sultan II. Murat Türbesi için yapılan tespitlerde dış cepheden alınan derz harcı örneği, iç duvarlarından alınan üst katman sıva örneğinde %33-35 sönmüş kireç, %22-24 taş tozu, %28-30 tuğla kırığı ya da tozu olduğu tespit edilmiştir. Alt katmandan alınan sıva örneğinde %35-37 sönmüş kireç, %58-60 taş tozu, %2-3 kıtık, saman çöpü tespit edilmiştir (BBB Arşivi). Külliyede yer alan diğer türbelerde de iç ve dış kısımda yer alan harç oranları yaklaşık olarak benzer özellik göstermektedir.

Giriş saçakları eklenen Şehzade Mustafa, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Gülbahar Hatun ve Mükrime Hatun Türbelerinde üzeri sıvanmış taç kapı formundaki girişlerde Neobarok üslupta kalem işi bezeme uygulanmıştır. Saçakların alt hizasında kalan yüzeyler olduğu için kalem işi bezemeler bozulmamıştır. Gülşah Hatun Türbesi girişindeki üzeri sıvanmış girişte kalem işi bezeme görülmemektedir. Bunun nedeninin türbeye bir saçak eklenmediği için yapılacak desenlerin zaman içerisinde bozulacağı öngörüsü olduğu düşünülmektedir (Şekil 3.126). Sultan II. Murat Türbesi'nde diğer türbelerden farklı olarak birinci dönem onarımları sırasında girişin bulunduğu kuzey duvarının tamamı sıvanmış ve kireç ile badanalanmıştır. 1908 yılı onarımları sırasında bu sıvaların söküldüğü, 1913 tarihli fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Çizelge 4.4).

Çizelge 4.4. Sultan II. Murat Türbesi dış cephelerinde tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
		1451	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Türbe kitabesinde inşa tarihi H.855 / M.1451 olarak belirtilmiştir.	
		1863	Fotoğraf	Viollet le Duc Arşivi	BİRİNCİ DÖNEM 1844-1851	Kuzey cephesinde sıva ve beyaz badana olduğu görülmektedir	1844 onarımları esnasında sıvandığı anlaşılmaktadır.
3		1894	Fotoğraf	Casaretto Arşivi Sébah & Joaillier, 1894	BİRİNCİ DÖNEM 1844-1851	Kuzey cephesinde sıva ve beyaz badana olduğu görülmektedir	Birinci dönem uygulamalarında kuzey cephesi sıvanmıştır.
4		1913	Fotoğraf	Albert Kahn Arşivi		1913 tarihli fotoğrafta duvarların derzli olduğu görülmektedir.	1908 yılı saçak onarımı sırasında bu sıvalar sökülmüş, duvar özgün haline döndürülmüştür.
5		1947	Fotoğraf	Alman Arkeoloji Enstitüsü Dijital Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Almaşık örgü arasındaki derzler çimento esaslı harçla yenilenmiştir.	Derz harçlarında çimento kullanılmıştır.
6		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Derzlerin çimento esaslı olduğu tespit edilmiş,derzler açılmış ve yeniden derz yapılmıştır.	Yapıya olumsuz etkileri olduğu zaman içerisinde anlaşılan çimento eklerden arındırılmıştır.
7		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Yapılan incelemelerde özellikle subasman seviyesinde bitkilenmenin arttığı tespit edilmiştir.	Yapının özgün harç oranları araştırılarak özgüm harç oranlarında yeniden derzler tamamlanmıştır.

4.1.2. Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı

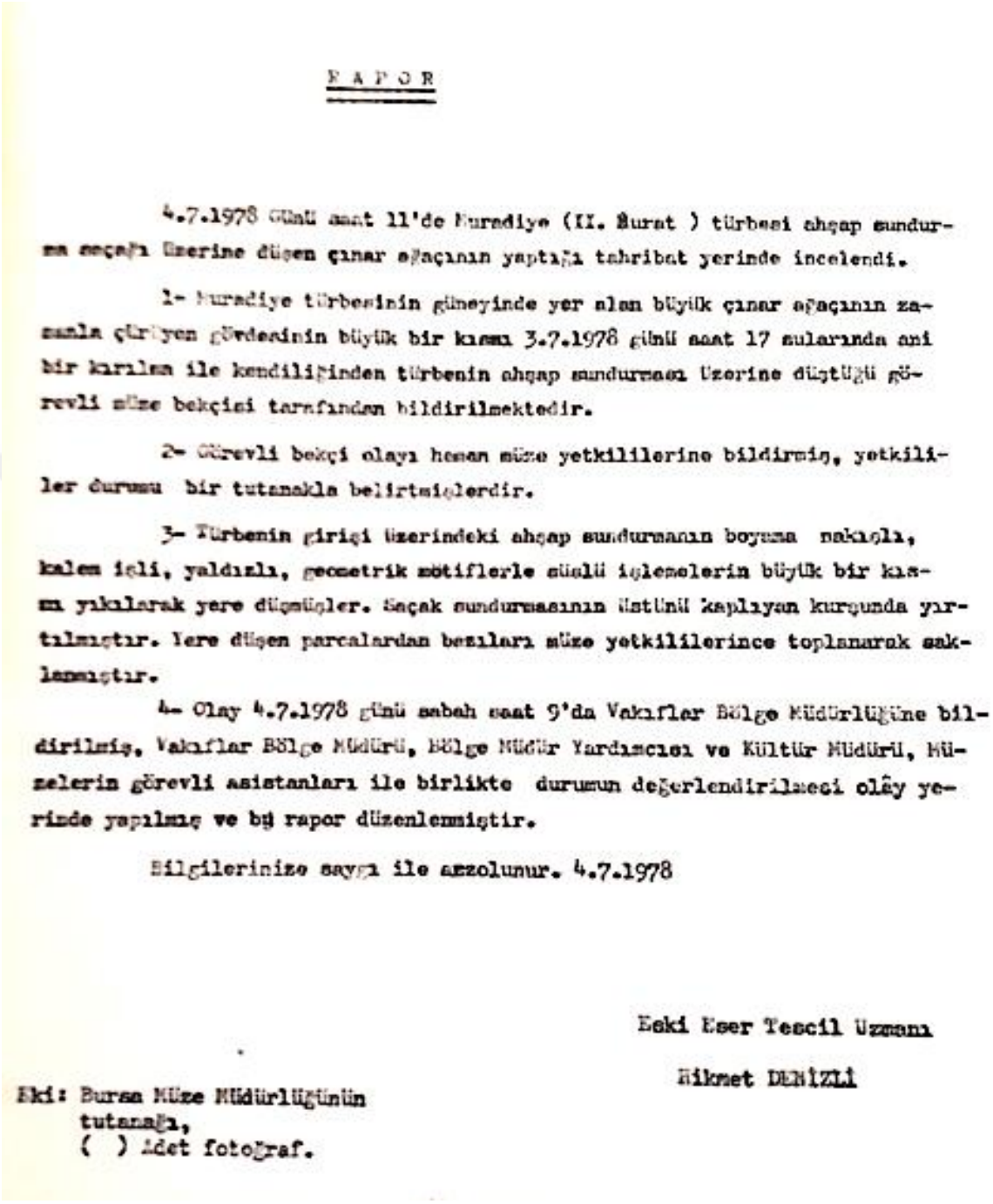
Arşiv belgelerinde türbe onarımlarıyla ilgili en fazla karşılaşılan imalat kurşun üst örtünün değiştirilmesi olmuştur. Sultan II. Murat Türbesi kurşun onarımına, 1781 ve 1844 yıllarına ait belgelerde yer verilmiştir.

1863 tarihli fotoğrafta saçağın iki yanında ferforje konsollar görünmemektedir (Şekil 3.86). 1894 tarihli fotoğrafta saçağın iki yanında bir ucu kuzey duvarına oturan metal konsollar görülmektedir (Şekil 3.105). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan 15 Mayıs 1908 tarihli belge saçağın tamiriyle ilgilidir. 1909 Bursa Sergisi kapsamında yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında saçağın da onarıldığı düşünülmektedir.

1947-1962 yılları arasında gerçekleştirilen onarım çalışmaları kapsamında türbenin kurşun örtüsünün yenilendiği bilinmektedir. Onarımdan kısa bir süre sonra, 1963 yılında Kazım Baykal tarafından hazırlanan yazıda, fırtına sebebiyle kurşun örtünün zarar gördüğü ve en kısa sürede tamamlanması gerektiği bilgisi verilmiştir.

Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivinde yer alan yazışmalarda, Abide Yapı Akar ve Onarım İşleri Müdürlüğü tarafından hazırlanan 17 Şubat 1971 tarihli yazıda türbenin kuzeyinde yer alan çınar ağacının gövdesinin bazı bölümlerinin çürüdüğü belirtilmişi bir uzman tarafından incelenmesi önerilmiştir. 17 Mayıs 1972'de Devlet Orman İşletmesi Bursa Müdürlüğü tarafından hazırlanan inceleme yazısında çınarın sıhhatli olduğu, devrilme ihtimali olmadığı belirtilmiş, kuruyan iki büyük dalının kesilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. 1978 yılına kadar herhangi bir müdahalede bulunulmamış, 03.07.1978'de türbenin hemen kuzeyinde yer alan anıtsal çınar ağacının büyük bir dalının kırılarak saçağın üzerine düşmesiyle saçak epey zarar görmüştür.

04.07.1978 tarihli raporda, saçağı oluşturan geometrik motifli bezemeli tavanı oluşturan elemanların büyük bölümünün yıkılarak yere düştüğü, üst örtüyü kaplayan kurşun levhaların yırtıldığı, dökülen parçaların koruma altına alındığı belirtilmiştir (Şekil 4.8).

RAPOR

4.7.1978 günü saat 11'de Muradiye (II. Murat) türbesi ahşap sundurma saçağı üzerine düşen çınar ağacının yaptığı tahribat yerinde incelendi.

1- Muradiye türbesinin güneyinde yer alan büyük çınar ağacının zamanla çürüyen gövdesinin büyük bir kısmı 3.7.1978 günü saat 17 sularında ani bir karalma ile kendiliğinden türbenin ahşap sundurması üzerine düştüğü görevli müze bekçisi tarafından bildirilmektedir.

2- Görevli bekçi olayı hemen müze yetkililerine bildirmiş, yetkililer durumu bir tutanakla belirtmişlerdir.

3- Türbenin girişi üzerindeki ahşap sundurmanın boyama nakışla, kalem işli, yaldızla, geometrik motiflerle süslü işlemelerin büyük bir kısmı yıkılarak yere düşmüşler. Saçak sundurmasının üstünü kaplayan kurşunda yırtılmıştır. Yere düşen parçalardan bazıları müze yetkililerince toplanarak saklanmıştır.

4- Olay 4.7.1978 günü sabah saat 9'da Vakıflar Bölge Müdürlüğüne bildirilmiş, Vakıflar Bölge Müdürü, Bölge Müdür Yardımcısı ve Kültür Müdürü, Müzelerin görevli asistanları ile birlikte durumun değerlendirilmesi olay yerinde yapılmış ve bu rapor düzenlenmiştir.

Bilgilerinize saygı ile arzolunur. 4.7.1978

Eski Eser Tescil Uzmanı

Hikmet DENİZLİ

Eki: Bursa Müze Müdürlüğünün tutanağı,
( ) Adet fotoğraf.

Şekil 4.8 04.07.1978 tarihli tespit raporu (VGM Arşivi)

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 1941 yılına ait olduğu belirtilen bir fotoğrafta, türbenin dış sırada kalan Edirnekâri bezemeli saçağın ahşap çıtaları arasında sadece bir bölmede bezeme olduğu görülmektedir (Şekil 4.9).

Şekil 4.9 Sultan II. Murat Türbesi saçağı (VGM Arşivi, 1941)

Sonraki yıllarda ahşap kaplamanın üzerine desenlerin tamamlandığı 2012-2015 restorasyon çalışmaları öncesi çekilen fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Şekil 4.10).

Şekil 4.10 Sultan II. Murat Türbesi saçağı 2012 (BBB Arşivi)

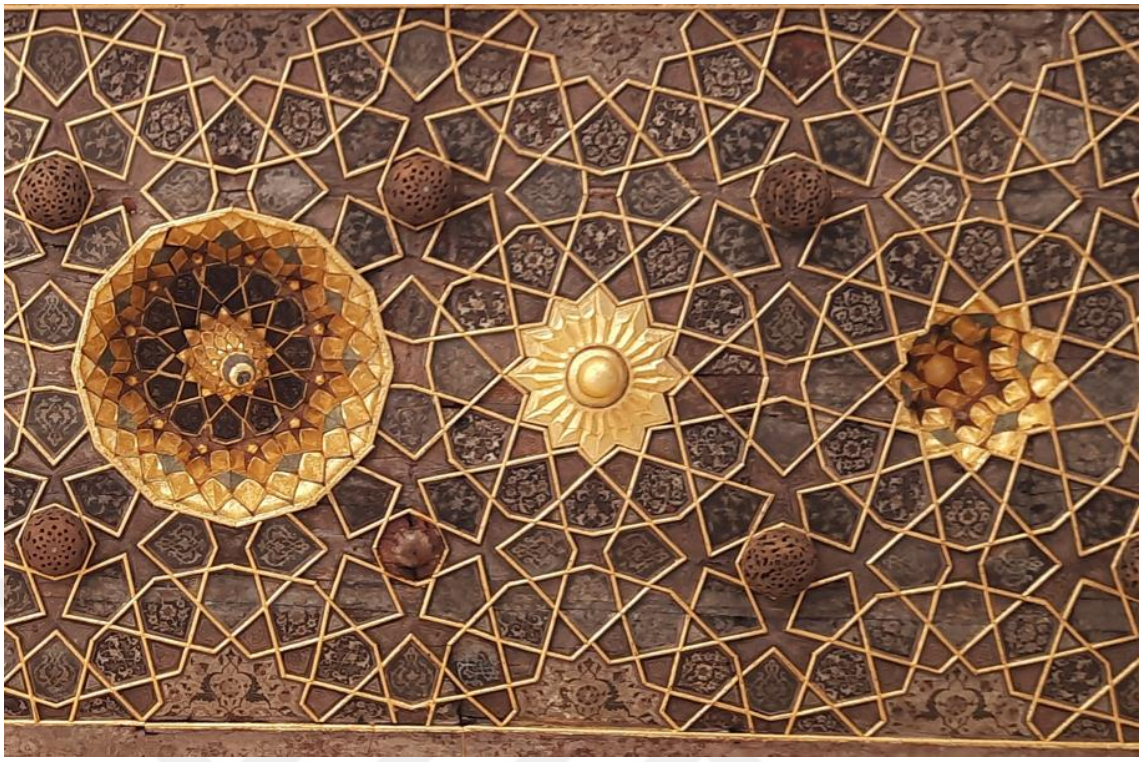
Çıtalarla oluşturulan şebekenin alt kısmında yer alan tuval bezi üzerinde on iki kollu yıldız motiflerinin arasındaki yıldız, beşgen, üçgen, baklava ve kırlangıç kuyruğu formundaki alanlarda klasik dönem tezyinat olduğu görülmektedir.

Yıldızı çevreleyen dörtgen alanlarda kırmızı zemin üzeri penç desenleri, onları çevreleyen beşgen alanlarda koyu mavi üzeri beyaz ve kırmızı rumi desenler görülmektedir (Şekil 4.11). 1978 tarihli raporda ağaç dalının düşmesiyle kurşun örtünün yırtıldığı, geometrik bezemeli tavanın büyük kısmının yere düştüğü belirtilmiştir.

Şekil 4.11 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı (BBB Arşivi)

2012-2015 yılları restorasyon çalışmaları öncesinde bu renklerin zaman içerisinde solduğu gözlemlenmiştir. Uygulama sırasında bezemelerin bulunduğu tuval bezlerinin üst katmanı temizlenmiştir. Kalem işlerinde herhangi bir renklendirme ya da tümleme çalışması yapılmamıştır. Geometrik desenleri oluşturan ahşap çıtalar, yıldız ve yarım kubbe formlu kabaralar altın varak ile kaplanmıştır (Şekil 4.12).

Şekil 4.12 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçak detayı (Yeke, 2023)

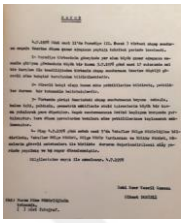
Türbenin girişindeki eşsiz saçağı büyük oranda özgünlüğünü korumuştur. On dokuzuncu yüzyıl sonunda metal konsollarla desteklenmiş, 1908 onarımları sırasında bu destekler kaldırılmıştır. 1978 yılında yapının kuzeyindeki çınar ağacının yıkılan dalı sebebiyle büyük hasara uğramıştır. Yazışmalardan anlaşıldığı üzere ahşap tavan çıtalarından kırılan dalın etkisiyle dökülenler olmuştur; fakat sonraki dönemde nasıl onarıldığına dair detaylı bilgi bulunamamıştır.

2012-2015 yılları restorasyon sırasında strüktürel anlamda ömrünü uzatmak amacıyla ahşap karkası yenilenmiş, saçağın iç kısmında yer alan ahşap kaplama üzeri tuval bezine uygulanmış kalem işi bezemelerin konservasyonu yapılmış, çıtalarındaki varaklar tümlenmiştir. Saçağın ikinci dizisini oluşturan Edirnekâri bezemeli bölümde kaplama tahtalarının üzerindeki desenler yenilenmiştir (Çizelge 4.5).

Çizelge 4.5. Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1451	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Türbe kitabesinde inşa tarihi H.855 / M.1451 olarak belirtilmiştir.	
2		1857	Çizim	Samuel Green Wheeler Benjamin		Türbe saçağı, kurşun örtüsü, kubbe açıklığı çizilmiş, giriş açıklığı kemeri doğru aktarılmamıştır.	
3		1863	Fotoğ-raf	Viollet le Duc Arşivi		Saçağı destekleyen ferforje payandalar o yıllarda gözükmemektedir.	
4		1866	Çizim	Mary Adelaide Walker		Türbe saçağı, kurşun örtüsü, kubbe açıklığı çizilmiş, pencereler gerçeği yansıtmamaktadır.	
5		1875	Fotoğ-raf	Casaretto Arşivi Sébah & Joaillier, 1894		Saçağı desteklemesi için ferforje konsollar eklenmiştir.	Saçaktaki sarkmaları ve bozulmaları engellemek amacıyla metal destekler yapılmıştır.
6		1875	Fotoğ-raf	Getty Dijital Arşivi Berggren Arşivi		Saçağı desteklemesi için ferforje konsollar eklenmiştir.	
7		15 Mayıs 1908	Belge	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi		Saçak Tamiriyle ilgili belge	

Çizelge 4.5. Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler (devam)

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
8		10 Temmuz 1978	Fotoğ-raf	VGM Arşivi		Türbe önündeki çınar ağacının yıkılıp saçağa zarar vermesi	Saçak çınar dalı sebebiyle kısmen yıkılmıştır.
9		1978	Hasar Tespit raporu	Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü		Türbe önündeki çınar ağacının dalının kırılarak saçağın üzerine düşmesi ardından saçak kurşunları yırtılmış, geometrik bezemeli saçak tavanının büyük bölümü yere düşmüştür.	Kurumlar arası yazışmalar ile kısa bir sürede saçağın tamamlandığı anlaşılmaktadır.
10		1981	Fotoğraf	Archnet Arşivi		Saçağı destekleyen ferforje payandalar o yıllarda gözükmemektedir.	
11		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Saçakta doğu bölümde yer alan sarkmanın giderilmesi için kurşun örtü kaldırılıp, taşıyıcı sistem elden geçirilmiştir.	Kurşun örtü altındaki ahşap çatının yenilenmesi strüktürel müdahalelerden biridir.
12		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Restorasyon sonrası saçakta herhangi bir bozulma meydana gelmemiştir.	

Girişin hemen önünde yer alan havuzun çevresi önceki dönemlerde kayrak taşı döşeme ile kaplıdır. Türbe önlerinde oluşturulan bu küçük taş kaplı zeminler birbirlerine çakıl taşı serili patikalarla bağlanmıştır (Şekil 4.13).

Şekil 4.13 Sultan II. Murat Türbesi giriş saçağı (Sébah ve Joaillier Fotoğrafları)

2012-2015 yılları arası yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında yaya yollarını ve türbe girişlerindeki ufak meydanları oluşturan kayrak taşları yerinden kaldırılmış, BKVKBK tarafından onaylanan Çevre Düzenleme Projesi'nde belirtildiği şekilde traverten karolar ile kaplanmıştır (Şekil 4.14).

Şekil 4.14 Bahçe yaya yolları zemin kaplaması (Yeke, 2023)

Mevcut toprak zemin üzerindeki kayrak taşlar arasındaki boşluklar sayesinde yağmur ve kar suları bahçenin tamamında toprak altına iletilirken, yapılan son uygulamadan sonra hem sert zemin kaplı yüzey alanları artmış, hem de birbirine çok yakın yerleştirilen traverten taş bloklar arasından alt katmanlara iletilemeyen sular, yapıların toprak altında kalan beden duvarlarından yukarı doğru yükselmeye başlamıştır. Bu durum türbelerin zemin kaplamaları ve duvar yüzeylerinde rutubetlenmenin hızlanmasına, kalem işi ve çini kaplı alanlarda bozulmaların artmasına sebep olmuştur.

Restorasyon öncesi yapılarda tespit edilen rutubetin giderilmesi için drenaj çalışmaları yürütülmüş, su yapıdan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Bu uygulama suyun etkisini bir süreliğine azaltmıştır. Zemin kaplamasındaki değişimle birlikte, yapıdan suyu uzaklaştırmada yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Restorasyon sonrası yerinde yapılan incelemelerde, türbe duvarlarında alt kısımlarda suyun yüzeyde akması ve zeminden sıçraması gibi sebeplerle yosunlanma ve liken gibi sorunlar tespit edilmiştir (Başkan, 2016).

4.1.3. Sultan II. Murat Türbesi kalem işi bezemeleri

Sultan II. Murat vasiyetnamesinde türbenin içinin sade kalmasını istediğini belirtmiştir. Son gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında yapılan raspa çalışmalarında iki farklı döneme ait bezeme katmanları olduğu tespit edilmiştir. Mevcut kireç badananın hemen altındaki katman 1858 tarihli onarıma aittir. Gri ve sarı tonlarında Neobarok üslupta yapılan bu bezemelerin bir alt katmanında daha küçük ve renkli çiçek motifleri yer almaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi, 1790 tarihli belgenin kalem işlerinin onarımını içerdiğini belirtmiştir.

1988-1990 onarımları sırasında ilk defa raspa çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan erken dönem kalem işlerinin ihyasının yapılması gerektiğine değinilmiştir (Billur, 2020). Sultan II. Murat Türbesi'nde yürütülen çalışmalarda yapılan araştırma çalışmaları sırasında

pencere alınlıkları, tonoz üzengi seviyesi silmesi ve mihraptaki bezemeler ortaya çıkarılmış, mihrap ve doğu duvarı pencere alınlığındaki bezeme ihya edilmiştir.

2012-2015 yılları restorasyon çalışmaları sırasında yapılan raspa çalışmalarında ortaya çıkarılan bu iki katman pencere sövesi boyunca ve mihrapta farklı renkler ve desenlerde görülmektir. 18. Yüzyıla ait alt katmanda kırmızı, gri ve siyah renkli yaprak ve çiçek tomurcuğu motifleri, on dokuzuncu yüzyılda yapılan siyah, hardal sarısı ve gri renkle daha büyük olacak şekilde tekrar edilmiştir (Şekil 4.15).

A

B

Şekil 4.15 Sultan II. Murat Türbesi **A)** Doğu duvarı **B)** Batı duvarı pencere çevresi on sekizinci yüzyıl bezemeleri (BBB Arşivi)

Yirminci yüzyıl restorasyon çalışmalarında türbedeki kalem işi desenlerin üzeri kireç badana ile kapatılırken, mihrap çerçevesinde geometrik desenli siyah ve gri renkli motifleri yerinde bırakılmıştır. Mihraptaki bu desenler üzerinde yapılan ilk raspa çalışmalarında bir alt katmandaki on dokuzuncu yüzyıla ait desenler ortaya çıkarılmıştır (Şekil 4.16).

A

B

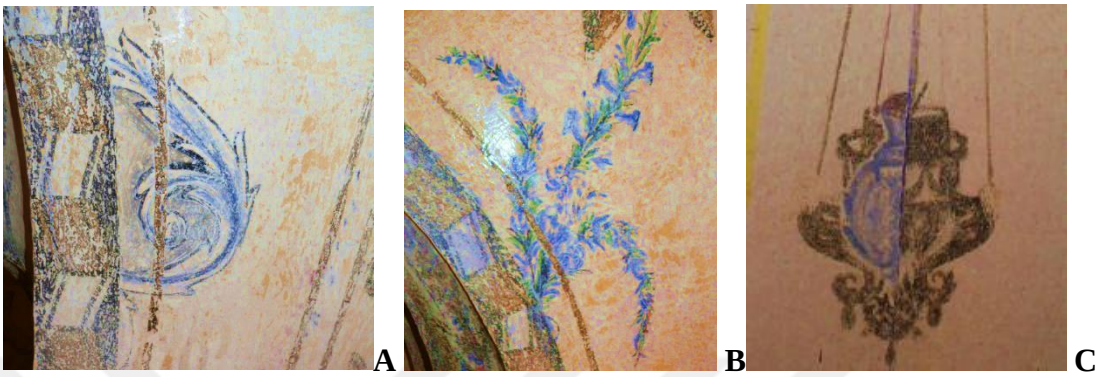
Şekil 4.16 Sultan II. Murat Türbesi mihrap görünüş **A)** Raspa öncesi **B)** 1. Katman Raspa Sonrası (BBB Arşivi)

On dokuzuncu yüzyıla ait desenler bütününe zarar vermeden bir alt katmanı araştırmak için yapılan çalışmalarda on sekizinci yüzyıla tarihlenen motiflere ulaşılmıştır. Pencere sövelerindeki gibi mihrabı dıştan çevreleyen bir yaprak dizini, iç kısımda siyah renkli düz çizgi fileto arasında kırmızı, mavi renkli küçük çiçeklerden oluşan Şukufe motifleri olduğu tespit edilmiştir (Şekil 4.17).

Şekil 4.17 Mihrap on sekizinci yüzyıl kalem işi motif detay (BBB Arşivi)

Rokoko üslubu olarak tanımlanan alt katmanda yer alan bezemeler daha çok natüralist bitkiler ve renkli, narin S ve C kıvrımlarından oluşan bir kompozisyona sahiptir (Şekil 4.18).

A B C

Şekil 4.18 Mihrap **A)** Kemer üzengi seviyesi **B)** Kemer üzeri **C)** Mihrap nişi orta kısım kandil desen (BBB Arşivi)

Alttaki katmanın 18. Yüzyılda gerçekleştirilen bu onarımda yapılmış olduğu düşünülmektedir. Muradiye Camii mihrabındaki Rokoko üsluptaki motiflerin 1790 yılında yapıldığı bilinmektedir (Yalman, 1977). Türbe mihrabındaki desenler, cami ve Hüma Hatun Türbesi ile benzerlik göstermektedir (Şekil 4.19).

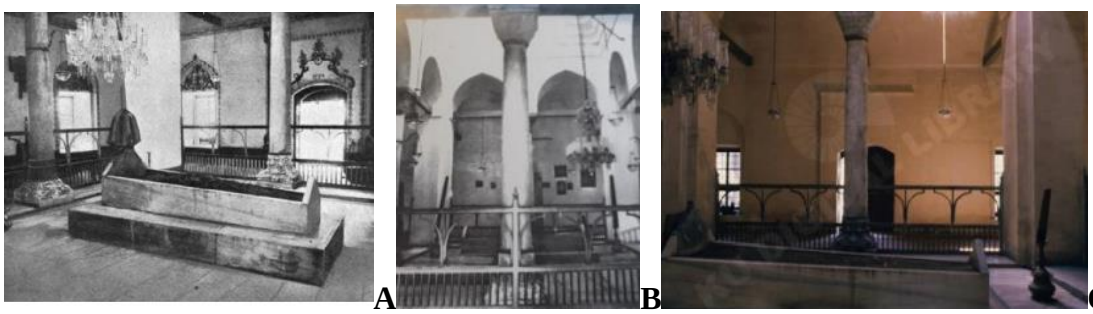

A B C

Şekil 4.19 Mihrap **A)** Muradiye Camii **B)** Hüma Hatun Türbesi **C)** Sultan II. Murat Türbesi (Yeke, 2023)

Arménag Sakisian, 18. Yüzyıl ikinci yarısında Türk Sanatı'nda Avrupa etkisinin anıtlar, süslemeler, iç mekanlar ve mobilyalarda görülmeye başladığını belirtmiştir. Sultan III. Selim döneminde sadece İstanbul'da değil, taşrada bile karşılaşıldığını ifade etmiştir. Bursa'da Sultan III. Selim döneminde onarılan, 15. Yüzyıl yapısı Muradiye Cami'nin XV. Louis stili bir mihrabının olmasını şaşırtıcı bulmuştur. Fransa'da aşırılığın simgesi olarak görülen Rokoko üslubunun Müslüman ibadet mekanlarında yer alması durumunu anakronizm olarak tanımlamıştır (Sakisian, 1914).

1858 yılında tamamlanan Neobarok üsluptaki desenler, 1855 depremde yıkılan ve 1868 yılında yeniden inşa edilen Sultan Osman Gazi Türbesi içerisindeki bezemeler ile benzerlik göstermektedir.

Türbe içerisinden çekilen fotoğrafta giriş kapısının üstündeki bezeme ortasında 1274 (1858) tarihi görülmektedir. Yapılan onarımların belirtildiği arşiv belgeleri tarihi ile örtüşmektedir. 1909 tarihli Hans Wilde tarafından hazırlanan kitapta fotoğraflarda görüldüğü üzere Neobarok üslup özelliği taşıyan bu motiflerin üzeri daha sonraki dönemde badanayla kapatılmıştır. 1946-47 tarihli Ali Saim Ülgen arşivinde yer alan iç mekân fotoğraflarında Sultan II. Murat Türbesi duvarlarının beyaz badanalı olduğu görülmektedir. Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyonu'nda yer alan renkli fotoğrafta duvarların sarı renkli boyandığı görülmektedir (Şekil 4.20).

Şekil 4.20 Sultan II. Murat Türbesi kuzey duvarı **A)** 1909 (Wilde, 1909), **B)** 1958 (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010), **C)** 1977 (Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyonlar)

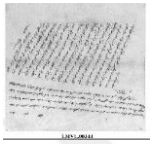
Birinci dönem (1844-1851) restorasyon çalışmalarında türbelere eklenen on dokuzuncu yüzyıl bezemeleri uygulanmadan önce alt katmandaki kalem işi desenlerin üzeri kireç esaslı bir sıva ile kapatılmıştır. Bu sıva katmanının duvar yüzeyiyle aderansını sağlamak için duvara çentikler oluşturularak, alt katmandaki desenlere de zarar verilmiştir. Birinci dönem onarımları esnasında Sultan II. Murat Türbesi kalem işlerine dokunulmamıştır.

İkinci dönem (1855-1867) onarımları sırasında türbenin duvar yüzeylerinde yer alan 1790 yılında uygulanan Rokoko üsluptaki bezemelerin üzeri sıvanmadan, sadece kireç badana uygulanmış ve onun üst katmanına Neobarok üslupta siyah, hardal sarısı ve gri renkli desenler işlenmiştir.

2012-2015 yılları restorasyonunda yapılan badana raspası çalışmaları sırasında bu boya katmanları ortaya çıkarılmıştır. Yapılan belgeleme çalışmaları sonrasında giriş kapısı üzeri, pencere alınlıkları, duvar köşeleri ve tonoz üzengi seviyesindeki silme, kubbe kasnağında On dokuzuncu yüzyıl kalem işi motiflerinin, mihrap nişi ve pencere sövelerinde ise bir alt katmanda ortaya çıkarılan 18. yüzyıl kalem işi motiflerin canlandırılmasına BKVKBKM tarafından karar verilmiştir.

Kubbe merkezindeki deliği çevreleyen hatta on dokuzuncu yüzyıla ait desenin sekizde biri yerinde korunurken, kalan kısımlarda alt katmanda ortaya çıkarılan on sekizinci yüzyıl ait yaprak motifleri restore edilmiştir. Kubbeyi taşıyan kare planlı dört ayağın ikisinde tespit edilen taş taklidi kalem işi pano izlerinden yola çıkarak, kemer üzengi seviyesine kadar taşıyıcı ayakların dört yüzüne de bordo renkli, gri çerçeveli panolar yapılmıştır. (Çizelge 4.6).

Çizelge 4.6. Sultan II. Murat Türbesi kalem işi bezemelerinde tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1790	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Duvar yüzeylerindeki renkli motiflerin bu dönem yapılmıştır	18. yüzyıl dönem ekidir.
2		28 Kasım 1855	Belge	Osmanlı Arşivi	İKİNCİ DÖNEM 1855-1867	Duvarların boya ile badanalandığı belirtilmiştir.	Sadece bu türbede bezemelerin yenilenmiştir.
3		1909	Fotoğraf	Hans Wilde		Hans Wilde'nin fotoğrafında bezeme görülmektedir.	
4		1910	Metin	Z. Duckett Ferriman,		Türbenin sade, bezemesiz olduğunu belirtmiştir.	Bursa Sergisi döneminde kireç badana yapılmıştır.
5		1946	Fotoğraf	Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Tüm iç duvarlar beyaz badanalıdır.	Herhangi bir müdahale yapılmamıştır.
6		1977	Fotoğraf	Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyon		Duvarların badanalı olduğu görülmüştür.	
7		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Raspa sonrası alt katmandaki motifler açığa çıkarılmıştır.	Önceki dönem bezemeleri tümlenmiştir.
8		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi			

Sultan II Murat'ın vasiyetine uygun olarak inşa edilen türbenin mimari değişimi incelendiğinde, yapının özgün dokusunu değiştirecek köklü bir müdahalenin yapılmadığı görülmüştür. Bezemesiz olarak inşa edildiği düşünülen türbe, 1790 yılında pencere söveleri, mihrap nişi ve kubbesi ile 1858 (H.1274) yılında pencere ve kapı kemer alınlıklarında ve söve etrafında bitkisel motifler, duvar köşelerinde sütunlar, tonoz duvar birleşiminde silmeler ile Neobarok üsluptaki motiflerle donatılmıştır. Yapılan bu uygulamalar duvar yüzeylerinin özgün dokusunun korunmadan, dönemin tercih edilen mimari üslubunda düzenlemelerin yapıldığını ortaya koymaktadır.

1909'de tamamlanan onarımlarda tekrar kireç badana ile kapatılmış olması, türbenin banisinin belirttiği gibi sade bir mekân düzenleme arayışı sonucu ve dönemin milli görüşü Türkçülük fikrinin pekişmesiyle, Batı'ya ait üslupların ecdadın bıraktığı anıtlardan uzaklaştırma çabası olarak nitelendirilebilir. 1947-1962 yılları arasında kalem işi yüzeylere herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. 2015 yılında tamamlanan son restorasyon çalışmalarında iç duvar yüzeylerinde yapılan kalem işi raspa çalışmaları sonrası ortaya çıkarılan bezemeler tamamlanmıştır. Kalem işi onarım çalışmalarında hâkim görüş, alt katmanda daha önceki devirlere ait bezemelerin öncelikli olarak tümlenmesi, on dokuzuncu yüzyıla ait motiflerin, alt katmanda bir veri olmaması halinde yerinde korunması şeklinde olmuştur.

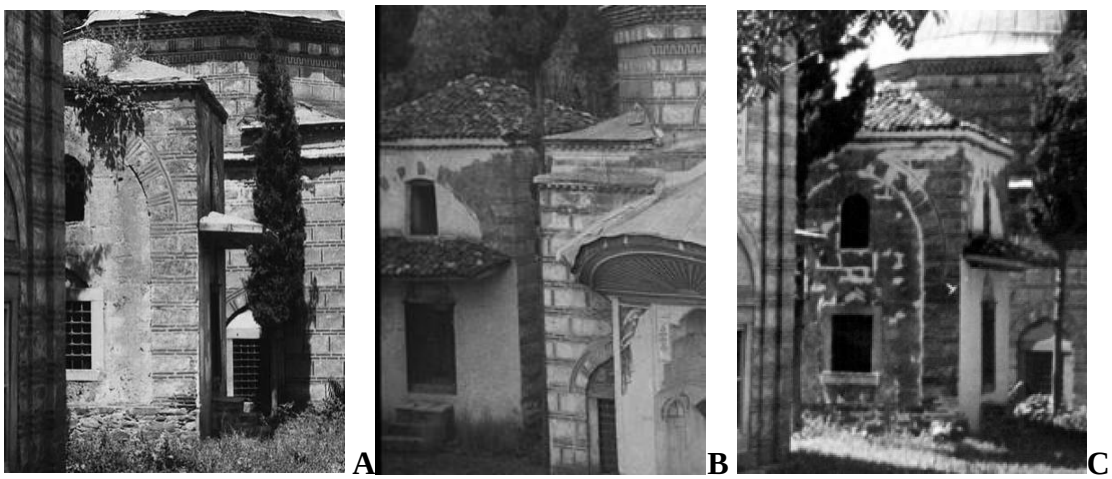
4.2. Gülbahar Hatun Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri

Fatih Sultan Mehmet'in ebesi Gülbahar Hatun'a ait türbenin onarımıyla ilgili arşiv belgelerinde 1855 depremi sonrası onarımları içeren belgede türbe kapısı ve saçağının boyanması gerektiği belirtilmiştir (Bilmiş, 2019). Hasar tespit raporunda saçağın tamirine yer verilmesinden, daha önceki bir dönemde türbenin kemer ayakları arasının dolgu duvar ile kapatılarak, giriş kapısı üzerine bir saçak yapıldığı anlaşılmaktadır. Fotoğraflar üzerinden yapılan incelemelerde, türbenin baldaken plan şemasına zaman içerisinde çeşitli müdahalelerin yapıldığı gözlenmiş, üst örtüsünün değiştirildiği tespit edilmiştir. Türbenin özgün formuna kavuşması için gerçekleştirilen en kapsamlı müdahaleler 1947-1962 yılları arasında yapılmıştır. Dolgu duvarlardan arındırılan türbe baldaken formuna

kavuşmuştur. 2012-2015 yılları restorasyon çalışmaları sırasında türbe duvarları çevresinde drenaj yapılmış, cephelerdeki çimento derzler temizlenmiş ve yerine yenisi yapılmış, gergi kirişleri söküldüğünde iç kısımdaki metal gergiler tespit edilmiş, paslanmış gergiler yenileriyle değiştirilip, tekrar ahşap ile kaplanmıştır. Mermer döşeme ve lahit yüzeyleri temizlenmiş, iç kısımda çimentolu sıva raspalanmış, yüzeyler yeniden sıvanarak üzeri kireç ile badanalanmıştır.

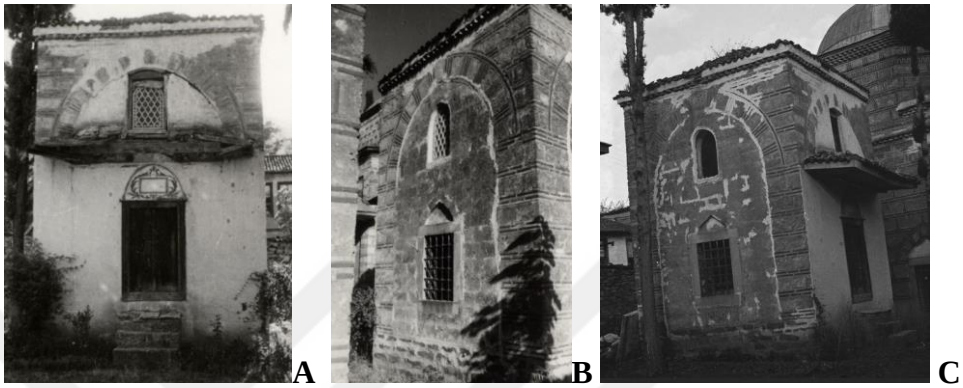
4.2.1. Gülbahar Hatun Türbesi beden duvarları

Türbe duvarlarıyla ilgili görsel belgeler incelendiğinde, 1863 tarihli Léon Parvillée fotoğraflarında Şehzade Mahmut Türbesi'nin sağında Gülbahar Hatun Türbesi giriş cephesi görülmektedir. I. Dönem (1844-1851) onarımları kapsamında yapı kemer ayakları arası duvar örülerek kapalı türbeye dönüştürülmüştür. Girişte yer alan üzeri kurşun örtülü saçak bitim hizasına kadar almaşık duvar örgünün üzeri sıvanmış, bir ince bir kalın iki sıralı şerit ile çerçeveler oluşturulmuştur (Şekil 3.87). Daha sonraki dönemlerde bu kurşun örtünün kaldırıldığı, yerine alaturka kiremit örüldüğü görülmektedir. Sıvalı doğu cephesi üzerindeki filetoların da zaman içerisinde silindiği gözlemlenmektedir. Bu uygulama 1894 yılında Sultan II. Murat Türbesi giriş cephesindeki boya uygulamasıyla benzerlik göstermektedir (Şekil 4.21).

A **B** **C**

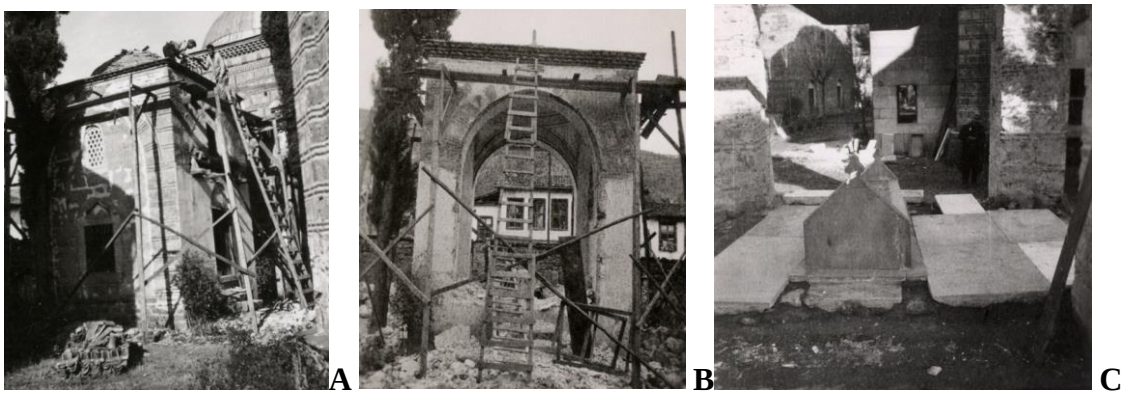
Şekil 4.21 Gülbahar Hatun Türbesi **A)** Kuzey cephesi **B)** Doğu cephesi **C)** Çatı örtüsü ve giriş kapısı (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974)

Y. Mimar Ali Saim Ülgen'in arşivinde yer alan fotoğraflarda giriş kapısının üstünde bir kitabe boşluğu ve çevresinde kemer alınlığı formu oluşturacak şekilde bitkisel bezeme yer almaktadır. Kuzey cephesinde dolgu duvarın kesme taş olduğu görülmektedir. Alt seviyede taş söveli lokma demirli pencere, üst seviyede revzen olduğu görülmektedir (Şekil 4.22).

Şekil 4.22 Restorasyon Öncesi Gülbahar Hatun Türbesi **A)** Doğu Cephesi **B)** Güney Cephesi (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) **C)** Güney Ceephesi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

Restorasyon çalışmaları sırasında dolgu duvarlar sökülmüş, baldaken plan açığa çıkarılmıştır. Duvarlarla birlikte giriş kapısı ve önündeki merdiven basamakları, kapı üzerindeki saçak ve pencereler de kaldırılmıştır. Kiremit kaplı kırma çatı formundaki üst örtü sökülmüştür. Kemer üzengi seviyelerine desteklemek amacıyla gergiler yerleştirilmiştir. Doğu cephesinde taşıyıcı ayakları üzerindeki sıvalar raspalanmış, almaşık duvar örgüsü açığa çıkarılmıştır. Türbe içerisinde mermer zemindeki eksik kısımlar tamamlanmıştır (Şekil 4.23).

Şekil 4.23 Restorasyon aşamasında Gülbahar Hatun Türbesi **A)** Kiremit örtünün sökülmesi **B)** Kemer dolgularının boşaltılması **C)** Sanduka ile mermer zemin istenmiştir (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan fotoğrafta türbenin kemer açıklıkları içindeki duvar dolgularının kaldırıldığı görülmektedir (Şekil 4.24). Türbenin hangi sebeple baldaken plandan kapalı türbeye çevrildiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır; fakat üçüncü dönem (1947-1962) onarımlarında bu eklerin sökülerek yapıdan arındırılması üslup birliği kaygısının en açık örneklerinden biri olmuştur. Türbenin tekrar inşa edildiği on beşinci yüzyıldaki görünümüne sahip olması sağlanmıştır.

Şekil 4.24 Gülbahar Hatun Türbesi **A)** (VGM Arşivi) **B)** (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951) **C)** (Cengiz Bektaş Arşivi)

Bu uygulama esnasında çimento esaslı sıva kullanıldığı, 2012-2015 onarımları esnasında yapılan raspa çalışmalarında tespit edilmiş, raspa ile yapıdan temizlenmiş, özgün oranlara uygun şekilde derzler ve sıvalar yenilenmiştir (Çizelge 4.7).

Çizelge 4.7.Gülbahar Hatun Türbesi duvarlarında tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1863	Fotoğraf	Viollet le Duc Arşivi	BİRİNCİ DÖNEM 1844-1851	Baldaken planlı türbenin taşıyıcı ayakları arası duvarlarla kapatılmış, giriş kapısı ve pencereler eklenmiştir.	1844 onarımları esnasında türbe kemer ayakları arası duvar örülerek kapatılmıştır.
2		1937	Fotoğraf	Alman Arkeoloji Enstitüsü Dijital Arşivi		Restorasyon sırasında tonozlarda raspa yapılmıştır.	
3		1940	Fotoğraf	Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi		Restorasyon öncesi belgeleme çalışmalarında kapı ve üstündeki kalem işi motif görülmektedir.	
4		1941	Fotoğraf	Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Restorasyon sırasında duvarların sökülmesi	Üslup birliği kuramına yakın bir duruş ile türbenin 15. yüzyıldaki görünümüne kavuşması amaçlanmıştır.

Çizelge 4.7 Gülbahar Hatun Türbesi duvarlarında tespit edilen müdahaleler (devam)

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
5		1941	Fotoğraf	VGM Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Restorasyon sonrası baldaken plan açığa çıkmıştır, kubbe kurşun ile kaplanmıştır.	Üslup birliği kuramına uygun olmayan çağdaş malzeme kullanımı, duvar derzlerinde ve sıvalarında kullanılmıştır.
6		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Dış cephelerde mevcut derzlerin çimento esaslı olduğu tespit edilmiştir.	Yapı çimento eklerden arındırılmıştır.
7		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Yapılan incelemelerde özellikle subasman seviyesinde bitkilenmenin arttığı tespit edilmiştir.	

4.2.2. Gülbahar Hatun Türbesi giriş saçağı ve çatı örtüsü

Türbenin eski fotoğraflarında, doğu duvarına bir kapı ve giriş saçağı yapıldığı görülmektedir (Şekil 3.87). Saçağın eklendiği birinci dönem (1844-1851) sonrası üzeri kurşun kaplıyken, daha sonraki yıllarda alaturka kiremit ile örtüldüğü anlaşılmaktadır (Şekil 4.25). 1947'de gerçekleştirilen onarımlarda, bu saçak duvarlarla birlikte sökülmüştür.

Şekil 4.25 Gülbahar Hatun Türbesi saçağı 1940 (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Külliye içerisinde bir dönem kiremit kaplı olan diğer iki türbe Gülşah Hatun ve Saraylılar türbeleridir. Gülşah Hatun'a ait türbenin 1913 tarihli Albert Kahn koleksiyonundaki fotoğrafında, giriş kapısının bulunduğu kuzey cephesinin kısmen sıvalı olduğu, üst örtüsünün ve trompların alaturka kiremit kaplı olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3.126).

1956 tarihli VGM arşivinde yer alan fotoğrafta kiremit üst örtünün 1947'de gerçekleştirilen restorasyon uygulamaları sırasında korunduğu görülmektedir. Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde yer alan 1974 tarihli fotoğraflarda türbenin kubbesinin kurşun kaplandığı, giriş kapısındaki sıvaların söküldüğü görülmektedir (Şekil 4.26).

Şekil 4.26 Gülşah Hatun Türbesi üst örtüsü **A)** (Kahn Arşivi, 1913) **B)** 1956 (VGM Arşivi, 1941) **C)** Kuzey Cephesi 1974 (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974)

Saraylılar Türbesi'nin Ali Saim Ülgen Arşivi'nde yer alan fotoğraflarında, 1947'de gerçekleştirilen onarım çalışmaları sırasında sekizgen kasnaklı kiremit kaplı külahının ve kasnağının söküldüğü görülmektedir. Ortaya çıkarılan iç kubbeyi oluşturan külah formu üzeri kurşun kaplanmıştır (Şekil 4.27).

Şekil 4.27 Saraylılar Türbesi A) Kubbe kasnağı sökülmeden önceki hali (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934) B) Külah şeklinde tamamlanması (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi'nde yer alan bir fotoğrafta, bu külahın üzerinde kurşun ile kaplandığı görülmektedir (Şekil 4.28).

Şekil 4.28 Saraylılar Türbesi kurşun kaplı üst örtüsü 1974 (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974)

4.2.3. Gülbahar Hatun Türbesi kalem işi bezemeleri

Türbenin iç duvarları sadece sıva üzeri kireç ile badanalanmıştır. Baldaken planlı yapının bir dönem duvarlarla kapalı bir türbe haline getirildiği fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Doğu cephesinde yer alan iki basamakla ulaşılan giriş kapısının üzerinde bir Neobarok üslupta alınlık olduğu görülmektedir (Şekil 4.29). Kapı üstünde kemer formunda oluşturulan bir çerçeve içerisindeki dikdörtgen formda bir kitabe yerini çevreleyen yaprak motiflerinden oluşan bu bezeme 1947 yılı restorasyon çalışmaları sonrasında duvarların sökülmesiyle birlikte ortadan kaybolmuştur.

Şekil 4.29 Gülbahar Hatun Türbesi doğu cephesi kapı üzerindeki alınlık (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

4.3. Mükrime Hatun Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri

Kare planlı türbenin duvarları iki sıra tuğla, bir sıra küfeki taşı almaşık örgüye sahiptir. Sekizgen kasnak üzerine oturan kubbeyi, köşelerde çeyrek kubbe şeklindeki tromplar desteklemektedir. Türbenin iç duvarlarında tromp hizasına kadar klasik dönem bezemeli duvar panoları, pencere kemer alınlıkları, Ayet'el Kürsi bant, buhurdanlıklar ve madalyonlar yer almaktadır. Tromplarda ve kubbede Neobarok üslupta siyah ve gri renklerinde natüralist çiçek ve yaprak motifleri görülmektedir. Arşiv belgelerinde türbe onarımıyla ilgili bir veriye rastlanmamıştır. Görsel belgeler üzerinden yapılan incelemelerde birinci dönem (1844-1851) onarımları sırasında eğrisel formda giriş saçağının eklendiği, iç duvar yüzeylerinde ve taç kapı çerçevesinde Neobarok üslupta kalem işi bezemelerin uygulandığı anlaşılmaktadır. İkinci dönem (1855-1867) onarımları kapsamında kapı üzerindeki saçağın kısmen tamiri ve boyanmasına yer verilmiştir. Üçüncü dönem (1947-1962) restorasyon çalışmaları sırasında türbenin giriş kapısı saçağının ve giriş kavsarasındaki kalem işi bezemelerin olduğu sıvaların söküldüğü, dış cephe duvarlarının üzerinin sıvandığı görülmüştür.

Dördüncü dönem (2012-2015) restorasyon çalışmaları öncesinde yapılan tespitlerde, türbenin kuzey, batı ve güney duvarlarında kubbe kasnak hizası altında kalan kısımlarda erken döneme ait kalem işleri olduğu görülmektedir. Doğu duvarı, tromplar ve

kubbesinde on dokuzuncu yüzyıla ait kalem işi bezemeleri bulunan türbenin, on altıncı yüzyıla ait izlerin bulunduğu duvar yüzeyleri üzerinde murç izleri olduğu tespit edilmiştir.

Bu izler, yüzeylerin sonraki dönemde üzerine eklenen sıvaların daha iyi tutması için yapılmış olup, 1947 yılı çalışmaları sırasında yapılan raspa çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. Desenlerin çevresinde yer alan boş kısımların açık gri boya ile özensiz biçimde boyandığı görülmektedir (Şekil 4.30).

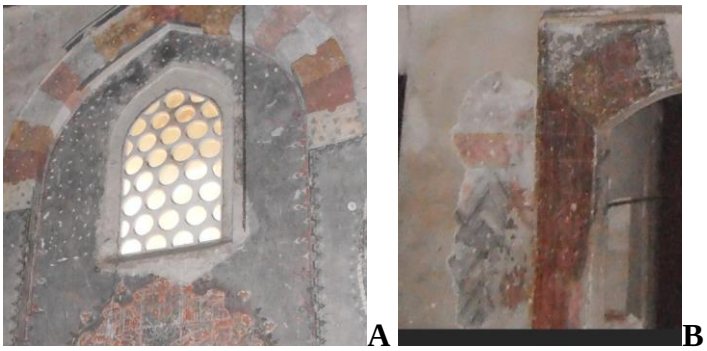
Şekil 4.30 Mükrime Hatun Türbesi pencere çevresi bezemeler 2013 (BBB Arşivi)

2012-2015 restorasyon sürecinde, türbenin on dokuzuncu yüzyıla ait bezemelere sahip yüzeylerinde yapılan raspa çalışmaları sonuçsuz kalmış, alt katmandan erken döneme dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. 1947 yılında yapılan çalışmalarda sırasında bu kısımların korunmuş olmasının sebebi, alt katmanda herhangi bir veriye ulaşılmamış olmasıdır. Dördüncü dönem onarımları sırasında bu bölümlerde bir yorum getirmeden mevcut doku korunmuş, kubbe göbeği, kasnak ve doğu duvarında on dokuzuncu yüzyıla ait desenler ihya edilmiştir. (Şekil 4.31).

A B

Şekil 4.31 Mükrime Hatun Türbesi doğu duvarı kalem işi bezemeleri **A)** Restorasyon Öncesi **B)** Restorasyon Sonrası (BBB Arşivi)

Mükrime Hatun Türbesi'nde olduğu gibi, Şehzade Mahmut, Şirin Hatun türbelerinin de sıva raspası yapıldığı, üst katmandaki sıvayı tutmak için açılan murç izlerinden anlaşılmaktadır. 1947 restorasyonunda Şehzade Mahmut Türbesi'nin kubbe kasnağı alt kısmındaki tüm yüzeyler açılmışken, Şirin Hatun Türbesi'nin duvar raspa çalışmaları yarım kalmıştır (Şekil 4.32).

A B

Şekil 4.32 2012-2015 restorasyon öncesi duvarlar **A)** Şehzade Mahmut Türbesi **B)** Şirin Hatun Türbesi (BBB Arşivi)

Kalem işi bezemelerin ihya edilmesi dışında son dönem restorasyon uygulamaları arasında dış cephelerde yer alan çimento esaslı sıvaların kaldırılarak derzlerin yenilenmesi, drenaj yapılması, pencere kapaklarının onarılması, ahşap doğramaların yenilenmesi, revzenlerin onarılması, kurşun örtünün yenilenmesi şeklindedir.

4.3.1. Mükrime Hatun Türbesi beden duvarları

Mükrime Hatun Türbesi dış cephelerinde yapılan incelemelerde, 1947 sonrası restorasyonda dış cephe almaşık duvar örgüsünün üzerinin sıvandığı tespit edilmiştir. Sıvanan duvar yüzeylerinde almaşık duvar örgüsünü taklit eden çivi ile çizilmiş tuğla ve dikdörtgen taş blokları görülmektedir. Taşların içi sarı renkli plastik boya ile boyanırken, tuğlalarda kiremit rengi boya kullanıldığı görülmüştür. Yaklaşık 3 mm kalınlığındaki çimento esaslı sıvanın döküldüğü yerlerde alt kısımdaki özgün duvar örgüsü görülmektedir (Şekil 4.33).

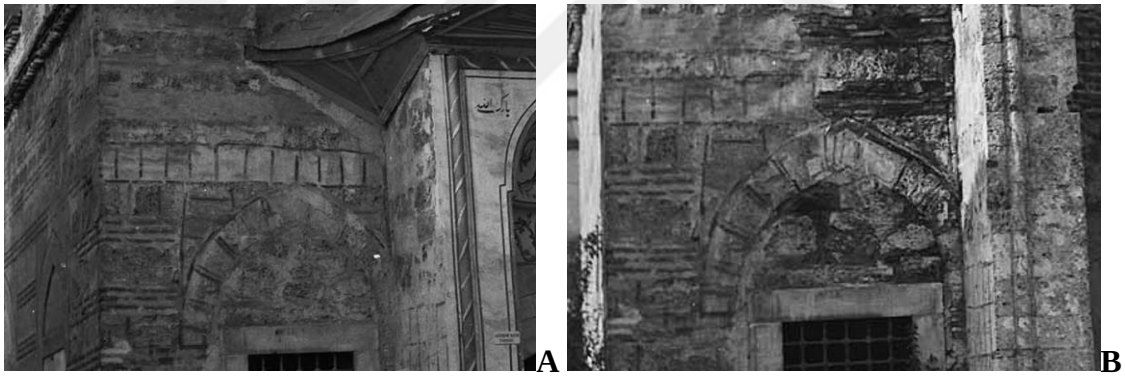
Şekil 4.33 Mükrime Hatun Türbesi **A)** Doğu cephesi **B)** Pencere kemerleri üzerinde dökülen sıvalar **C)** Beden duvarlarında almaşık duvar örgüsü taklidi sıvalar (BBB Arşivi)

Ali Saim Ülgen tarafından 1946-1947 yılları arasında hazırlanan Bursa Muradiye Medresesi Keşif ve Onarım dosyasında onarıma ait şartname içerisinde, klasik tuğla duvarın örülmesi için tuğla ve kesme küfeki taşı kullanarak 300 doz çimento harcı kullanılmasını, derz için önerilen Horasan harcı içeriğinde sönmüş kireç, çimento ve tuğla tozu kullanılmasını, perdahlı sıva yapılması için kireç harca çimento eklenerek elde edilen melez harç yapılmasını önermiştir (Ek 4) (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951).

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren kısa sürede, uygun maliyette üretimi destekleyen temel malzemelerden biri çimento olmuştur. 1931 yılında Atina'da gerçekleştirilen toplantı sonrası, Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Yüksek Kurulu tarafından hazırlanan "Carta del Restauro" (Restorasyon Kuralları) maddelerinde yer alan gerektiği halde çağdaş malzemenin ve yapım tekniğinin, özellikle betonarmenin kullanımı kabul edilmiştir

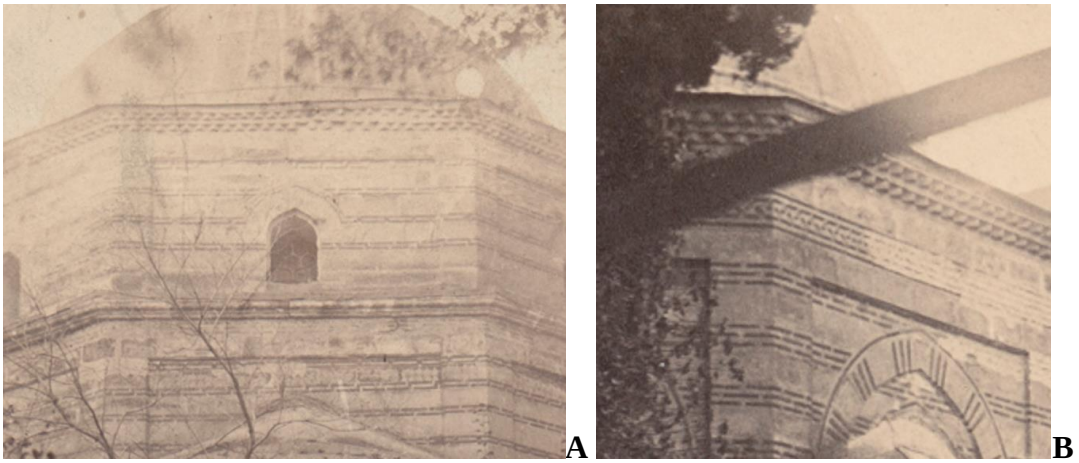
(Kuban, 1962). Eski eserlerin restorasyonunda da kendine yer bulan bu malzeme, çoğu zaman yapıkların daha kısa sürede bozulmasına neden olmuştur. Bu durumun önüne geçebilmek adına koruma alanında uluslararası alanda yapılan çalışmalardan, 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü, 10. Maddesinde geleneksel tekniklerin yetersiz kaldığı yerlerde, koruma ve inşa için bilimsel verilerle ve deneylerle geçerliliği saptanmış modern bir teknik kullanılarak anıt sağlamlaştırılabilir ifadesine yer verilmiştir. Bu noktada kullanılacak malzeme ele ilgili ön çalışmaların yapılması ve olurların alınması önemlidir. Yapıya dahil edilen yeni malzeme sağlamlaştırmak yerine yapının daha da çok zarar görmesine neden olabilir (Erder, 1977).

Mükrime Hatun Türbesi, 1947 onarımlarında çimento esaslı sıvayla yeniden sıvanmıştır. Albert Gabriel Arşivi'ndeki fotoğraflar incelendiğinde, giriş saçağı sökülürken, 1844 yılı onarımında zaten sıvanmış olan yüzeylerin üst katmanının kısmen döküldüğü görülmektedir (Şekil 4.34).

A **B**

Şekil 4.34 Mükrime Hatun Türbesi batı cephesi **A)** Saçak sökülmeden önceki hali **B)** Saçak söküldükten sonraki hali (Albert Gabriel Arşivi)

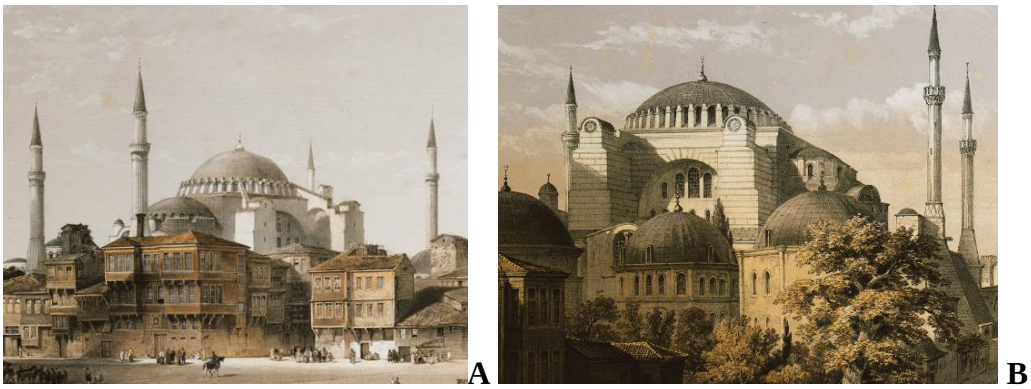
Mükrime Hatun Türbesi'ndeki bu uygulamanın bir benzeri Şehzade Ahmet ve Şehzade Mahmut Türbelerinde de görülmektedir. Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi'nde yer alan 1863 yılına ait fotoğraflarda Şehzade Ahmet Türbesi cephelerinde tuğla örgü kısımlara gelen hizalarda zincir motifleri görülmektedir. Şehzade Mahmut Türbesi kubbe kasnağı hizasında bir zincir motifinin tüm cephelerde devam ettiği, hatta kuzey cephesinde kısmen sıvaların döküldüğü görülmektedir (Şekil 4.35).

A **B**

Şekil 4.35 Cephelerde yer alan geometrik bezemeler A) Şehzade Ahmet Türbesi kuzey cephesi B) Şehzade Mahmut Türbesi kuzey cephesi (Viollet le Duc Arşivi, 1863)

1847-1851 yılları arasında Ayasofya Camii'nde Gaspare Fossati tarafından yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında cami cephelerinde de benzer şekilde, sıva üzeri taş ve tuğla taklidi desenlerin uygulandığı bir müdahaleye karşılaşılmıştır. Gaspare Fossati'nin restorasyon öncesine dair hazırladığı çizimlerinde beyaz kireç badanalı gözüken dış cepheler, onarım esnasında taş tuğla görünümü vermek amacıyla sarı ve turuncu yatay şeritler şeklinde boyanmıştır (Diker, 2010) (Şekil 4.36).

A **B**

Şekil 4.36 Ayasofya Camii Güney Cephesi **A)** On dokuzuncu yüzyıl restorasyonu öncesi **B)** Restorasyon sonrası görünümü (Fossati, 1852)

Caminin restorasyonunda görevli müteahhit Mısırlı Yani Kalfa, Bursa Ulu Cami, Osman Gazi Türbesi ve Orhan Gazi Türbesi onarımlarını yürütmüştür (Ayverdi, 1966). Aynı

yıllarda gerçekleştirilen bu iki onarımda benzer yaklaşımın bulunması, o dönemde Yani Kalfa'nın Bursa'da farklı şantiyelerinin olması, uygulamanın aynı ekip tarafından yürütülmüş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Gülbahar Hatun, Şehzade Mustafa, Gülruh Hatun, Şirin Hatun Türbelerinin girişleri sıvanmış ve Neobarok üslup bezemelerle süslenmiştir. Sultan II. Murat ve Gülşah Hatun Türbelerinde giriş kapısının olduğu cephe sıvanarak kireç ile badanalanmıştır. Bununla birlikte Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut ve Mükrime Hatun Türbelerinde tüm cephelerin sıvanması, tuğla taş taklidi ile geometrik desenler oluşturulması, kısa sürece dış cephelerde düzgün bir görünüm elde etme kaygısıyla açıklanabilir.

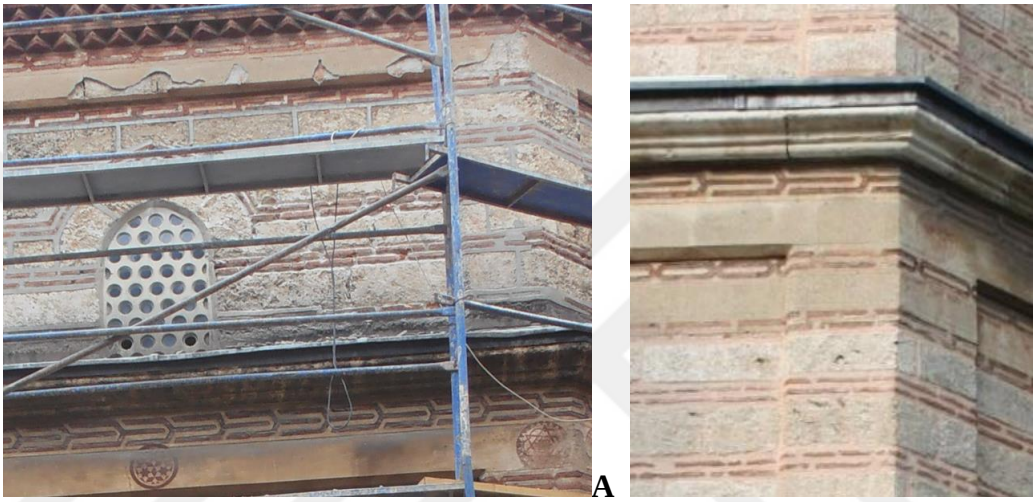
1863 yılına ait fotoğrafta görülmeyen silme alt hizalarındaki altı kollu yıldız motiflerinin hangi dönemde eklendiği bilinmemektedir. 1988-1990 onarımları sırasında dış cephelerde yer alan sıvaların dökülmekte olduğu, raspa edilerek kesme taş cephelerin ortaya çıkarıldığı ve tuğla kısımların kabartma derz yapıldığı belirtilmiştir (Billur, 2020). Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi'nde yer alan Bursa Tanıtım Filmi isimli videoda sıvalı yüzey üzerinde tuğla sıraları saç örgüsü motifi oluşturacak biçimde çizilip renklendirildiği görülmektedir (Şekil 4.37).

Şekil 4.37 Şehzade Ahmet Türbesi batı cephesi (Bursa Tanıtım Filmi)

2012-2015 yılları onarımı öncesi yapılan tespit çalışmalarında, türbenin duvarları kabartma çimento esaslı derz olup, kubbe eteğinde kirpi saçak altında ve kasnak silmesi alt kısmında sıvalı yüzeylerde horasan harcı yer almaktadır.

Restorasyon sırasında kubbe altında kalan sıvalar raspa edilerek taş doku ortaya çıkarılmış, kasnak altında kalan kısımdaki yapı köşelerindeki geometrik motifleri korumak adına sıvalar yerinde korunmuştur (Şekil 4.38).

A **B**

Şekil 4.38 Şehzade Ahmet Türbesi duvarında sıva izleri **A)** Restorasyon Öncesi **B)** Restorasyon Sonrası (BBB Arşivi)

Mükrime Hatun Türbesi giriş kapısının yer aldığı kesme taş örgü taç kapının, Neobarok üsluptaki saçağın görüldüğü dönemde üzerinin sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Yarım kubbe formundaki kavsaranın üzeri sıvalı ve kalem işi motiflerle bezenmiştir. Kavsara kemerinin iki yanı fileto ile çerçevelenmiş, ortasında "Maşallah" ve "Barekallah" yazıları yer almaktadır. Kapının çerçevesini oluşturacak biçimde bir örgü dış konturu oluşturmaktadır (Şekil 4.39).

Şekil 4.39 Mükrime Hatun Türbesi Girişi (Bursa ve İstanbul fotoğrafları albümü)

Üçüncü dönem (1944-1962) onarımları sırasında bu sıvalar sökülmüş, taç kapıyı oluşturan kesme taş duvar örgüsü ortaya çıkarılmıştır. Yarım kubbe formundaki kavsara sıvalar söküldükten sonra tamamlanmamış, tuğla doku açıkta bırakılmıştır (Şekil 4.33).

4.3.2. Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağı

Yapının dış cephesinde giriş kapısı orta aksta bir çıkıntı yapacak şekilde biçimlenmiş taç kapı formundadır. 2012 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sonrası kavsaraya tuğla mukarnas yapılmıştır. Basık kemerli kapı açıklığının iki tarafında yuvarlak kemerli dikdörtgen planlı birer niş yer almaktadır.

Yapının eski fotoğrafları incelendiğinde 1863 yılında Léon Parvillée tarafından çekildiği bilinen ve Viollet le Duc koleksiyonunda yer alan fotoğrafta Neobarok üslupta dalgalı bir saçağın giriş bölümünü örttüğü görülmektedir. Saçağın ve tromplarla ana kubbenin üzerinin kurşun kaplı olduğu fotoğraftan anlaşılmaktadır (Şekil 4.40).

Şekil 4.40 Mükrime Hatun Türbesi girişi (Bursa ve İstanbul fotoğrafları albümü)

Mükrime Hatun Türbesi güneyindeki Gülşah Hatun Türbesi'nin saçağının o dönemde alaturka kiremit kaplı olup taç kapının hemen üstünde sonlandırılmış olduğu görülmektedir (Şekil 4.41).

Şekil 4.41 Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri girişleri (Picclick Fotoğraf Arşivi, 1902)

Türbelerde gerçekleştirilen birinci dönem (1844-1851) onarımları kapsamında tamamlanan Neobarok kıvrımlara sahip saçaklar, Şehzade Ahmet, Şehzade Mustafa, Gülruh Hatun, Şirin Hatun ve Mükrime Hatun'a ait türbelerin girişlerinde de yer almaktadır. Benzer dönem örnekleri incelendiğinde, türbe girişleri erken devirlerde çoğunlukla cephe ile hem yüz olacak şekilde, kapının ön kısmında bir revak ile ya da cepheden çıkıntı yapan bir duvar örgüsü üzeri kavsarayla sonlanan taç kapı şeklinde yapıldığı görülmüştür. Türbe girişlerinde klasik dönemden itibaren revak kullanılmaya devam edilmiştir (Daş, 2003). Muradiye Külliyesi'ndeki Hüma Hatun, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbelerinde cephe duvar yüzeyinden ortalama bir metre mesafede yapılan bu çıkıntı, giriş kapılarını dış hava koşullarından korumaya yeterli olmamıştır. Neobarok üsluptaki saçakların yapılmasında bu bozulmaların etkili olduğu düşünülmektedir. Şirin Hatun Türbesi girişinde saçağın alt hizasında taç kapının doğu cephesi sıvanmış ve üzeri boyanmıştır. Yuvarlak kemerli açıklığın iki yanında filetoyla çerçeve oluşturulmuştur. Girişin iki yanındaki mihrabiyelerin içinde ve kavrasadaki yarım kubbede iki yana toplanmış perde desen ortasında Neobarok alınlık motifleri yer almaktadır (Şekil 4.42).

Şekil 4.42 Şirin Hatun Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

Kemerin iki yanında madalyon içerisinde Maşallah yazmaktadır. Yazıların hemen altında H. 1259 (M.1843/1844) tarihi, saçakların ve Neobarok üsluptaki bezemelerin yapıldığı tarihtir. Kapı üzerinde orta hizada vazo içerisinde çiçek buketi, iki yanında yaprak dalları ve alt kısımda C kıvrımlı bezeme yer almaktadır.
Üst seviyede yarım kubbe kavsaranın içerisinde perdenin altında orta hizada bir çiçek, iki yanında yaprak dalları ve C kıvrımlı desenler bulunmaktadır (Şekil 4.43).

Şekil 4.43 Şirin Hatun Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

Mükrime Hatun Türbesi girişindeki kavsarada benzer desenlerden oluşan kompozisyon yer almaktadır. Kapını hemen üst kısmında, Gülbahar Hatun Türbe girişindeki gibi bir dikdörtgen çerçeve etrafında Neobarok üslupta desenlerden oluşan kompozisyon yer almaktadır. Çerçervenin içerisinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Yarım kubbe formundaki kavsaranın sağ tarafında "Maşaallah", sol tarafında "Barekallah" yazmaktadır.

Taç kapının dış çerçevesi boyunca en dışta siyah ve gri renkte örgü şeridi yer almaktadır. Kesme taş örgü taç kapının sadece ön kısmının sıvanarak boyandığı, yan duvarlarda taş örgünün korunduğu görülmektedir. Ahşap kaplama saçağın orta kısmında güneş formunu oluşturan çıtalar görülmektedir. Taç kapı genişliğindeki kısımda yarım daire planlı saçak, taç kapı beden duvarları arasında kalan kısımlarda üçgen formla sonlanmaktadır (Şekil 4.47).

Şekil 4.44 Mükrime Hatun Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

Gülruh Hatun Türbesi girişinde de kavsaranın iki yanında aynı şekilde sağda "Maşaallah" sol tarafta "Barekallah" yazıları olduğu görülmektedir. Diğer türbelerden farklı olarak saçak altında kavsaranın mukarnas bezemeleri bulunmaktadır. Klasik dönem mimarisi bezeme kompozisyonunda yer alan pah, badem, kanat, yırtmaç, diş, püskül formları görülmektedir. Üst bölümde saçak tavan kaplaması alt hizasında basık kemerle sonlandırılmıştır (Şekil 4.45).

Şekil 4.45 Gülruh Hatun Türbesi girişi (Harvard Güzel Sanatlar Kütüphanesi Koleksiyonu, 19. yüzyıl)

Tanzimat Dönemi yapılarından Bâb-ı Âlî Binası girişinde yer alan saçaklar türbelerle benzerlik göstermektedir. Bu yapı, 1842-1844 yılları arasında Stefan Kalfa tarafından inşa edilmiş, Neobarok üslup saçağa sahip giriş kapısı ve iki yanındaki çeşmeleriyle zafer takı görünümündedir (Çelik, 2010) (Şekil 4.46).

Şekil 4.46 Bâb-ı Âlî girişi kapısı ve çeşmelerin üzerindeki eğrisel saçaklar (Kültür Envanteri Arşivi)

Batılılaşma Devri Osmanlı Mimarisi özellikleri taşıyan geniş, dairesel kıvrımlara sahip saçak örneklerinden biri Fatih Sultan Mehmet Türbesi'nde görülmektedir. Türbenin 1766 depremi sonrasında yeniden inşa edildiği bilinmektedir.

Klasik devir türbelerinden Sultan II. Beyazıt'ın türbesinde de benzer detaya sahip ahşap saçağın on sekizinci yüzyılda yapıldığı bilinmektedir (Eyice, 1992) Mermer revak üzerine eğrisel formda yerleşen ahşap saçağın kaplama tahtaları üzerinde Muradiye Külliyesi Türbelerindeki tavanlara benzer güneş ışınları formunda çıtalar yer almaktadır (Şekil 4.47).

Şekil 4.47 Sultan II. Beyazıt Türbesi (Beyazıt Camii ve Sultan II. Beyazıt Türbesi, 2019)

1913 tarihli Albert Kahn koleksiyonunda bulunan fotoğrafta giriş saçağı, üst seviye revzen penceresi ve duvar örgüsü görülmektedir. Neobarok üsluptaki saçağın altındaki ahşap kaplamalar ve çıta motifleri de rahatlıkla seçilebilmektedir (Şekil 4.48).

Şekil 4.48 Mükrime Hatun Türbesi girişi (Kahn Arşivi, 1913)

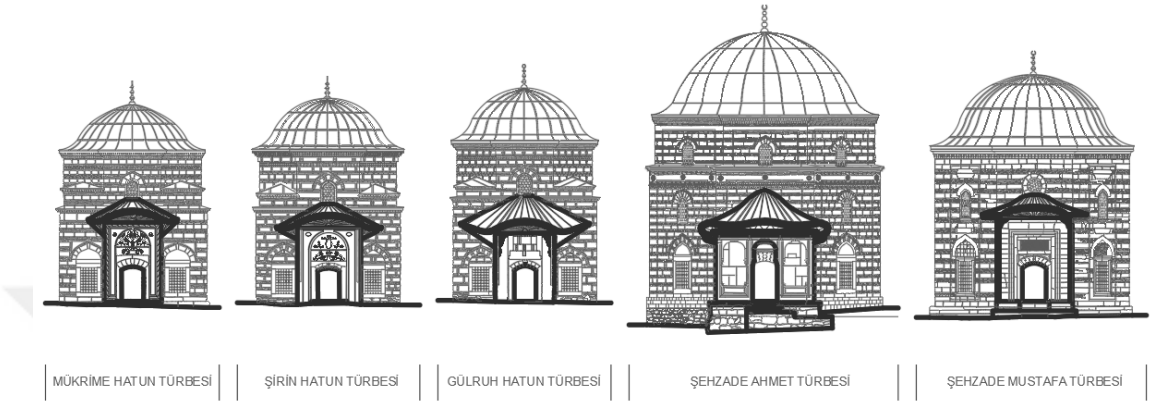
Albert Gabriel fotoğraf arşivinde yer alan fotoğraflarda saçak söküldükten sonra, kesme taş örgüye sahip taç kapının üst kısmının sökülerek saçağın yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Şekil 4.49).

A **B**

Şekil 4.49 Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağının değişimi **A)** Neobarok üsluptaki saçak ve çeyrek kubbe kavsara **B)** Saçak söküldükten sonra giriş kapısı görünümü (Gabriel, 2010)

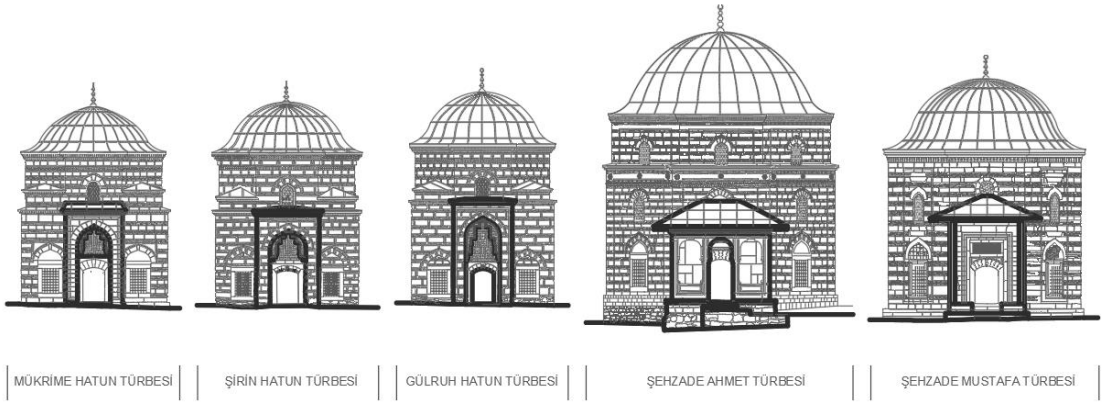
1844 onarımlarında uygulanan saçaklardan dördü taç kapıya sahip Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Mükrime Hatun ve Şehzade Mustafa türbeleri girişleri üzerine yerleştirilmiştir. Sadece Şehzade Ahmet Türbesi girişindeki revak bölümünün üstünde eğrisel bir form uygulanmıştır (Şekil 4.50).

Şekil 4.50 Türbe giriş saçakları on dokuzuncu yüzyıl restitüsyon projesi cephe çizimleri (BBB Arşivi, Proje Müellifi: D2 Tasarım Mimarlık, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)

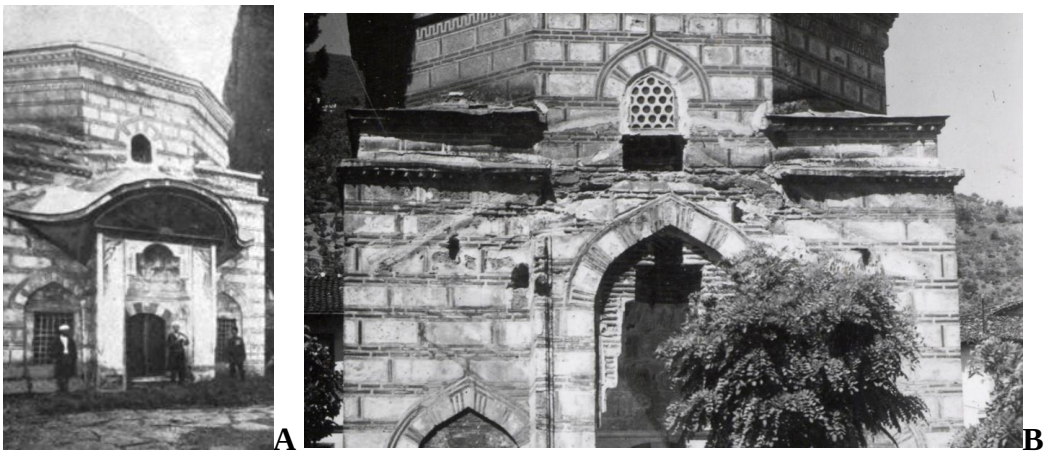
Albert Gabriel arşivinde yer alan fotoğraflar incelendiğinde Neobarok üsluptaki saçağın 1947-1962 yıllarında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında söküldüğü anlaşılmaktadır. Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Gülbahar Hatun, Şehzade Mustafa ve Hüma Hatun türbe saçakları bu onarımlar kapsamında değiştirilmiştir.

Saçaklar söküldükten sonra, taç kapıların eksik kalan kısımları yapıdaki izlerden faydalanarak tamamlanmıştır. Batılılaşma devri özelliklerine sahip yapılara eklenen bölümlerin kaldırılarak yapının özgün kimliğine döndürülmesi çabasını içeren bir bakış açısı gelişmeye başlamıştır (Yücel, 2005) (Şekil 4.51).

Şekil 4.51 Türbe girişleri 16. yüzyıl restitüsyon projesi cephe çizimleri (BBB Arşivi, Proje Müellifi: D2 Tasarım Mimarlık, Düzenleyen Saliha Tupal Yeke)

Gülruh Hatun Türbesi'nde mukarnaslı kavsaranın bulunduğu taç kapı formundaki girişin üstünde yer alan Neobarok kıvrımlara sahip saçağın alt kısmı ahşap kaplamadır. Orta aksta kalan yarım daire planlı bölümde giriş hizasında orta aksta bir yarım daire formunda güneş ve çevresindeki ışınlar şeklinde tanımlanmaktadır. Hans Wilde, kitabında güneş bezemeli olarak tanımlamıştır (Wilde, 1909). 1947 sonrası gerçekleştirilen onarım çalışmaları sırasında çekilen fotoğraflarda bu saçaklar kaldırıldıktan sonra alttan taç kapının sökülmüş silme bölümü, kavsaradaki sökülen mukarnas sıvalarının altındaki tuğla örgü, küçültülen revzenin alt denizlik hizası görülmektedir (Şekil 4.52).

Şekil 4.52 Gülruh Hatun Türbesi **A)** Saçak sökülmeden önceki durum (Gabriel, Bir Türk Başkenti Bursa, 2010) **B)** Saçak söküldükten sonraki durum (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Gülruh Hatun Türbesi'nin girişinde tuğla yüzey üzerinde alçıyla yapılış mukarnası oluşturan öğeler rahatlıklar görülmektedir. Saçak söküldükten sonra ortaya çıkan kısım, saçağın alt hizasında yer alan basık kemer formun üst kısmında alçı mukarnasın devam ettirilmediği görülmektedir. (Şekil 4.52).

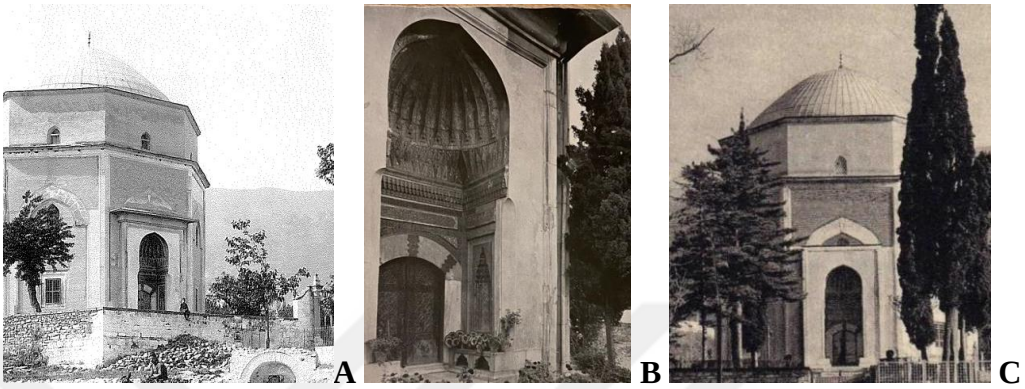
Şekil 4.53 Gülruh Hatun Türbesi Girişi **A)** Neobarok saçak yerindeyken **B)** Saçak söküldükten sonra (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

Macit Kural tarafından 1941-1943 yılları arasında restorasyonu tamamlanan Yeşil Türbe giriş kapısı üzerindeki saçak için de benzer bir uygulama yapılmıştır. Yapılan onarımlara dair detaylı bilgiye yer verdiği raporundaki fotoğraflarda, restorasyon öncesinde giriş kapısı üzerindeki saçak görülmektedir. Parvillée tarafından hazırlanan çizimde ve çektiği fotoğrafta, kapı üst kısmında saçağın sökülmüş olduğu görülmektedir (Şekil 4.54).

Şekil 4.54 Yeşil Türbe cephe çizimi (Parvillée, 1874)

Sébah & Joaillier'in 1894 tarihli fotoğrafında görülen saçağın alt kısmındaki sıvalı yüzeyler için Macit Kural raporunda horasan harcıyla sıvalı yerlerin Ahmet Vefik Paşa Dönemi'nde yapılan tamire ait olduğunu ve aslına çevrileceğini belirtmiştir. Uygulama sırasında saçak sökülmüş, taç kapı üzeri sıvalı biçimde kalmıştır (Şekil 4.55).

Şekil 4.55 Yeşil Türbe A) 1895 (Dostoğlu, 2003) B) 1941 (Kural, 1944) C) 1943 sonrası (Yeşil Türbe Kartpostalı, 20. yüzyıl)

Koç Üniversitesi Dijital Arşivi'nde yer alan 1965 tarihli renkli fotoğrafta Mükrime Hatun Türbesi'nin sıvanmış cepheleri ve kavsarası tamamlanmamış taç kapı girişi görülmektedir (Şekil 4.56).

Şekil 4.56 Mükrime Hatun Türbesi (VEKAM Ömür Bakırer Koleksiyonu, 1965)

Gülruh Hatun Türbesi'nde alçı mukarnas kavsaranın alt katmanındaki tuğla dizilimi, diğer türbeler için örnek olarak alınarak restorasyon projelerinde Mükrime Hatun, Şirin Hatun, Hüma Hatun türbeleri için benzer detaya sahip girişler önerilmiştir. 2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen Dördüncü dönem onarım çalışmalarında onaylı restorasyon projesinde yer alan ölçü ve detaya uygun olarak tuğla kavsara örgüsü tümlenmiş ve üzeri mukarnas dizilimi göz önünde bulundurulmadan sıvanmıştır. (Şekil 4.57).

Şekil 4.57 Mükrime Hatun Türbesi Doğu Cephesi **A)**2013 Restorasyon çalışmaları öncesi **B)** Tuğla örgü mukarnas kavsara uygulaması (BBB Arşivi) **C)** 2023 Kavsara genel görünümü (Yeke, 2023)

Türbenin giriş saçağın, özgün dokunun farklı dönemlerde en çok değiştirildiği alanlardan biri olmuştur. Birinci dönem restorasyon çalışmaları sırasında 1844 yılında giriş kapısı üzerinde eklenen Neobarok üsluptaki saçak, 1855 depremi ve sonrasında yerinde korunmuştur. Üçüncü dönem olarak belirlenen 1947-1962 onarımları sırasında saçak sökülmüş ve giriş taç kapı formunda tamamlanmış; fakat kavsarasına herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Dördüncü dönem olarak incelenen 2012-2015 yıllarını kapsayan onarım çalışmaları sırasında onaylı projede belirtildiği şekilde tuğlalardan oluşan bir mukarnas düzeni uygulanmıştır (Çizelge 4.8).

Çizelge 4.8.Mükrime Hatun Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1863	Fotoğ-raf	Viollet le Duc Arşivi	BİRİNCİ DÖNEM 1844-1851	Eğrisel saçak 1863 tarihli fotoğrafta görülmektedir.	Şirin Hatun Türbesi giriş kapısındaki kitabede H.1259 (M.1844) tarihi, saçakların eklendiği tarihtir.
2		19. yy	Fotoğ-raf	Salt Araştır ma Arşivi		Eğrisel saçak ve taç kapı üzerindeki kalem işi motifler görülmektedir.	
3		1913	Fotoğ-raf	Albert Kahn Arşivi		Saçak ve kalem işi tezyinat olduğu görülmektedir.	
4		1940 lar	Fotoğ-raf	Salt Araştır ma Ali Saim Ülgen Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Restorasyon sırasında bu saçak sökülmüştür.	Üslup birliği kaygısıyla Neobarok saçak sökülmüştür, taç kapı üst kısmı yeniden tümlenmiştir.
5		2009	Fotoğ-raf	Mustafa Cambaz Arşivi		Taç kapı tümleme yapılırken kavsaraya herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır.	
6		2013	Fotoğ-raf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Restorasyon sırasında kavsarada Gülruh Hatun Türbesi kavsarasına benzeyen tümleme yapılmıştır.	Üslup birliği kaygısıyla türbe girişinin on altıncı yüzyıldaki görünümüne kavuşmasını hedeflenmiştir.
7		2023	Fotoğ-raf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Yapılan incelemelerde restorasyon sonrası sıvalı kavsara yüzeyinde herhangi bir bozulma görülmemiştir.	

4.3.3. Mükrime Hatun Türbesi kalem işi bezemeleri

Dördüncü Dönem (2012-2015) onarımları öncesi yerinde yapılan tespitlerde yapının kubbe, kasnak ve doğu cephesi pencere ve kapı alınlıklarında siyah ve gri renkli Neobarok üslup kalem işleri varken, diğer yüzeylerde erkan dönem motifler görülmektedir. 1947-1962 yılları arasında gerçekleştirilen üçüncü dönem onarım çalışmaları sırasında bu yüzeylerde raspa yapılarak erken dönem motiflerin ortaya çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Sadece belirtilen yerlerde on dokuzuncu yüzyıla ait motiflerin korunmuş olması durumu ise bu alanlarda yüzey araştırma raspası yapıldığı ve alt katmanda erken döneme dair veri bulunmadığı görüşüyle açıklanabilmektedir.

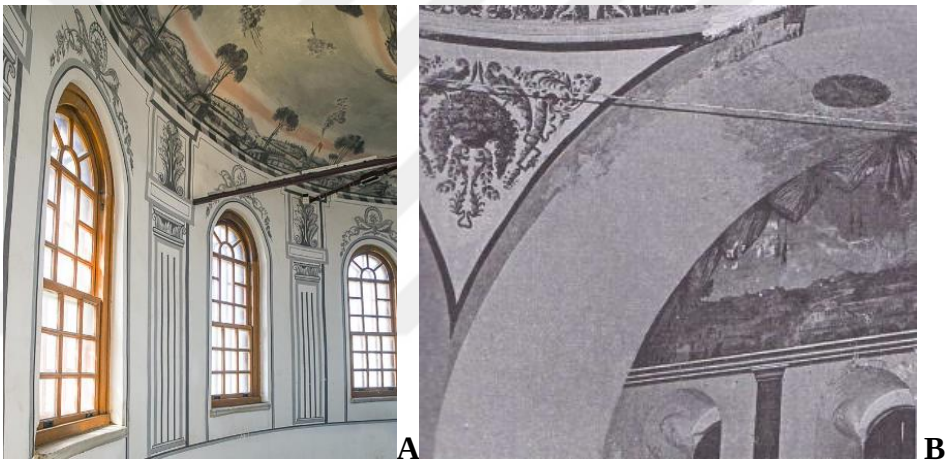
1956 yılında İstanbul Üniversitesi'nde hazırlanan Sanat Tarihi tezinde Şirin Hatun Türbesi'nin duvarlarında renkli kalem işleri olduğu fakat üzerlerinin badana ile kapatıldığı belirtilmiş. Devam eden restorasyon çalışmalarında bu badanaların temizlenmekte olduğu bilgisi verilmiştir (Altan, 1956). Mükrime Hatun Türbesi'nde de benzer bir şekilde alt katmanda on altıncı yüzyıla ait bezeme tespit edilen yüzeylerde raspa yapıldığı düşünülmektedir. 2012-2015 yıllarında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında kubbede yer alan on dokuzuncu yüzyıla ait bezemelerin altında herhangi bir erken dönem bezeme izine rastlanmamıştır (Şekil 4.58).

A

B

Şekil 4.58 Mükrime Hatun Türbesi kubbesi **A)** 2011 (BBB Arşivi) **B)** 2023 genel görünümü (Yeke, 2023)

On dokuzuncu yüzyılda karşılaşılan beyaz zemin üzeri siyah ve gri renklerin yer aldığı, Neoklasik, Neobarok ve Rokoko stilinde motiflerden oluşan bezemeler hem yeni inşa edilen yapılarda hem de onarılan yapılarda görülmeye başlanmıştır. İstanbul'da Beyazıt Yangın Kulesi, Cedid Havadin Türbesi, Sultan II. Beyazıt Türbesi, Şehzade Abdullah Türbesi, Ayasofya Şehzadeler Türbesi, Selçuk Hatun Türbesi bu tarz bezemelerin görüldüğü yapılar arasındadır. Kompozit başlıklı sütunlar, perde kıvrımları, yaprak motifleri, çiçek buketleri, girland motifleri, madalyonlar yüzeyin dekorasyonunda kullanılmıştır (Şekil 4.59). Dönemin genel beğenisini yansıtan bu çalışmalar, daha kısa sürede ve düşük maliyetle yapıldığı için birçok yapının yeniden dekore edilmesinde tercih edilmiş olduğu düşünülmektedir (Keskin., 2012).

A B

C D

Şekil 4.59 **A)** Beyazıt Yangın Kulesi (Demir, 2023) **B)** Cedid Havadin Türbesi (Keskin, 2012) **C)** Sultan II. Beyazıt Türbesi (II. Beyazıt Türbesi, 2023) **D)** Fatih Camii (Fatih Camii,1982)

Bursa'da Ulu Cami, Üftade Camii, Osman Gazi Türbesi, Gülşah Hatun, Mükrime Hatun, Şirin Hatun, Gülruh Hatun, Şehzade Mustafa, Şehzade Ahmet, Şehzade Mahmut Türbeleri beyaz renkli zemin üzeri siyah ve gri renklerinde on dokuzuncu yüzyıl bezemelerine sahip yapılar arasındadır.

Ekrem Hakkı Ayverdi, Sultan Abdülmecit devrinde gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında, Mısırlı Yani Kalfa, Panayot Usta ve sıvacı Mardiros Ustanın, hat çevrelerindeki siyah ve gri renkli Neobarok motifleri kullanarak Tanzimat dönemi etkisi altında camilere uyguladıkları bezemelerle yapıların özgün kimliğini bozduğuna değinmiştir (Ayverdi, 1966). Ulu Cami'deki desen kompozisyonu, Mükrime Hatun Türbesi ve külliyedeki diğer türbelerle benzer özelliklere sahiptir (Şekil 4.60).

Şekil 4.60 Ulu Camii mihrap duvarındaki hat yazı çerçevesindeki on dokuzuncu yüzyıla ait motifler (Yeke, 2023)

Bursa ve İstanbul'daki bahsi geçen yapılarda kullanılan renklerin ortak dili, kullanılan motifler, oluşturulan kompozisyonların benzerlikleri, Bursa ve İstanbul çevresinde aynı ustaların faaliyet gösterdiğine dair bir kanıt olarak yorumlanmıştır (Keskin, 2012).

Sultan II. Beyazıt Türbesi'nde 2015 yılında tamamlanan restorasyon çalışmalarında beyaz zemin üzeri siyah ve gri renkli Neobarok bezemeler üzerinde yapılan araştırma raspa çalışmaları sırasında alt katmanda kubbe merkezinde kırmızı, yeşil, sülyen

renklerinde hatayi ve rumi motiflerinden oluşan klasik dönem kalem işi motifler ortaya çıkarılmıştır (Sedes & Bozkurt, 2023) (Şekil 4.61).

Şekil 4.61 Sultan II. Beyazıt Türbesi kubbesinde raspa sonrası ortaya çıkan desen (Sedes & Bozkurt, 2023).

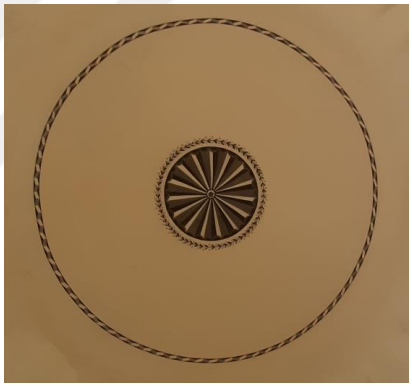
Restorasyon sırasında kubbe göbeğindeki motifin bir dilimi sergilenirken, kalan yüzeylerde on dokuzuncu yüzyıl desenleri korunmuştur (Şekil 4.62).

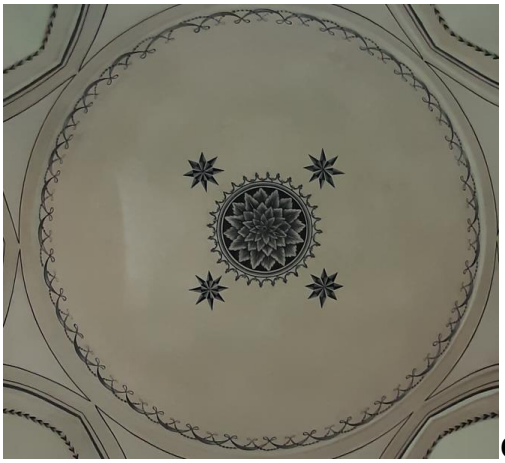

Şekil 4.62 Sultan II. Beyazıt Türbesi kubbesinde restorasyon sonrası görünümü (Sedes, &Bozkurt, 2023).

Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinin restorasyonu 2012-2015 yılları arasında, Sultan II. Beyazıt Türbesi'nin restorasyonu 2015 yılında gerçekleştirilmiştir. Sultan II. Beyazıt Türbesi'nde İstanbul Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, on dokuzuncu yüzyıla ait motiflerin korunarak alt katmandaki erken dönem bezemenin sadece bir diliminin açığa çıkarılması yönünde karar alırken, Muradiye Külliyesi türbeleri restorasyonu sırasında raspa çalışmaları sonrası ortaya çıkarılan erken dönem kalem işi motiflerinin korunmasına yönelik kararlar Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından her türbe için kendi içerisinde değerlendirilerek karar verilmiştir. Bu farklılık kurul üyelerinin bireysel yaklaşımlarının sonucu olarak değerlendirilmektedir. Şehzade Ahmet, Gülşah Hatun ve Mükrime Hatun Türbelerinde kubbede gerçekleştirilen raspa çalışmalarında alt katmanda daha önceki dönemlere dair herhangi bir bezemeye rastlanmadığı için mevcut kalem işi desenleri korunmuştur (Şekil 4.63).

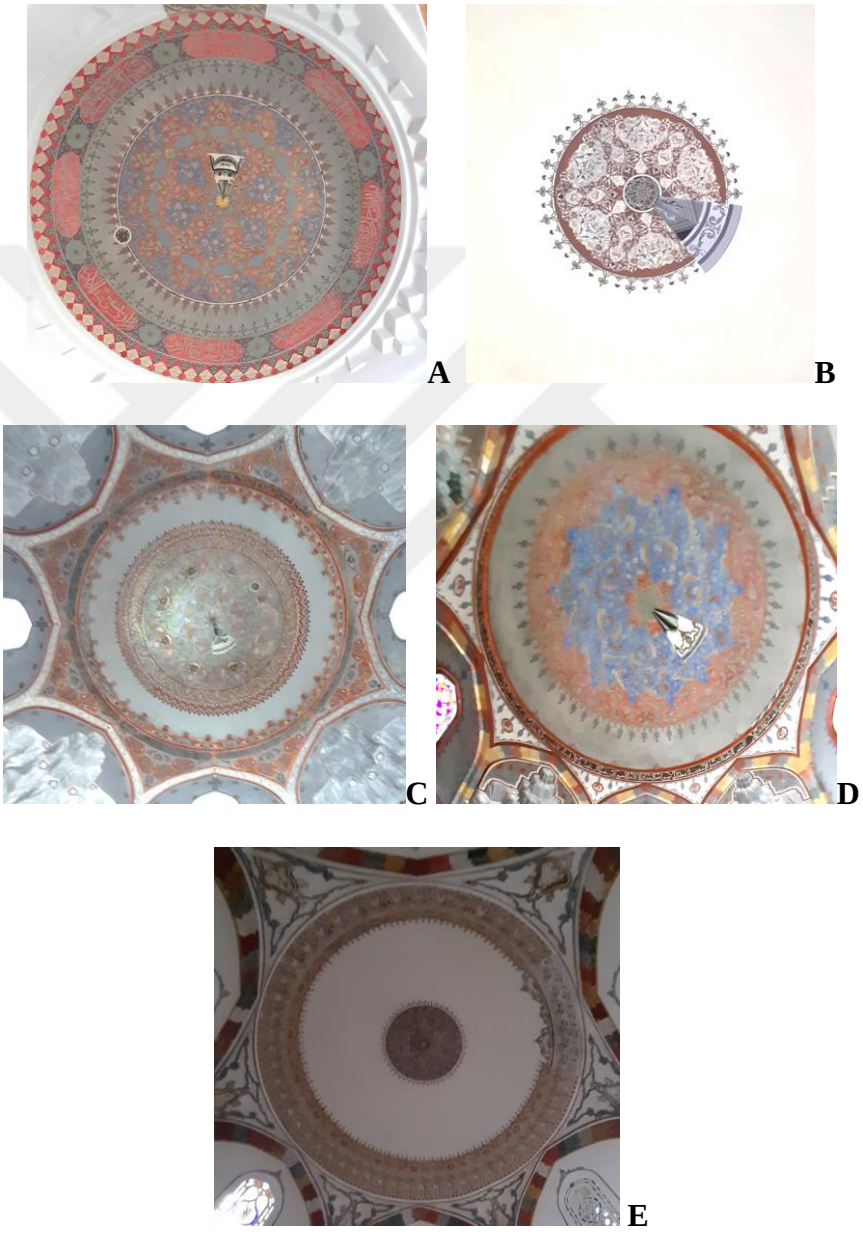

A

B

C

Şekil 4.63 Restorasyon sonrası kubbeler **A)** Şehzade Ahmet Türbesi **B)** Gülşah Hatun Türbesi **C)** Mükrime Hatun Türbesi (Yeke, 2023)

Şehzade Mahmut, Şehzade Mustafa, Gülruh Hatun, Şirin Hatun ve Hüma Hatun türbelerinde üst katmanda yer alan Neobarok üsluptaki kalem işi motifler kubbe göbeğinde 1/8 dilimi yerinde korunmuş, diğer bezemeli sıvalar itinayla sökülerek koruma altına alınmıştır. Alt katmanda ortaya çıkarılan erken döneme ait motiflerin eksik kısımları tamamlanmış ve renkler canlandırılmıştır (Şekil 4.64).

Şekil 4.64 Restorasyon sonrası kubbeler **A)** Şehzade Mahmut Türbesi **B)** Şehzade Mustafa Türbesi **C)** Gülruh Hatun Türbesi **D)** Şirin Hatun Türbesi **E)** Hüma Hatun Türbesi (Yeke, 2023)

Raspa çalışmaları sırasında alt katmanda ortaya çıkarılan klasik dönem tezyinatın canlandırıldığı türbelere örnek bir diğer yapı İstanbul Ayasofya Camii bahçesinde yer alan Şehzadeler Türbesi'dir. 2006 yılında restorasyon tamamlanan türbenin kubbesinde, kemer yüzeylerinde on altıncı yüzyıla ait bezemeler ortaya çıkarılmıştır. On dokuzuncu yüzyıla ait siyah ve gri renkli bitki motifleri, kurdele ve kıvrımlı kumaş desenlerinden oluşan üst katmandaki kompozisyon kubbede ve pandantiflerden birinde bir dilim olacak şekilde, pencere alınlıklarında yerinde korunmuştur (Şekil 4.65).

A **B**

Şekil 4.65 Şehzadeler Türbesi **A)** kubbe ve kemer yüzeyindeki **B)** Pencere alınlığındaki kalem işi motifler (Şaşmaz, 2006)

Sultan II. Murat Türbesi'nde üç farklı döneme ait kalem işi bezemeler ortaya çıkarılmıştır. Kubbede 1790 ve 1858 yılları onarımlarından izler görülmüştür. Daha erken olan lacivert renkli Rokoko üslubundaki yaprak motiflerinden oluşan kompozisyon tamamlanmış, üst katmanda yer alan koç S ve C kıvrımlarından oluşan simetrik düzende yapraklarla bezenmiş göbek motifinin bir bölümü yerinde bırakılmıştır (Şekil 4.66)

Şekil 4.66 Sultan II. Murat Türbesi kubbesi restorasyon sonrası (Yeke, 2023)

Külliyede kalem işi bezemeye sahip bir diğer türbe Cem Sultan Türbesi'dir. 1860'lı yıllarda kalem işlerinin ortaya çıkarılmasına dair bilgilere ulaşılan türbenin, 1947 onarımlarında türbeyle ilgili bir veriye rastlanmamıştır. 2012-2015 restorasyonları öncesi yerinde yapılan tespitlerde kubbe yüzeyinde çentikler olduğu, bu çentiklerin içlerinin tezyinatın o bölümüne denk gelen desen renginde boyandığı tespit edilmiştir. Bu bilgi, diğer türbeler gibi Cem Sultan Türbesi'nde de on dokuzuncu yüzyılda bezemelerin yapıldığı sıva katmanına sahip olduğuna işaret etmektedir. BOA.İ.MVL.344.14903 sayılı 15 Safer 1272 (27 Ekim 1855) tarihli belgede yarısı dökülmüş kubbe sıvalarının yenilenip tamamının boyanacağı belirtilmiştir (Bilmiş, 2019). 1864 tarihli gazete haberi ve aynı dönemde külliyeyi ziyaret eden Ahmed Vefik Paşa'nın sıvanın altından desenleri ortaya çıkardığına dair Süheyl Ünver tarafından verilen bilgiyle örtüşmektedir (Şekil 4.67).

Ahmed Vefik Paşa'ya Sultan Abdülmecit döneminde Süleymaniye Camii onarımı esnasında çalışmalarından dolayı kendisine ikinci rütbe Osmani Nişanı verilmiştir (Tansel, 1964). Süleymaniye Camii 1844-1875 yılları arası restorasyon çalışmaları

sırasında dönemin zevki duvar yüzeylerinde Barok üslupta kalem işi bezemeler uygulanmıştır. Bu durum Ahmed Vefik Paşa'nın benimsediği tarz-ı cedit tarzı ile paralellik göstermektedir. Aoki, Ahmed Vefik Paşa'nın on beşinci yüzyıl anıtlarını eski tarz yerine, on dokuzuncu yüzyılda tutulan Avrupa tarzında yepyeni bir şekilde tamir edilmesini istediğini belirtmiştir (Aoki, 2002).

Cem Sultan Türbesi'nde gerçekleştirilen uygulamanın Ahmed Vefik Paşa'nın benimsediği bakış açısının tam tersi olması ilgi çekicidir. Yarısı yerinde duran motifin tamamlanması yerine alt katmanda açığa çıkan 15. yüzyıl kalem işi bezemelerin canlandırılması, diğer uygulamalarda karşılaşılmayan bir tutum olmuştur. 2012-2015 restorasyonu sırasında uygulama öncesi çekilen fotoğraflarda, desenlerin ve kontürlerinin klasik dönem tezyinat özelliklerini yansıtmadığı anlaşılmıştır (Şekil 4.67).

Şekil 4.67 Cem Sultan Türbesi kalem işi bezemeleri restorasyon öncesi **A)** Kubbe genel görünümü **B)** Kubbe detay (BBB Arşivi)

Yapılan raspa çalışmalarında alt katmanda yer alan erken dönem motifleri ortaya çıkarılmıştır. Yakından incelendiğinde alt katmandaki özgün desenlerin üzerinin tekrar boyanmış olduğu görülmektedir. Desenlerin çerçevesini oluşturan siyah kontürün özgüne uygun olarak değil, on dokuzuncu yüzyıl Neobarok bezemelerde görülen gölgeleme tekniğinde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Desenler yinelenirken, motiflerin geometrik düzenlerine dikkat edilmeden üzerinden geçildiği, rumilerin özgün görüntüsünün değiştirildiği görülmektedir (Şekil 4.68).

Şekil 4.68 Cem Sultan Türbesi kubbe kalem işleri raspa çalışması (BBB Arşivi)

Mükrime Hatun Türbesi kalem işi bezemelerin onarımlarıyla ilgili süreç değerlendirildiğinde, türbenin tüm duvar yüzeylerinde Neobarok üslupta siyah ve gri renkli motiflerden oluşan bezemelerin birinci dönem yani 1844 yılında yapıldığı bilinmektedir. İkinci dönem olarak adlandırılan 1855-1967 onarımları sırasında herhangi bir müdahale görmediği anlaşılmıştır.

Üçüncü dönem (1947-1962) onarımlarında türbenin, Neobarok üsluptaki bezemelerden arındırılma çabası, üslup birliği kaygısıyla gerçekleştirilmiş bir müdahale olarak nitelendirilebilir. Raspa sonrası ortaya çıkarılan desenlerde herhangi bir koruma müdahalesinde bulunmadan, düz renkli kısımların itinasız bir şekilde boyanması ve raspa sonrası alt katmanda erken döneme dair verilerin bulunamadığı yüzeylerde Neobarok motiflerin korunması ve yapıda ve diğer türbelerdeki desenlerden yola çıkarak tamamlama yapılmaya çalışılmaması, zaman ve bütçe yetersizliği ile açıklanabilir bir durumdur. Bu durum Şehzade Mahmut ve Şirin Hatun Türbelerinde kubbe kasnağına kadar raspaların yapılmış olması, fakat üst kısımda herhangi bir çalışma yapılmamasını da desteklemektedir (Çizelge 4.9).

Çizelge 4.9. Mükrime Hatun Türbesi kalem işi bezemelerinde tespit edilen müdahaleler

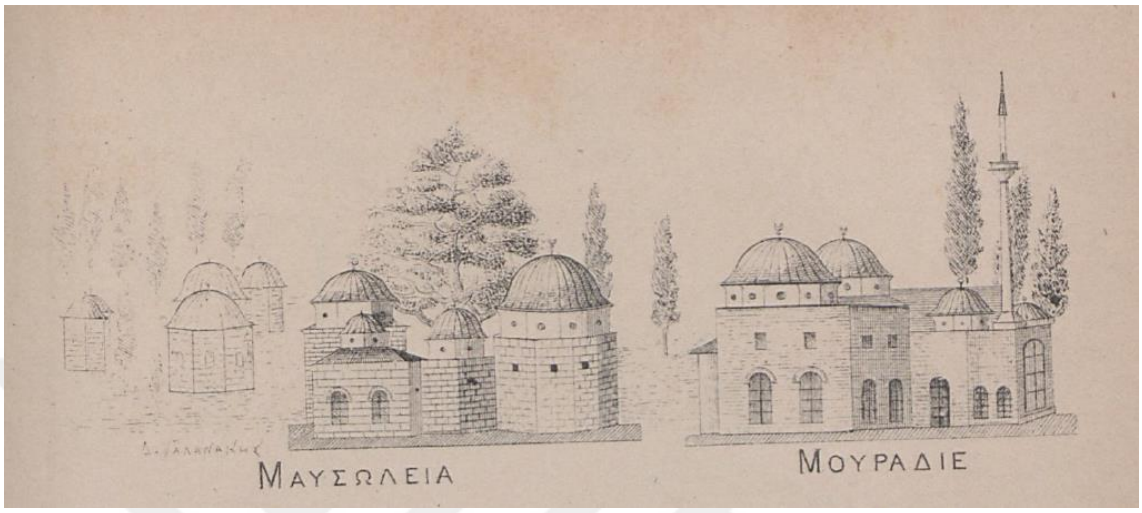
Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Kireç badana üzeri itinalı boya raspası ve sonrasında sıva raspası yapıldığında alt katmanda herhangi bir bezemeye rastlanmamıştır.	Üslup birliği kaygısıyla türbe duvarlarının on altıncı yüzyıldaki görünümüne kavuşmasını hedeflenmiştir, ama uygulama yarım kalmıştır.
2		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Restorasyon sonrası kubbe kalem işi yüzeylerde herhangi bir bozulma meydanda gelmemiştir.	2012-2015 restorasyonu sırasında erken döneme dair iz bulunmamıştır. Mevcut doku korunmuştur.

4.4. Şehzade Mustafa Türbesinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahaleleri

Sultan II. Murat'ın türbesinin güneybatısında yer alan Şehzade Mustafa'ya ait türbe ile ilgili tespit edilen en eski belge, 03.02.979 (Hicri)-27.06.1571 tarihli Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, A.{DVNSMHM.d.) 12 – 709 no'lu belge olup, Merhum Şehzâde Mustafa'nın Bursa'daki türbesinin yapımı için Mimarbaşı Sinan'ın tavsiyesi üzerine Mehmed Çavuş'un halife tayin edilmesiyle ilgilidir.

Yapıyla ilgili en erken fotoğraf ise Viollet le Duc arşivinde yer alan fotoğraftır. Neobarok üslup özelliklerine sahip saçağı ve giriş kapısı çevresinde siyah ve gri renkli yaprak motifleri fotoğrafta seçilebilmektedir (Şekil 3.89).

Yapıya dair hazırlanan en eski çizim ise Vasilleis Kandes seyahatnamesinde yer alan Muradiye Camii, Şehzade Ahmet, Sultan II. Murat ve Şehzade Mustafa türbelerinin kuzey cephelerinin resmedildiği çizimdir (Şekil 4.69).

Şekil 4.69 Kandes'in çiziminde soldan sağa Şehzade Mahmut, Şehzade Mustafa, Sultan II. Murat, Şehzade Ahmet Türbeleri ve Muradiye Camii (Kandes, 2009)

1855 depremi sonrası hazırlanan keşif dosyalarında Şehzade Mustafa Türbesi'yle ilgili çinilerinin tamiri, mevcut pencere, kapı kanatları ve büyük saçağının boyanması başlıklarına yer verilmiştir (Özaydın, 2017). Türbenin dış cephesinde giriş kapısının iki yanındaki pencere alınlıklarından birinin yerinde olmadığını 1877 de türbeyi ziyaret eden Gallenga ve 1910'da Coufopoulos belirtmektedir. Bu çini panoların deprem sonrası hasar gördüğü düşünülmektedir; fakat onarımla ilgili detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.

1947-1962 onarımları esnasında türbenin girişinde yer alan saçağın kaldırıldığı tespit edilmiştir. 1940'lı yıllara tarihlenen Ali Saim Ülgen Arşivi'nde yer alan fotoğraflarda türbe iç kısmında çini panoların üst hizasında kalan tezyinat şeridi ve pencere alınlıklarının üzerinin beyaz badanalı olduğu görülmektedir. 1989'da gerçekleştirilen kalem işi ihya çalışmalarında bu bölümler açığa çıkarılmıştır. Giriş kapısı doğusundaki duvar bölümü raspa yapıldıktan sonraki haliyle bırakılıp diğer bölümlerde kalem işi desenler canlandırılmıştır (Şekil 4.70). Kubbe kasnak seviyesinde çimento harç izlerine rastlanmış, kubbe göbeğinde siyah ve gri renkli Neobarok motiflerin de üzerinde

geçilerek yenilendiği tespit edilmiştir. Türbe güney duvarındaki çini karoların on sekizi 2009 yılında yerinden sökülerek çalınmıştır.

Şekil 4.70 1980'li yıllarda gerçekleştirilen onarımlarda raspa sonrası açığa çıkarılıp tümleme yapılmayan duvar bölümü (BBB Arşivi)

2012-2015 onarım çalışmaları sırasında türbenin dış duvarlarının derzleri yenilenmiş, drenaj yapılmış, kurun üst örtüsü yenilenmiştir. İç kısımda itinalı badana raspaları yapılarak erken döneme ait desenler ortaya çıkarılarak ihyası yapılmış, ahşap doğramaları yenilenmiş, ahşap pencere kapakları ve revzenler onarılmıştır. Çürüyen giriş kapısı tamir edilerek, onarım çalışmaları sırasında proje müellifi tarafından hazırlanan ve koruma kurulunca onaylanan projedeki detay ve ölçülere uygun yeni bir saçak yapılmıştır.

4.4.1. Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağı

İnşa edildiği dönemde giriş kapısının önünde yer alan saçak, seki duvarları üzerine yerleştirilmiş narin sütunlarla desteklenmektedir. Bu konuyla ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, A.{DVNSMHM.d.,18-20 no'lu 23.09.979 (08.02.1572) tarihli dosyada yer alan belge *"*Bursa kadısına hüküm: Merhum Şehzade Mustafa'nın Bursa'daki türbesine mermer direkler lazım olup Eski Saray'da bazı yıkılmış mermerler ve direkler bulunduğu bildirilmekle alınmasında bir zarar olmadığı takdirde o mermerler ve direkler alınıp türbenin ihtiyacına sarf olunması*"* hakkındadır. Bu belgeden türbenin ilk inşa edildiği dönemde de bir giriş saçağına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

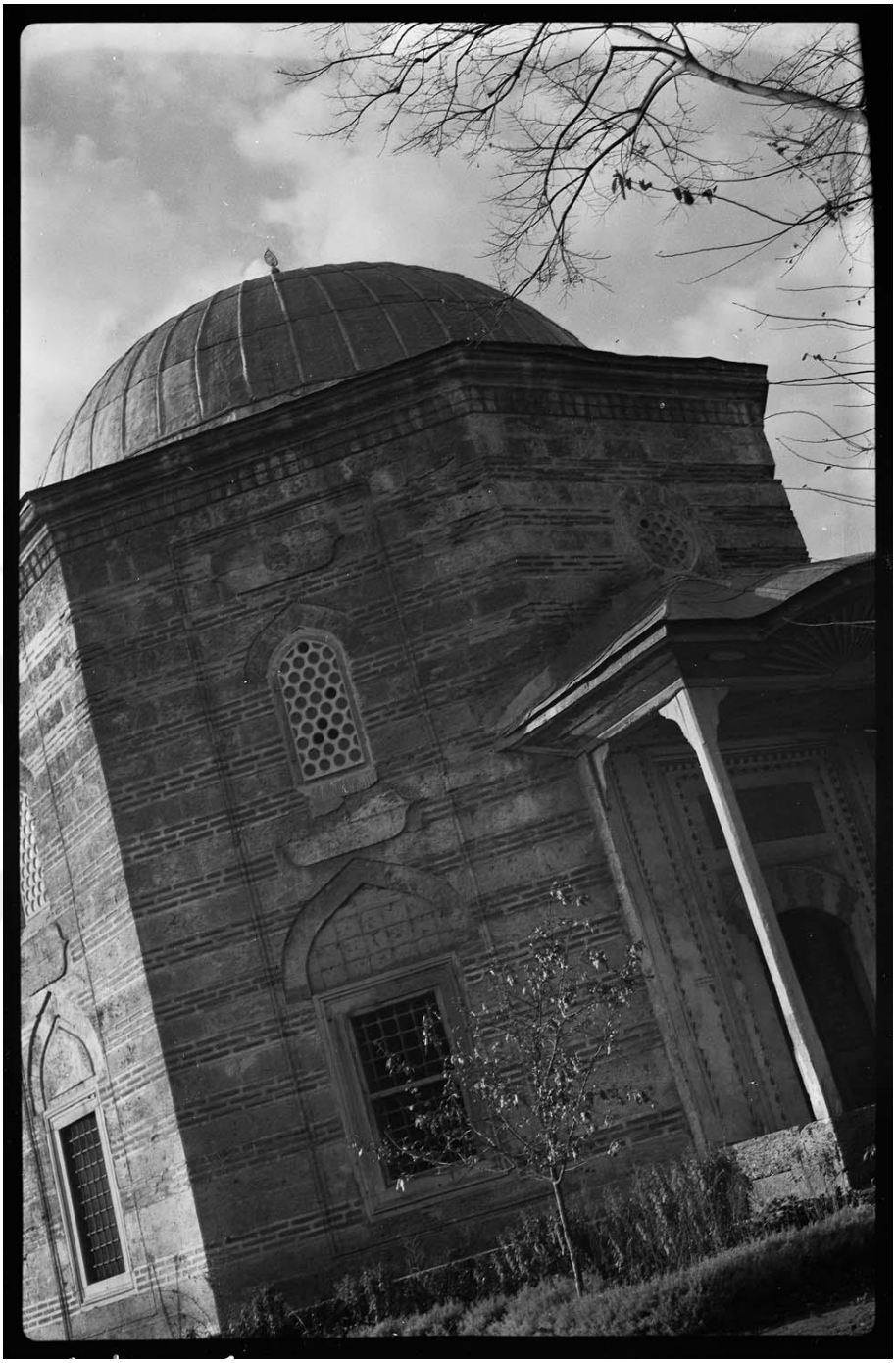
1844 yılında eklenen Neobarok üsluptaki saçakla birlikte kesme taş örgüye sahip girişin yapısının değiştirildiği anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdülhamit Han Fotoğraf Koleksiyonu'nda yer alan fotoğrafta bu alanın sıvalı olduğu görülmektedir. Kapı açıklığının en dış kısmında yaprak motifleri iç ve dış kısımda sıralı olarak yerleştirilmiştir (Şekil 4.15).

İç kısımda kare ve eşkenar dörtgen formunda oluşturulan bir çerçeve kapı açıklığını çevrelemektedir. Saçağı dış kısımda iki adet ahşap dikme desteklemektedir. Orta kısmında kalan bölüm dışarı dairesel çıkma yapmaktadır. Tavanında diğer türbelerdeki gibi ahşap çıtalarla güneş ışınları motifi oluşturulmuştur (Şekil 4.71).

Şekil 4.71 Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağı (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 19. yüzyıl)

Albert Gabriel Arşivi'nde yer alan fotoğrafta, saçağı taşıyan dikmeler, saçak tavan kaplaması ve taç kapı üzerindeki sıvalı ve kalem işi tezyinatlı yüzey görülmektedir. Girişin doğusunda kalan duvar yüzeyindeki alt seviye pencere alınlığındaki çini karo izleri bulunmaktadır. Aynı cephede üst seviyede yer alan revzenin sivri kemer orta hizasına denk gelecek şekilde yerleştirilmiş dairesel bir motif olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 4.72).

Şekil 4.72 Şehzade Mustafa Türbesi girişi (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

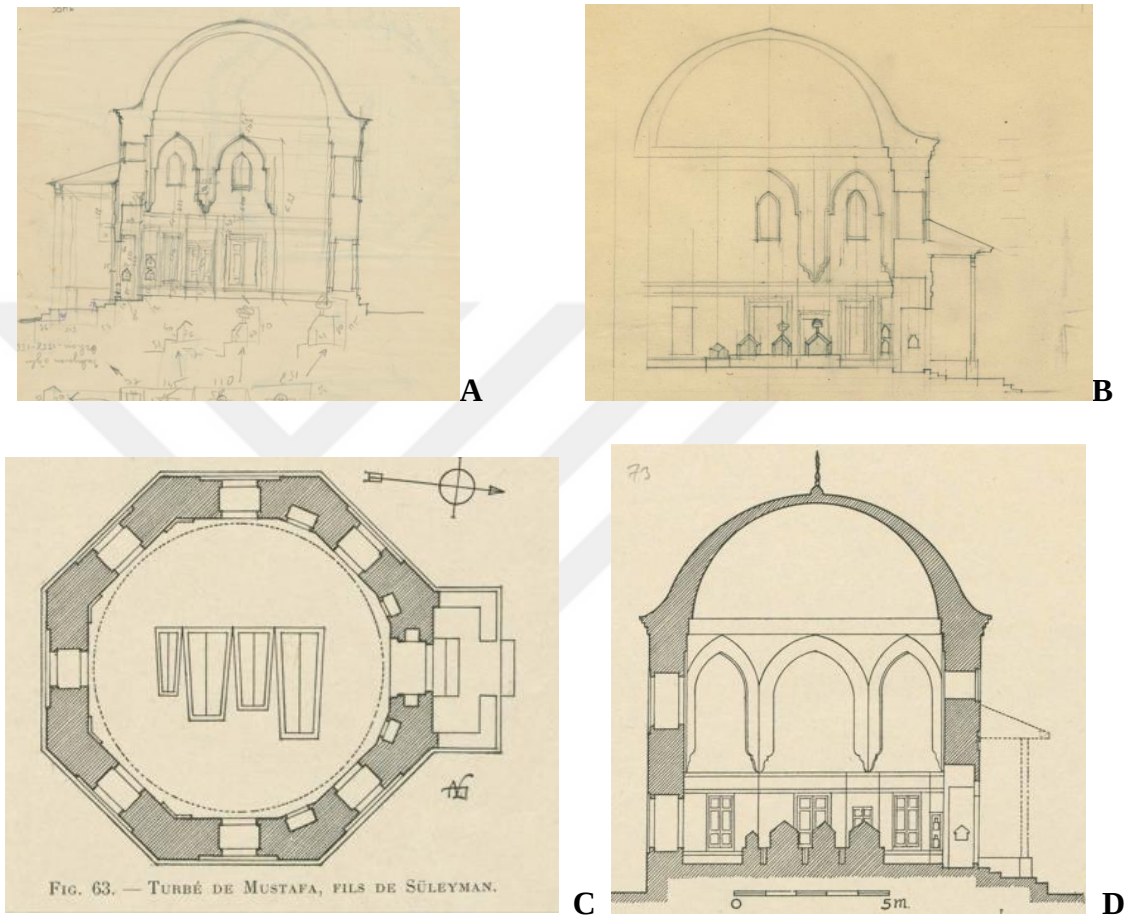
1860'lı yıllarda çekilen fotoğraflarda görülen 19.yüzyılda yapıya eklenen Neobarok üsluptaki saçağın Alman Arkeoloji Enstitüsü arşivinde yer alan 1930 tarihinde çekilen fotoğraftan varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Fotoğrafta görülen bir diğer önemli

detay, saçağın iç kısmının tavanında güneş ışınlarının simetrik olarak yerleştirilmiş olduğudur (Şekil 4.73).

Şekil 4.73 Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağı tavanı (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 1930-1974)

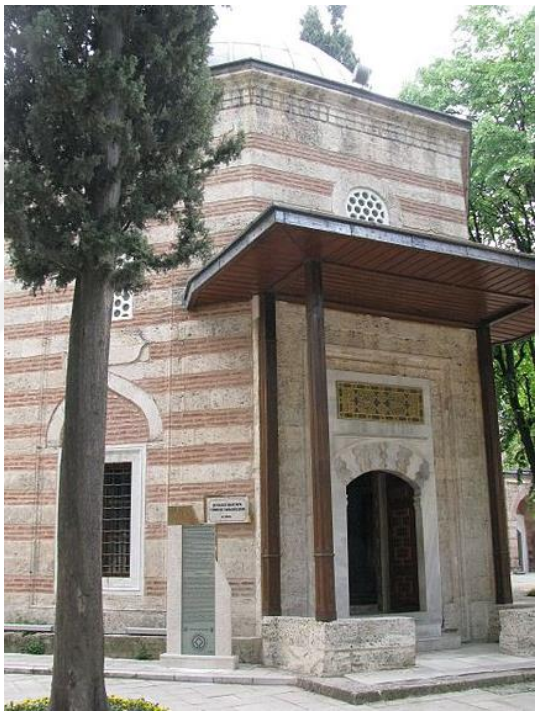
Ali Saim Ülgen arşivinde yer alan Albert Gabriel imzalı çizimlerde, kapının üstündeki saçağın mevcutta olmadığı, ancak olası şeklinin nasıl olacağına dair hatların kesikli çizgilerle belirtildiği görülmektedir (Şekil 4.74).

Şekil 4.74 Ali Saim Ülgen'in hazırladığı **A)** Şehzade Mustafa Türbesi kesit ölçü eksizi **B)** Kesit çizimi **C)** Plan **D)** Kesit (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

1940'lı yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında saçak yapılmamıştır, taç kapı dikdörtgen çerçeve şeklinde tamamlanmıştır. Bursa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü'nün 18 Nisan 1996 tarihli yazısı içerisinde Şehzade Mustafa Türbesi'ne dair onarım gereksinmeleri konusunda Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü'nden izin talebinde bulunulmuştur. Bu bağlamda hazırlanan raporda pencere çerçevelerinin onarımı, kapının üzerindeki altın yaldız kitabenin korunması ve içerideki

nemi önlemesi için kapı üzerine Cem Sultan Türbesi'nde olduğu gibi bir saçak yapılması maddelerine yer verilmiştir. Yapının saçağına dair 2012 yılındaki restorasyona kadar müdahalede bulunulmamıştır. Bu süreç içerisinde saçak olmaması sebebiyle kündekâri ahşap kapının alt kısımlarında sudan kaynaklı çürümeler olduğu tespit edilmiştir. Restorasyon uygulamaları sırasında yapının zarar görmesini önlemek amacıyla proje müellifi tarafından bir saçak önerisi geliştirilmiş ve yerinde uygulanmıştır. Kırma çatı şeklindeki, pasalı tavanı olan bu saçak, giriş kapısı üzerindeki metal kenetlere oturtturulurken, ön kısımda ve duvar hizasında ikişer adet ahşap dikme ile desteklenmiştir (Şekil 4.75).

Şekil 4.75 2012-2015 restorasyonu sonrası saçağın genel görünümü (BBB Arşivi)

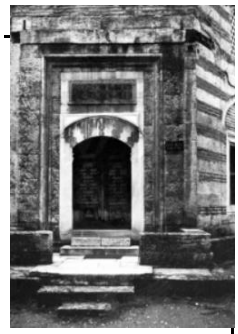
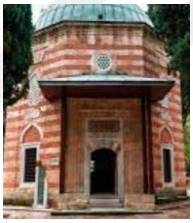
Yapıya birinci dönem (1844-1851) restorasyon çalışmaları sırasında eklenen eğrisel formda saçak, 1855 depremi sonrası yerinde korunmuştur. Üçüncü dönem (1947-1962) onarım çalışmaları kapsamında dönem eklerini yapıdan sökülmesini esas alan uygulamalar sonucu sökülmüştür. Fakat yerine bir öneri geliştirilmemiştir. Sonraki yıllarda yağmur ve kar sularına maruz kalan kündekâri giriş kapısı, zaman içerisinde büyük oranda çürümüştür. Dördüncü dönem (2012-2015) restorasyon çalışmaları

sırasında aynı bozulmaların tekrar oluşmasını engellemek amacıyla yapıya bir saçak eklenmiştir. Hazırlanan saçak, herhangi bir dönem özelliği yansıtmamakla birlikte, Üçüncü dönem onarım çalışmaları sırasında Ali Saim Ülgen'in hazırladığı çizimlerdeki oranlarla uyumludur (Çizelge 4.10).

Çizelge 4.10.Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1573	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Türbe kitabesinde inşa tarihi H.980 / M.1573 olarak belirtilmiştir.	
2		1863	Fotoğraf	Viollet le Duc Arşivi	BİRİNCİ DÖNEM 1844-1851	Eğrisel saçak 1863 tarihli fotoğrafta görülmektedir.	Giriş kapısı önünde iki ahşap dikme ile desteklenen bir sundurma yapılmıştır.
3		19.yy	Fotoğraf	Picclick.fr		Saçağın altında yarım daire kısımda çıtaların ışınsal yerleştirildiği görülmektedir.	
4		1947	Çizim	Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Ali Saim Ülgen, çizimlerinde saçağa yer vermiştir, ama fotoğrafı bulunamamıştır.	Ahşap saçak yerinden sökülmüş, fakat Ali Saim Ülgen'in taslağını hazırladığı öneri saçak inşa edilmemiştir.

Çizelge 4.10. Şehzade Mustafa Türbesi giriş saçağında tespit edilen müdahaleler (devam)

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
5		1974	Fotoğraf	Alman Arkeoloji Enstitüsü Dijital Arşivi		Restorasyon sırasında bu saçak sökülmüştür.	Saçak olmaması giriş kapısının zarar görmesine sebep olmuştur.
6		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Restorasyon sırasında proje müellifinin önerdiği saçak uygulanmıştır.	Form ve oranlar Ali Saim Ülgen'in çizimiyle benzer özelliktedir.
7		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		İnşa edilen saçak sayesinde kündekari kapı koruma altında kalmıştır.	

4.4.2. Şehzade Mustafa Türbesi kalem işi bezemeleri

Türbeye ait eski fotoğraflarda, iç duvarlarda çini panoların üst kısmında duvarların beyaz badanalı olduğu anlaşılmaktadır. Kubbeyi destekleyen pandantif hizalarındaki çini panolara kadar inen köşe duvar çıkıntıları üzerinde siyah filetolar olduğu görülmektedir (Şekil 4.76).

Şekil 4.76 Şehzade Mustafa giriş kapısı ve sandukalar (Ali Saim Ülgen Arşivi, 1940-1951)

Sébah ve Joaillier Fotoğraf Arşivi'nde beyaz renkli badana ve köşelerdeki çıkıntılardaki filetolar net olarak görülmektedir (Şekil 4.77).

Şekil 4.77 Şehzade Mustafa Türbesi giriş kapısı ve çini kaplı duvarlar (Sébah ve Joaillier Fotoğrafları)

Albert Gabriel arşivindeki bir fotoğrafta beyaz badananın altında renkli kalem işi motifler görülmektedir. Türbe içerisinde 1989'da gerçekleştirilen onarım çalışmaları kapsamında Şehzade Mustafa Türbesi kalem işi motifleri Nakkaş Hamit Üçer ve Kaya Üçer tarafından

yapılmıştır (Üçer, 2023). Albert Gabriel Arşivi'nde yer alan bir fotoğrafta beyaz badananın altında erken dönem motiflerin izleri görülmektedir (Şekil 4.78).

Şekil 4.78 Şehzade Mustafa Türbesi duvar yüzeyinde kalem işi bezeme izleri (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

2012-2015 yıllarında gerçekleştirilen dördüncü dönem restorasyon çalışmaları sırasında yapılan boya raspasında, 1988 yılında yapılan kalem işi ihya çalışmalarında türbe duvarlarında klasik dönem tezyinat canlandırılırken, kubbede on dokuzuncu yüzyıla tarihlenen Neobarok üsluptaki desenlerin üzerinden tekrar geçildiği tespit edilmiştir (Şekil 4.79).

Şekil 4.79 Şehzade Mustafa Türbesi raspa çalışmaları (BBB Arşivi)

Raspa çalışmaları sonrasında ortaya çıkan özgün motifler belgelendikten sonra tümleme çalışmaları yapılmıştır. Türbenin duvarlarında Klasik üslupta bezemeler korunurken, kubbe göbeğindeki erken döneme ait yazı ve motiflerin büyük oranda zarar gördüğü tespit edilmiştir (Şekil 4.80).

Şekil 4.80 2012-2015 yılı restorasyon aşamasında türbe kalem işi motifler **A)** Bezeme boya katmanları **B)** Raspa öncesi kubbe deseni **C)** Raspa sonrası ortaya çıkarılan erken dönem bezemeler **D)** Restorasyon sonrası kubbe deseni (BBB Arşivi)

Şehzade Mustafa Türbesi kalem işlerindeki temel değişim Birinci dönem ve dördüncü dönemlerde izlenmektedir. 1844 yılı onarımları kapsamında duvar ve kubbe yüzeylerine uygulanan Neobarok kalem işi motifler, 1989 yılındaki onarım çalışmalarına kadar yerinde korunmuştur.

Şehzade Ahmet, Şehzade Mustafa ve Sultan II. Murat Türbelerinde gerçekleştirilen onarım çalışmaları sırasında duvarlarda alt katmanda yer alan klasik dönem tezyinat, duvar yüzeylerinde ortaya çıkarılmıştır. Duvar kenarları boyunca siyah filetolarla çevrelenmiş kireç badananın alt katmanında pencere hizalarında alınlıklar ve revzenlerin iki yanında hayat ağacı motifleri ortaya çıkarılmıştır. Aynı dönemde kubbe göbeği ve kubbe eteğinde NeoBarok bezeme alt katmanına inilmemiş, mevcut siyah ve gri renkli desenlerin üzerinden geçilerek tekrar renklendirilmiştir.

Dördüncü dönem (2012-2015) onarımları sırasında yapılan raspa çalışmaları sırasında kubbe ve kubbe eteğindeki erken dönem tezyinat izleri araştırılarak, bulunan kalıntılardan faydalanarak kubbe göbek motifi tümlenmiştir (Çizelge 4.11).

Çizelge 4.11.Şehzade Mustafa Türbesi kalem işi bezemelerinde tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1940 lar	Fotoğraf	Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi	BİRİNCİ DÖNEM 1844-1851	Çini panoların üst kısmının tamamen beyaz badanalı olup, duvar köşelerinde ikili fileto sırası yer almaktadır.	Duvar yüzeylerindeki klasik dönem tezyinatın üzeri sıvanarak Neobarok üslupta motiflerle kapatılmıştır.
2		1940 lar	Fotoğraf	Ali Saim Ülgen Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Kireç badana altındaki motif izleri görülmektedir.	1947-1962 onarımında türbe iç kısmına herhangi bir müdahale yapılmamıştır.
3		2012	Fotoğraf	BBB Arşivi		1989 onarımlarında kalem işi tezyinatlarda bütünleme yapılmıştır.	Kubbede ise Neobarok desenlerin üzerinden geçilerek canlandırılmıştır.
4		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Raspa sonrası alt katmandaki özgün desen ortaya çıkarılmış ve bütünleme yapılmıştır.	Dönem eklerinden arındırılarak üslup birliği görüşünü destekleyen bir uygulama yapılmıştır.
5		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Bezemelerde herhangi bir bozulma izlenmemiştir.	

1988 yılında Şehzade Mustafa Türbesi'nin dışında Sultan II. Murat ve Şehzade Ahmet Türbelerinin de kalem işi tezyinatları ve hat yazıları ihya edilmiştir. Türbede gerçekleştirilen Birinci dönem (1844-1851) onarımları sırasında pencere üstü yazı bantlarının da üzeri kireç badana ile kapatılırken, Şehzade Ahmet Türbesi'nde farklı bir uygulamayla karşılaşılmıştır.

Hakkı Önkal, pencere üstlerinde yer alan sekiz kuşaktan sadece üçünün özgün olduğunu belirtmiş, diğer beş kuşağın zemininin siyah renkle boyanmış olduğunu belirtmiştir (Önkal, 1986).

Albert Gabriel arşivinde yer alan Şehzade Ahmet Türbesi'ne ait fotoğrafta, mihrap duvarının iki yanındaki yazı hattının iç kısmındaki rumi desenlerin üzerinin koyu renk boyanarak kapatılmış, sadece açık renkli yazılar görülmektedir. Yazının orta kısmında dört ayrı daldan oluşan bir çiçek buketi yer almaktadır (Şekil 4.81).

Şekil 4.81 Şehzade Ahmet Türbesi doğu duvarı pencere üzeri yazı kartuşu (Albert Gabriel Arşivi, 1908-1934)

2012 yılında restorasyon çalışmaları başlamadan önce yerinde tespit amaçlı çekilen fotoğrafta, 1989 yılındaki onarım çalışmaları sırasında orta kısımdaki çiçek buketi motifinin kaldırıldığı, kartuş köşelerindeki bezemelerin yapıldığı, harflerin eksik kısımlarının tamamlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 4.82).

Şekil 4.82 Şehzade Ahmet Türbesi doğu duvarı pencere üzeri yazı kartuşu (BBB Arşivi)

Dördüncü dönem (2012-2015) restorasyonu sırasında yapılan yüzey araştırma raspa çalışmalarında yazının üst kısmında kalan Kufi satır ortaya çıkarılmıştır. 1989 yılında tamamlanan hat yazısı eksik noktalama işaretleriyle tamamlanmıştır. Çiçek motifinin bulunduğu yerdeki düğüm daha farklı oluşturulmuştur (Şekil 4.83).

Şekil 4.83 Şehzade Ahmet Türbesi doğu duvarı pencere üzeri yazı kartuşu (Yeke, 2023)

4.4.3. Şehzade Mustafa Türbesi çini bezemeleri

Sekizgen planlı türbenin giriş kapısının bulunduğu kenarın iki yanındaki duvarlarında pencere kemer aynalarında çini panolar yer aldığına dair izler bulunmaktadır (Şekil 4.84).

Şekil 4.84 Şehzade Mustafa Türbesi girişi (Picclick Fotoğraf Arşivi, 1902)

Osman Hamdi Bey'in Arzuhalci isimli yağlı boya eserinde bir duvar önündeki arzuhalciye yazı yazdıran iki feraceli kadın ve iki sokak köpeğine yer verilmiştir. Duvar örgüsü, pencere sövesi ve pencere kemeri Şehzade Mustafa Türbesi ile örtüşmektedir. Pencere demir parmaklığı ise mevcuttaki lokma şebekeden farklı olarak geometrik biçimde düzenlenmiş olarak resmedilmiştir (Şekil 3.40). Kemer aynasında yer alan çini panolardan birinin kaybolduğunu Gallenga 1877'de, Coufopoulos 1910 yılında basılan kitaplarında belirtmiştir, Léon Parvillée'nin hazırladığı Architecture et Decoration Turques au XVe siècle isimli kitabında Muradiye Türbesi ismiyle bu panoya yer verilmiştir (Parvillée, 1874). Osman Hamdi Bey'in resmini tamamlarken Léon Parvillée'nin çiziminden yararlandığı düşünülmektedir (Şekil 3.70).

Şehzade Mustafa Türbesi alınlıklarıyla ilgili yapılan araştırmalarda, Londra'da bir müzayede salonu koleksiyonunda 23,5*38 cm boyutlarında 0,50 cm kalınlığında iki alınlık formunda çini levha ile karşılaşılmıştır. Müzayede evinin verdiği bilgiler arasında birinin üzerinde kırmızı renkle C3 yazısı bulunmaktadır. On dokuzuncu yüzyıla ait olduğu ve Fransız menşeili olduğu belirtilen çininin desen ve kullanılan renkleri Parvillée'nin çizimi ile birebir uyuşmaktadır. Parvillée'nin ülkesine hangi tarihte döndüğü kesin olmamakla birlikte, 1866 yılında Fransa'daki atölyesinin bulunması

sebebiyle, o tarihlerde döndüğü kabul edilmektedir (Aoki, 2002). Çini panonun, Parvillée, ülkesine döndükten sonra atölyesinde ürettiği reprodüksiyonlardan biri olma ihtimali yüksektir. (Şekil 4.85).

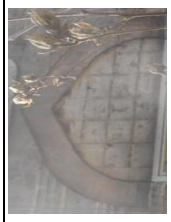
Şekil 4.85 Sotheby's Müzayede Evi koleksiyonunda yer alan eser (Sotheby's Müzayede Evi Arşivi, 19. yüzyıl)

Türbenin dış cephesindeki iki pencere alınlığı panosu kaybolduktan sonra üç farklı dönemde çeşitli onarımlar görmüştür. Gerçekleştirilen tüm restorasyon çalışmalarında aynı yaklaşım belirlenmiş ve bu kısımlarda tümleme yöntemi yerine alınlıklardaki tuğla yüzey olduğu gibi korunmuştur. (Çizelge 4.12).

Çizelge 4.12.Şehzade Mustafa Türbesi çini bezemelerinde tespit edilen müdahaleler

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
1		1874	Çizim	Léon Parvillée		Osmanlı Mimarisi ile ilgili hazırladığı kitapla, türbe girişindeki çini panoların çizimine yer vermiştir.	20. yüzyıl başına kadar çini panolardan biri yerinde iken, bilinmeyen bir tarihte ikinci pano da ortadan kaybolmuştur.
2		1877	Metin	Antonio Carlo Napoleone Gallega, Two Years of the Eastern Question		Muradiye camii yakınındaki bir türbenin pencerelerinde yer alan yarım ay çeklindeki çini panolardan birinin ortadan kaybolduğunu belirtmiştir	
3		1910	Metin	Demetrius Coufopoulos. A Guide to Constantinople		Şehzade Mustafa Türbesi'nde, kapının yakınında yer alan iki çini panodan birinin yerinde olmadığını belirtmiştir.	
4		1910	Resim	Sakıp Ssabancı Müzesi		Osman Hamdi Bey'in Arzuhalci isimli resmindeki yapı türbedir ve üzerindeki alınlıkla birlikte resmedilmiştir.	
5		1974	Fotoğraf	Alman Arkeoloji Enstitüsü Dijital Arşivi	ÜÇÜNCÜ DÖNEM 1947-1962	Fotoğrafta alınlıktaki tuğla duvar örgüsü ve bir kısmı kalmış sıva görülmektedir.	Alınlıklarda herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Dönemin yaygın görüşü üslup birliği ile tezat bir yaklaşım sergilenmiştir.

Çizelge 4.12 Şehzade Mustafa Türbesi çini bezmelerinde tespit edilen müdahaleler (devam)

Sıra No	Belge	Tarih	Belge Türü	Kaynak	Onarım Dönemi	Müdahale Türü	Açıklama
6		2013	Fotoğraf	BBB Arşivi	DÖRDÜNCÜ DÖNEM 2012-2015	Tuğla örgü üst katmanındaki sıva raspa ile kaldırılmış, tuğla örgü derzleri yenilenmiştir.	Yüzeyde tümleme yapmak yerine mevcut olanı koruma müdahaleleri gerçekleştirilmiştir.
7		2023	Fotoğraf	Saliha Tupal Yeke Arşivi		Restorasyon çalışmaları sonrası alt katmanda ortaya çıkarılan tuğla dokusu görülmektedir.	

2009 yılı ocak ayında gerçekleşen bir hırsızlık olayı sonrasında, güney duvarında yer alan duvar panolarını oluşturan on sekiz adet çini karo çalınmıştır (Haber Arşivi, 2009). 2012-201 yılları arasında gerçekleştirilen Dördüncü dönem restorasyon çalışmalarında bu bölüm sadece sıvanıp, kireç ile badanalanarak bir dönem izini yansıtacak şekilde sonlandırılmıştır (Şekil 4.86).

A **B**

Şekil 4.86 2009 yılında çalınan çinilerin izi **A)** 2011 genel görünüm **B)** 2014 yılı restorasyon sonrası (BBB Arşivi)

2021 yılı Eylül ayında hazırlanan bir habere göre türbeden çalınan çinilerden üçü Beyoğlu, Çukurcuma semtindeki bir antikacıda bulunmuştur. Yapılan tespitlerin ardından eserlerin Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teslim edildiği belirtilmiştir (Şekil 4.87).

Şekil 4.87 2021 yılında bir antikacıda bulunan üç çini levha (Hürriyet Gazetesi Arşivi, 2021)

4.5. Tartışma

Sultan II. Murat, Şehzade Mustafa, Gülbahar Hatun ve Mükrime Hatun Türbeleri üzerinden yapılan incelemelerde, koruma ve onarım müdahalelerinde yüzyıllar içerisinde yaklaşımın değiştiği görülmektedir. Birinci dönem koruma ve onarım müdahalelerinin gerçekleştirildiği 1844-1851 yılları arasında türbelerin özgün dokusuna müdahale edilip, on dokuzuncu yüzyılın tercih edilen desen ve renklerini içeren bezemeler ile türbelerin iç duvar ve kubbe yüzeyleri yeniden sıvanmış ve boyanmıştır. Türbelere dönem özelliklerini yansıtan eğrisel formda saçaklar eklenmiştir.

Gülbahar Hatun Türbesi, açık türbe sınıfına dahil iken, kemer ayakları arasına örülen duvarlar, doğu cephesine yerleştirilen giriş kapısı ve saçağı, doğu cephesinin saçak alt hizasında kalan kısımlarının sıvanarak Neobarok üslupta kalem işi bezeme uygulamasıyla en fazla müdahale gören türbe olmuştur. Sultan II. Murat Türbesi ise kuzey cephesindeki almaşık duvar örgüsünün sıvanıp kireç badanalanmasıyla en az müdahale gören türbe olmuştur. Şehzade Mustafa ve Mükrime Hatun'a ait türbelerde, giriş saçakları eklenerek, taç kapı özgün formları bozulmuştur. Ayrıca iç duvar yüzeylerinde yeni sıva katmanının

tutmasını sağlamak amacıyla, mevcut klasik dönem kalem işi bezemeli yerlerde murç ile çentikler açılması özgün dokuya zarar vermiştir.

1844-1851 yılları arasında gerçekleştirilen onarım çalışmaları hakkında kısıtlı bilgiye ulaşılmıştır. Bursa Mahkeme Sicillerinde onarıma ilişkin masraf tutarları bilgisi yer almaktadır. Türbelere dair arşivlerde taranan fotoğraflar üzerinden inceleme yapılarak onarım içeriği belirlenmiştir. Türbe girişlerinde taç kapıların sıvanması ve eklenen Maşallah yazıları altındaki H. 1259 / M. 1843/1844 tarihi dönem uygulamalarının kapsamı için belirleyici olmuştur.

İkinci dönem koruma ve onarım müdahaleleri deprem sonrası yürütülen çalışmaları kapsamaktadır. 1855-1867 yılları arasında yürütülen çalışmalarda en fazla müdahale gören türbe Sultan II. Murat Türbesi olmuştur. 1790 onarımları sırasında türbe duvarlarına eklenen Rokoko üsluptaki kalem işi bezemeli yüzeylerin üzerinden yeni bir boya katmanı ile Neobarok üsluptaki desenler uygulanmıştır. Türbenin deprem sırasında tonozlarında oluşan çatlakları tamir edilmiş, üzeri sıvanarak boyanmıştır. Diğer türbelerin depremden fazla hasar almamış olması ve bir önceki onarımın üzerinden sadece dört yıl geçmiş olması ikinci dönem koruma ve onarım müdahalelerinin basit tamiratlar şeklinde olmasının temel sebebi olmuştur.

1855-1867 yılları arasında gerçekleştirilen uygulamalarda, türbe özelinde koruma yaklaşımlarında farklılıklar tespit edilmiştir. Sultan II. Murat Türbesi'nde on sekizinci yüzyıla ait bezemelerin üzerinden farklı renkler kullanılarak başka bir üslupta yeni kalem işi bezemelerin yapılması ve türbe duvarına bu uygulamanın yapım yılının eklenmiş olması, on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen ikinci dönem restorasyon uygulamalarında da dönemin zevki Neobarok üslupta bezemelerin yapıya eklenmesinin tercih edildiğinin göstergesi niteliğindedir. Bununla birlikte Cem Sultan Türbesi'nde izlenen yol, dönem eklerinden arındırılmış, özgün yapının ortaya çıkarılmasını hedefleyen bir görüşü desteklemektedir. Osmanlı Devlet Arşivleri'ndeki hasar tespit raporlarında belirtildiği gibi, türbenin kubbe ve duvar yüzeylerindeki sıvaların bir bölümünün dökülmüş olması, alt katmandaki erken dönem bezemelerin ortaya çıkması

heyecan verici bir biçimde karşılanmış, deprem sonrası külliyeyi ziyaret edenlerin yazılarında belirttiği, dönemin gazete haberlerine konu olmuştur. 1844-1851 onarımlarında yapılan siyah ve gri renkli Neobarok süslemeler kaba olarak tanımlanmış, Cem Sultan Türbesi'nde ortaya çıkarılan erken dönem kalem işi bezemelerin onarımları yapılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzun süre bakımsız durumda kalan türbelerde koruma ve onarım çalışmalarının üçüncü dönemi 1947-1962 yılları arasını kapsamaktadır. On dokuzuncu yüzyılda batılılaşma etkisiyle yabancı mimarlar tarafından yürütülen çalışmaların yerini I. Ulusal Mimarlık Akımı ile paralel bir görüşte öze dönüş kaygısı taşıyan Türk Mimarların çalışmaları almıştır. Neobarok üslup giriş saçaklarının kaldırılması, on dokuzuncu yüzyıla ait kalem işi bezemelerin bulunduğu yüzeylerin raspa ile sökülmesi gibi yapının eklerden arındırılması şeklindeki uygulamalar, batılılaşma kaygısı ve üslup birliğine yönelmenin sonuçları olarak değerlendirilmektedir.

Üçüncü dönem koruma ve onarım çalışmaları arasında bu görüşü destekleyen uygulamaların başında Gülbahar Hatun Türbesi'nin dönem eklerinden arındırılıp, özgün plan ve cephe özelliklerine kavuşması gelmektedir. Dolgu duvarların yıkılması, kapı, pencereler ve saçağın sökülmesi, duvar derzlerinin yenilenmesi gibi uygulamalar yapının tekrar baldaken plan şemalı açık türbe formuna dönmesini sağlamıştır; fakat uygulamalarda çimento esaslı harç ve sıvaların kullanılmış olması, yapıya zarar veren bir uygulamaya dönüşmüştür. Benzer şekilde Mükrime Hatun Türbesi'nde 1844-1851 onarımları sırasında eklenen saçak sökülürken, dış cephelerde alaşık duvar örgüsü üzerindeki sıva katmanı korunmuş, çimento esaslı harçla üzerinden geçilmiştir. Aynı şekilde duvar yüzeylerindeki Neobarok kalem işi olan sıva katmanları kubbe eteğine kadar sökülmüş, fakat ortaya çıkan erken döneme ait bezemelere dair herhangi bir koruma müdahalesinde bulunulmamıştır. Şehzade Mahmut ve Şirin Hatun Türbelerinde de aynı yöntem izlenmiştir. Benzer bir durum, girişler için de geçerlidir. Saçaklar söküldükten sonra, taç kapılarda tümleme yapılmış, fakat giriş kapılarının dış hava koşullarından etkilenmesi için bir çözüm önerisi geliştirilmediği için kündekâri kapılar zaman içerisinde çürümüştür.

2012-2015 yılları arasında gerçekleştirilen son dönem uygulamalarında koruma yaklaşımı her türbe için ayrı değerlendirilmiştir. 1844-1851 onarımları sırasında türbelere eklenen Neobarok saçak ve bezemelerin büyük bölümü 1947-1962 onarımları sırasında yapılardan uzaklaştırılmıştır. Türbelerin kubbelerindeki bezemelerden alt katmanında erken dönem bezeme tespit edilenler 2012-2015 onarımları sırasında raspa ile yapıdan uzaklaştırılmıştır. Birinci dönem koruma ve onarım müdahalelerinden geriye sadece türbelerde bir -kaç motif dilimi kalmıştır. 1947-1962 onarımları sırasında yapılarda uygulanan çimento esaslı onarımlar temizlenmiş, geleneksel malzeme ve yapım tekniği kullanılarak tümleme işlemleri gerçekleştirilmiştir.

Dördüncü dönem koruma ve onarım çalışmalarında, türbelerin strüktürel anlamda sağlamlaştırılmasına yönelik, karbon çelik çubuk ve karbon elyaf ile tonoz ve duvarlarda dikiş yapılması gibi çağdaş uygulamalar yer almaktadır. Yapılardan suyu uzaklaştırmak amacıyla drenaj uygulaması yapılırken, türbeler arasında yaya yollarında geçirgenliği daha az olan traverten taş kaplama uygulamasıyla, yağmur ve kar suları beden duvarlarına daha fazla etkilemiştir. 1947-1962 onarımları sonrası saçakların sökülmesiyle çürümeye başlayan giriş kapıları onarılmıştır; fakat özellikle Mükrime Hatun, Şirin Hatun, Gülruh Hatun Türbelerinde yağmur ve kar sularını engellemeye yönelik bir önlem alınmadığı için benzer sorunların tekrar edeceği düşünülmektedir.

Dört dönem koruma ve onarım müdahalelerinde tespit edilen ortak nokta, dönemin koruma anlayışıyla paralel bir yaklaşımı içermesidir. On dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen onarımlarda dönemin zevkini esas alan uygulamalar yapılırken, yirminci yüzyıldan itibaren önceki dönem müdahalelerinin ortadan kaldırılmasını içeren bir yöntem geliştirildiği tespit edilmiştir. Yirmi birinci yüzyıla gelindiğinde, projelendirme sürecinin detaylı bir biçimde ele alındığı, belgeleme çalışmalarının uygulama süreci boyunca sürdürüldüğü görülmektedir.

5. SONUÇ

Bursa'nın kentsel gelişiminde, merkez çevresinde inşa edilen Sultan Külliyeleri ve çevrelerinde kurulan mahalleler etkin rol oynamıştır. Hisar'ın kuzeybatısında yer alan Muradiye Külliyesi, şehirde inşa edilen son Sultan Külliyesi'dir. 1426 yılında tamamlanan cami, sonrasında inşa edilen hamam, medrese, imaret yapılarıyla hanedan üyeleri için on üç farklı türbe külliyeyi oluşturmaktadır. Külliye, 1449 yılında inşa edilen Hüma Hatun Türbesi'nden, 1573 yılında tamamlanan Şehzade Mustafa Türbesi'ne kadarki yüz yirmi dört yıllık süreç, Osmanlı İmparatorluğu türbe mimarisi gelişiminin gözlenebileceği eşsiz bir örnektir.

Bursa Muradiye Külliyesi Türbeleri inşa edildikleri tarihten itibaren çeşitli dönemlerde onarım görmüştür. Arşiv araştırmaları sırasında tespit edilen belgelerin incelenmesi sonucu türbelerin inşa edildiği tarihten itibaren geçirdikleri onarım ve değişim süreçlerinin anlaşılmasını sağlayan önemli bilgilere ulaşılmıştır. Yapılan müdahalelerin özellikleri ve sebeplerinin irdelenmesi, onarımları gerçekleştiren kurum ve kişilerin koruma kavramına yaklaşımları, onarımlarda kullanılan malzeme ve teknik özelliklerine dair veriler çalışmanın önemli kaynakları olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde kırk yedi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde iki yüz yetmiş bir, Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde dört yüz doksan bir, Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurumu Müdürlüğü Arşivi'nde dört yüz altmış beş adet özgün arşiv belgesi ve ekinde yer alan görsel belgeler incelenmiştir.

Türbelere dair görsellerin olduğu diğer arşivlerde yapılan araştırmalarda BEESK Arşivi'nde yedi, Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu Viollet le Duc Arşivi'nde yirmi beş, Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu Albert Gabriel Arşivi'nde altmış bir, Salt Araştırma Ali Saim Ülgen Koleksiyonu'nda iki yüz elli dokuz, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi'nde seksen beş, Sultan II. Abdülhamit Yıldız Albümü Koleksiyonu'nda on üç adet belge incelenmiştir.

Bu arşivlerin dışında özgün belgelere ulaşılan dijital arşivler arasında Getty Araştırma Enstitüsü, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Koç Üniversitesi Dijital Arşivi, İstanbul Üniversitesi Gazete Arşivi gibi birçok dijital arşiv yer almaktadır. Belgelerde, türbelerin fiziki durumları, onarım müdahale aşamalarını, kullanılan malzeme ve tekniklere dair bilgilerin yanı sıra, on dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında restorasyon öncesi ve sonrası işleyiş süreçleri, halkın konuya yaklaşımı, bilgilendirme yöntemleri hakkında verilere ulaşılmıştır.

On beşinci yüzyıl ikinci çeyreğinden itibaren on altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar süren dönem içerisinde inşa edilen on üç türbeyle ilgili bulunan belgelerin büyük bölümü on dokuzuncu yüzyıl ve sonrasına aittir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'ndeki belgelerin onarımla ilgili olanları üzerinden incelemeler yürütülmüştür. Özellikle 1855 Depremi sonrası yapılan hasar tespit çalışmaları, bu çalışmaları yürüten devlet görevlileri, belge içerikleriyle birlikte tablolar halinde sunulmuştur.

Türbelerin bulunduğu bahçeye ait en erken tarihli fotoğraf, 1894 yılına ait Sébah & Joaillier Koleksiyonu'ndaki fotoğraflardır. Şehzade Mustafa, Gülruh Hatun, Şirin Hatun, Mükrime Hatun, Gülbahar Hatun' a ait Neobarok üsluptaki türbe saçaklarının bu fotoğraflarda görülmesi, saçakların 1855 depreminden sonra yapıldığını desteklemekteydi.

Yapılan araştırmalarda tespit edilen Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu'nda yayınlanan Viollet le Duc Arşivine ait fotoğrafların, deprem sonrası Bursa'daki anıtların onarımı için 1863'te görevlendirilen Léon Parvillée'nin hasar tespit çalışmaları sırasında çekilmiş olması, tez çalışmasına katkı sağlayan değerli belgeler olmuştur. Bu fotoğraflar sayesinde saçakların depremden önce yapıldığı bilgisi doğrulanmıştır.

Albert Gabriel Arşivi'nde Şirin Hatun Türbesi girişine ait olan fotoğrafta yer alan H.1259 (M.1843/1844) tarihinin okunmasıyla Neobarok üsluptaki saçakların ve kalem işlerinin yapılış tarihi belirlenmiştir. Bu belge ile türbelerin geçirdiği kapsamlı onarım süreci olan Birinci dönem 1844-1851 yılları arasında gerçekleştirildiği bilgisi sağlanmıştır.

Literatürde yer alan görsel belgelerin dikkatli incelenmesinin bilimsel verilerin artmasında ne kadar önemli olduğu bu tespit ile desteklenmektedir.

1855 depremi Bursa'da birçok anıtın tahribatına neden olurken, Muradiye Külliyesi'nin az hasarla bu depremi atlatmış olduğu bilgisi kaynaklarda verilmektedir. Bu bağlamda literatürde rastlanmayan; fakat arşiv araştırmaları sırasında ulaşılan Victoria ve Albert Müzesi Resim Koleksiyonu'nda yer alan Ressam Edward Armitage tarafından 1855 yılında hazırlanan Bursa Muradiye Hanedan Mezarlığı'ndaki Türbeler isimli suluboya resim çalışmasıdır. Eserin kompozisyonunda Cem Sultan Türbesi girişi, Gülbahar Hatun Türbesi doğu duvarı ve arka planda Şehzade Mahmut Türbesi yer almaktadır. Resimde Gülbahar Hatun Türbesi'nin doğu duvarındaki giriş kapısı üzerindeki saçak ve Şehzade Mahmut Türbesi'nin dış cephesinde birinci dönem (1844-1851) onarımları sırasında yapılan sıva üzeri tuğla ve taş desenleri ile saçak alt hizasındaki geometrik zincir deseni 1863 tarihli Viollet le Duc arşivindeki fotoğrafta görülmektedir (Şekil 3.87). Bu resim, 1851'de tamamlandığı düşünülen birinci dönem onarımlarının tespit edildiği en erken tarihli belgedir.

Tez çalışması kapsamında incelenen özgün arşiv belgelerinde tespit edilen keşif ve onarım süreçleri incelendiğinde, on sekizinci yüzyılda 1766 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen deprem ardından yürütülen onarım çalışmalarının devamı niteliğinde 1767 yılında külliyedeki türbelerde de çeşitli onarımlar gerçekleştirilmiştir. 1790 tarihli onarımlarla türbelerin klasik dönem tezyinatları üzerine Rokoko üslubunda kalem işi bezemeler uygulanmıştır. Batılılaşma devrinin yeni bir üslup oluşturma düşüncesi eski eserlerin onarımlarında da yerini almaya başlamıştır.

On dokuzuncu yüzyılda Sultan Abdülmecit'in şehri ziyaret ettiği 1844 yılında başlayan birinci dönem onarımlarında Neobarok üslupta kalem işi bezemeler külliyedeki türbelerin büyük bölümüne uygulanmış, taç kapı formunda girişi olan yapılara eğrisel formda saçaklar eklenmiştir.

1855 tarihinde Bursa'da gerçekleşen depremden sonra, türbeler için çok hızlı bir şekilde hasar tespit çalışmalarının yapıldığı görülmüş, onarımların boyutunun büyük olmamasına rağmen tamirat sürecinin 1855-1867 yılları arasında tamamlandığı tespit edilmiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişi olarak görevlendirildiği döneme denk gelen, ikinci dönem onarımları sırasında Osmanlı Mimarisi Batılılaşma Devri üslup özelliklerini yansıtan müdahaleler gerçekleştirilmiştir.

Sonraki yıllarda belirli aralıklarda türbelerde basit bakım onarım çalışmalarının sürdürüldüğü gözlemlenmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra türbelerin ve diğer anıt eserlerin korunmasına yönelik çalışmalar devam etmiştir. Üçüncü dönem onarımları olan 1947-1962 yılları arasında gerçekleştirilen kapsamlı restorasyon çalışmaları türbelerin özellikle fiziki durumlarında büyük değişikliklerin ortaya çıktığı sonuçları beraberinde getirmiştir. Batılılaşma Devri Mimari Özellikleri taşıyan yapı elemanları sökülerek, yapıların Türk Mimarisine uygun hale getirilmesinin amaçlandığı bu uygulamalar beraberinde yapının dönem örneklerine de zarar vermiştir.

Kurumlar tarafından ayrılan bütçenin az olmasının bir sonucu olarak sadece türbe dış kısımlarındaki müdahaleleri içeren bu çalışmalar sonucunda, Neobarok saçakların kaldırılarak mukarnas kavsaralı taç kapı formunda girişler yapılması, türbelerin erken dönem kündekâri kapılarının yağmur ve kar sularına maruz kalarak çürümesine yol açmıştır. Türbelerin almaşık duvar örgüsünde kullanılan çimento esaslı derz harçları, Mükrime Hatun Türbesi'nde olduğu gibi tüm cephelerin çimento esaslı harçla sıvanarak, çivi ile taş ve tuğla almaşık örgü deseninin çizildiği uygulamalar duvar örgü bütünlüğüne zarar vermiştir.

Cephelerde özellikle üst seviye revzenlerinin yerine yerleştirilen beton dışlıklar, iç mekânda çini panoların çimento harçla duvara yapıştırılmış olması gibi uygulamalar koruma anlayışı ile tezat oluşturacak niteliktedir. Türbelerin kalem işi bezemelerine dair yapılan çalışmalar bu restorasyon sürecinde kısıtlı kalmıştır. Mevcut sıvalı yüzeylerin alt katmanında on altıncı yüzyıla ait kalem işi motiflerin Şirin Hatun Türbesi'nde ortaya çıkarıldığına dair bilgiye ulaşılmıştır.

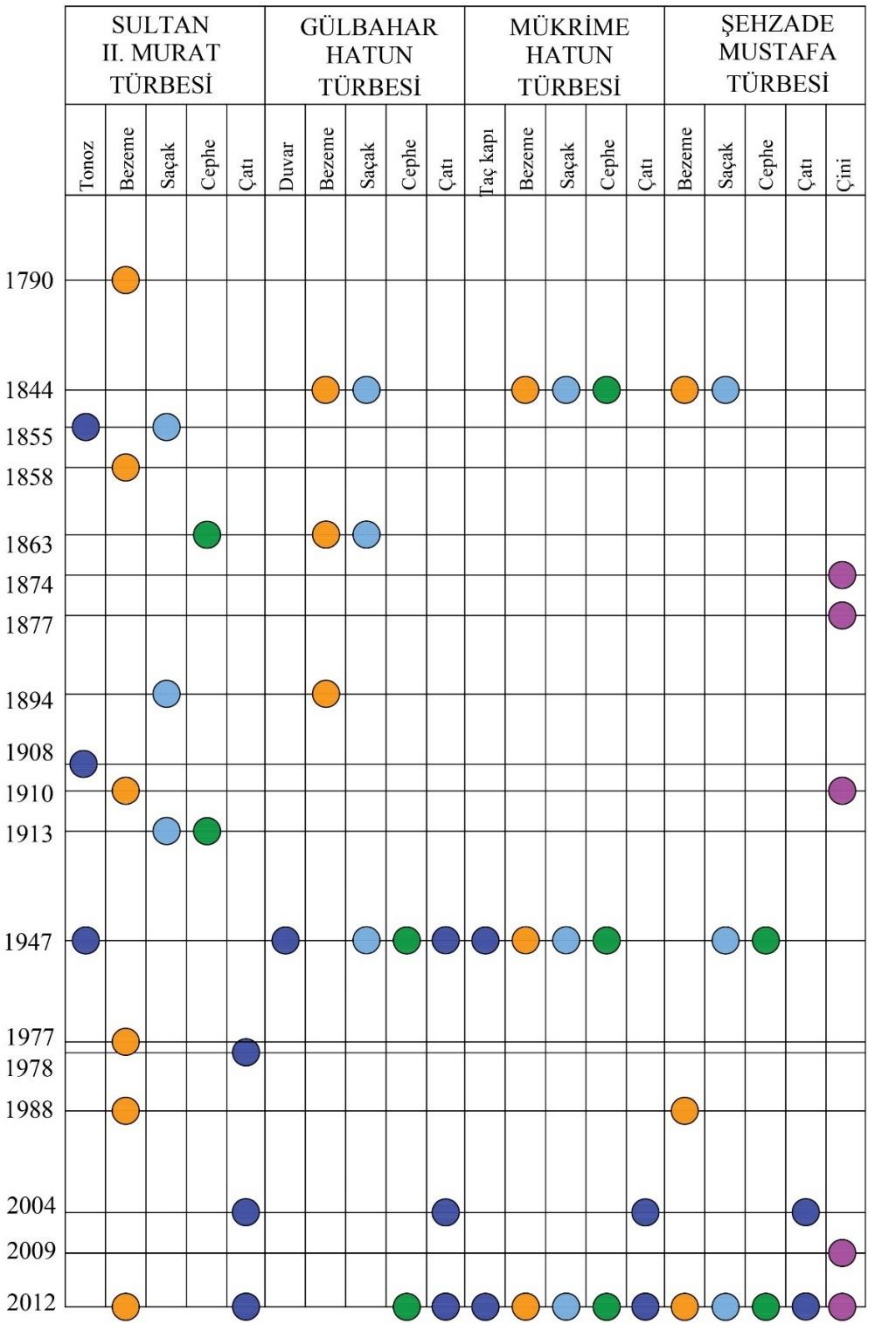
Mükrime Hatun ve Şehzade Mahmut'a ait türbelerde duvar hizasında erken dönem bezemelerin üçüncü dönem restorasyon çalışmaları sırasında açığa çıkarıldığı, herhangi bir koruma müdahalesinde bulunmadığı tespit edilmiştir.

Şehzade Mustafa, Şehzade Ahmet ve Sultan II. Murat Türbelerinde 1988-1990 yılları arasında İstanbul Rölöve Anıtlar Müdürlüğü tarafından yürütülen restorasyon çalışmalarında kalem işi bezemeler onarılmıştır. Bu onarımlarda malzeme ve işçilik detaylarının önemsenmeden, sadece dış görünüşü yenileyerek, yapıların bakımlı hale getirildiği yaklaşımlar benimsenirken, alınan kararlar ileriki zamanda farklı bozulmalarla yeni onarımları doğurmuştur.

Dönem özelliklerinin yansıtıldığı onarım yaklaşımlar, yirminci yüzyıldan itibaren şekil değiştirmiş, yapıların özgün üslubuna sahip olmasını sağlayan kararlar uygulanmıştır. Yirmi birinci yüzyılda gerçekleştirilen onarımlarda benzer bir bakış açısı hakimken, 1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nde belirtilen yapıdaki dönem izlerinin korunması düşüncesinin etkileri görülmektedir.

Dördüncü dönem restorasyon çalışmaları sırasında türbelerin kubbelerinde mevcut kalem işleri üzerinde yapılan raspa çalışmalarında ortaya erken dönem motiflerin çıkarılması türbelerin özgünlüğünün belgelenmesi açısından önemli bir veri oluşturmaktadır. Gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında on dokuzuncu yüzyıla ait motiflerin bir bölümünün yerinde korunarak sergilenmesiyle son iki yüzyılı kapsayan koruma ve onarım müdahaleleri bir arada sunulmuştur. (Çizelge 5.1).

Çizelge 5.1. Türbelerde gerçekleştirilen koruma ve onarım müdahalelerine ait zaman çizelgesi

On beşinci yüzyılda yeni bir yerleşim bölgesi oluşturmak amacıyla inşa edilen külliye ve çevresi, on dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar özgün dokusunu korumuş olsa da yirminci yüzyılın başından itibaren sayıları giderek artan yüksek katlı konut yerleşimindeki artış külliyeyi olumsuz etkilemiştir. 1983 yılında Muradiye'nin kentsel sit alanı ilan

edilmesinin ardından 1991 yılında hazırlanan Muradiye Koruma Amaçlı İmar Planı, külliye ve çevresindeki tarihi dokunun korunmasını sağlamıştır. 2000-2014 yılları arasında yürütülen UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dahil olma süreci külliyede yürütülen onarım çalışmalarında etkin rol oynamıştır. Alan Başkanlığı ve restorasyon çalışmalarını yürüten Fen İşleri Müdürlüğü'nün Bursa Büyükşehir Belediyesi bünyesinde yer alması aynı dönemde yürütülen restorasyon uygulamalarının kontrol sürecini olumlu yönde etkilemiştir.

On beşinci yüzyılda Bursa'da inşa edilen son Osmanlı külliyesi olan Muradiye Külliyesi'ndeki türbelerin geçirdiği onarımların tarihsel arka planı hakkında hazırlanan bu çalışma, aynı zamanda incelenen zaman dilimi içerisinde koruma ve restorasyon çalışmalarının içeriği, kavramsal yaklaşımın geçirdiği değişiminin ve bu değişimin yapılara etkisinin anlaşılmasında katkı sunmayı hedeflemiştir. Geçen iki yüzyıl boyunca Bursa Muradiye Külliyesi türbelerinde gerçekleştirilen restorasyon uygulamalarının, koruma ve onarım müdahalelerinin yapılara etkilerinin araştırıldığı bu tez kapsamında sunulan bilimsel yöntemin gelecekte bu yapılarda gerçekleştirilecek olan restorasyon çalışmalarına kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

Tescilli yapıların restorasyon çalışmaları sırasında gerçekleştirilecek koruma ve onarım müdahalelerinin boyutuna ve uygulama aşamasında kullanılan malzeme ve yapım tekniğine süreci yürüten uzmanlar karar vermektedir. Restorasyon çalışmalarının başarılı olması için bilimsel verilere dayanan araştırma sürecinin konunun uzmanlarınca yürütülmesi, teknolojik donanım, zaman ve finansal destek en önemli etkenlerdir. Tescilli yapıların restorasyon projelerinin hazırlanması aşamasında daha önce geçirdikleri onarımlara dair verilerin detaylı bir şekilde incelenmesi onarım sürecini destekleyecek kararlar alınmasında önemli bir yer tutmaktadır. Kapsamlı bir araştırma çalışmasıyla ulaşılan tespitler, kültürel mirasın korunmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olacak müdahale kararlarını etkileyecektir. Bu tez çalışması, benzer konularda çalışacak araştırmacılara yöntem konusunda yol gösterecek özgün bir kaynak olmayı hedeflemiştir.

KAYNAKLAR

Abdülhamit Fotoğraf Arşivi. (2023, Ağustos 14). *19. Yüzyıl Bursa*. https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b47454/?co=ahii

Acar, F. (2022, Nisan 23*). Bursa'nın Kalp Ritmindeki Tanpınar Etkisi*. https://www.bursasehrengiz.com/arastirma/bursa-nin-kalp-ritmindeki-tanpinar-etkisi-798

Ahmet Yakupoğlu Arşivi. (1972). *Muradiye Külliyesi Resimleri*. https://yakupoglu.dpu.edu.tr/bursa.html

Ahunbay, Z. (1996). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*. Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Ahunbay, Z. (2016). Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen 1913-1963. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*,(16), 3-20.

Ahunbay, Z. (2019). Kültür Mirasını Koruma İlke ve Teknikleri. Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Akar, T. (2010). Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması. *Vakıflar Dergisi*, (33), 89-110.

Akman, E. E. (2013, Ocak). Dünya Gölge Oyunu Geleneğine Bir Bursa Armağanı: Karagöz Söylenceden Gerçeğe. *Bursa'da Zaman*, (5), 81-85.

Aksoy, F. (2023). *Anıtsal Bursa Camilerinde Koruma ve Onarım Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi (1930-1960)*. [Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü]

Aktar, A. (1996). *Bursa'da Devlet ve Ekonomi*. E. Yenal (Ed.), Bir Masaldı Bursa, 69-140. Yapı Kredi Yayınları.

Akün Ö. F. (1989). "Ahmed Vefik Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 2), 143-157.

Albert Gabriel Arşivi. (1908-1934). *Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu*. https://www.pop.culture.gouv.fr/notice/memoire/AG20K005696?auteur=%5B"Gabriel%2C%20Albert%20%281883-1972%29"%5D&listResPage=2&main_Search="bursa"&resPage=2&last_view="list"&idQuery="5e364ce-0674-7471-e368-3ece35800ebc"

Albert Kahn Arşivi. (2023, Haziran 3). Albert Kahn *Koleksiyonu Web Sitesi*. https://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/simple_recherche?q=brousse&pgn=6

Alfred Nicholas Normand Arşivi. (1887). *Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu.* https://www.pop.culture.gouv.fr/notice/memoire/APNRM00351?mainSearch="mouradie"&last_view="list"&idQuery="248afcb-bdbc-605-5cb8-f36feeeb7280"

Ali Avni Çelebi. (2023). *Google Arts & Culture: Muradiye Camii Resmi* https://artsandculture.google.com/asset/muradiye-mosque-ali-avni-Çelebi-turkish-1904-1993/WwG7og4or78THg

Ali Saim Ülgen Arşivi. (1940-1951). *Salt Araştıma Arşivi*, https://archives.saltresearch.org/simple-search?location=&query=ali+saim+ ülgen

Aliye, F. (2017). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. Edebiyat Ortamı Yayın.

Alman Arkeoloji Enstitüsü. (1974). *Muradiye Külliyesi Türbeleri*. https://arachne.dainst.org/entity/1997166?fl=20&q=muradiye&resultIndex=19

Altan, N. (1956). *Bursa Muradiye Türbeleri*. [Bitirme Tezi, İstanbul İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Ensitütüsü], http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/02529.pdf

Altun, F. G. (2022, Aralık). Sultan II. Murad'ın Bursa Vakfiyesi . *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 583-623.

Ambraseys, N. N., & Finkel, C. F. (2006). *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*. (M. U. Koçak, Trans.),Tübitak Yayınları.

Anamur, H. (1990). 1990) André Gide ve Bursa İzlenimleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakülteleri Dergisi*, 5(1), 1-6.

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Antiquariat Clemens Paulusch (19. yüzyıl*). Bursa Gravürü.* https://www.abebooks.com/art-prints/Gesamtansicht-Broussa-Türkei-Turkey-Bursa-Brussa/30422631181/bd

Aoki, M. (2002). *Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı*. [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Archinform International Architectural Database. (2023, Mart 7). *Edward Armitage Biyografi.* https://www.archinform.net/arch/12507.htm

Archnet Dijital Arşivi. (2023, Aralık 25). *Sultan II. Murat Türbesi*. https://www.archnet.org/sites/20838?media_content_id=7532

Arkitekt Dergisi Veritabanı (1945). Tarihi Anıtlarımız. *Arkitekt Aylık Mimarlık Şehircilik ve Süsleme Sanatları Dergisi*, (1-2), 45-46. http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/128/1509.pdf

Arif Bedii Kaptan. (2023, Temmuz 20). *Bursa Muradiye Camii.* https://www.kulturportali.gov.tr/portal/arif-bedii-kaptan

Artamonoff, N. V. (1936). Nicholas V. Artamonoff Koleksiyonu. http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/2205

Aslanoğlu, R. (2001). Bursa Kent Planlama Tarihi. *Uludağ Üniversitesi İltisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1-2), 11-19.

Avusturya Ulusal Arşivi. (1910). *Bursa Muradiye Camii Bahçesi*. https://search.onb.ac.at/primo-explore/fulldisplay?docid=ONB_alma21455785730003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE&search_scope=ONB_gesamtbestand&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=default_tab&query=any,contains,brussa&facet=rtype,include,Fotografie&offset=

Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri: İstanbul Mimârî Çağının Menşe'i: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd, 630-805 (1230-1402)*. 1. İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E. H. (1972). *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451).* İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E. H. (1973). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481).* Baha Matbaası.

Ayverdi, E. H. (1989). *İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630 – 805 (1230 – 1402).* İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.

Azakoğlu, N. (2006). *Tarihi Eserlerin Fotopraflanması (Erken Fotoğrafçılık Dönemi: 1839-1899)*. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü].

Barth, H. (1903). *Les Villes d'Art Célébres Constantople*. Librairie Renouard.

Bartko-Reher Kartpostal Arşivi. (19.yüzyıl). *Alte Ansichtskarten : Bursa Muradiye Camii.* https://www.ansichtskartenversand.com/ak/93-carte-postale-ancienne/44394-Ville-de-Bursa-Prusa/8995517-CPA-Bursa-Muradiye-camii

Başkan, E. G. (2016). *A Proposed Model for Understanding the Impacts of Climate Change on Tangible Cultural Heritage.[*Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Feb Bilimleri Enstitüsü].

Başkan,S. (2012). Semerkand Şah-ı Zinde Yapıları. *Vakıflar Dergisi,* (37), 131-166.

Batur, E. (2017, Temmuz). Tarihin rengi Bursa'da Yeşil'dir. *Tarih Dergi,* https://tarihdergi.com/tarihin-rengi-bursada-yesildir/

Baykal, K. (1950). *Bursa ve Anıtları* . Bursa Aysan Matbaası.

Baytar, İ. (2022). *Sanat Tutkunu Bir Harbiyeli*. In Ö. F. Şerifoğlu, Vefatının 75. Yılında Mehmet Ali Laga Asker ve Ressam, 54-67.

Beaufort, E. A. (1874). *Egyptian Sepulchres and Syrian Shrines Icluding a Visit to Palmyra*. Macmillan and Co.

Beaux-arts de Paris, l'école nationale supérieure (n.d.). *Guillaume Berggren*. http://www.ensba.fr/ow2/catzarts/rechsimple.xsp?n=sdx_q1&sf=&p=5&e=&mod=&tr=simple

Benjamin, S. G. (1857). *Recollections of a Trip to Brusa.* National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion.

Berik, İ. (1966). Bursa Muradiye Külliyesi ve Türbeleri. [Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü] http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/04383.pdf

Bernard, C. A. (1842). Les bains de Brousse en Bithynie (Turquie d'Asie) : avec une vue des bains et un plan des environs de Brousse. Constantinople: Imprimerie de Mille Fréres. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97508865/f9.item

Beyazıt Camii ve Sultan II. Beyazıt Türbesi. (2019, Haziran 17). *Fatih Kaymakamlığı*. http://www.fatih.gov.tr/beyazit-camii-ve-sultan-ii-beyazid-han-turbesi

Bilgili, E. (1997). *Evaluation of the Transformation Process in Bursa Muradiye Between 1984-1995.* [Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü].

Bilgin, O. (2010). Gökmenzade'nin İşaret-nüma Adlı Deprem Risalesi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1-32.

Billur, İ. (2020). *Türkiye'de Kültürel Mirası Koruma Çalışmaları Bağlamında İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğünün Rolü,* MSGSÜ, [Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü].

Bilmiş, H. G. (2019). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*. [Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Binan, C. (1994). Türkiye'de Koruma Konusundaki Temel Çelişkiler ve Toplumsal Yansımaları Üzerine Saptamaları. *ICOMOS Türkiye Milli Komitesi Ulusal Koruma Planlaması Semineri II*. YTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.

Blessing, P. (2022). *Architecture and Material Politics in the Fifteenth Century Ottoman Empire.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bozóky Dezső Arşivi. (2023, Temmuz 24). *Ferenc Hopp Museum of Asiatic Arts,*. https://hoppmuseum.hu/en/collection/sultans-graves-in-bursa-near-muradiye-mosque/180695?n=en

Brenner, I. V. (1824). *Ausflug von Konstantinopel nach Brussa*. Viyana: Verlage der Geistinger'echen Buchhandlung.

British Art Studies (2023, Temmuz 20). *Leighton Cami Avlusu Resmi*. https://www.britishartstudies.ac.uk/media/h300/issue09/fig-16-leighton-mosque-courtyard-131750.jpg

Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Alan Başkanlığı. (2014). *UNESCO Dünya Mimarı Alan Sınırları*. https://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/wp-content/uploads/2015/07/GENEL-2014-TR-2.jpg

Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Alan Başkanlığı (2013). *Bursa (Hanlar Bölgesi ve Sultan Külliyeleri) ve Cumalıkızık Yönetim Planı 2013-2018*. https://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/wp-content/uploads/2012/02/YONETIM-PLANI-2013-TR.pdf

Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Alan Başkanlığı (2021). *Bursa (Hanlar Bölgesi ve Sultan Külliyeleri) ve Cumalıkızık Yönetim Planı 2021-2026*. https://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/wp-content/uploads/2021/12/Bursa_YP_2021-2026_TR.pdf

Bursa Gazeteciler Cemiyeti. (2024, Ocak 14). *Deveciler Mezarlığı.* http://bgc.org.tr/ansiklopedi/deveciler-mezarligi.html

Bursa Mekansal Planlama ve Strateji Ofisi. (2023, Ağustos 22). *Şehircilik Tarihi*. https://meps.bursa.bel.tr/projeler/sehircilik-tarihi/

Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Bursa Eski Eserler Sevenler Kurumu Arşivi

Bursa Fotoğraf Arşivi (2023). *Bursa Muradiye Külliyesi Fotoğrafları*. https://www.bursa.com.tr/tr/mekan/muradiye-ii-murad-kulliyesi-102/

Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

Salt Arşiv (1947.). *Bursa ve İstanbul Fotoğrafları Albümü*. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/195730

Bursaspor Nostalji Albümü. (2006). *Bursaspor Tarihi*. https://forum.donanimhaber.com/bursaspor-nostalji-albumu--7741150

Cangül, C. (1865). *Kültür Envanteri: Pascal Sebah Arşivi*. https://kulturenvanteri.com/tr/yer/muradiye-camii-bursa/muradiye-camii-bursa-1865-pascal-sebah-fotografi/

Casaretto, F. (1894). *Sébah & Joaillier Koleksiyonu*. https://www.sebahjoaillier.com/bursa

Cengiz Bektaş Arşivi. (n.d.). Salt Araştırma: Muradiye Külliyesi. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196679

CNNTürk Haber Arşivi (2009, Ocak 21). *Şehzade Mustafa Türbesi Çinileri*. https://www.cnnturk.com/turkiye/turbeden-500-yillik-ciniler-calindi

Coşkun, B. S. (2012). *İstanbul'daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma.* [Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü].

Coufopoulos, D. (1910). *A Guide to Constantinople*. Adam and Charles Black.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi. (1930, Ekim 22). *Bursa Muradiye Külliyesi*. https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1930-10-22/3

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi. (1935, Temmuz 16). *Mimar Sedat Çetintaş'ın yazısı* https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1935-07-16/5

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi. (1937, Kasım 26). *Muradiye Türbeleri Tamir Haberi*. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/cumhuriyet//cumhuriyet_1937/cumhuriyet_1937_ikincitesrin_/cumhuriyet_1937_ikincitesrin_26_.pdf

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi. (1947, Haziran 14). *Muradiye Türbeleri Onarım İhalesi*. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/cumhuriyet//cumhuriyet_1947/cumhuriyet_1947_haziran_/cumhuriyet_1947_haziran_14_.pdf

Çakıcı Alp, S. (2015). *An Assessment on Conservation Activities in Bursa, Focusing on Conservation Council Decisions 1955-2012*. [Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü].

Çakmakcı, S. (2013). Ahmed Hamdi Tanpınar'ın "Bursa'da Zaman" Şiirinde "Zaman" ve "Rüya" Kavramları Üzerine Bir İnceleme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 59-69.

Çal, H. (1990). Türkiye'de Cumhuriyet Devri Taşınmaz Eski Eser Tahribatı ve Sebepleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 34(1:2), 353-380.

Çalıkuşu, E. (2008). Muradiye Camii ve Türbelerinde Türk Barok Bezemeleri. Aziz Elbas & Raif Kaplanoğlu (Ed.), Muradiye Semti (pp. 63-65). Bursa: Osmangazi Belediyesi.

Çalışkan, N. (2010). *Bursa ile İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi.* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Çam, M., & Pantık, R. (2022). *Bursa Selatin Vakıfları*. Ankara: TC Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Çelik, G. (2010). Tanzimat Döneminde Tarihî Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*(16), 227-258.

Çolak, O. M. (2013). *Bursa Fotoğrafları ve Bursa Fotoğrafhaneleri Üzerine Bazı Notlar*. In F. M. Emecen, M. A. Aydın, İ. Ortaylı, M. S. Kütükoğlu, İ. Bostan, & S. Aydüz, Osmanlı'nın İzinde I / Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı (pp. 301-325). Timaş Yayınları.

Daskalov, P. (2010). Anadolu'ya Bir Bakış. H. Mevsim (Ed.), *Bulgar Gözüyle Bursa* (pp. 95-113). Kitap Yayınevi.

Daş, E. (2003). *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri (1300-1500).* [Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Davey, R. (1897). *The Sultan and His Subjects*. Chapman and Hall.

de Launay, M., & Bunkowski, C. (2015). *Bursa ve Civarı*. (B. Kurt, & İ. Yaşayanlar, Eds.) Heyamola Yayınları.

De Regnier, H. (1911). *Les Miroir des Heures.* Mercure de France.

De Régnier, H. (1919). *Le Miroir des Heures 1906-1910*. Mercure de France.

Demir, C. (2023, Nisan 19). İstanbul Üniversitesi'nin Tarihi Simgesi: Beyazıt Yangın Kulesi. https://www.istanbul.edu.tr/tr/haber/istanbul-universitesinin-tarihi-simgesi-beyazit-yangin-kulesi-66006900410069004400610062004600680071007A00390079 00700046006200610041004F003200370077003200

Derin, S. (2016). Tarihi Süreçte Eyüp Sultan Camisi. *Sanat Tarihi Dergisi*, 25(2), 177-191.

Diker, H. F. (2010). Fossati Onarımları Öncesi ve Sonrası Ayasofya. M. Kadiroğlu (Ed.) *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ Dergisi*, 4 (4), 169-186.

Dişli, G., & Günel, G. (2020). Türkiye'de Gayrimenkul Eski Eserler Anıtlar Yüksek Kurulunun Oluşumu, Gelişimi ve Kararlarının Günümüz İlke Kararlarıyla Kıyaslanması. Grid Mimarlık, *Planlama ve Tasarım Dergisi*, 3(1), 2-27.

Divlecen, A. (1970). *Muradiye Çevre Düzenlemesi*. http://www.bursakutuphanesi.com/site/eskibursa_foto/1990

Doğan, S. (2009). Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler. *Bilig Dergisi,* (49), 1-34.

Dostoğlu, N. (2003). *Osmanlı Döneminde Bursa 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları (Vol. I).* AKMED, Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi.

Dörtok, Z. (2001). *Bursa'nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17. yy).* [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi].

Durukan, İ. (2004). *Türkiye'de Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Sonrası Kültür Mirası Korumasının Gelişimi ve Uygulama Sorunları*. [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi].

Düvenci Karakoç, F. (2015). 18. ve 19. Yüzyıllarda Uhrevi ve Dünyevi Hayatı ile Önce Çıkan Muradiye Semti. İ. Yaşayanlar (Ed.), *Sultan II. Murad ve Dönemi* (pp. 568-580). Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Edward Armitage Koleksiyonu. (2023, Temmuz 24). *Victoria & Albert Museum Collection: Muradiye Resim.* https://collections.vam.ac.uk/search/?q=edward%20armitage&page=1&page_size=15

Eğitim Bilim Ağı Arşivi. (1983). *Muradiye Çevre Düzenlemesi*. http://www.bursakutuphanesi.com/site/eskibursa_foto/2359

Elbas, A. (2008). Sabrın Acı Meyvesi. Raif Kaplanoğlu & Aziz Elbas (Ed.), *Bursa Muradiye Semti* (p. 14). Osmangazi Belediyesi.

Eldem, H. E. (1933). *Tarihî Abide ve Eserlerimiz Korumağa Mecburuz*. Devlet Matbaası.

Elston, R. (1923). *Cook's Traveller's Handbook: Constantinople, Gallipoli & Asia Minor*. Thos. Cook & Son.

Erder, C. (1977). Venedik Tüzüğü Tarihi Bir Anıt Gibi Korunmalıdır. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 3(2), 167-190.

Erder, L. (1975). Factory Districts in Bursa During the 1860's. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 1(1), 85-99.

Erdoğdu Kara, E. (2021). *Bursa Muradiye Külliyesi ve Çevresindeki Yapıların Mimari Değişim Sürecine Kurul Kararlarının Etkisi*. [Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi].

Erhan, M. S. (2016). *Bir Zamanlar Bursa'ydı Bir Payitahtın Payimalı*. Sufi Kitap.

Ersen, A. (2011). John Ruskin 1819-1900 ve Konservasyon Hareketi. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, (6), 52-60.

Esiner Özen, M., & Mesera, G. (2011). *Süheyl Ünver'in Bursa Defterleri*. Kubbealtı.

Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi. (2023, Temmuz 6). *Guillaume Berggren Muradiye*. http://www.eskiturkiye.net/4130/muradiye-camii-bursa-guillaume-berggren-fotografi#lg=0&slide=0

Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi (2023, Temmuz 6.). *Alfred de Moustier Muradiye*. http://www.eskiturkiye.net/4145/bursa-1862-alfred-de-moustier-fotografi#lg_=0&slide=0

Eski Türkiye Fotoğraf Arşivi (2023, Temmuz 22). *1865 Pascal Sebah Koleksiyonu.* http://www.eskiturkiye.net/1978/muradiye-camii-bursa-1865-pascal-sebah-fotografi#lg=0&slide=0

Eugenides Kartpostal Arşivi. (2023, Mayıs 29). *Phebus Müzayede*. https://phebusmuzayede.com/33087-osmanli-donemi-bursa-muradiye-camii-editor -p-eugenides.html

Eyice, S. (1992). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Vol. 6, pp. 45-49). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/beyazit-ii-camii-ve-kulliyesi--istanbul

Ferriman, Z. D. (1911). *Turkey and the Turks*. Mills & Boon.

FOSSATI, G. (1852) *Aya Sofia Constantinople, As Recently Restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid,* P. & C. Colhaghi, 1852.

Fotokart Fotoğraf Arşivi. (1971, Şubat 9). 1971 *Bursa Muradiye Gezisi Konulu Fotoğraf*. https://www.fotokart.shop/urun/1971-bursa-muradiye-gezisi-konulu-fotograf-120109/

Fruchtermann. (19.yüzyıl). *Bit Mezat Kartpostal Arşivi*. https://www.bitmezat.com/en/product/2104149/bursa-muradiye-cami-ve-civari-edit-max-fruchtermann

Gabriel, A. (1956). Büyük İstikbale Namzet Bursa. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* (178), 3-5.

Gabriel, A. (1960, Mart). Türk Tarihi Anıtlarının Restorasyonu. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* (218), 21-24.

Gabriel, A. (2010). *Bir Türk Başkenti Bursa*. (N. Er, H. Er, & A. Kazancıgil, Eds.), Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Gallenga, A. C. (1877). *Two Years of the Eastern Question* . Samuel Tinsley,.

Gasco, G. (2010). Bruno Taut and the Program for the Protection of Monuments in Turkey (1937/38) Three Case Studies: Ankara, Edirne and Bursa. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 27(2), 15-36.

Gerlach, S. (2010). *Türkiye Günlüğü (1573-1576).* (T. Noyan, Trans.) Kitap Yayınevi.

Getty Dijital Arşivi. (1890). *Bursa Muradiye Külliyesi'nde Turistler.* https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2898878

Getty Fotoğraf Arşivi.(1875). *Bursa Muradiye Külliyesi Berggren Fotoğraf Arşivi*. https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2906571

Google Earth Hava Fotoğrafı. (2023). *Bursa Muradiye Hava Fotoğrafı*. https://earth.google.com/web/@40.18946885,29.05091672,178.10739092a,2138.49084681d,35y,-0h,0t,0r

Günaydın, N., & Kaplanoğlu, R. (2000). *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa Ticaret Borsası Yayınları.

Gürbıyık, C. (2013). *Osmanlı İmaretleri (Aşevleri).* [Doktora Tezi, Ege Üniversitesi].

Haeckel, E. (2023, 05 14). *Brussa und der asiatische Olymp*, 1873. http://www.biolib.de/haeckel/olymp/index.html

Haber Arşivi. (2009) *Şehzade Mustafa Çinilerinin Çalınması.* https://www.cnnturk.com/turkiye/turbeden-500-yillik-ciniler-calindi

Hammer, J. v. (1818). *Umblick Auf Einer Reise von Constantinopel Nach Brussa und Dem Olympo*s. Pesth.

Hammer, J. v. (2020). *Hammer Seyahatnamesi İstanbul'dan Bursa ve Uludağ'a Gidiş İznik-İzmit Üzerinden Dönüş.* (N. Epçeli, Çev.) Timaş Yayınları.

Harvard Güzel Sanatlar Kütüphanesi Koleksiyonu (19.yüzyıl). *Gülruh Hatun ve Aynışah Hatun Türbeleri.* https://hollis.harvard.edu/primo-explore/fulldisplay?docid=HVD_VIA8001689228&context=L&vid=HVD2&search_scope=everything&tab=everything&lang=en_US

Hayrullah Efendi. (2002). *Avrupa Seyahatnamesi*. (B. Altuniş Gürsoy, Trans.) Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hızlı, M. (1998). Bursa Medreseleri. İstanbul: İz Yayınları.

Hızlı, M. (2001). Bursa'da Selatin İmaretleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10(1), 33-62.

Hızlı, M. (2011). Osmanlılardan Günümüze Ulaşan Bursa Eğitim Yapıları. In N. Türkün Dostoğlu, & H. Dostoğlu, *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler.* Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Hızlı, M. (2013, Nisan). Muradiye Külliyesi'nin 1782 Yılı Onarımı. *Bursa'da Zaman,* (6), 38-39.

Hürriyet Gazetesi Arşivi. (2021). *Şehzade Mustafa Türbesi*. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sehzade-mustafanin-cinileri-bulundu-41889942

Hüsrev Tayla Arşivi. (2023, Temmuz 18). *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.* https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/HTayla/Bel_Mtf_077782.pdf

İbrahim Çallı. (2023). *İbrahim Çallı Resimleri.* https://hekimcebakis.org/wp-content/uploads/2019/03/bursa-11.jpg

İnalcık, H. (2006). "Murâd II". *İslâm Ansiklopedisi*. C.31. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İnalcık, H. (2015). Sultan II. Murad. İ. Yaşayanlar (Ed.) , *Sultan II. Murad ve Dönemi* Osmangazi Belediyesi Yayınları.(pp 11-34).

İrteş, M. S., & Baysal, A. F. (2021, Haziran 30). II. Bayezid Dönemi Kalemişlerinde Bir Üslûp: Yaprak Çıkıntıları. *İSTEM Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi*, (37), 125-140.

İsen, M., Bilkan, A. F., & Işınsu Durmuş, T. (2012). *Sultanların Şiirleri Şiirlerin Sultanları*. Kapı Yayınları.

İstanbul Üniversitesi Dijital Arşivi. (2024, Ocak 8). *Sultan II. Abdülhamit Arşivi*. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-61---0024.jpg

Kaçkaner, B. (2009). *İstanbul Kocamustafapaşa Ramazan Efendi Camii Çinilerinin Desen Açısından Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi].

Kamacı, A. (2021). *Bursa Cem Sultan Türbesi Kalemişleri ve Kompozisyon Özellikleri*. [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi].

Kamacı, E. (2014). 2863 Sayılı KTVKK'nın Uluslararası Yasal Düzenlemeler Bağlamında Değerlendirilmesi. *METU Journal of Faculty of Architecture*, 31(2), 1-23.

Kandes, V. (2009). *Bursa: Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. (S. O. Tansel, Ed., & İ. K. Ahmet, Trans.) Gaye Kitabevi.

Kansu, C. A. (1996). *Sultan II. Murat'ın Türbesi'nde*. E. Yenal, Bir Masaldı Bursa (p. 509). Yapı Kredi Yayınları.

Kaplanoğlu, R. (2003). *Doğal ve Anıt Eserleriyle Bursa*. Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Kaplanoğlu, R. (2008). Kent Haritalarına Göre Bursa'nın Kentsel Gelişmesi. Y. Oğuzoğlu (Ed.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* (pp. 133-152). Osmangazi Belediyesi.

Kaplanoğlu, R. (2008). Muradiye Folkloru. Raif Kaplanoğlu & Aziz Elbas (Ed.), *Bursa Muradiye Semti* (pp. 205-242). Osmangazi Belediyesi.

Kaplanoğlu, R. (2008). Muradiye'de Sosyal Hayat. Raif Kaplanoğlu & Aziz Elbas (Ed.). *Bursa Muradiye Semti* (pp. 170-193). Osmangazi Belediyesi.

Kaplanoğlu, R. (2008). Muradiye'de Yer Adları. Raif Kaplanoğlu & Aziz Elbas (Ed.), *Bursa Muradiye Semti* (p. 22). Osmangazi Belediyesi.

Kaplanoğlu, R. (2016, Şubat 10). *Kayabaşı Kilisesi*. https://www.bursa.com/wiki/Kayabasi_Kilisesi-2708.html

Kaplanoğlu, R. (2016). Modernleşme Sürecinde Almanya-Bursa İlişkileri. M. Fuhrmann, & R. Motika, *Tarihte Bursa ve Almanlar* (pp. 171-195). Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.

Kaplanoğlu, R. (2022, Ekim 16). *Eski Bursa'yı Fotoğraflayanlar*. http://www.bursadakultur.org/fotograf.htm

Kaptan, Ö. (2016, Ekim). Muradiye Türbelerinde Kalemişi Kitabeler. *Bursa'da Zaman* (20), 30-39.

Kayın, E. (2008). Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, Türkiye Koruma Tarihindeki Kırılmalar, *Mimarlık* (343), 98-105.

Kepecioğlu, K. (1935, Temmuz). Muradiye Türbeleri. *Uludağ Bursa Halkevi Mecmuası*, (3), pp. 37-40.

Keskin, D. (2015). *Türkiye'de Yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının Mimari Korumaya Katkıları: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*. [Yüksek Lisans Tezi İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü].

Keskin, M. Ç. (2012). On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İç Mekan Bezemesinde Beyaz Zemin Üzerine Siyah- Gri Kalemişi Uygulaması. In S. Ögel, & T. Saner, *Sanat Tarihi Defterleri*:15 (pp. 37-46). Ege Yayınları.

Keskin, M. Ç. (2020). Bursa'da IV. Mehmed Sarayı., *Sanat Tarihi Defterleri*, (84), 585-622.
Kılınç, F. (1996). Osmanlı Hanedanında Bir Şair: Şehzade Korkut. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2). https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/harimi-sehzade-korkud
Kırayoğlu, M. (2013). Sabrın Acı Meyvesi. *Bursa'da Zaman*, (5), 12-13.
Kuban, D. (1962). Restorasyon Kriterleri ve Carta Del Restauro. *Vakıflar Dergisi* (5), 149-152.
Koç Üniversitesi Dijital Arşivi. (2023, Temmuz 24). *Muradiye Türbeleri*. https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/search/searchterm/bursa%20muradiye
Korkmaz, G., & Eken, H. (2013). *Türkiye'de Fuarcılığın ilk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.
Kural, M.R. (1944) Çelebi Mehmet'in Yeşil Türbesi ve 1941-1943 Restorasyonu. Yapı Kredi Yayınları. *Güzel Sanatlar Dergisi* (5), 2-53.
Kumaş, N. (2011). *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909).* [Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi].
Kuter, M. (1909). *Bir Dönemin Bursa Kartpostalları*. http://www.kuterpr.com/e-kitaplar/bursa-kartpostallari/index.html#1/z
Kültür Bakanlığı Film Arşivi (2023, Ağustos 16). *Bursa Tanıtım Filmi*. https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/bursa-1--bolum
Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi (2023). *İstanbul Bâb-ı Âlî Girişi*.
https://kulturenvanteri.com/tr/yer/babiali-cesmeleri/#17.1/41.011145/28.977983Kültür Envanteri Fotoğraf Arşivi (2023). *Bursa Muradiye Külliyesi.* https://kulturenvanteri.com/en/yer/muradiye-ilkokulu/#17.1/40.190849/29.04533
Kültür Portalı Fotoğraf Arşivi (2023), *Bursa Muradiye Külliyesi*. https://www.kulturportali.gov.tr/arama/muradiye
La Turquie Kemaliste Dergisi. (1939). *Salt Araştırma.* https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/82351
Launay, L. D. (1914). La *Turquie que l'on Voit*. Librairie Hachette & Cie Coll.
Lowry, H. W. (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923.* (S. Alper, Trans.) Eren Yayıncılık.
Lubenau, R. (2016). *Osmanlı Ülkesinde (1587-1589).* (T. Noyan, Trans.), Kitap Yayınevi.
Ludwingsohn. (19. yüzyıl). *Phebus Mezat* https://phebusmuzayede.com/35086-osmanli-donemi-bursa-muradiye-editor-j-ludwigsohn-constantinople.html
Madran, E.(1978). Kültürel Varlıkların Korunması ve Onarılması. *Vakıflar Dergisi*, (11), 271-291.
Madran, E. (1985). Osmanlı Devletinde "Eski Eser" ve "Onarım" Üzerine Gözlemler. *Belleten*, 49, 503-546.
Madran, E. (1996). Cumhuriyetin İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi - I. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 16(1), 59-97.
Madran, E. (1997). Cumhuriyetin İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi - II. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 17(1-2), 75-97.
Madran, E. (2002). *Tanzimattan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler:1800-1950.* ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Madran, E. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi (16.-18. yüzyıllar).* ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Mazlum, D. (2001). *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları.* [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi] İstanbul.

Mehmet Ali Laga Eserleri. (2023). *Artnet:*. https://www.artnet.com/WebServices/images/ll00274lldQBFJFgZ9DF3CfDrCWQFHPKcztnE/mehmet-ali-laga-cami-avlusu.jpg

Mehmet Ali Laga Eserleri. (2023). *UX Müzayede*. https://www.uxmuzayede.com/urun/4978563/mehmet-ali-laga-cesme-50x50-cm-mukavva-uzeri-yagli-boya-imzali

Mercan, G. (2017). *Osmanlı Dönemi Bursa Külliyeleri Bahçelerinin Yapısal ve Bitkisel Öğeleri Üzerine Bir Araştırma.* [Yüksek Lisans Tezi Bursa Uludağ Üniversitesi].

Mermutlu, B. (2018). Bursa'da Mısrî Haziresi. M. Efe, & O. Kocatürk (Ed.), *Niyâzî-i Mısrî -Dönemi ve Tesirleri* (pp. 139-150). Gaye Kitabevi.

Moustier, A. (1862. *Brousse, Agriculture et Industrie, Ascension du mont Olympe*. https://www.turquie-culture.fr/pages/histoire/relations-franco-turques/voyage-de-constantinople-a-ephese-bithynie-phrygie-lydie-ionie-par-le-comte-de-moustier-1862.html?start=6

Muradiye. (19. yüzyıl). *Ebay Kartpostal*. https://www.ebay.fr/itm/Turquie-Bursa-Mosquee-Mouradie-Vintage-silver-print-Tirage-argentique-5/390900113599?hash=item5b037660bf:g:VkIAAOSwld9dK0fa

Muradiye Camii. (2023). *Bursa'da Bugün*. https://www.bursadabugun.com/galeri/yasam/150-yil-once-bursa-eski-bursa-fotograflari-58795/21.html

Muradiye Camii. (2012). *Türkiye Kültür Portalı*. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/kulturenvanteri/ii-murat-muradiye--cami

Muradiye Camii Gravürü. (1872). Ebay Kartpostal. https://www.ebay.fr/itm/Stampa-antica-BURSA-Moschea-di-Murad-Turchia-Turkey-1872-Old-Antique-print/292562091742?hash=item441e0f3ede:g:3UAAAOSwDZ1a-C7k

Muradiye Çeşme Fotoğrafı. (1896). *Bursa Fotoğrafları*. https://www.facebook.com/bursapage/photos/a.10150857419726367/10157967160236367/?type=3

Muradiye İlkokulu Fotoğrafı (2023). *Muradiye İlkokulu Web Sayfası*. https://muradiyeilkokulu.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/16/15/700155/fotograf_galerisi_1603138.html?CHK=e3a04ca44dc1e500d4e35d4069968d31#gallery-3

Müller, M. (1897). *Letters from Constantinople*. Longman Green and Co.

Necdet, A. (1996). Eski Şiirimiz ve Bursa. E. Yenal, *Bir Masaldı Bursa* (pp. 443-462). Yapı Kredi Yayınları.

Nemlioğlu, C. (1989). *15., 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Kalem İşleri.* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].

Novosibdom Mimarlık Arşivi. (2023). *Semerkant'taki Shahi-Zinda Türbeler Topluluğu*. https://arx.novosibdom.ru/node/1654

Osmanlı Arşivinden Tarihi Bursa Fotoğrafları. (2019, Mayıs 27). *Fikriyat*. https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/osmanli-arsivinden-tarihi-bursa-fotograflari

Ovalıoğlu, İ., Gündoğdu, R., Ekici, C., & Önal, E. F. (2015). *Osmanlı Mimarisi Usul-i Mi'mari Osmani.* (S. Soydemir, & O. Doğan, Eds.) Çamlıca Basın Yayın.

Öcalan, H. B. (2008). Muradiye Camii Bahçesindeki Mezarlar. In A. E. Raif Kaplanoğlu (Ed.), *Muradiye Semti* (pp. 68-69). Osmangazi Belediyesi.

Öcalan, H. B. (2013, Ocak). Muradiye'de Mezar Taşları. *Bursa'da Zaman*, (5), pp. 36-37.

Öcalan, H. B. (2013, Kasım 14). Süleyman Çelebi'nin Mezar Taşı. https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/suleyman-celebinin-mezar-taslari-depoda-bulundu-108440.html

Ödekan, A. (2015). Sedat Çetintaş. *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, (11), 88-93.

Önkal, H. (1986). Bursa'da Şehzade Ahmed Türbesi. *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), 143-147.

Önkal, H. (1997). Şehzade Mustafa Türbesi'nin Düşündürdükleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (11), pp. 115-123.

Önkal, H. (1999). *Selçuklu ve Osmanlı Sultanları ve Türbeleri*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Önkal, H. (2017). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Özaydın, N. (2017). *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi.* [Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi].

Özcan, B. (1999). Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855). *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (5), 73-118.

Özçelebi, A. (1985). Paris'te Çıkan "La Revue des Deux Mondes"da 1871-1971 Yılları Arasında Yayınlanmış Türkiye ve Türklerle İlgili Makaleler Bibliyografyası. *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1(13), 345-378.

Özçelik, N. (2020, Haziran). Osman Hamdi Bey'in Portrelerinde Anlam. (C. Öney, Ed.) *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(2), 449-458.

Özdemir, N. (2015). *Fotoğraftan Önce Bursa Gravürler.* TC Bursa Valiliği.

Öztürk, Y. (2014). *Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri*. [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi].

Pardoe, J. (1837). *The City od the Sultan; Domestic Manners of the Turks (Vol. 2)*. Henri Coldburn.

Parvillée, L. (1874). *Architecture et décoration Turques au XVe siècle*. V e A . Morel et Ce Libraries - Éditeurs.

Parvillée, L. (2018). *15. Yüzyılda Türk Mimarlığı ve Tezyinatı*. (A. Tümertekin, Trans.) Kırmızı Kedi Yayınevi.

Pastorello, T. (1904, Ağustos 15). *Les 1001 visages de Pierre Loti*. https://gallica.bnf.fr/blog/print/2592?mode=desktop

Perker, Z. S., & Erbil, Y. (2009). Muradiye Külliyesi Türbelerinde Kapı ve Pencere Bozulmalarının Görsel Analizi. *Ahşap Yapı Malzemeleri Sektör Dergisi*, (37), 25-29.

Picclick Web Sitesi. (1902). *Mükrime Hatun ve Gülşah Hatun Türbeleri.* https://picclick.fr/Turquie-mausolée-à-Bursa-Brousse-Vintage-silver-print_353474684860.html#&gid=1&pid=1

Picclick Fotoğraf Arşivi. (1902). *Şehzade Mustafa Türbesi*.

https://picclick.com/Turkey-Bursa-Mausoleum-Vintage-Silver-Print-Citrate-Print-393276116886.html
Raymond, A. (1911). Les Travaux Publics dabs le Vilayet de Brousse (Bursa İlinde Bayındırlık İşleri. *Génie Civil Ottoman*. 3(13), 1-8. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/129075
Régnier, H. d. (2022). *Henri de Régnier et l'Orient: De Stamboul à Damas (İstanbul'dan Şam'a).* Al- Mudarris.
Renard, M. (1899). *Brousse*. https://turquie-culture.fr/pages/histoire/bibliographie-turque/brousse-bursa-par-marius-renard-1899.html
Richard, V. (1904-1910). *AKMED Stereoskopik Cam Dia Koleksiyonu*. https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/p21054coll1/id/945/rec/45
Rıdvan, C. (2013, Aralık 7). *Cem Sultan*. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/cem-sultan
Sakaoğlu, N. (2015). *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. Alfa Tarih.
Sakıp Sabancı Müzesi Arşiv ve Araştırma. (2023). *Osman Hamdi Bey Koleksiyonu*. https://digitalssm.org/digital/collection/ResimKlksyn/id/610/rec/5
Sakisian, A. (1914, Ocak). Un "Brasero" de Duplessis au vieux sérail de Stamboul. *Gazette de Beaux- Arts,* (11), 89-100.
Saliha Tupal Yeke Arşivi.
Salt Araştırma. (2023, Mayıs 29). *Muradiye Türbeleri.* https://archives.saltresearch.org/simple-search?location=&query=muradiye+türbeleri
Salt Arşivi. (n.d.). *Söylemezoğlu Aile Arşivi* https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85346
Satış, İ. (2020). *1950-1990 Yılları Arasında Bursa'daki Mimarlık ve Planlama Faaliyetlerinin Yerel Basın Haberleri Üzerinden Değerlendirilmesi*. [Yüksek LİSans Tezi, Uludağ Üniversitesi].
Schneider, E. C. (1846). *Letters from Brousa, Asia Minor*. Rev. Samuel Gutelius: Chambersburg.
Sedat Çetintaş Arşivi. (1934). *Muradiye Medrese Cephe Çizimi*. https://twitter.com/Seda_Ozen/status/922721203672018945
Sedes, F., & Bozkurt, C. A. (2023, Ağustos 25). Klasik Dönem Türbe Mimarisi Kalem İşi Kurgusunun İrdelenmesinde Bir Örnek: Sultan II. Beyazıt Türbesi Kalem İşi Restorasyonuna İlişkin Araştırma Raspa Sonrası Bulguların Değerlendirilmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* (10), 1254-1274.
Sevim, S., (2013). "Bursa Vakıflarının Problemlerinden Günümüze Ulaşan Bir Örnek: I. Murad Vakfı Arazisinin Doğu Sınırı", *Bursa'dan Balkanlar'a Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Bildirileri*, ed. M. Hızlı, Bursa: Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Yay., 135-145
Sevim, S. (2015, Ocak). Muradiye Külliyesi'nin Vakıf Gelirleri. *Bursa'da Zaman,* (5), 38-39.
Son Posta Gazetesi Arşivi. (1937, Kasım 21). *Muradiye Külliyesi Arazisi Haber Metni*. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/son%20posta/son%20posta_1937/son%20posta_1937_ikincitesrin_/son%20posta_1937_ikincitesrin_21_.pdf

Son Posta Gazetesi Arşivi. (1941, Haziran 23). *Muradiye Türbeleri.* https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1941-06-23/6

Sotheby's Müzayede Ev Arşivi (2023, Temmuz 13). *İznik Çini Pano.* https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2021/arts-of-the-islamic-world-india-including-fine-rugs-and-carpets/two-iznik-style-faience-arched-tiles-with-enamel

St. Laurent, B. (1989). *Ottomanization and Modernization, The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914.* [Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi].

Stewig, R. (2016). Bursa: Kuzeybatı Anadolu'da Bir Kültür ve Sanayi Metropolü. In *Tarihte Bursa ve Almanlar*, (pp 17-41). Kültür AŞ.

Sultan II. Beyazıt Türbesi. (2023). *Semerkand'dan Bursa'ya*. https://www.semerkanddanbosnaya.com/portfolio/ii-beyazit-turbesi-2/

Şafakçı, H. (2022). II. Bayezid'in Oğlu Şehzade Şehinşah'ın Hayatı. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 190-209.

Şahin, Ö. (2013). *Sultan I. Abdülmecid ve Batılılaşma Sürecine Katkıları (1839 - 1861)*. [DoktoraTezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Şaşmaz, E. (2006). *Şehzadeler Türbesi Ayasofya Fatih İstanbul.* https://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=3505

Şehitoğlu, E. (2000). *Bursa Hamamları'nın Yapısal, Çevresel, İşlevsel Sorunları ve Çözüm Önerileri*. [Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi].

Şerbetçi, Z. (2018). Bursa'da Çekilen Filmler Üzerinden Kent İmgeleri: 1900-2012 Yılları Arası. International Journal of Geography and Geography Education (IGGE), (38), 266-278.

Şimşek, S. (2014). *1909 Bursa Sergisi*. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].

Tamer, C. (1974). Cumhuriyet Devrinde Eski Eser Anlayışı ve Onarım Faaliyetleri. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi,* 1(1), 9-15. https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/rolove/rolove-ve-restorasyon-cilt-no-1.pdf

Tanındı, Z. (2017). Sultan II. Bayezid'in Kitap Hazinesinin Sanatlı Kitapları. In N. A. Günay (Ed.), *Sultan II. Bayezid Dönemi* (p. 50). Osmangazi Belediyesi.

Tanpınar, A. H. (2014). *Beş Şehir*. Dergah Yayınları.

Tansel, F. A. (1964, Ocak 20). Ahmet Vefik Paşa. *Belleten*, (28), 117-140.

Tanyeli, U. (1986). *Anadolu - Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. - 15. yy)*. [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi] İstanbul.

Tarakçı, B. (2022). *Bir Sufi Olarak Mehmet Şemsettin Ulusoy'un Şehir Algısı*. [Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi] Bursa.

Tasvir-i Efkar Gazetesi. (1864, Haziran 02). *Wikilala Arşivi.* https://www.wikilala.com/tasvir-i-efkar-1280-senesi-sayi-199-1957-sb-99-90617/sayfa/1

Tataroğlu, E. (2019, Şubat 15). Osman Hamdi Bey: 19. Yüzyılın Türk Müzecisi, Devlet Adamı, Ressamı, Sanat Eğitimcisi, Arkeoloğu. *Milli Eğitim Dergisi*, 48(221), 175-185.

Tekin, N. (2018, Mayıs 29). Albert Kahn'ın "Gezegen Arşivleri" Projesinin İçeriği ve Önemi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 45-65.

Texier, C. (1862). *Asie Mineure Description Geographique, Historique et Arcaeologique*. Paris.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Vol. I).* (A. Suat, Trans.) Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Thévenot, J. d. (1686). *The Travels of Monsieur de Thévenot into the Levant in Three Parts: Turkey, Persia and East Indies*. London.

Topallı, E. (2022). Asker ve Ressam Mehmet Ali Laga. In Ö. F. Şerifoğlu, *Vefatının 75. Yılında Mehmet Ali Laga Asker ve Ressam*, 22-51. Zeytinburnu Kültür ve Sanat Yayınları.

Tournefort, J. d. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi*. (S. Yerasimos, Ed., T. Tunçdoğan, & A. Berktay, Trans.) Kitap Yayınevi.

Turnbull, R. H. (2004). *The Muradiye Tomb Complex in Bursa and the Development of the Ottoman Funerary Tradition*. [Doktora Tezi, New York Üniversitesi].

Türk Ülküsü (2023). *Büyük Timur İmparatorluğu'nun Görkemli Başkenti: Semerkant*. https://www.turkulkusu.com/buyuk-timur-imparatorlugunun-gorkemli-baskenti-semerkant/

Ulucami Fotoğraf Arşivi. (2023, Eylül 14). *1855 Bursa Depremi Sonrası: Ulucami*. https://www.facebook.com/aktiffelsefebursa/photos/a.178872578837996/506004052791512/?type=3&locale=tr_TR

Ulusoy, Ş. (2022). *Hâkisâr-ı Şemsî - Bursa Türbeleri*. (H. B. Öcalan, & S. Eğri, Eds.) Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Umut, U. (Ed.). (2013). *Yeni Mecmua Bursa Özel Sayısı*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.

Uzunçarşılı, İ. H. (1958). Sultan II. Murad'ın Vasiyetnamesi. *Vakıflar Dergisi*, (4)., 1-17.

Üçer, K. (2023). *Şehzade Mustafa Türbesi 1980 Restorasyon Uygulamaları*. (Kaya Üçer ile görüşme)

Ülgen, A. S. (1943). *Anıtların Korunması ve Onarılması I*. Ankara: Maarif Matbaası.

Ünver, S., & Pakalın, M. Z. (1946). *Bursa'da Fatih'in Oğulları Mustafa ve Sultan Cem Türbeleri*. Bursa Halkevi.

Vardar, B. (2008). Osmanlı Modernleşme Döneminden 21. yy Bursası'na Kentsel Gelişim. In Y. Oğuzoğlu (Ed.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* (pp. 153-172). Osmangazi Belediyesi.

Vural Arslan, T. (2008). Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Piccinato Planı. Y. Oğuzoğlu (Ed.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* (pp. 173-188). Osmangazi Belediyesi.

Victoria ve Albert Müzesi Koleksiyonu. (2009, Haziran 8). *Léon Parvillée Koleksiyonu*. https://collections.vam.ac.uk/search/?q=léon%20parvillée

Viollet le Duc Fotoğraf Arşivi. (1863). *Fransız Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu.* https://www.pop.culture.gouv.fr/search/list?mainSearch="brousse%20le%20duc

Walker, M.A. (1866). *Muradiye Camii Aikaterini Laskaris Foundation Web Sitesi.* https://tr.travelogues.gr/item.php?view=60361

Warsberg, A. F. (1869) *Ein Sommer im Orient*, Carl Gerold's Sohn.

Wilde, H. (1909). *Brussa, Eine Entwickleungsstätte Türkischer Arhcitektur in Kleinasien Unter den Ersten Osmanen*. Verlag von Ernst Wasmuth.

Yakut, S., & Dündar, A. (2020). Mekânin Ruhu: Dinî Mekânlarin Psikolojik Dili. *Journal of International Social Research*, 13(1113-1119).

Yalman, B. (1977). *Bursa*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Yavaş, D. (2008). Bursa'nın Kuruluşunda Orhan Gazi ve Muradiye Külliyesi. In Y. Oğuzoğlu (Ed.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* (pp. 99-119). Osmangazi Belediyesi.

Yavaş, D. (2008). Bursa'nın Oluşumunda Muradiye Külliyesi. In A. E. Raif Kaplanoğu (Ed.), *Bursa Muradiye Semti* (pp. 39-62). Osmangazi Belediyesi.

Yavaş, D. (2014, Ekim). Saraylılar ve Üç Hanım Kızlar Türbelerinde Medfun Olanlar Kimlerdir? *Bursa'da Zaman*, (12), pp. 68-70.

Yavaş, D. (2015). Belgelere Göre Muradiye Külliyesi'nde Yapılan Bazı Onarımlar. In İ. Yaşayanlar (Ed.), *Sultan II Murad ve Dönemi*, (pp-222-233). Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Yavaş, D. (2018). Bursa Muradiye Türbeleri'nde Süsleme. *Kültürel Mirasın Korunması Uluslararası Bursa Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (pp-249-263). Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.

Yenal, E. (1996). *Bir Masaldı Bursa*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yenal, E. (2003). *Bir zamanlar Türkiye. Carl Gustaf Löwenhielm. Bir İsveç Elçisinin 1820'lerdeki Türkiye Albümü* . Yapı Kredi Yayınları.

Yenen, Z. (1988). *Vakıf Kurumu - İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri.* [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi].

Yenen, Z. (2000). Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü. *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu III* , (pp-438-445). Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Yenisey, F. (1956). *Edebiyatımızda Bursa*. İstanbul: Berksoy Basımevi.

Yeşil Türbe Fotoğrafı (20.yüzyıl). *Kitantik Web Sayfası*. https://www.kitantik.com/product/YESIL-TURBE-BURSA-KARTPOSTALI_1br9qfykid6xz0j1tif

Yıldırım, F. (2013). *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler.* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi] Ankara.

Yılmaz, S. (2015). Yaşayan Osmanlı Ruhu: Muradiye. *Bursa'da Zaman,* (16), 4-35.

Youtube Video Arşivi. (2014, Nisan 24). *Muhteşem Yüzyıl Şehzade Mustafa Türbesi*. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=VFkwqtbTh34

Youtube Video Arşivi. (2023, Ağustos 16). *1968 yapımı Kezban isimli Türk Filmi*. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=8AQpRa1Aue4

Youtube Video Arşivi. (2023, Ağustos 16). *19.yy. Bursa Videosu.* Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=-pYVP6eQoUg&t=6s

Yücel, E. (2005). Cumhuriyet'ten Günümüze Restoratör Mimarlar. *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler* (pp. 730-749). Ege Yayınları.

Yüksel, İ. A. (1996). XV. Yüzyıl Ortasına Kadar Osmanlı - Türk Dönemi Bursa Mimarisi. E. Yenal, *Bir Masaldı Bursa* (pp. 159-175). Yapı Kredi Yayınları.

Zavotçu, G. & Ekşi, M. A. (2023). Sultan II. Murâd'ın "Şerh Eylemez" Redifli Gazeli'nin Şerhi . *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* , 9 (2) , 395-405.

Ziya, M. (2008). *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*. (M. F. Birgül, & L. A. Çanaklı, Eds.) Bursa İl Özel İdaresi.

Ziya, M. (2010). *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*. (M. Çoruhlu, Ed.) İz Yayıncılık.

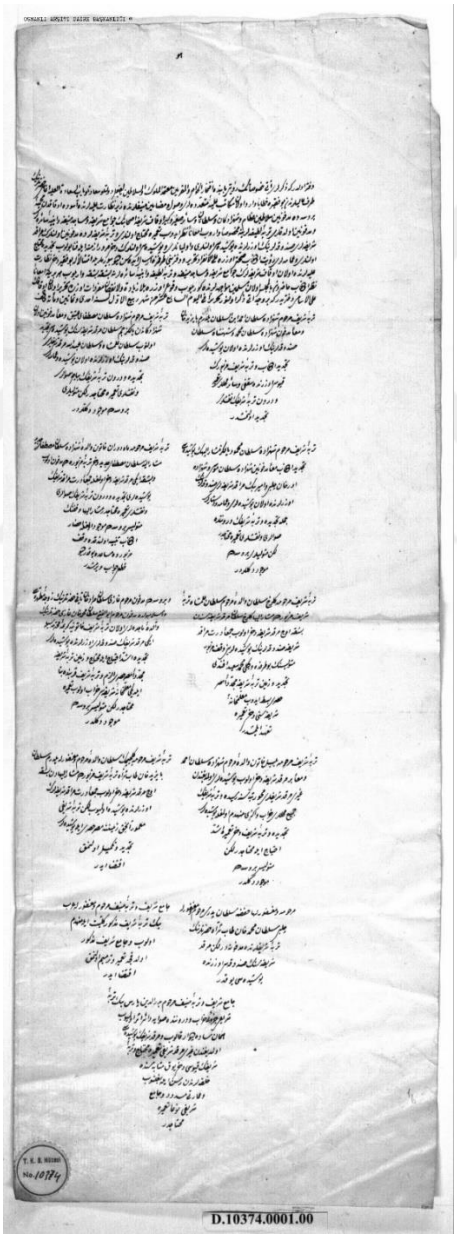
EKLER

EK 1 BOA. TS.MA.d-10374 kodlu belge ve transkripsiyonu
EK 2 BOA.EV.d.15785 kodlu belge ve transkripsiyonu
EK 3 Seyahatnamelerde Muradiye Külliyesi Türbeleri
EK 4 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan 16.1.1952 tarihli raporu
EK 5 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan 11.12.1960 tarihli yazı ve ekleri

EK 1 BOA. TS.MA.d-10374 kodlu belge ve transkripsiyonu

BOA. TS.MA.d-10374 no'lu (H. 17 Rabiülevvel 1181 / M. 13 Ağustos 1767) tarihli belge (1 sayfa)

Bursa'da medfun olan padişahlar, şehzadeler ve sultanların evkafından olan cami, mescid vesair binalarla, türbelerinde tamire muhtaç olanlar ve bu binaların içerisinde yenilenmesi gerekli olan eşyalar hakkında belge.

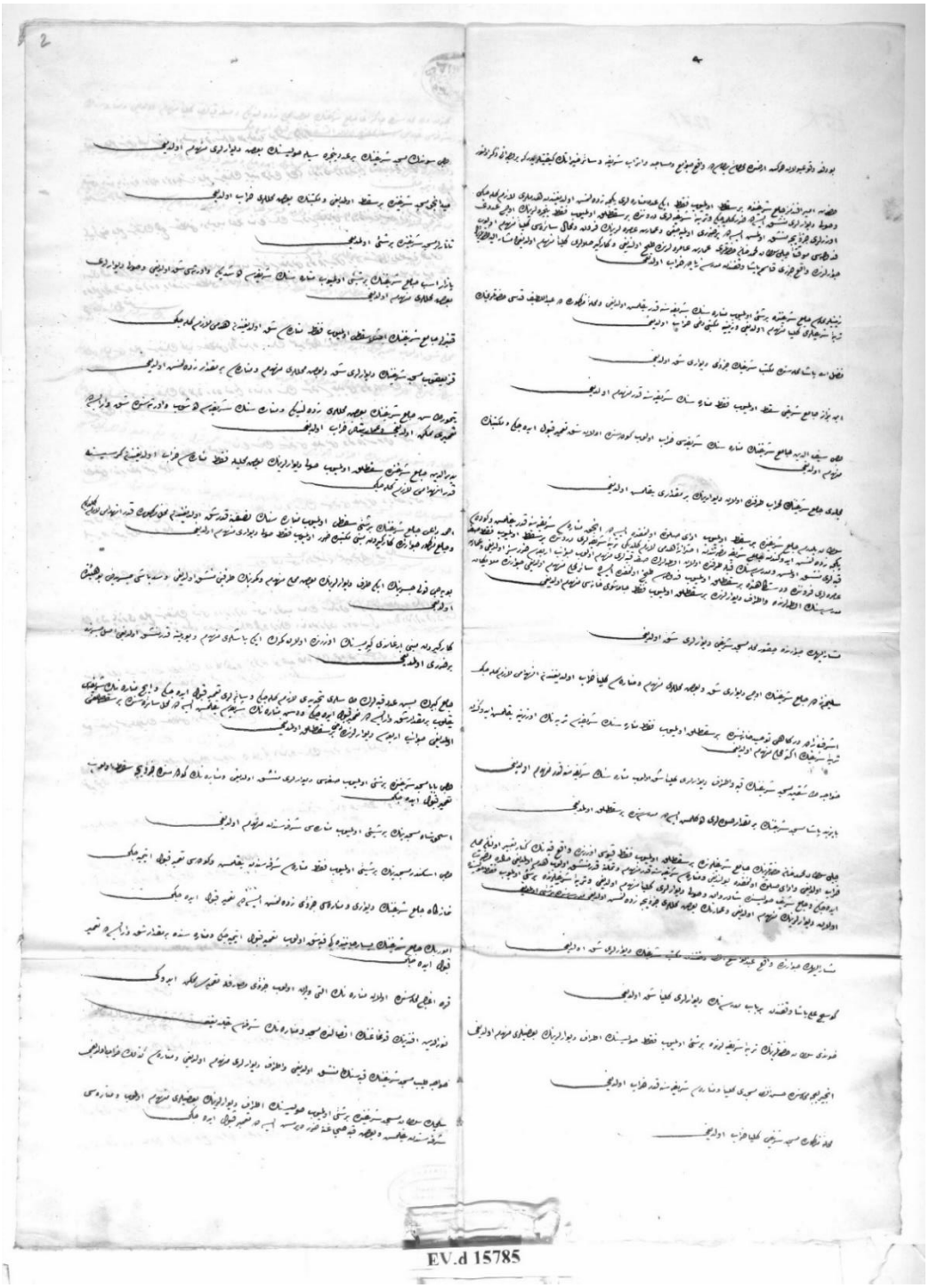
BOA. TS.MA.d-10374

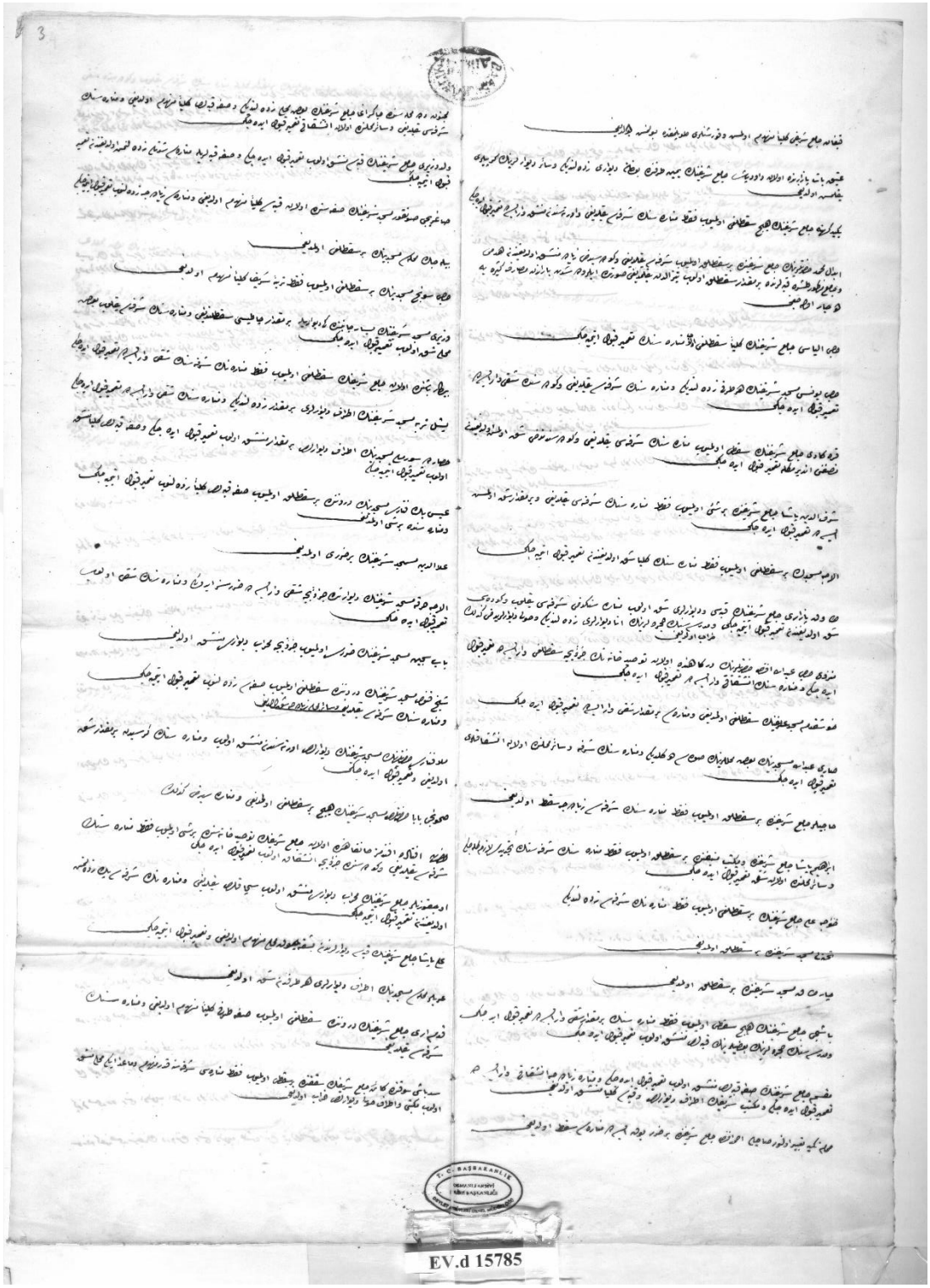
[Transkripsiyon]

Şehzade Ahmet Türbesi, Şehzade Ahmet, Şehzade Mehmet ve Şehinşah Sultan sandukalarının puşideleri tecdid, kapısı üzerindeki sakfı ve içindeki nakışları tamir olunmuş.
Şehzade Mustafa-i Atîk Türbesi, Şehzade Mustafa ve Cem Sultan puşideleri, diğerlerinin imameleri tecdid, türbenin sıva ve nakışları tamire muhtaç durumda…. Mütevelli Bursa'da değil…
Şehzade Mahmut Türbesi, sadece Mahmud'un puşidesi tecdid, Şehzade Musa ve Orhan Çelebi ile Emir Bey destarları tecdid… sıvaları ve nakışları tamire muhtaç lakin mütevellileri Bursa'da değil…
Mah-i Devran Hatun Türbesi, Şehzade Mustafa ile diğer puşideler de tecdid, sıvaları ve nakışları tamire muhtaç olmakla mütevellileri Bursa'da olduğundan tenbih olundu. Vakıfta müsaade yoktur diye kat'î cevap vermiştir.
Gülruh Sultan Türbesi, Gülruh Hatun ile diğer üç puşide tecdid, mütevelli vekili Mehmet Sait Efendi zemine hasır döşemiş, muallimhanenin tamirine söz vermiş…
Hatuniye Türbesi, iki sanduka puşideleri tecdid, zeminine hasır döşenmiş, yanındaki muallaimhane tamire muhtaç lakin mütevellisi Bursa'da değil..
Bülbül Hatun Türbesi, türbe tamamen mahv u harab vaziyette, acilen tamire muhtaç lakin mütevellisi Bursa'da değil…
Gülçiçek Hatun Türbesi, Türbe mamur fakat puşideleri ve hasırı tecdid edilmek ister….
Çelebi Mehmet Türbesinde medfune Hafsa Sultan'ın puşidesi yoktur.
Azep Bey türbesi külliyen münhedim camisi ise tamire muhtaç…
Bedreddin Pars Bey Türbesi, biraz harab durumda, sıvaları tamamen dökülmüş, kapısı yok, imareti kapalı, camisi de tamire muhtaç…

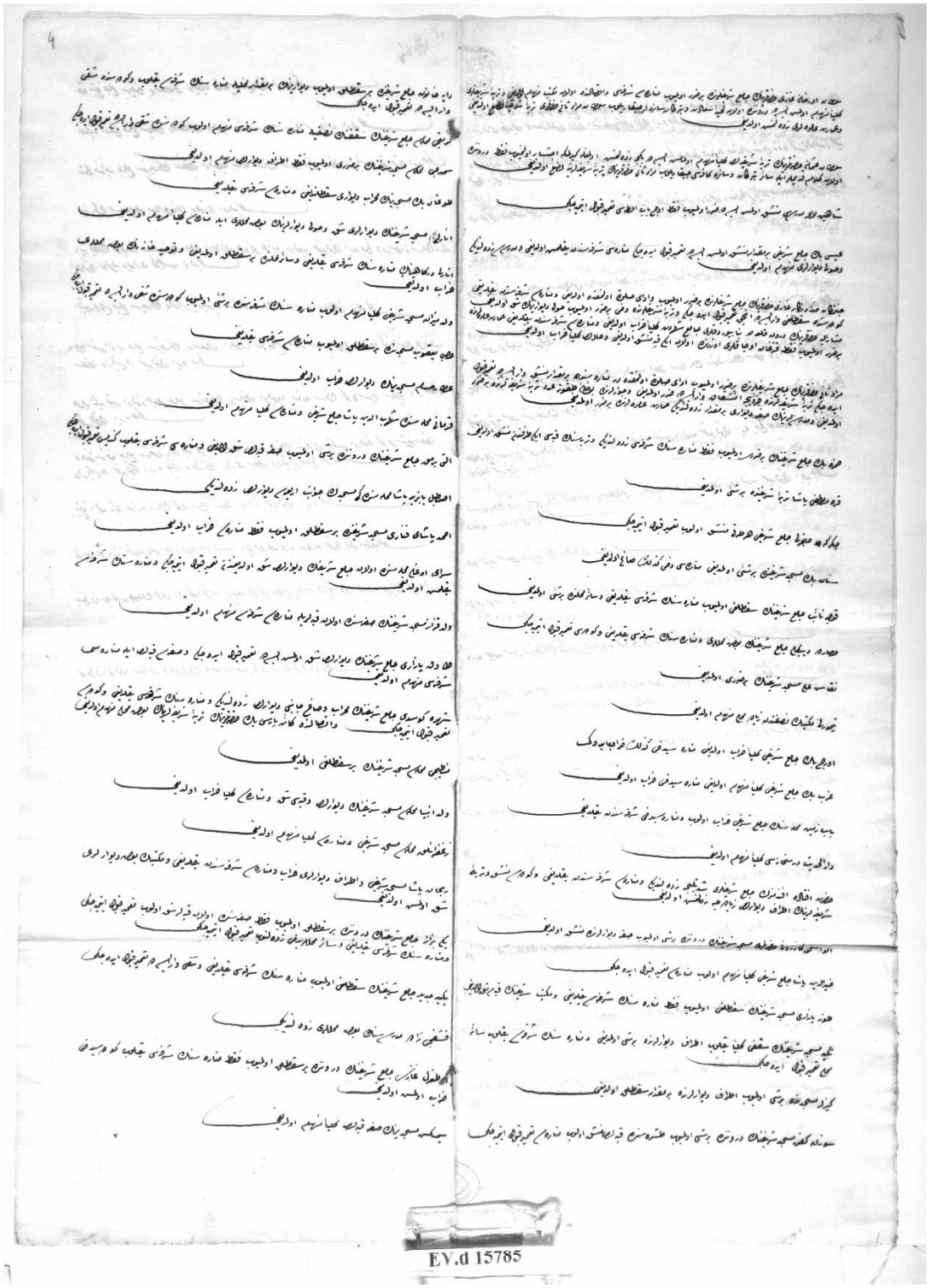
EK 2 BOA.EV.d.15785 kodlu belge ve transkripsiyonu

BOA.EV.d.15785 (H.29 Zilhicce 1271 / M.12 Eylül 1855) tarihli belge (4 sayfa) Bursa'da vuku bulan depremden dolayı cami, türbe ve diğer hayratın durumlarının tespiti hakkında belge.

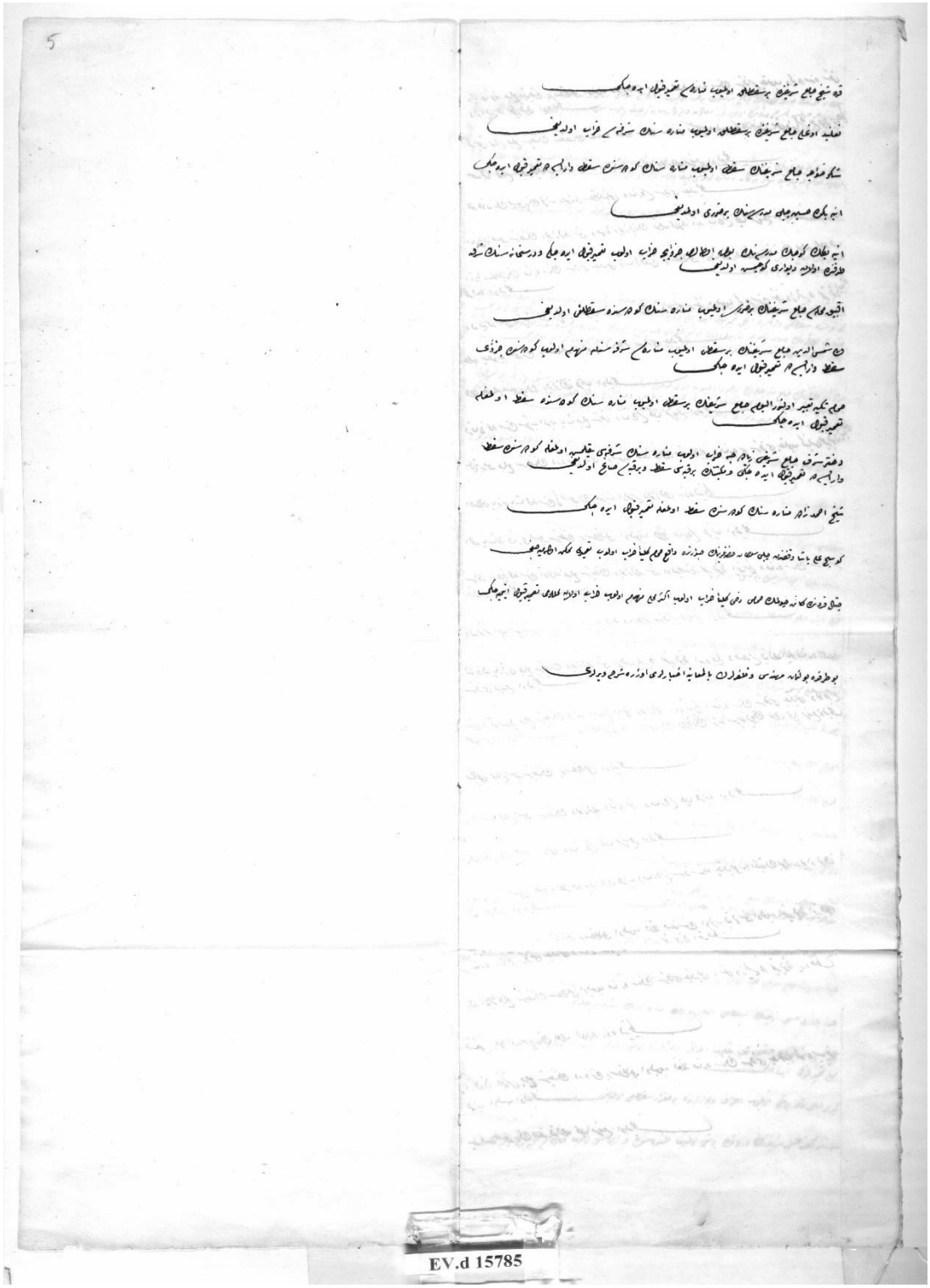

EV.d 15785

EV.d 15785

EV.d 15785

BOA.EV.d.15785

[Transkripsiyon]

“Bu defa vukû‘ bulan hareket-i arzda mahrûse-i Bursa’da vâki‘ cevâmi‘ ve mesâcid ve etrâb-ı şerîfe ve sâir hayrâtın keyfiyetleridir ki ber-vech-i âtî zikrolunur.
Hazret-i Emîr Efendimiz câmi‘-i şerîfinde bir sakat olmayub fakat iki ‘aded minâreleri pekce zedelenmiş olduğundan hedmleri lâzım geleceği ve havlî duvarları münşakk ise de zarar gelmeyeceği ve türbe-i şerîfeleri derûnunda bir sakatlık olmayub fakat pencerelerinin üç ‘adedi üzerleri cüz’îce münşakk olmuş ise de bir zararı olmayacağı ve ‘imâret-i ‘âmirelerinin fırın ve mahall-i sâiresi külliyyen münhedim olub fodulası muvakkaten Çelebî Sultân Mehmed Hân hazretleri ‘imâret-i ‘âmirelerinde tabh olunduğu ve kârgîr helâları külliyyen münhedim olduğu ve müşârun-ileyh hazretlerinin civârlarında vâki‘ Cezerî Kasım Paşa vakfından medrese ziyâde harâb olduğu,
Zeynîler Mahallesi câmi‘-i şerîfinde bir şey olmayub minâresinin şerefesine kadar yıkılmış olduğu ve mahalle-i mezkûrede ‘Abdullatîf Kudsî Hazretlerinin türbe-i şerîfleri külliyyen münhedim olduğu ve Zeyniyye Mektebi dahi harâb olduğu,
Fazlu’llâh Paşa Mahallesi’nde mekteb-i şerîfin cüz’î duvarı şakk olduğu,
İbn Bezzâz Cami‘-i Şerîfi sakat olmayub fakat minâresinin şerefesine kadar münhedim olduğu,
Hacı Seyfeddîn Câmi‘-i Şerîfi’nin minâresinin şerefesi harâb olub gövdesinde olan şakk ta‘mîr kabul ideceği ve mektebinin münhedim olduğu,
Mücellidî Câmi‘-i Şerîfi’nin mihrâb tarafında olan duvarının bir mikdâr yıkılmış olduğu,
Sultân Yıldırım Câmi‘-i Şerîfi’nde bir sakat olmayub edâ-yı sâlât olunmakda ise de ancak minâresi şerefesine kadar yıkılmış ve gövdesi pekce zedelenmiş idüğünden câmi‘-i şerîfe mazarratından ihtirâzen hedmi lâzım geldiği türbe-i şerîfeleri derûnunda bir sakat olmayub fakat sofa kubbeleri münşakk olmuş ve medresesinin kubbeler tarafında olan odaların sofa kubbeleri münhedim olub cevânib-i erba‘ası zarârsız olduğu ve ‘imâret-i ‘âmireleri fırınında ve destgâhında bir sakatlık olmayub fodulası tabh olunmakda ise de sâir mahalli münhedim olduğu civârında Mollâ Yegân Medresesi’nin odalarında ve duvarlarında bir sakatlık olmayub fakat çamaşırhânesi münhedim olduğu,

Müşârun-ileyhin civârında Çukur Mahalle Mescid-i Şerîfi duvarları şakk olduğu,
Selîm-zâde Câmi‘-i Şerîfi’nin üç duvarı şakk ve ba‘zı mahalleri münhedim ve minâresi külliyyen harâb olduğundan inhidâmı lâzım geleceği,
Eşref-zâde Dergâhı tevhid-hânesinde bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesi türbenin üzerine yıkılmış idüğünden türbe-i şerîfin ekser mahalli münhedim olduğu,
Hoca Taşkın Mescid-i Şerîfi’nin kubbe ve etrâf duvarları külliyyen şakk olub minâresi şerefesine kadar münhedim olduğu,
Bâyezîd Paşa Mescid-i Şerîfi’nin bir mikdâr sıvaları dökülmüş ise de medresesinde bir sakatlık olmadığı,
Çelebî Sultân Mehmet Hân Hazretlerinin Câmi‘-i Şerîflerinde bir sakatlık olmayub fakat kapısı üzerinde vâki‘ kubbenin kenâr ta‘bîr olunan mahalli harâb olduğu ve edâ-yı sâlât olunmakda bulunduğu ve minâresi şerefesine kadar münhedim ve temeline kadar münşakk olub hedm olunmadığı hâlde mazarrât edeceği ve câmi‘-i şerîf havlîsinde şadırvân ve havlî duvarları külliyyen münhedim olduğu ve türbe-i şerîflerinde bir şey olmayub fakat havlîsinde olan duvarlarının münhedim olduğu ve ‘imâretde ba‘zı mahalleri cüz’îce zedelenmiş olduğu medresesinde bir şey olmadığı,
Müşârun-ileyh civârında vâki‘ ‘Abdülvâsi‘ Efendi Vakfı’ndan mekteb-i şerîfin duvarları şakk olduğu.
Kösec ‘Alî Paşa Vakfı’ndan bir bâb medresenin duvarları külliyyen şakk olduğu.
Hundî Sultân Hazretlerinin türbe-i şerîfelerinde bir şey olmayub fakat havlîsinin etrâf duvarlarının ba‘zıları münhedim olduğu,
İncirlice Mahallesinde Hasan Efendi Mescidi külliyyen ve minâresi şerefesine kadar harâb olduğu,
Mahalle-i mezkûre mescid-i şerîfi külliyyen harâb olduğu,
Hacı Sevindik Mescid-i Şerîfi’nin bir ‘aded penceresi ile havlîsinin ba‘zı duvarları münhedim olduğu,
Meydancık Mescid-i Şerîfinde bir sakat olmadığı ve mektebinin ba‘zı mahalleri harâb olduğu,
Tatarlar Mescid-i Şerîfi’nde bir şey olmadığı,
Pazar-ı Esb Câmi‘-i Şerîfi’nde bir şey olmayub minâresinin şerefesi düşdüğü ve ortası şakk olduğu ve havlî duvarları ba‘zı mahalleri münhedim olduğu,

Kanberler Câmi‘-i Şerîfinin sakat olmayub fakat minâresi şakk olduğundan hedmi lâzım geleceği,

Kız Ya‘kûb Mescid-i Şerîfi’nin duvarları şakk ve ba‘zı mahalleri münhedim ve minâresi bir mikdâr zedelenmiş olduğu,

Timurtaş (Demirtaş) Câmi‘-i Şerîfi’nin ba‘zı mahalleri zedelendiği ve minâresinin şerefesi düşüp ve ortasında şakk var ise de ta‘mîri mümkin olduğu ve ‘imâreti dahi harâb olduğu,

Bedreddîn Câmi‘-i Şerîfi’nde sakatlık olmayub havlî duvarlarında ba‘zı mahalliyle fakat minâresi harâb olduğundan kemeriyesine kadar inhidâmı lâzım geleceği,

Ahmed Dâ‘î Câmi‘-i Şerîfi’nde bir şey sakat olmayub minâresinin nısfına kadar şakk olduğundan mahall-i mezkûra kadar inhidâmı lâzım geleceği ve câmi‘-i mezkûr civârında kârgîrden mebnî mektebde zarar olmayub fakat havlî duvarı münhedim olduğu,

Boyacıkulu Cisri’nin iki taraf duvarlarının ba‘zı mahalli münhedim ve kemerinin tarafeyni münşakk olduğu ve Sedbaşı Cisri dahi bu heyette olduğu,

Kârgîrden mebnî Irgandı Köprüsü’nün üzerinde olan kemerin iki başları münhedim ve yukarısına kadar münşakk olduğu, asıl cisrinde bir zararı olmadığı,

Câmi‘-i Kebîr’in beş aded kubbelerin taşları tecdîdi lâzım geleceği ve sâirleri ta‘mîr kabul ideceği ve iç minâresinin şerefesi yıkılub bir mikdâr şakk var ise de ta‘mîr kabul edeceği ve dış minâresinin şerefesi yıkılmış ise de mahalli sâiresinde bir sakatlık olmadığı cevânib-i erba‘ası duvarlarında dahi bir sakatlık olmadığı,

Hacı Baba Mescid-i Şerîfi’nde bir şey olmayub sofası duvarları münşakk olduğu ve minârenin gövdesinin cüz’îce sakat olub ta‘mîr kabul ideceği,

İshak Şâh Mescidi’nin bir şeyi olmayub minâresi şerefesinden münhedim olduğu,

Hacı İskender Mescidi’nin bir şeyi olmayub fakat minâresi şerefesinden yıkılmış ve gövdesi ta‘mîr kabul itmeyeceği.

Namazgâh Câmi‘-i Şerîfi’nin duvarı ve minâresi cüz’î zedelenmiş ise de ta‘mîr kabul ideceği,

Umûr Bey Câmi‘-i Şerîfi’nin yesâr cânibindeki kubbe şakk olub ta‘mîr kabul etmeyeceği ve minâresinden bir mikdâr şakk var ise de ta‘mîr kabul ideceği,

Karaağaç Mahallesi’nde olan minârenin altı vîrân olub cüz’î mesârif ile ta‘mîri mümkün idüğü,

Nureddîn Efendi'nin konağının ittisâlinde mescid ve minârenin şerefesi yıkıldığı,
Hoca Tayyib Mescid-i Şerîfi'nin kubbesinin münşakk olduğu ve etrâf duvarları münhedim olduğu ve minâresi kezâlik harâb olduğu,
Selçuk Sultân Mescid-i Şerîfi'nde bir şey olmayub havlîsinin etrâf duvarlarının ba'zıları münhedim olub ve minâresi şerefesinden yıkılmış ve ba'zı kubbe saçağına zarar vermiş ise de ta'mîr kabûl ideceği,
Kaygan Câmi'-i Şerîfi külliyyen münhedim olmuş ve kurşunları toplanmakda bulunmuş olduğu,
'Atîk Paşa Pazarı'nda olan Dâvud Paşa Câmi'-i Şerîfi'nin yemîn tarafında bulunan duvarı zedelendiği ve sâir duvarlarının kirpileri yıkılmış olduğu,
Yiğid Köhne Câmi'-i Şerîfi'nin hiç sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve ortasından münşakk var ise de ta'mîr kabûl ideceği,
Abdâl Mehmed Hazretlerinin Câmi'-i Şerîfi'nde sakatlık olmayub şerefesi yıkıldığı ve gövdesi dahi ziyâde münşakk olduğundan hedmi ve câmi'-i mezkûr taşra kubbelerinde bir mikdâr sakatlık olub tîz elden yıkılmadığı sûretde ileride şiddet-i boranda mesârif-i kesîreye dûçâr olacağı,
Hacı İlyâs Câmi'-i Şerîfi'nin külliyyen sakatlığı olub minâresinin ta'mîr kabûl itmeyeceği,
Hacı Yûnus Mescid-i Şerîfi'nin her tarafı zedelendiği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesinde şakk var ise de ta'mîr kabûl ideceği,
Kara Kâdî Câmi'-i Şerîfi'nin sakatı olmayub minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesinden dahi şakk olmuş olduğundan nısfını etdirmekle ta'mîr kabûl ideceği,
Şerefüddîn Paşa Câmi'-i Şerîfi'nde bir şey olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve bir mikdâr şakk olmuş ise de ta'mîr kabûl ideceği,
Alaca Mescid'in bir sakatlığı olmayub fakat minâresinin külliyyen şakk olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği,
Tavuk Pazarı Câmi'-i Şerîfi'nin kubbesi duvarları şakk olub minâresinin dahi şerefesi yıkılub ve gövdesi şakk olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği ve medresesinin hücrelerinin ana duvarları zedelendiği ve havlî duvarları dahi kezâlik harâb olduğu,

Münzevî Hacı ‘Abdullah Efendi Hazretlerinin dergâhından olan tevhîd-hânenin cüz’îce sakatlığı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği ve minâresinin inşikâkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,

Hoşkadem Mescidi’nin sakatlığı olmadığı ve minâresi bir mikdâr şakkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,

Sarı ‘Abdulllah Mescidi’nin ba‘zı mahallerinin sıvası döküldüğü ve minâresinin şerefe ve sâir mahallinde olan inşikâkları ta‘mîr kabûl ideceği,

Hacılar Câmi‘-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesi ziyâdece sakat olduğu,

İbrâhîm Paşa Câmi‘-i Şerîfi’nde ve mekteb-i münîfinde bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesinin tecdîdi lâzım geleceği ve sâir mahallllinde olan şakk ta‘mîr kabûl ideceği,

Hoca ‘Alî Câmi‘-i Şerîfi’nin bir sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesi zedelendiği,

Tahtalı Mescid-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmadığı,

Çardak Mescid-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmadığı,

Başçı Câmi‘-i Şerîfi’nin hiç sakatı olmayub fakat minâresinin bir mikdâr şakkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği ve medresesinin hücrelerinin ba‘zılarının kubbeleri münşakk olub ta‘mîr kabûl ideceği,

Maksem Câmi‘-i Şerîfi’nin sofa kubbeleri münşakk olub ta‘mîr kabûl ideceği ve minâre ziyâdece inşikâkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği ve mekteb-i şerîfinin etrâf duvarları ve kubbesi külliyyen münşakk olduğu,

Hammâm Tekye ta‘bîr olunur Saçlı Ahmed Efendi Câmi‘-i Şerîfi’nde bir zarar yok ise de minâresi sakat olduğu,

Mecnûn Dede Mahallesi’nde Çakır Ağa Câmi‘-i Şerîfi’nin ba‘zı mahalli zedelendiği ve sofa kubeleri külliyyen münhedim olduğu ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahallinde olan inşikâkı ta‘mîr kabûl ideceği,

Veled-i Vezîrî Câmi‘-i Şerîfi’nin kubbesi münşakk olub ta‘mîr kabûl ideceği ve sofa kubbeleriyle minâresi şiddetli zedelenmiş olduğundan ta‘mîr kabûl itmeyeceği,

Sağrıcı Sungur Mescid-i Şerîfinin sofasında olan kubbesi külliyye münhedim olduğu ve minâresi ziyâdece zedelenüb ta‘mîr kabûl etmeyeceği,

Bilecik Mahallesi Mescidi’nin bir sakatlığı olmadığı,

Hacı Sevinç Mescidi'nin bir sakatlığı olmayub fakat türbe-i şerîfe külliyyen münhedim olduğu,

Vezîrî Mescid-i Şerîfi'nin yesâr cânibindeki duvarlar bir mikdâr çatısı sakatlandığı ve minâresinin şerefesi yıkılub ba'zı mahalli şakk olub ta'mîr kabûl ideceği,

Pınarbaşı'nda olan câmi'-i şerifin sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesinde şakk var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Yeşil Türbe Mescid-i Şerîfi'nin etrâf duvarları bir mikdâr zedelendiği ve minâresinin şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Hisar'da Sürmeli Mescidi'nin etrâf duvarları bir mikdâr münşakk olub ta'mîr kabûl ideceği ve sofa kubbeleri külliyyen münşakk olub ta'mîr kabûl itmeyeceği,

'İsâ bin Fenârî Mescidi'nin derûnunda bir sakatlık olmayub sofa kubbeleri külliyyen zedelenüb ta'mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinde bir şey olmadığı,

'Alâaddîn Mescid-i Şerîfi'nin bir zararı olmadığı,

Alacahırka Mescid-i Şerîfi'nin duvarında cüz'îce şakkı var ise de zararsız idüğü ve minâresinin şakkı olub ta'mîr kabûl ideceği,

Bâb-ı Siccîn Mescid-i Şerîfi'nin zararı olmayub cüz'îce mihrâb duvarı münşakk olduğu,

Şeyh Konevî Mescid-i Şerîfi'nin derûnunda sakatlığı olmayub sofası zedelenüb ta'mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahalleri ziyâdece şakk olduğu,

Mollâ Fenârî Hazretlerinin Mescid-i Şerîfi'nin duvarları ortasından münşakk olub minâresinin kürsîden bir mikdâr şakk olduğu ve ta'mîr kabûl ideceği,

Somuncu Baba Hazretlerinin Mescid-i Şerîfi'nin hiçbir sakatlığı olmadığı ve minâresi dahi kezâlik,

Hazret-i Üftâde Efendimiz hân-gâhında olan câmi'-i şerifin tevhîd-hânesinde bir şey olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesinde cüz'îce inşikâk olub ta'mîr kabûl ideceği,

Üçkuzular Câmi'-i Şerîfi'nin mihrâb duvarı münşakk olub saçakları yıkıldığı ve minâresinin şerefesi pek zedelenmiş olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği,

'Alî Paşa Câmi'-i Şerîfi'nin kubbesi duvarlarından başka çok mahalli münhedim olduğu ve ta'mîr kabûl itmeyeceği,

'Arablar Mahallesi Mescidi'nin etrâf duvarları her tarafdan şakk olduğu,

Kademeri Câmi‘-i Şerîfi’nin derûnunda sakatlığı olmayub sofa tarafı külliyyen münhedim olduğu ve minâresinin şerefesi yıkıldığı,

Sedbaşı sûkunda kâin câmi‘-i şerifin sakfında bir sakatı olmayub fakat minâresi şerefesine kadar münhedim ve mâ‘adâ iki mahalli olub mektebi ve etrâf havlî duvarları harâb olduğu,

Sultân Orhân Gâzî Hazretlerinin Câmi‘-i Şerîflerinde bir zarar olmayub minâresi şerefesi ve ittisâlinde olan mekteb münhedim olduğu ve türbe-i şerîfleri külliyyen münhedim olmuş ise de derûnunda olan lihye-i sa‘âdet ve teberrükât-ı sâireler çıkarılub Sultân Murâd-ı Sânî Hazretleri türbe-i şerîfine vaz‘ olunduğu ve ‘imâret-i ‘âmireleri zedelenmiş olduğu,

Sultân ‘Osmân Hazretlerinin türbe-i şerîfeleri külliyyen münhedim olmamış ise de pekçe zedelenmiş olmağla girilmeye ictisâr olunmayub fakat derûnunda olan kelâm-ı kadîmler ile sâir teberrükât ve sâire kâffesi çıkarılub Murâd-ı Sânî hazretlerinin türbe-i şerîflerine vaz‘ olunduğu,

Şahin Lâlâ Medresesi münşakk olmuş ise de zarar olmayub fakat üç bâb odası ta‘mîr kabûl itmeyeceği,

‘İsâ Bey Câmi‘-i Şerîfi bir mikdâr münşakk olmuş ise de ta‘mîr kabûl ideceği minâresi şerefesinden yıkılmış olduğu ve medresesi zedelenmiş ve havlî duvarları münhedim olduğu,

Cennet-mekân Hudâvendigâr Gâzî Hazretlerinin Câmi‘-i Şerîflerinde bir zarar olmayub ve edâ-yı sâlât olunmakda olduğu ve minâresi şerefesinden yıkıldığı gövdesinde sakatlığı var ise de ancak ta‘mîr kabûl ideceği ve türbe-i şerîflerinde dahi bir zarar olmayub havlî duvarlarının şakk olduğu müşârun-ileyh hazretlerinin derûn-ı kal‘ada binâ buyurdukları Câmi‘-i Şehâdet külliyyen harâb olduğu ve minâresi şerefesinden yıkıldığı ‘imâret-i ‘âmirelerinde bir zarar olmayub fakat kazgan ocakları üzerinde olan iki kubbe münşakk olduğu ve helâları külliyyen harâb olduğu,

Murâd-ı Sânî Hazretlerinin Câmi‘-i Şerîflerinde bir zarar olmayub ve edâ-yı sâlât olunmakda olduğu ve minâresinde bir mikdâr münşakk var ise de ta‘mîr kabûl ideceği türbe-i şerîfelerinde cüz’îce inşikâk var ise de zarâr olmadığı ve civârlarında bulunan dokuz ‘aded türbe-i şerîfelerinde bir zarar olmadığı ve medreselerinin sofa duvarı bir mikdâr zedelendiği ‘imâret-i ‘âmirelerinde bir zarar olmadığı,

Hamza Bey Câmi‘-i Şerîfi’nin bir zararı olmayub fakat minâresinin şerefesi zedelendiği ve türbesinin kubbesi iki tarafından münşakk olduğu,

Kara Mustafâ Paşa Türbe-i Şerîfi’nde bir şey olmadığı,

Çekirge Hançerli Câmi‘-i Şerîfi her tarafı münşakk olub ta‘mîr kabûl itmeyeceği,

Sinân Bey Mescid-i Şerîfi’nin bir şeyi olmadığı, minâresi dahi kezâlik sağ olduğu,

Koca Nâib Câmi‘-i Şerîfi’nin sakatlığı olmayub minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahallinde bir şeyi olmadığı,

Hisâr’da Dikili Câmi‘-i Şerîfi’nin ba‘zı mahalleri ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesi ta‘mîr kabûl itmeyeceği,

Nakkâş ‘Alî Mescid-i Şerîfi’nin bir zarârı olmadığı,

Timurlu (Demirli) Mektebi’nin nısfından ziyâde mahalli münhedim olduğu,

Oruç Bey Câmi‘-i Şerîfi külliyyen harâb olduğu, minâresi dahi kezâlik harâb idüğü,

‘Azeb Bey Câmi‘-i Şerîfi külliyyen harâb olduğu, minâresi dahi harâb olduğu,

Bâb-ı Zemîn Mahallesi’nin câmi‘-i şerîfi harâb olub ve minâresi dahi şerefesinden yıkıldığı,

Dâru’l-Hadîs dershânesi külliyyen münhedim olduğu,

Hazret-i Üftâde Efendimizin Câmi‘-i Şerîfleri şiddetlice zedelendiği ve minâresi şerefesinden yıkıldığı ve gövdesi münşakk ve türbe-i şerîfelerinin etrâf duvarları ziyâdece zedelenmiş olduğu,

Ebû İshak Kâzerûnî Hazretleri Mescid-i Şerîfi’nin derûnunda bir şey olmayub sofa duvarlarında münşakk olduğu,

Hayreddîn Paşa Câmi‘-i Şerîfi külliyyen münhedim olub minâresi ta‘mîr kabûl ideceği,

Tuz Pazarı Mescid-i Şerîfi’nin sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve mekteb-i şerîfinin kubbesi şakk olduğu,

Tekye Mescid-i Şerîfi’nin sakfı külliyyen yıkılub etrâf duvarlarında bir şey olmadığı ve minâresinin şerefesi yıkılub sâir mahalli ta‘mîr kabûl ideceği,

Kepezler Mescidi’nde bir şey olmayub etrâf duvarlarında bir mikdâr sakatlık olduğu,

Süzenkefen Mescid-i Şerîfi’nin derûnunda bir şey olmayub taşrasında kubbeleri münşakk olub minâresi ta‘mîr kabûl itmeyeceği,

Dâye Hâtûn Câmi‘-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmayub duvarının bir mikdâr mahalliyle minâresinin şerefesi yıkılub ve gövdesinde şakkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,

Kiremitçi Mahallesi Câmi‘-i Şerîfi’nin sakfının nısfıyla minâresinin şerefesi münhedim olub gövdesinde şakkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,

Simitci Mahallesi Mescid-i Şerîfi’nin bir zararı olmayub fakat etrâf duvarları münhedim olduğu,

Doğan Bey Mescidi’nin mihrâb duvarı sakatlandığı ve minâresi şerefesi yıkıldığı,

Enarlı Mescid-i Şerîfi’nin duvarları şakk ve havlî duvarlarının ba‘zı mahalleri ile minâresi külliyyen münhedim olduğu,

Enarlı Dergâhı’nın minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahallinde bir sakatlık olmadığı ve tevhîd-hânenin ba‘zı mahalleri harâb olduğu,

Veled-i Mîzân Mescid-i Şerîfi külliyyen münhedim olub minâresinin şerefesinde bir şey olmayub gövdesinde şakkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,

Hacı Ya‘kûb Mescidi’nde bir sakatlık olmayub minâresi şerefesi yıkıldığı,

‘Attâr Husâm mescidinin duvarları harâb olduğu,

Karamanî Mahallesi’nde Şehâbeddîn Paşa Câmi‘-i Şerîfi ve minâresi külliyyen münhedim olduğu,

Altıparmak Câmi‘-i Şerîfi’nin derûnunda bir şey olmayub kubbeleri şakk olduğu ve minâresi şerefesi yıkılub kendisi ta‘mîr kabûl ideceği,

Istabl-ı Bâyezîd Paşa Mahallesi’ndeki mescidin cevânib-i erba‘ası duvarları zedelendiği,

Ahmed Paşa Fenârî Mescid-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmayub fakat minâresi harâb olduğu,

Sarayoğlu Mahallesi’nde olan câmi‘-i şerifin duvarları şakk olduğundan ta‘mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinin şerefesi yıkılmış olduğu,

Veled-i Kazzâz Mescid-i Şerîfi’nin sofasında olan kubbeleriyle minâresi şerefesi münhedim olduğu,

Tavuk Pazarı Câmi‘-i Şerîfi’nin duvarları şakk olmuş ise de ta‘mîr kabûl ideceği ve sofası kubbeleri ile minâresi şerefesi münhedim olduğu,

Şehreküsdü Câmi‘-i Şerîfi’nin mihrâb ve sağ cânibi duvarları zedelendiği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesi ta‘mîr kabûl itmeyeceği ve ittisâlinde kâin Pars Bey Hazretlerinin türbe-i şerîfelerinin ba‘zı mahalli münhedim olduğu,

Mantıcı Mahallesi Mescid-i Şerîfi’nin bir sakatlığı olmadığı,

Veled-i Enbiyâ Mahallesi mescid-i şerîfinin duvarları ve kubbesi şakk ve minâresi külliyyen harâb olduğu,

Zağferânlık Mahallesi Mescid-i Şerîfi ve minâresi külliyyen münhedim olduğu,
Reyhân Paşa Mescid-i Şerîfi ve etrâf duvarları harâb ve minâresi şerefesinden yıkıldığı ve mektebinin ba‘zı duvarları şakk olmuş olduğu,
Yeni Bezzâz Câmi‘-i Şerîfi’nin derûnundan bir sakatlık olmayub fakat sofasında olan kubbeler şakk olub ta‘mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahalleri dahi zedelenüb ta‘mîr kabûl itmeyeceği,
Yiğid Cedîd Mescid-i Şerîfinin sakatlığı olmayub minâresinin şerefesi yıkıldığı ve şakkı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,
Kuşakcızâde Medresesi’nin ba‘zı mahalleri zedelendiği,
Ertuğrul Gazi Câmi‘-i Şerîfi’nin derûnunda bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkılıp gövdesi dahi harâb olmuş olduğu,
Sîmkeş Mescidi’nin sofa kubbeleri külliyyen münhedim olduğu,
Kara Şeyh Câmi‘-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmayub minâresi ta‘mîr kabûl ideceği,
Na‘l-bendoğlu Câmi‘-i Şerîfi’nde bir sakatlık olmayub minâresinin şerefesi harâb olduğu,
Şeker Hoca Câmi‘-i Şerîfi’nin sakatı olmayub minâresinin gövdesinde sakatı var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,
İnebey’de Hüseyin Çelebi Medresesi’nin bir zarârı olmadığı,
İnebey’in Küçük Medresesi’nin ba‘zı odaları cüz’îce harâb olub ta‘mîr kabûl ideceği ve ders-hânesinin şerefe tarafında olan duvarı göçmüş olduğu,
Akbıyık Mahallesi Câmi‘-i Şerîfi’nin bir zarârı olmayub minâresinin gövdesinde sakatlığı olduğu,
Velî Şemseddîn Câmi‘-i Şerîfi’nin bir sakatı olmayub minâresi şerefesinden münhedim olub gövdesinde cüz’îce sakat var ise de ta‘mîr kabûl ideceği,
Hammâm Tekye ta‘bîr olunur el-yevm Câmi‘-i Şerîfin bir sakatı olmayub minâresinin gövdesinde sakat olmağla ta‘mîr kabûl ideceği,
Duhter-i Şeref Câmi‘-i Şerîfi ziyâdece harâb olub minâresinin şerefesi yıkılmış olmağla gövdesinde sakat var ise de ta‘mîr kabûl ideceği ve mektebinin bir kubbesi sakat ve bir kubbesi sağ olduğu,
Şeyh Ahmedzâde minâresinin gövdesinde sakat olmağla ta‘mîr kabûl ideceği,
Kösec ‘Alî Paşa Vakfı’ndan Çelebi Sultân Hazretlerinin civârında vâki‘ hammâm külliyyen harâb olub ta‘mîri mümkin olamayacağı,

Çatalfırın'da kâin Çömlek Hammâmı dahi külliyyen harâb olub ekser mahalli münhedim olub harâb olan mahalleri ta'mîr kabûl itmeyeceği,
Bu tarafda bulunan mühendis ve kalfaların bi'l-mu'âyene ihbârları üzre şerh verildi."

EK 3 Seyahatnamelerde Muradiye Külliyesi Türbeleri

1824, Ignaz von Brener (s.26)

“Ganz ausserhalb den Vorstädten steht noch auf einer kleinen , aber steilen An höhe , von mehrern Ruinen umgeben , eine andere Moschee, die eben wie die vori ge , eine griechische Kirche war. Nere sowohl als äussere Verkleidung ist voп weissem Marmor. Noch eine, auf der Strasse nach den Bädern gelegene, dient verschiedenen Prinzen osmanischen Geblütes zur Grabstätte, hat aber an sich mehr das Ansehen eines Staatsgefängnisses, als ei ner kaiserlichen Gruft.” (Brenner, 1824)

[Transkripsiyon]

Banliyölerin hemen dışında, birkaç kalıntıyla çevrili küçük ama dik bir tepenin üzerinde, bir önceki gibi bir Rum kilisesi olan başka bir cami daha var. İç ve dış kaplama beyaz mermerden yapılmıştır. Hamamların hemen yanındaki sokakta yer alan bir diğeri ise Osmanlı soyundan gelen çeşitli şehzadelerin mezar yeri olarak hizmet vermekte; ancak kendi başına bir imparatorluk mezarından çok bir devlet hapishanesi görünümündedir.

1862, Audéric de Moustier, (s.247)

“A moins de réparations prochaines, sur lesquelles il ne faut guère compter, la Turquie aura bientôt perdu l'un de ses plus nobles édifices. Le revêtement de faïence qui enveloppait les minarets a disparu depuis longtemps. A l'entour des principales mosquées, parmi des groupes de platanes et de cyprès, on voit des kiosques carrés, ronds ou octogones, surmontés de coupoles et souvent décorés avec luxe ; ce sont les turbés, chapelles sépulcrales qui renferment les corps des sultans, de leurs proches et de personnages illustres. Ceux de Brousse abritent la dépouille mortelle des premiers sultans, depuis Osman jusqu'à Mourad II. La disposition intérieure est la même dans tous les turbés. Au milieu de la salle, un soubassement garni de marbre, de faïence et d'étoffes précieuses, porte les cercueils enveloppés dans des châles de cachemire et sur lesquels

sont placés des turbans et divers autres insignes ayant appartenu aux défunts. De gros cierges de cire, dans de riches chandeliers, sont habituellement disposés à l'entour de ces catafalques" (Moustier, 1862).

[Transkripsiyon]

"Güvenemeyeceğimiz onarımlar bir an önce yapılmazsa, Türkiye en asil yapılarından birini çok yakında kaybedecek. Minareleri kaplayan çini örtüler çoktan kaybolmuştur. Ana camilerin etrafında, çınar ve selvi ağaçlarının arasında, kare, yuvarlak veya sekizgen, kubbelerle örtülü ve çoğu zaman lüks bir şekilde dekore edilmiş köşkler görüyoruz; padişahların, yakınlarının ve ileri gelenlerin naaşlarının bulunduğu türbeler, mezar şapelleridir. Bursa'dakiler, Osman'dan II. Murad'a kadar ilk padişahların naaşlarını barındırıyor. Tüm türbelerde iç düzen aynıdır. Odanın ortasında mermer, çini ve kıymetli kumaşlarla kaplı bir kaidede, kaşmir şallara sarılmış, üzerine merhumun türbanları ve çeşitli nişanların yerleştirildiği tabutlar taşınıyor. Gösterişli şamdanlar içindeki büyük mumlar genellikle bu katafalkların etrafına yerleştirilir.

1869, Alexander von Warsberg

"Im Westen der Stadt, eigentlich in der Vorstadt, ist die Muradje, d. i. die Djami Murat II. und die zehn Grabcapellen seiner amilie. Die Moschee steht auf einer Terrasse erhöht über einem großen Platze. Prachtvolle Cypressen, durch Alter, Größe und Verknorpelung hrer Stämme die schönsten, die ich gesehen habe, sind davor auf der Terrasse. Die Vorhalle, die zu dem Haupteingange führt, ist aus fünf luftigen Rundbogen und breiten Gewölben so machtvoll gebildet, daß von dem hinteren Theile des Baues nur die Kuppel darüber emporragt. Dieser Porticus mahnt mich an die Feldherrnhalle zu München; der Vergleich enthüllt mir aber auch endlich die Fehler jenes Gärtnerischen Baues, von denen ich immer gehört, die ich aber nie hatte begreifen wollen. Jetzt erkenne ich ihn neben der harmonischen Vollendung des türkischen Kunstwerkes schuldig der Anmaßung in der Absicht und kleinlich in dem, was er geworden ist. Aber so steht in allen bildenden Künsten die Neuzeit neben der Vergangenheit, nicht blos erfindungsarm, auch

unvermögend in der Nachahmung und selbst mit türkischer Vergangenheit nicht zu vergleichen. Die Gräber sind neben der Moschee, von dem Platze in einem Hofe abgeschlossen. Ein kuppelgedecktes Thor führt zwischen en hohen Umfassungsmauern hinein; es ist ein Garten lauschig und still, kühl und wohlriechend, wie sie der Koran denen verspricht „so da glauben und das Gute thun“. Große Platanen, größer als die größten, die ich bisher gesehen, beschatten die grünen Wiesen, und blasse Rosen färben und umduften Alles, was ihren Ranken Wände und Stämme bietet; Nachtigallen singen und wiegen sich in den Zweigen, und fromme Männer mit ehrwürdigen Bärten, in langwallenden Kaftanen tragen andächtigen Jünglingen die Lehren des Korans vor. Zwischen den Bäumen und Büschen stehen die Mausoleen, ihre Thüren weit geöffnet, wie die Tempel geheimnißvoller Grade bereit, die Geprüften und Müden zu den seligen Freuden zu empfangen, die sie sich im Kampfe mit dem Leben verdient haben. So gebettet, wenn das Grab selbst schon mit den Reizen der anderen Welt geschmückt ist, wo bleiben denn dann die Schrecken des Todes? Achmed Veffick Effendi ließ eben in der Vorhalle die Gerüste zu den Restaurationsarbeiten aufschlagen. Eines der Gräber ist schon hergestellt; Pracht der Farben, der Steine, des Porzellans und schöner Schriftzüge ist daran auf das großartigste verwendet. An den anderen sah ich, daß bei diesen Bauten nicht blos zu flicken ist, was die Gewalt der Elemente zerstört hat, daß auch weggeräumt werden muß, was der Ungeschmack des vorigen Jahrhunderts, das der Türkei wie unseren Ländern den Zopf angehängt hatte, über das Werk einer früheren Zeit geklext hat. In allen fand ich dieselbe Tünche und dieselbe Malerei, wie sie die Ulu-Djami entstellt. Betrachte ich die Bemühungen, die hier an diesem einzigen Orte in dieser Richtung thätig sind, und erinnere ich mich an den Tadel, der bei uns von dem Verfalle der türkischen Kunstdenkmale erzählt, so fühle ich mich unwillkürlich verpflichtet nach dem zu fragen, was denn z. B. Das Kaiserthum Oesterreich für die Restaurirung seiner kirchlichen Bauten gethan habe? Ich finde unter den vielen, denen sie nothwendig wäre, nur den Stephansdom in Wien und die Marcuskirche zu Venedig, die von einer helfenden Künstlerhand berührt worden sind. Das nur jenen Leuten zur Entgegnung, welche die Türkei immer mit Vergleichen richten” (Warsberg, 1869).

[Transkripsiyon]

Şehrin batısında, aslında banliyöde Muradiye yani II. Murad Cami ve ailesine ait on mezar şapeli bulunmaktadır. Cami, geniş bir meydanın üzerinde yükseltilmiş bir teras üzerinde durmaktadır. Muhteşem selvi ağaçları, en güzeli yaşları, büyüklükleri ve budaklı gövdeleri nedeniyle terasta onun önünde gördüm. Ana girişe giden sundurma, beş havadar yuvarlak kemerden ve geniş tonozlardan öylesine güçlü ki, binanın arka kısmından sadece kubbe yükseliyor. Bu revak bana Münih'teki Feldherrnhalle'yi hatırlatıyor; ama bu karşılaştırma sonunda bana o bahçe binasının her zaman duyduğum ama asla anlamak istemediğim hatalarını da gösteriyor. Şimdi onu Türk sanat eserinin uyumlu mükemmelliğiyle birlikte tanıyorum; niyetinde küstahlık ve ne hale geldiği konusunda önemsizlik var. Ama tüm güzel sanatlarda modern çağ, geçmişin yanında hem buluş açısından eksik hem de taklit yeteneğinden yoksun, duruyor hatta Türk geçmişiyle kıyaslanamayacak durumda. Mezarlar caminin yanında, meydana kapalı bir avluda yer alıyor. Yüksek çevre duvarlarının arasından kubbeli bir kapı geçmektedir; Kur'an'ın "iman edip iyilik yapanlara" vaad ettiği gibi, rahat ve sessiz, serin ve hoş kokulu bir bahçedir. Şimdiye kadar gördüğüm en büyük ağaçlardan daha uzun olan büyük çınar ağaçları yeşil çayırları gölgeliyor ve soluk güller, asma duvarlarını ve gövdelerini sunan her şeyi renklendiriyor ve güzel kokular veriyor; bülbüller dallarda şarkı söyleyip sallanıyor, muhterem sakallı dindar adamlar uzun dalgalı kaftanlar içinde dindar gençlere Kuran öğretilerini okuyor. Ağaçların ve çalıların arasında, kapıları gizemli derecelerdeki tapınaklar gibi ardına kadar açık, denenmiş ve yorgun olanları yaşam mücadelesinde kazandıkları kutlu sevinçlere kabul etmeye hazır türbeler duruyor. Eğer mezar zaten öteki dünyanın cazibesiyle süslenmişse, o zaman ölümün dehşeti nerede? Ahmed Vefik Efendi, restorasyon çalışmaları için cami giriş holüne iskeleyi yeni kurdurdu. Türbelerden biri zaten restore edilmiş; renklerin görkemi, taşlar, çiniler ve güzel yazılar en muhteşem şekilde kullanılmış. Diğerlerinden gördüm ki, mesele sadece unsurların gücünün bu binalarda yok ettiği şeyleri onarmak değil, aynı zamanda Türkiye'ye ve ülkelerimize örgüyü bağlayan geçen yüzyılın kötü zevkini ortadan kaldırmaktır, daha önceki bir zamanın işine takılıp kalmıştı. Hepsinde Ulu Cami'yi çirkinleştiren aynı badanayı ve aynı tabloyu buldum. Bu yönde yürütülen çabaları bu tek yerde düşününce ve Türk sanat

eserlerinin çürümesiyle ilgili duyduğumuz kınamaları hatırladığımda, istemeden de olsa şunu sormak zorunda kalıyorum: Mesela İmparatorluğun nesi var? Avusturya dini binalarını restore etmek için ne yaptı? İhtiyacı olan pek çok kişi arasında, sanatsal bir elin dokunduğu Viyana'daki Aziz Stephen Katedrali ve Venedik'teki Aziz Mark Kilisesi'ni bulabiliyorum. Bu sadece Türkiye'yi sürekli karşılaştırmalarla yargılayanlara bir cevap.

1873, Ernst Heinrich Philipp August Haeckel

“Am anderen Ende von Brussa, nahe dem westlichen Eingang, liegt an einem höchst malerischen Platze, von hohen Platanen und Zypressen umgeben, die „Muradieh“, die Moschee und Gruftkirche Murads II., daran stoßend ein Dutzend Mausoleen, Kapellen und Schulen. In den Gruftkurchen hängen noch Kleider und Waffen der Sultane und ihrer Familien. Auf den Sarkophagen liegen schwarze Sammetdecken, mit Silber und Gold gestickt, davor der Koran und Gebetbücher in prächtigen alten Pergamentbänden mit feiner Malerei. Reizend ist der Garten vor dieser Moschee, in welchem jetzt eben Rosen, Lilien und Jasmin ihre Wohlgerüche ausströmten” (Haeckel, 2023).

[Transkripsiyon]

Bursa'nın diğer ucunda, batı girişine yakın, yüksek çınar ve selvi ağaçlarıyla çevrili çok güzel bir yerde, bir düzine türbe, şapel ve okula bitişik olan II. Murad'ın cami ve türbesi "Muradiye” bulunur. Padişahların ve ailelerinin kıyafetleri ve silahları hala türbelerde asılıdır. Lahitlerin üzerinde gümüş ve altın işlemeli siyah kadife battaniyeler, önlerinde ise Kuran ve dua kitapları, eski parşömen ciltlerinde güzel resimlerle süslüdür. Güllerin, zambakların ve yaseminlerin kokularını yaydığı bu caminin önündeki bahçe büyüleyici.

1877, Gallenga (s.44)

“There is nothing more admirable than some of the porcelain ornaments with which the walls of those temples and tombs are covered, or than the painted glass through which the light comes in at the windows. Unfortunately, even those relics of a better age, which

have survived the havoc of time, are suffering not from man's neglect but from his rapacity ; one of the beautiful demi-lunes in porcelain by which two of the windows in the tomb adjoining Murad's Mosque in the Shir Kigui suburb were surmounted has disappeared, being sold probably by the Mollahs to some of the amateurs, or collecteursvoleurs, who prowl about like ghouls seeking what they may devour. Our Greek dragoman, Pericles, was so enthusiastic in his admiration of the remaining demi-lune that he expressed himself ready to buy it at 200f. He might have safely given 200 with the certainty that in Paris or London it would fetch five times that sum" (Gallenga, 1877).

[Transkripsiyon]

Bu tapınakların ve mezarların duvarlarını kaplayan bazı çini süslemelerden veya pencerelere ışığın girmesini sağlayan vitraylardan daha hayranlık uyandıran bir şey yoktur. Ne yazık ki, zamanın tahribatından sağ kurtulabilen daha iyi bir çağa ait kalıntılar bile insanın ihmalinden değil, açgözlülüğünden muzdariptir; Çekirge banliyösündeki Murat Camisi'nin bitişiğindeki mezardaki iki pencerenin üzerinde yer aldığı çiniden yapılmış yarım ay şeklindeki panolardan biri ortadan kaybolmuş ve muhtemelen Mollalar tarafından ortalıkta sinsice dolaşan bazı amatörlere veya koleksiyonculara satılmıştır.. Yunan tercümanımız Perikles, yerinde kalan yarım ay şeklindeki panoya olan hayranlığından o kadar memnundu ki, onu 200 peniden satın almaya hazır olduğunu ifade etti. Paris ya da Londra'da bu meblağın beş katını getireceğinden emin olarak rahatlıkla 200 verebilirdi.

1910, Demetrius Coufopoulos, (s. 193)

"In Muradieh, as the quarter of the town in the immediate vicinity of the Mosque of Murat II. is called, are situated several mausoleums to sultans and princes. Artists and amateurs should not omit to visit it. The most interesting of the mausoleums is the Mausoleum of Murat II, which is unique as a sultan's last resting-place, the grave within it being a plain grass-planted mound edged with marble, while the dome above is pierced to allow the

rain and snow to fall on it, in accordance with the last wishes of Murat II. that his grave should be exposed to the weather like that of a poor man. Visitors are shown two heavy turbaned caps worn by Murat II., one of which was his Friday cap, and the other the one he wore on Bairam days. Admission the same as to the Brusa mosques. The Mausoleum of Prince Djem, son of Muhammad II, murdered at Naples by order of Pope Alexander Borgia, has the tiles of the same kind as those seen in the mosques. The horses' tails seen fixed to posts in this and other mausoleums are badges of rank formerly in use, but now obsolete. For a small extra fee the caretaker will show visitors Djem's prayer carpet and some miniature parchment manuscript Korans, which are well worth seeing. The Mausoleum of Mustapha, son of Suleiman the Great, murdered through the intrigues of Roxalana during the agitation for the accession to the throne to revert from father to son instead of to the eldest male relative. One of the two beautiful tiled panels over the windows on the outside near the gate has been removed, but the remaining one still to be seen is a gem of Persian ceramic art. The tiles in the interior of the mausoleum are fully equal to those in Rustem Pasha's Mosque at Constantinople. The Mausoleum of Mahmud, son of Bayazid II., contains some very fine tiles of a dark colour. This and the three preceding mausoleums are in charge of the same man, who expects to get 10 to 20 piastres according to the number composing the party of visitors" (Coufopoulos, 1910)

[Transkripsiyon]

"Muradiye'de, mahalleye adını veren II. Murat Camii'nin hemen yakınında, padişah ve şehzadelere ait çeşitli türbeler bulunmaktadır. Sanatçılar ve amatörler burayı ziyaret etmeyi ihmal etmemelidir. Türbelerin en ilginci, padişahların son dinlenme yeri olarak eşsiz olan II. Murat Türbesi'dir; Murad'ın son isteği üzerine içindeki mezar, kenarları mermerle kaplı düz bir çimenlik tümsektir ve üst kubbesi fakir bir adamın mezarı gibi yağmurun ve karın içeri girmesine izin verecek şekilde delik bırakılmıştır Ziyaretçilere II. Murad'ın giydiği, biri cuma, diğeri ise bayram günlerinde taktığı iki ağır türbanlı sarık gösterilmektedir. Türbe girişi, Bursa camileriyle aynıdır. Napoli'de Papa Alexander Borgia'nın emriyle öldürülen II. Mehmet'in oğlu Prens Cem'in türbesi de camilerdeki çinilerle aynı türdendir. Bu ve diğer mozolelerde direklere sabitlenmiş olarak görülen at

kuyrukları, daha önce kullanılan ancak artık kullanılmayan rütbe nişanlarıdır. Bekçi, küçük bir ekstra ücret karşılığında ziyaretçilere Cem'in seccadesini ve görülmeye değer bazı minyatür parşömen el yazması Kur'an'ları göstermektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Mustafa, babadan oğula geçmek için tahta çıkma ajitasyonu sırasında Roxalana'nın entrikaları sonucu katledilmiştir. Türbesinde kapının yakınındaki dış taraftaki pencerelerin üzerindeki iki güzel çini panelden biri kaldırıldı, ancak hala görülebilen geri kalan, İran çini sanatının bir mücevheridir. Türbenin iç kısmındaki çiniler, Konstantinopolis'teki Rüstem Paşa Camii'nin çinileriyle tamamen aynıdır. II. Bayezid'in oğlu Mahmud'un türbesinde çok ince, koyu renkli çiniler bulunmaktadır. Bu ve önceki üç mozoleden, ziyaretçilerin oluşturduğu sayıya göre 10 ila 20 kuruş almayı bekleyen aynı adam sorumludur.

1914, Louis Auguste Alphonse de Launay, (s. 205)

“Les turbés de la Mouradié, avec leurs coupoles bleutées, leurs murs roses ou oranges, leurs grands auvents de bois sculptes, dont quelques-uns merveilleux de ciselure, sont épars au milieu des feuillages bruissants où jasent les oiseaux et il semble, quand on reste à rêver près de ces morts heureux, que l'on soit transporté dans un des sites chantés par les poètes persans. A l'intérieur, l'un d'eux, celui de Moustapha, est revêtu de magnifiques faïences persanes à fleurs roses et bleues sur fond blanc. Un verset du Coran aux lettres blanches s'y dessine dans un merveilleux encadrement. Le turbé du prince Djem a des carreaux hexagonaux vert de mer à dessins dorés çömme ceux du turbé vert. Quant à Mourad I^"", le fondateur, il a eu en mourant la plus poétique des fantaisies, une de ces idées qui feraient aimer les Turcs s'ils étaient restés davantage soumis aux influences de l'Arabie et de la Perse au lieu de s'abandonner aux rudesses barbares de leur terroir original en Asie Centrale. Suivant son désir, un turbé, dont la coupole est portée par quatre colonnes et quatre piliers, est resté ouvert au centre, de manière que l'eau du ciel put tomber sur la terre verdoyante où repose le mort et que le murmure de la nature vint la nuit et le jour bercer son long sommeil” (Launay, 1914).

[Transkripsiyon]

Muradiye’nin mavimsi kubbeleri, pembe ya da turuncu duvarları, bazıları harikulade oyulmuş büyük oymalı ahşap saçaklarıyla Muradiye türbeleri, kuşların cıvıldadığı hışırdayan yapraklar arasında dağılmış durumda ve bu mutlu ölülerin arasında hayal kurarken, Pers şairlerinin anlattığı yerlerden birindeymiş gibi hissedersiniz. İçlerinden biri, Mustafa'nınki, beyaz zemin üzerine pembe ve mavi çiçekli muhteşem İran çinileriyle kaplıdır. Burada, muhteşem bir çerçeve içinde beyaz harflerle yazılmış Kuran'dan bir ayet vardır. Prens Cem'in türbesi, yeşil türbedeki gibi altın desenli deniz yeşili altıgen çini karolara sahiptir. Kurucusu II. Murat'a gelirsek, ölürken hayallerin en şiirseline sahipti; kendilerini Orta Asya'daki asıl vatanlarının barbar kabalığına kaptırmak yerine Arabistan ve İran'ın etkilerine daha fazla tabi kalsalardı Türkleri sevdirecek olan fikirlerden biri. Vasiyetine uygun olarak, kubbesi dört kolon ve dört sütun ile desteklenen türbenin ortası açık bırakılmıştır; böylece gökyüzünden gelen sular ölünün yattığı yeşil toprağa düşebilir ve doğanın şırıltısını uzun uykusunda gece gündüz bir ninni gibi dinleyebilir.

EK 4 Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanan 16.1.1952 tarihli raporu

16/I/1952

Muradiye Medresesi Tamiri

1- Dershanenin orijinal merdiveni bozulmuş, iki tarafı setli klâsik tertibe uymayan merdiven sistemi yapılmıştır.

2- Çini lâmbrinin altı sıva ile kapatılmıştır.

3- Alçı pençereler XV.Ci yüzyıl üslûbunda değildir.

4- Derzler devrinin derz tertibine uymamakta, bundan dolayı umumî tesiri bozmakta ve tarihî pateni değiştirmiş bulunmaktadır.

5- Binanın üstünden ahşap çatı kaldırılmıştır.

6- Sıvalı olan ayakların yarattığı tesir horasan derz yapılarak bozulmuştur.

7- Hiçbir yerde görülmeyen basık mozayık çörtenler çatı altını havalandırmak için açılan deliklere konarak mimarî karakteri değiştirmiştir.

8- Orijinal bacalar yıkılarak şekilleri değiştirilmiş ve basık beton harpuşta şeklinde külâhlar yapılmıştır.

9- Çatı altında bırakılmak üzere dış, yani üst yüzleri gayri muntazam ve muhtelif yükseklikte olan kubbeler kurşunla örtülmek kastile yontularak tahrip edilmiş ve bu şekilde kurşunlanmıştır.

10- Alemsiz çatı altı üzerine XVI.cı asır üslûbunda taş taklidi beton alemler konmuştur.

11- Kapının iki cenahındaki açık kemerli hücrelerden, çatı arasına çıkılan tonoz boşlukları tonoz gibi örülerek orijinalliği kaybedilmiştir

12- Binanın revak altındaki döşemeler bir tarafta 30, diğer tarafta 70 Cm. inilerek binanın orijinal proporsyonu bozulmuş ve bu indirmede sokl duvarları ve döşemeler tahrip edilmiştir.

13- Zemin seviyeleri inildiğinden ocak seviyeleri de aynı şekilde yıkılarak indirilmiştir.

14- Odaların tavanlarını teşkil eden beşik tonozlar ortadan delinerek ışık pençereleri açılmıştır.

15- Kapı ve pençere söveleri ahşaptan iken taşa çevrilerek kapı lentoları da taştan ve basık kemerli yapılmıştır.

16 -Pençereler taş söveleri dolayısiyle şekillerini kaybetmişlerdir.

17- Ahşap kapılar hiçbir üslûba uymamakta, zemin indiği için modern bir proporsyona sahip bulunmaktadır.

18- Basit olması lâzım gelen ocak başmakları narin şekillerile binanın karakterine uymamaktadır.

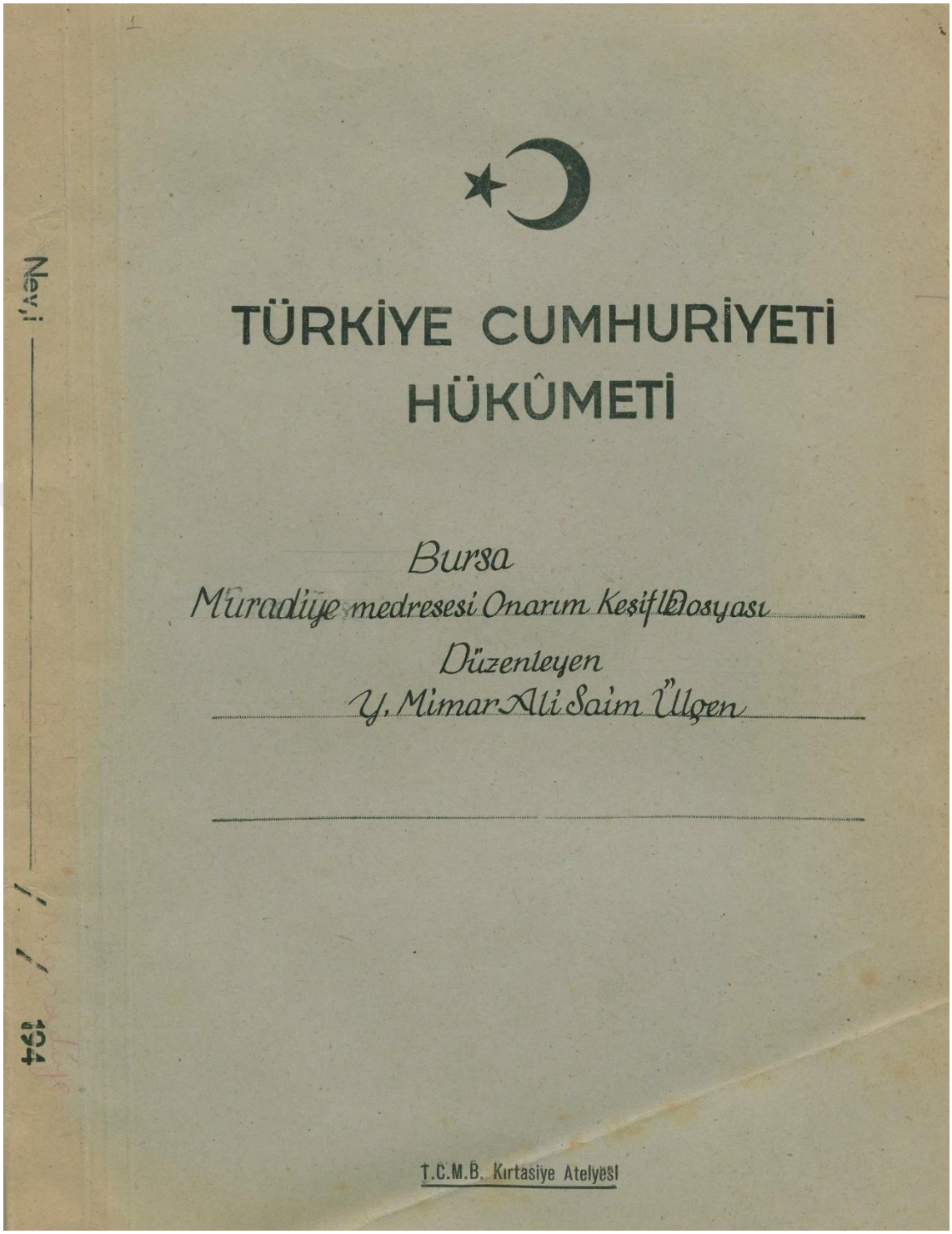
19- Revakları kapatan ahşap camekânlar mimariyi mahvedecek kadar ağır şekilli olup bir de bunlara kârgir sokl ilâve edilmiş bulunmaktadır.

20- Kapı girişindeki iki cenahtaki nişlerin üzeri murabba tuğla iken mozayığa çevrilmiş, ahşap hatıllar söküleрek yerlerine mermer pervaz konmuştur.

21- Ön cepheye köfeki taştan esasında olmayan bir sokl çıkıntısı ilâve edilmiştir. Bu çok çirkin görünmektedir.

22- Ayrıca cümle kapısı merdiveninin şekli değiştirilmek isteniyor.

23- Binanın çatısı esasta kurşun örtülü ve ahşaptan iken üstü kubbeye çevrildiği cihetle çatıya yeniden moloz ve toprak çıkartılarak meyiller verilmiş, tonozların istinatgâhı olan ve evvelce gayri muntazam ve tuğladan işlenmiş olan duvarlar söküleрek bunların hem şekilleri hem irtifaları hem de malzemeleri değiştirilmiş ve taştan yapılmıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HÜKÛMETİ

Bursa
Muradiye medresesi Onarım Keşif Dosyası
Düzenleyen
Y. Mimar Ali Saim Ülgen

T.C.M.B. Kırtasiye Atelyesi

2

1. kanuni Süleyman = 2659.91
2 - Devlet hatun = 895.77
3 - Ebe kadın = 1507.74
4 - Yeşil Türbe = 33809.71
5 - ihata duvarı ve kapı = 458.96
6. Yıldırım Medresesi = 9749.65
7 - Semaki evi = (5947.05) düş.
8 - Murad evi = 19971.21

69052.95

5

Muradiye Medresesi 1946 onarımına ait
Şartname ve seri döpri

1 - Kurşun toplanması :

Binanın setir malzemesi olan kurşunlar idare memrunun nezareti altında yerlerinden sökülerek toplanacaktır.Toplanan kurşunların üstünde moloz veya toprak bulunmıyacaktır.Tamamen süpürülecek ve temizlenecektir.Bu suretle toplanan kurşunlar lüzumu halinde müteahhit tarafından temin edilen ayarlı kantarla tartılarak müteahhide senet mukabilinde verilecektir.

Yukardaki şartlar içinde kurşun toplanması,temizlenmesi,gösterilecek yere nakil istifi ve lüzumunda tartılması beher kilosu (4) kuruştur.~~Temizlik~~

2 - Temizlik,Hedmiyat ve derz temizlemesi:

Medresenin kubbeleri ve duvarlarında üremiş bütün ağaç ve otlarla kırık ve kopmuş malzemeden taş,tuğla,ahşap,kurşun vesaire toplanarak her biri için gösterilecek depolara nakil ve istif edilecek moloz artıkları belediyenin göstereceği yere götürülüp oraya dökülecektir.Kubbelerin ve duvarların çürük derzleri temizlenecek süpürülecek ve yıkınarak inşaata hazır hale getirilecektir.Bu arada kontrollukça istenilen rölövelerde müteahhit tarafından yapılacaktır.

Yukardaki şartlar altında her türlü temizlik,derz açılması malzeme artıklarının toplanması ve istifi,her çeşit malzeme ve işçilik dahil maktuan(69000) kuruştur.

3 - Küfeki kesme taş duvar :

Kubbe cephesi ve kasnağında bozuk olanlar ile kontrolca gösterilecek olan diğer yerler som küfeki taşları kaba ve ince dişli kalemlerle işlenerek yerine 300 dozajlı çimento harcile vaz edilecektir. Taşların arasında örneklerine göre klasik tuğla tezyinatı ve silmeler işlenecektir. Taşların köşeleri şakulî ve faslı müştereklerı akçe geçmiyecek şekilde imtizaçlı olacak tuğlalarla birleştiği yerler örneklerine uygun olacaktır. Taşı, kaba ve ince dişlilerle işlenmesi 300 dozajındaki çimento harcile yerine vazı, iskelesi hepsi dahil m^3 (19179) kuruştur.

4 - Klâsik tuğla duvar :

300 dozajındaki çimento harciyle ve klâsiktuğla ile çürütülen tuğlaların yerlerine veya benzerlerine göre yenileri ayni şekil ve tarzda harç kalınlığı ile tuğla sıraları bir olmak ve gerekli yerleri kesme taş küfeki olmak şartiyle temiz işçilikle imâl edilecektir. Horasan derzi için derzleri üç santim derinliğinde boş olarak bırakılacaktır. İskele yapılması,klâsik tuğlası, temizlenmesi,300 Dozajındaki çimento harcı,duvarın imâli,iskelesi hepsi dahil m^3 (5874) kuruştur.

5 - Nebati olmayın özlü toprak elenip ve bol saman ile hazırlanacak olan çamur sıva en az bir gün dinlendirildikten sonra asgarî 5 Cm.Kalınlığında olmak üzere muntazam bir şekilde sıvanacaktır. Toprak nümunesi kontrollukça kabul edildikten sonra içinde kireçli,çimentolu,alçılı gibi harç parçaları ve kil,moloz bulunmıyacaktır.

Çamur sıva :

Yukardaki şartlar içinde toprağın elenmesi,10 kilo samanı, suyu,harcın imâli,24 saat dinlenmesi,harcın sıvanacak yere çıkarılması,sıvanın yapılması,ustası,amelesi hepsi dahil m^2(81) kuruştur.

6 - Hatıl ve saç :

0.95 X 0.10 eb'adındaki kuru çıralı çam kerestesi,Taş kısımlar üzere 0.4 X 0.04 X 0.04 açılan deliklere 15 Cm. boyunda dikine kurşun ile raptedilmiş olan kara çivilere delik açılarak geçirilecek ve çivilerin azamî 1.5 metrede bir olacak ve hatılların her iki ucunda raptedilmiş olacaktır.Tuğla olan kısımlarda kara çiviler hatılı delip geçmek üzere üstten çakılacaktır.2 m/m. lik galvanizli saç gönye şeklinde ihzar edilerek bu hatıllara çakılacak,kurşun onun üstüne 3 Cm.etek sarkmak şartile damlalık teşkil etmek üzere konulacak ve saç ile birlikte iç tarafa doğru da kıvrılacaktır.Hatıllar ve çiviler yerine konmadan evvel Süliyen ve katran ile boyanacaktır.

Yukardaki şartla içinde Çivi yuvaları açılması,15 Cm.boyundaki çivileri yerine başı aşağı konması,Kurşunlanması, 5 X 10 miktarındaki çıralı çam hatıllık kerestesi,hatılın çivilere çivilenmesi,2 m/m lik saçı,saçın hatıla tespiti,kara çivi ve

saçın iki kat süliyen ile boyası metre fiatı(649) kuruştur.

7 - Kurşun izabesiyle levha haline getirilmesi:

Depo edilen kurşunlar tartılarak müteahhide teslim edilecek, bu kurşunlar ocakta eritilerek tezgâhla en az 30 kilo olarak levha haline getirilecektir.Levhalar çatlak,delik,kat yapmış olmıyacaktır. Sıhanlarına dikkat edilecektir.Levhalar 100 X 140 Cm.eb'adında olacaktır.Kurşun alaturka usulde silgili dökülmüş ve levha haline getirilmiş olacaktır. Müteahhide tartılarak verilen kurşun ne kadar ise,izabe edilmiş ve levha haline getirilmiş kurşun da ayni miktarda iade edilecektir.Fire,toprak gibi eksiltme miktarı hesaba sokulduğundan müteahhit teslim aldığı kurşun miktarınca levha kalinde kurşun teslim edecektir. Kurşun toprağı daireye aittir.Kurşun izabesi için odunu, tezgâhın tanzim ve hazırlığı,ustası,amelesi,levha haline gtirilmesi fire farkı,tartılması,teslimi hepsi dahil kilosu(16) kuruştur.

8- Kurşun ferşi ve derzi :

Müteahhit tarafından izabe edilip getirilen kurşunlar alaturka usulde silgi ile dökülmüş olacak,delik,çatlak,kat yapmış,tane kurşun olmıyacak sihan her tarafta bir olacak,levhalar 140 X 100 eb'adında olup ağırlığı en az 30 kilogram arasında olacaktır. Çok rüzgâra maruz ve dik yerlerde daha küçük eb'adda ve daha ağır levhalar istenebilir.Bu levhalar amut istikamette de muntazam yiv ve muvazi kısımlarda da çift köstek ve son derece itinalı ve ustalıkla döşenecektir. levhalar döşenmeden evvel çamur sıva üzerine çırpılarla taksimat yapılıp levhalar buna göre kesilecktir.Açılan derzlere kurşun levhaların etekleri derzin içini kaplıyacak şekilde sokulacak ve çimento harç ile dezzlenecektir.Ferşiyeden çıkacak bütün kurşun parçaları idareye tartılarak bilabedel teslim edilecektir.Derz yerleri 4 Cm. derinliğinde ve 4 Cm.yüksekliğinde olacaktır.36 kiloluk kurşun levhası döşenecek yerin taksimatı,kurşunun döşenmesi,köstek yapılması, büyük başlı dövme kara çivisi,derzin açılması,derzlere kurşunun vazı ve çimento ile sıvanması ,işçilik ve malzemesi,kurşunun yukarıya nakli,kurşunun yukardaki şartlar içinde döşenmesi hepsi dahil kilosu (7) kuruştur.

9 - Yeni kurşun :

Müteahhit tarafından temin edilip getirilecek olan kurşunlar alaturka usulde silgi ile dökülmüş olacak delik,çatlak,kat yapmış,tane kurşun olmıyacak,sıhanı her tarafta ayni olacak, 1.40 X 100 eb'adında olup ağırlığı en az 30 kgr.olacaktır.Çok rüzgpara maruz ve dik yerlerde daha küçük eb'adda ve daha ağır levhalar istenebilir.Bu levhalar amut istikametlerde muntazam yiv ve muvazi kısımlarda da çift köstek ve son derece itina ile ustalarına döşetilecektir.Levhalar döşenmeden evvel çamur sıva üzerine çırpılarla taksimat yapılıp levhalar buna göre kesilecektir.Hazırlanmış olan hatıl ve saçın kısmına ayrı bir kurşun levha raptedilecektir.ve üstten gelen levha ile saç kısmın alnında katlanacak 3 C_m.uzunluğunda bir damlalık vücude getirilecektir.

Yukarda zikredilen şartlar dahilinde:Malzemenin getirilmesi,çatıya çıkarılması ve döşnmesi 1 Kgr.(172) kuruştur.

10 -Kurşun derzi açılması :

Kurşun kaplanacak satıhların yan duvarla olan faslı müştereklerinden asgari 25 Cm.ve yerine göre daha yüksek olmak üzere 5 C_m.genişliğinde en az 4 Cm.derinlikte taş ve tuğla kısımlar üzrine derz açılacaktır.Tuğla olan yerlerde bu derz daha derin ve geniş olacaktır.

Yukarda zikredilen şartlar dahilinde:derzlerin açılması,bilumum malzeme ve işçiliği ile 1 mt.(201) kuruştur.

11 - Horasan derz :

Duvarların üzerlerindeki bozuk ve dökülmüş derzler 3 Cm.derinlikte açılıp temizlendikten ve bulunması muhtemel nebat kökleri sökülüp yakıldıktan sonra horasan harcı ile gömme horasan derz yapılacaktır.Derz genişlikleri muntazam olup ufkiyet ve şakuliyetine dikkat edilecek harç taşı üzerine yıvışmıyacaktır.Derzlerin üst yönünde su durmaması için meyilli olacak ve bütün yüzleri mala ile bastırılarak perdahlanacaktır.D.40 sönmüş kireç ve 150 kilo çimento ile tuğla kumdan ibaret harçla yapılacaktır . Ykardaki şartlar içinde derzlerin 3 Cm.açılması, Derzlerin temizlenmesi,ıslatılması,0.40 kireci:150 kilo çimento

